

*TAŞ DEVRİNDEN OSMANLIYA
URFA TARİHİ*

**Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ
Doç. Dr. Kazım PAYDAŞ**

Şanlıurfa 2008

Şanhurfa Valiliği
İl Kùltür ve Turizm Mùdùrlùđù Yayınları
Şehir Kitaplığı Dizisi:46

ISBN:978-975-585-990-3

Yayın Koordinatùrù
Selami YILDIZ

Editùr
Mehmet Sait RIZVANOĞLU

Yayın Kurulu
Selami YILDIZ
Mehmet Sait RIZVANOĞLU
Bayram SOYKAN
Aydın ASLAN

Yayın Hakkı
Bu eserden iktibas yapılırken,
dipnot veya bağlaç usulù kaynak gösterilmeden yararlanılamaz.

Kitabın hukuki sorumluluğunun tamamı yazarına aittir.

Yapım
Efsane Ajans
0 (212) 267 29 29

Baskı-Cilt
Fsf Printing House
info@fsfprint.com
0 (212) 690 89 89
İstanbul, 2008

*İlk Kuşak Urfa tarihi araştırmacıları
Rubens Duval, Fikret İşultan, J. B. Segal,
E. R. Hayes, H. J. W. Drijpers
ve İşın Demirkent'e ithaf olunur...*

Doç. Dr. Abdullah Ekinci ve Doç. Dr. Kazım Paydaş'ın Urfa ile ilgili yayınlanmış eser ve makaleleri

- Ortaçağ'da Urfa-I, Gazi Katabevi*, Ankara 2006.
Müze Şehir Urfa, Kültür Bakanlığı Yay. (Şanlıurfa Valiliği Yay.) Ankara 2006.
Erdemli Şehir Urfa, (Basımda).
-“Dede Osman-ı Avnî ve Menkibeleri”, Yüksek Lisans Semineri, Harran Ün. Sosyal Bilimler, Şanlıurfa 1994.
-“Dört Halife Döneminde Urfa”, Akademik Bakış, S. II, İstanbul 1997.
-“III.-XII. Yüzyıllarda Urfa’da Dinî ve Fikri Hayat”Yüksek Lisans tezi Harran Ün. Sosyal Bilimler Enst. Şanlıurfa 1996.
-“Urfa’da Türkmen Aşiretler”, Doktora Semineri, Fırat Ün. Sosyal Bilimler Enst.
-“Muzaffereddin Gökböri’nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri”, *Türkler Dergisi*, C. IV, 856–863 (2002).
XI-XV. Yüzyıllarda Urfa ve Yöresi Tarihi, Harran Ün. S. B. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 1996.
-“XIVYüzyıllarda Urfa ve Çevresinde Döğerler”, *TürkDünyasıAraştırmaları*, Nisan/143, 155–165, İstanbul 2003.
-“Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (M.Ö. VII - M. S. XIV. Yüzyıl)”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, Sayı 1, 259–273, Elazığ 2004.
-“Nuruddevle Belek’in Tarih Sahnesine Çıkışı ve Siyasi Faaliyetleri”, *Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu*, (01–02 Ekim) Elazığ 2004.
“Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 150, İstanbul 2004.
“Mısırda Kurulmuş Bir Türk Devleti olan Eyyübiler’in Urfa Yöresindeki Hakimiyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 151, İstanbul 2004.
“Artuklular’ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 152, İstanbul 2004.
“Kutalmışoğulları’nın Urfa ve Havalisine Gelmeleri ve Bu Hadisenin Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kuruluşundaki Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 155, İstanbul 2005.
“Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihisi Bozan Bey”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 156, İstanbul 2005.
-“Harran ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dinî, Coğrafi ve İlmî Unsurlar”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28–30 Nisan 2006 Şanlıurfa.
-“Urfa’da Artuklu Bakıyeleri ve Döğerler” I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25–26–27 Ekim Mardin 2007.
-“Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 129, İstanbul 1997.
-“Urfa Vakıfları ve Şehrin Fiziki Yapısına Etkileri”VD Şanlıurfa 2008.
—Güneydoğu Anadolu’nun Medeniyet Tarihi Açısından Önemi ve Nusaybin Okulu, *Makalelerle Mardin I, Tarih Coğrafya*, İstanbul 20007, s. 91–105.
-“Haleplibahçe Arkeo Park Olmalı” Güneydoğu Life, Sayı 13, Ankara 2007.
—Arkadaşlarının Hocası Şehri”, Güneydoğu Life, Sayı 14, Ankara 2007.
-“İki Tepeli Şehrin Mahalleleri” Şurkav Dergisi, Şanlıurfa 2008.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	IX
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ	XIII
URFA VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	XIII
Urfa Adının Menşei	1
Kentin Kuruluşu	3
BİRİNCİ BÖLÜM	7
TAŞ DEVRİ URFASI	7
YAZILI TARİH DÖNEMİ URFA	17
1. Selevkos Nikator	30
2. Selevkos Hükümdar Listesi	32
1. Osrhoene (Edessa) Krallık Listesi	41
İKİNCİ BÖLÜM	53
A. DÖRT HALİFE DÖNEMİ URFA	53
1. Hz. Ömer Dönemi	53
2. İyad b. Ganem ve Urfa Bölgesinin Fethi	54
3. Hz. Osman Döneminde Urfa	62
B. EMEVİLER DÖNEMİNDE URFA	65
C. ABBASİLER DÖNEMİNDE URFA	70
D. URFA'DA TOLUNOĞULLARI VE MAHALLİ EMİRLİKLER	82
E. HAMDANİLER (905–1104) VE NÜMEYRİLER	83
1. Hamdanilerin Tarih Sahnesine Çıkışı	83
2. Seyfuddevle ve Haleb Hamdanileri	85
3. Nasruddevle ve Musul Hamdanileri	90
F. MERVANİLER (983–1085)	92
G. UKAYLİLER	94
1. Müslim b. Kureyş ve Bölgedeki Faaliyetleri	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	101
URFA'DA TÜRK ÇAĞI	101
A. Urfa'ya Yapılan İlk Akınlar ve Türklerin Urfa'ya Girişi	101
B. SELÇUKLU DÖNEMİ URFA	105
1. Tuğrul Bey Döneminde Yapılan Akınlar	105
2. Tuğrul Bey'in Vefat Etmesi ve Kutalmışoğulları	107
3. Süleyman Şah'ın Osmanlı Hanedanı'nın Atası Olarak Zikredilmesi	114
5. Alp Arslan Dönemi'nde Urfa ve Çevresi	116
5.1. Horasan Sâları'nın Urfa'ya Yaptığı İkinci Sefer	116
5.2. Horasan Sâları'nın Urfa'ya Yaptığı Üçüncü Sefer	119

5.3. Sâlâr-ı Horasan'ın Urfa'ya Dördüncü Akını	119
5.4. Hacib Gümüş-Tekin'in Urfa'ya Yaptığı Akın	120
5.5. Sultan Alp Arslan'ın Urfa'yı Muhasarası	121
6. Sultan Melikşah Devri Urfa ve Çevresi	127
6.1. Philaretos'un Urfa'yı Alması	127
6.2. Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Urfa Fatihî Bozan Bey	131
6.3. Tutuş ile Urfa Valisi Bozan Bey Arasında İhtilaf Çıkması	134
6.4. Emir Bozan'ın İznik Seferi	135
6.5. Emir Bozan ve Aksungur'un Öldürülmeleri	137
6.6. Rey Savaşı ve Tutuş'un Sonu	140
C. HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ DEVRİ	141
1. Fahrü'l-Mülûk Rıdvan	141
2. Melik Rıdvan'ın Suruç ve Urfa Seferleri	142
3. Kutalmışoğlu Alp İlek'in Urfa'ya Hâkim Olması	145
4. Gürboğa'nın Urfa Seferi	146
5. Sökmen ile Çökürmüş'ün Haçlılara Karşı Cihadı	149
6. Harran Savaşı	150
7. Çökürmüş'ün Birinci Urfa Muhasarası	153
8. Çökürmüş'ün İkinci Urfa Kuşatması (1105)	154
D. Muhammed Tapar Devrinde Urfa	154
E. Kılıç Arslan'ın Urfa Kuşatması	156
1. Mevdud'un Urfa'ya İlk Taaruzu (1110)	157
2. Mevdud'un Urfa Bölgesi'ne Yaptığı İkinci Sefer	162
3. Mevdud'un Urfa Bölgesi'ne Üçüncü Seferi	166
4. Mevdud'un Harran'a Gelmesi	169
F. Aksungur el-Porsuki'nin Urfa Bölgesine Taaruzu	170
1. Porsuki'nin 1115 Yılındaki Urfa Seferi	173
G. HAÇLILAR DÖNEMİ	176
1. Baudouin'in Urfa'ya Davet Edilmesi	177
2. Urfa Hâkimi Thoros'un Öldürülmesi ve Baudouin'in Urfa Kontu Olması	179
3. Samsat ve Suruç'un Urfa Kontluğuna İlhakı	181
4. Urfa Kontunun Esir Alınan Antakya Kontunu Kurtarma Çabası	182
5. Urfa Kontu Baudouin De Boulogne'nin Kudüs Kralı Olması	184
6. İkinci Urfa Kontu Baudouin Du Bourg	185
7. Urfa'daki Haçlıların Rakka, Caber ve Mardin'e Saldırmaları	185
9. Haçlıların 1110 Yılında Harran Tahribi	189

10. Fırat'ın Batısındaki Arazinin Urfa Kontluğuna İlhakı	189
11. Urfa Kontu Baudouin Du Bourg'un Kudüs Kralı Olması	190
12. Üçüncü Urfa Kontu Joscelin De Courtenay (1119-1131)	191
H. ARTUKLU DÖNEMİ URFA	
1. Sökmen Bey'in Suruç'u Frank İşgalinden Kurtarma Girişimi	198
2. Harran Savaşı	200
3. İlgazi'nin 1119 ve 1120 Yıllarında Urfa'yı Kuşatması	204
4. Artukoğlu Belek'in 1121 Yılında Urfa'yı Kuşatması	204
5. Belek Gazi'nin Harran'ı Alması	206
6. Belek Gazi'nin Şehid Olması ve Temürtaş'ın Haleb'e Hâkim Olması	207
7. Temürtaş'ın II. Baudouin ile Anlaşması ve Onu Serbest Bırakması	208
İ. ZENGİLER DÖNEMİNDE URFA	
1. Zengi'nin Musul'a Vali Tayin Edilmesi	211
2. Zengi Dönemi El-Cezire ve Zengi'nin Harran'a Gelişi	212
3. Zengi'nin Urfa'yı Fethetmesi	215
4. Zengi'nin Fetihden İki Yıl Sonra Tekrar Urfa'ya Gelişi	223
5. Atabeg Zengi'nin Öldürülmesi ve Urfa'dan Çıkan İsyân	227
6. Nureddin Mahmud'un Çıkan İsyanı Bastırıp Urfa'yı Tekrar Alması	227
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
A. URFA VE ÇEVRESİNDE EYYÛBÎLER	
1. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Harran'a Gelmesi	237
2. Takyüddin'in Urfa ve Harran Emirliği'ne Atanması	238
3. Harran Hâkimi Takiyüddin Ömer'in Ölmesi Üzerine El-Cezire'de Meydana Gelen Olaylar	239
4. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Ölmesinden Sonra Urfa Yöresinin Durumu	240
5. Urfa Hâkimiyeti İçin Eyyûbî-Selçuklu Mücadelesi	242
B. MUZAFFERUDDİN GÖKBÖRİ DÖNEMİ URFA	
1. Muzaferüddin Gökbörü'nin Tarih Sahnesine Çıkması	244
2. Musul Atabegliği Döneminde Gökbörü	246
3. Gökbörü'nin Selahaddîn Eyyubiye İntisabı	246
4. Haçlı mücadelesinde Döneminde Gökbörü	248
5. Erbil'de Gökbörü:	250
6. Gökbörü'nin Mevlüt Şenlikleri ve Urfa'daki İzleri	252
C. URFA VE HARRAN'DA HAREZMLİLER	
	258

1. Urfa'daki Harezmîler'in Eyyûbîler'den el-Cezire Hükümdarı Melik Salih'in Hizmetine Girmeleri	262
2. Urfa'daki Harezmîler'in Anadolu Selçukluları'na Bağlanmaları	264
3. Suriye Melikleri'nin Harezmîlere Karşı Selçuklu Sultanından Yardım İstemeleri	266
4. Urfa ve Harran'ın Haleb Eyyûbîlerinden Alınması	268
BEŞİNCİ BÖLÜM	270
A. URFA'DA MOĞOLLAR	270
1. Moğolların Urfa ve Çevresinde Yaptıkları Tahribat	270
2. Hülagû'nün Urfa ve Harran'ı Alması	271
3. Ayn Calut Yenilgisi ve El-Cezire'nin Memlûklere Bağlanması	273
4. Baybars'ın Moğollar'ı Birecik'te Yenilgiye Uğratması	274
5. Abaka'nın Moğol Ordusunu Birecik Üzerine Sevketmesi	275
6. Moğolların Birecik'i Bırakıp Gitmeleri	275
7. Moğolların Harran'dan Çekilmeleri	277
B. MEMLÛKLER	279
1. Memlûklerin Halfeti Üzerine Sefer Yapmaları	279
2. Memlûklü-Dulkadir Mücadelesi ve Birecik'teki Etkileri	281
C. TİMUR DÖNEMİ URFA	282
1. Emir Timur'un Suriyeden Dönüşü ve Urfa'dan Geçışı	283
D. DÖĞERLER	287
1. Dımaşk Hoca'nın Döğerlerin Başına Geçmesi	291
E. AK-KOYUNLU DÖNEMİNDE URFA	296
1. Ak-Koyunlular'ın Urfa'ya Hâkim Olması	297
2. Urfa'nın Tur Ali Beyden Alınması	297
3. Memlûklerin Urfayı Yağmalamaları	300
4. Kara Yülük Osman Bey'in Öldürülmesi	302
5. Kara Yülük Osman Bey'in Oğlu Ali Bey Dönemi	303
6. Memlûk Sultanı Melik ez-Zahir Çakmak'ın Urfayı Cihangir'e İhta Etmesi	303
7. Ali Memaş'ın Birecik'i Zaptı	306
8. Uzun Hasan Bey'in Urfa'yı Alıp Yağmalaması	307
9. Memluklu-Safevi Hâkimiyetinin Sona Ermesi ve Osmanlı Çağı	310
SONUÇ	314
KAYNAKÇA	316

TAKDİM

Şanlıurfa, 11.500 yıllık tarihi geçmişi, coğrafik konumu, ticari İpekyolu üzerinde olması, Doğu ile Batı arasında kavşak noktasında bulunması sebebiyle, stratejik öneminin yanı sıra din, kültür ve medeniyetlerin buluştuğu bir çekim merkezi olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı tarihi gelişim sürecinde, üzerinde birçok bağımsız devlet ve beylik kurulmuş ve birçok uygarlığa beşiklik etmiştir.

Tarih boyunca dünyanın en verimli toprağına sahip olan Şanlıurfa, bu yönü ile bir tarım şehri olmuştur. Şehrin bu birikimini göz önünde bulunduran Türkiye Cumhuriyeti, tarihinin sürdürülebilir en büyük projesi olan GAP'ı uygulamaya sokmuş ve Atatürk Barajı ile Şanlıurfa'yı ticaret ve kültürün yanında bir de tarım ve sanayi şehri yapmıştır.

Şanlıurfa, çok tanrılı inançların yanı sıra birçok peygamberi bağrından çıkarmış, birçok peygamberin uğrak yeri olmuş ve bu yüce insanlara ev sahipliğı yapmış bir şehirdir. Üç semavi dinin ata olarak kabul ettiği Hz İbrahim, bu topraklarda doğmuş, Hz İsa bu şehri kutsamış ve bu yüzden şehir, “İnançlar Diyarı” ve “Peygamberler Diyarı” olarak anıla gelmiştir. Özellikle Hz. İbrahim ve Hz. Eyyub peygamberler ile özdeşleşmiştir.

Şanlıurfa, Urfa Akademisi ve tarihi Harran Üniversitesi'nden yetişen âlimlerin eserleri ile Batı Medeniyetinin oluşumuna büyük katkı sağlamış; ilim, felsefe ve sanatta modern Batı Düşüncesini etkilemiştir...

Şanlıurfa, sahip olduğu kültürel mirası ile kültür ve inanç; Karacadağ Kayak Merkezi ile kış; Karaali Kaplıcaları ile termal; Atatürk Barajı'nda yapılan su sporları ile turizm çeşitliliğı açısından önemli bir potansiyele sahiptir.

Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğümüzün 2006 yılında projelendirdiği “Şehir Kitaplığı Dizisi” yayınları kapsamında yayımlanan “**Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**” adlı bu çalışmaya emeği geçenlere teşekkür eder, başarılar dilerim.

Yusuf YAVAŞCAN
Şanlıurfa Valisi

ÖNSÖZ

Urfa bölgesi tarih öncesi ve sonrası dönemlerde çeşitli hâkimiyetleri yaşamıştır. Yörede yapılan kazılarda çeşitli dönemlere ait kalıntılar bulunmuştur. Bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Halaf, Kalkolitik, Ubeyd, Uruk dönemleri, Tunç, Demir çağları ile Urartu, Frigya, Lidya, Hellenistik, İran, Roma-Bizans, İslam dönemi ile Türk dönemlerine ait buluntular elde edilmiştir. Bu buluntular bölgenin siyasi, iktisadi, sosyo-kültürel yapısına ışık tutmaktadır. Bölgenin sosyal yapısıyla ilgili olarak başta Harran Sabitleri, Pagan kültürü, Yahudiler, Hıristiyanlar ve İslamî döneme ait çeşitli buluntular kayda değer eserlerdir.

Urfa 639 gibi erken bir dönemde İslam ile tanışmış olması ve Anadolu'nun Türkleşmesinde bir giriş kapısı olma özelliği taşıması açısından da ayrıca bir öneme sahiptir. Bölgede kendine mahsus bir krallığın kurulmuş olması, Hıristiyanlık kültüründe önemli bir yeri olan Hıristiyanlığı ilk kabul eden krallık olmasıyla Hz. İsa tarafından kutsandığı varsayımı kenti apayrı bir konuma sahip kılmaktadır. Kentin Hıristiyan kültüründen önce Pagan, Yıldız-Gezegen Kültü, Gnostizm, Daysanizm gibi köklü kültür yapısıyla bölgedeki felsefi okullarda birçok âlim yetişmiştir. İkinci Halife Hz. Ömer döneminde İslam egemenliği altına girmiş, yöreyi sahabe İyad b. Ganem m. 639'da fethetmiştir. Urfa ve çevresi Emevi döneminde de cazibesinden bir şey kaybetmemiş, özellikle son dönemde Emevilerin merkezi haline gelmiştir. Emevilerden sonra Abbasiler devrinde bölge ilmi yapısıyla ön plana çıkmıştır. Bu dönemde yörede yetişen ilim adamları İslam medeniyetinin oluşmasında etkili olmuşlardır. Bu dönemde İslamlaşma hızlı bir şekilde başlamış olup Müslüman âlimler kentteki bu kültürel dokudan yararlanarak İslam kültür ve medeniyetine katkı sağlamışlardır. Bu yapısıyla zaman zaman bölge Hıristiyan saldırılarına maruz kalmış; hatta belli bir zaman aralığında Haçlı Kontluğu devleti de kurulmuştur. Selçuklular bölgeye hâkim olabilmek için çeşitli zaman aralıklarında yöreyi kuşatmışlar, ancak 1086 yılında Melikşah döneminde Bozan Bey tarafından fethedilmiştir. Daha sonra bölgeye Zengiler ve Eyyubiler hâkim olmuştur. Bu dönemlerde de özellikle bölgeye atanan valiler tarafından imar faaliyetlerine hız verilmiştir. Bu valilerden Muzaffereddin Gökböri ile Takiyuddin, bölgede cami ve medreseler yapmışlardır.

Urfa’da İslam’ın ilk döneminden itibaren İslamlaşma başlamıştır. XI. Yüzyılla birlikte Anadolu’nun Türkleşmesinde giriş kapısı vazifesi görmüştür. Kentte İslamlaşmanın doruk noktasına ulaştığı dönemler Zengi, Artuklu ve Eyyübi dönemleridir. Bu dönemlerde kent bütün kurumlarıyla bir İslamşehri kimliğine bürünmüştür. Osmanlıyla birlikte bu kimlik daha perçinlenmiştir.

Urfa jeopolitik konumundan dolayı bizlere benzersiz bir miras bırakmıştır. Bu nedenle eşsiz bir siyasi ve sosyo-ekonomik birikime sahip olan Urfa’nın günümüze ulaşan maddi ve manevi birikimlerini korumak bir zorunluluktur. Bu amaçla bizlerin öncelikli görevi, bu mirasın toprak altındakilerini çıkarmak ve toprak üstündekilerini de korumaktır. Elinizdeki bu eser tarih öncesinden başlayarak bölgenin siyasi tarihini kronolojik bir şekilde toplu bir değerlendirmesidir. Bu eserin devamı mahiyetinde “Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi” isimli eser Yrd. Doç. Dr. M. Emin Ünere Beyefendi tarafından hazırlanmış olup basım aşamasındadır.

Son olarak çalışmanın basılmasına öncülük eden İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yetkililerine şükran borçluyuz.

Abdullah EKİNCİ-Kazım PAYDAŞ

Şanlıurfa 2008

URFA VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Urfa ve çevresi medeniyet tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Urfa şehrinin tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Aynı şekilde Urfa şehrinin bulunduğu bölge de tarih boyunca farklı isimlerle anıldığını görmekteyiz. Bu adlandırmaların en bilinenleri Osrhoene ve el-Cezire'dir. Bölge Roma döneminde Osrhoene, Araplar tarafından da el-Cezire olarak adlandırılmıştır. Bunun sebebi bu bölgede yer alan ovaların Fırat ve Dicle nehirlerinin kuzey kısımlarıyla çevrelenmiş olmasıdır. Bu dönemde bölge üç kısma ayrılmaktadır: Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr. Bu isimler İslam öncesi dönemde Sasaniler tarafından yerleştirilen üç Arap kavmi olan Rabia, Mudar ve Bekr'den gelmektedir¹. Urfa bölgesinin Osrhoene ve el-Cezire isimleri kadar meşhur olmayan bir başka isim ise "Akur Bölgesi"dir. Makdisi Ahsen el-Tekâsım adlı eserinde el-Cezire bölgesini "Akur bölgesi" olarak ifade etmiştir².

Bölgeye verilen isimlerin arka planında eşsiz bir tarih, toprakların verimliliği, suların bolluğu, ayrıca doğu ve batı dünyasıyla bağlantı kurmaya müsait bir konuma sahip oluşu vardır. Bölge, tarih boyunca çevrede yaşayan küçük veya büyük devletlerin savaşçı kavimlerinin hırslarını kamçulamıştır. Denizden azami ortalama 800–500 metre yüksekliğe sahiptir. Tarihte bölgenin dört tarafı, Fırat'ın muhtelif kollarıyla sulanmakta idi. Kentin topoğrafyasının bir sonucu olarak tarih boyunca her yönden gelebilecek saldırılara karşı koruyacak hiç bir tabii maniye sahip olmamıştır.

Urfa bereketli hilalin kalbi hükmündedir. Bereketli Hilal Güneydoğu Toroslar ile Tekttek dağların önünde Suriye platformuna

1 Hamdullah Mustavfi, Nushat-Al-Kulup, İng. çev. G. Le Strange, Mesopotamya and Persia Under The Mongols in the Fourteenth Century A. D., Asiatic Society Monographs, vol. V., London 1903, s. 52-53; G. Le Starng, The Lands of The Eastern Caliphate, Frank Cass-Co. Ltd. 1966, s. 86; Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)", çev. Neş'et Çağatay, AÜİF Dergisi, II, Sayı 4, Ankara 1953, s. 93–94; R. Rahne Smith, Thesaurus Syriacus, Oxford Clarendon Press, 1879, I, s. 38; Fikret Işıltan, s. 1; Steven K. Ross, Roman Edessa, London New York 2001, s. 5.

2 Makdisi, Ahsen el-Tekâsım, Leyden-Brill 1906, s. 43.

açılan stepik platoları oluşturmaktadır. Söz konusu bölgede tarih öncesi dönemlerden itibaren tarım yapılmaktadır. Tarih öncesinden gelen bu yapı, topoğrafyası ile bitki örtüsüne de etki etmiştir³. Urfa ve çevresinin cazibe merkezinin oluşunun bir başka önemli nedeni ise, tarih boyunca farklı dinlere merkezlik etmiş olmasıdır. Bölgenin önemini artıran bir başka hususta, doğu ve batı arasında bir düğüm noktası olan önemli yolların kavşağında oluşudur.

Urfa şehri ticari ve kültürel yönden de düğüm noktasıdır. Kent tarih öncesine dayanan parlak medeniyetlerin kurulmasına sebep olmuştur. Eski çağda yöreyi kateden iki büyük ticari ve askeri yol mevcuttu. *Birinci yol*, Ninova'dan gelip Musul üzerinden Dicle Nehri'ni aşarak Nusaybin'e oradan Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e ulaşıyor. Buradan da üç kolla Halep, Antakya ve İskenderun'a varıyordu; *ikinci büyük yola gelince* (İpek Yolu) Kuzeydoğu Hindistan'dan gelip İran üzerinden geçen bu yol Resu' l-Ayn yolu ile Harran'a varıyor, buradan bir kolla Halep'e ulaşıyordu. Halep yoluyla Şam ve Irak'ı Urfa'ya ve bir başka kolda Birecik'e varıyordu. Bu şekilde kent iç yolların kesiştiği noktada bulunmakta idi⁴. Bölgedeki en ilginç güzergah Fırat nehrinin hem ulaşım hem de ticaret yolu olarak kullanılmış olmasıdır. Bu yolla Birecik ile Basra körfezine ve Harran'ın içlerine uzanan güzergah, ticari ürünlerin takası için kullanılmıştır⁵. Urfa'nın tarih boyunca kavşak bir nokta olmasının bir sonucu olarak bölgede ticaret gelişmiştir. Bölgedeki konaklama tesislerin çokluğu da bunun en güzel göstergesidir⁶.

3 Vital Cuinet, *Turquie D'asie Geograhe Admimistrative*, Paris 1801, s. 250; İ. Atalay-K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 163; Sırrı Erinç, "Kültürel Çevre Bilinç Açısından Güneydoğu Anadolu", *Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları*, İstanbul 1980, s. 65-66; A. Ardel, "Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler" *Türk Coğrafya Dergisi*, XVII/21, 1961, s.146; Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara 1987, s. 115; Urfa Yerleşmeleri için bkz. Abdulkadir Güzel, *Şanlıurfa İli Yerleşmeleri*, (AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

4 Seton Lloyd and W. Brice, "Harran" *Anatolien Studies I*, 1951, s. 77-111; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 3, Fikret Işıltan, s. 2-3; Veli Sevim, *Yeni Asur Sanatı I*, s. 6; Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, İstanbul 1994, s. 20-23.

5 De Graevei M. Christine, "The Ships of the Ancient Near East (2000-500)", *American Journal of Archaeology*, 111-112; Seton Lloyd and W. Brice, "Harran" *Anatolien Studies I*, 1951, s. 77-111; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I*, s. 6; Aynur Özfirat, *Harran*, İstanbul 1994, s. 20-22; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s. 2-3; Segal, *Edessa (Urfa)*, s. 32.

6 Urfa'da Han el-Babür, Çar Melik ve şehir merkezinde toplam 32 han bulunmaktadır.

Urfa Adının Menşei

Urfa isminin menşei hakkında farklı fikirler vardır. Urfa adının kaynağına ilişkin çok sayıda görüşten hemen hemen hiçbiri kesinlik kazanmamıştır. Bu nedenle biz burada tarih boyunca kente verilmiş adları ve bu adlarla ilgili tahlilleri değerlendireceğiz. Abu'l Ferec'in Enoh'un 180 şehir kurduğunu Edessa'nda bu kentlerin en büyüğü olduğunu ifade eder⁷. Süryani Mihail Urfa'nın Tufandan sonra Hz. Nuh'un döneminde, Kenân'ın oğullarından Nemrud'un Urfa'yı inşa ettiğini belirtir. Amir Harrak Nemrud'un Ereğ'in yöneticisi olduğunu Ereğ'inde Edessa'nın adlarından biri olduğunu belirtir⁸. Bu nedenle Yahudi ve Müslümanlarca İbrahim'in oturduğu kent olarak kabul edilir. O, kentin ismini "Ur", yani "şehir" koydu. Süryani Mihail kentte Keldaniler ikamet ettiği için Ur'a "hai" kelimesini ilave edilerek "Urhai" yani "Keldanilerin şehri" olarak ifade edildiğini bu kullanım tarzının Ur-Salem'in "Şalem şehri" olarak ifade edilmesiyle paralellik arzettiğini ifade eder. Süryani Mihail kentin uzun bir dönemde mamur olduğu daha sonra harap olduğunu belirtir⁹.

Urfalı Yakup (Jakup d'Edesse), kentin kimin tarafından tahrip edildiğini bilinmediğini fakat muhtemelen Kûdus üzerine yürüyen Sennahrib'in döneminde tahrip edildiğini ifade eder. Büyük İskender'in şehri inşa edip kentin mamur etmesi için Seleucos Nikator'a verir. Oda bir kalenin üzerine yeni bir kent kurar ve ona antik Makedonyanın başkentinin adını verir¹⁰. Urfa yöresine MÖ. II. yüzyılda IV. Antiokhos Epiphanes (175-164) kendi adından yola çıkarak, kente kısa bir süre için Antiokheia ismi vermiştir. Bu isim, MÖ. 130-129'da kentin Partlıların eline geçmesinden sonra terkedilmiştir¹¹. Bölgeyi ifade eden bir başka isim de Hitit çivi yazılı metinlerde ve MÖ. II. binin ikinci yarısına ait bir buluntuda "Hur Memleketleri" olarak geçmektedir. MÖ. I. bin yılda da bölgenin adı

7 Abu'l Farac, I, s. 71.

8 Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, Jines 51, no.3, The University of Chicago 1992, s. 211.

9 Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, (1042-1195), çev. Hrnt D. Andreyan, TTK. Nushası, Ankara 1944, s. 125, 141.

10 Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", s. 209.

11 Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", s. 211; A.H. M. Jones, Cities of The Eastern Roman Provinces, Oxford University Press, 2004,s.217; Alain Desreumaux, Histoire du roi Abgar et de Jesusi Brepols 1993, s. 18; Ömer Kayı, "Hititlerden Günümüze Urfa Adları", Bizim Urfa Dergisi, İstanbul 1995, Sayı:1, s. 8.

Asur vesikalarında Hanigalbat olarak geçmektedir. Ancak bölgenin kuzeydoğu kesimi kısmi ve tali bir ülke olarak “Kumhuma” adıyla geçmektedir. Bu daha sonraları “Kommag”e dönüşmüş olabilir¹². Kent ilk çağlarda Edessa olarak da anılmıştır. Procopius kent ve çevresinin Osroes olarak ifade edilmesinin ardından Osrohene olarak kullanıldığını ifade eder¹³. Kentin Grek ve Süryani kaynaklarındaki adı “Orhai” olarak geçmektedir¹⁴.

Kentin ismiyle ilgili bir başka değerlendirme de Urfa adı olan Orhai'nin aslında Arapçayla bağlantılı oluşudur. Buna göre Orhai Arapça “suyu bol” anlamına gelen Vurhai'ye dönüştüğü yolundadır. Orhai'nin Orhe, Orha gibi farklı kullanılışları sonunda Urfa olarak ortaya çıkmıştır¹⁵. Yunanlılar'da bu şehre, Miyah (sular) cariyesi güzel manasında Kaliura demişlerdir¹⁶. Bir başka görüşte Urhai sözcüğünün Yunanca Osrhoenee, Latince Orrpei'den kaynaklandığı yolundadır. Bu sözcük “kale” ya da “pınar” anlamına gelmektedir. Urfa'ya “Ur” veya “Ur-Keldanin” diyen tarihçiler de vardır. Fakat “Ur” Irak'ta ve Fırat'ın sahilinden biraz uzakta Babil şehrinin güneyindedir¹⁷. Bu nedenle Urfa'nın eski adına “Ur” veya “Ur-u Keldanin” demek doğru değildir. Ayrıca Edessa koloni dönemi olarak adlandırılan dönemde de bazı isimlerle adlandırılmıştır. Bu dönem 215 yılından başlar yıkılışına kadar devam eder. Segal Edessa sikkelerinden yola çıkarak kentin Romalı yöneticilerinin adlarıyla isimlendirildiğini belirtmektedir. Buna göre şehir için 215'te Aurelia, Antonina adları kullanılmıştır. Macrinus'un hâkimiyeti döneminde bunların yerini Opellia, Macrinina adları almıştır. Edessa kolonisi Marcia, Aurelia, Antoniana ve daha sonra Alexandria veya Alexandriana adlarıyla anılmıştır¹⁸. Edessa şehrinin ismiyle ilgili bir değerlendirme VIII. yüzyılın meşhur Süryani kroniği Tell-Mahre aittir. Ona kentin ismi bölgenin ilk kralının ismidir. Ona göre; “RHY BR HWY” şehrin ilk

12 Fikret Işıltan, s. 3.

13 Procopius, History of The Wars, I-II, İng çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London, I, s. XVII, s. 151-152.

14 Alan R. Millard, “Where was Abraham's Ur: The case for the Babyloian city”, Biblical Archaeology Review, May/June 2001, s. 53.

15 Judah Benzion Segal, Edessa ‘The Blessed City’, Oxford 1970, s. 3.

16 Anonim, Urfa Hakkında Salname, s. 25.

17 Ur antik şehirlerinden biridir. Irak Körfezinde Fırat nehri kıyısında kurulmuştur. Ur kenti MÖ.3500'den MÖ.1850'ye kadar bölgenin önemli bir ticaret merkezi idi. MÖ. 3000'den MÖ. 2000'e kadar üç hükümdar ailesinin yönetiminde olmuş bir şehirdir.

18 Segal, Edessa (Urfa), s. 46; Bu isimler Edessa'nın çevresindeki yerleşimlerin veya Edessa kentinin Romalı yöneticilerce iskâna tabi tutulan yerleşimler.

ismidir¹⁹. Şehrin ismiyle ilgili en ilginç tanımlama ise XIII. yüzyıl coğrafyacısı Yakut'a aittir. O, Edessa'yı el-Ruha olarak ifade eder. Bu isimde kentin kurucusu el-Ruha bin el-Balandî bin Malic b. Da'sar'dan geldiğini ifade etmektedir²⁰. Hz. Osman döneminde de bölgeye yeni Arap kabileleri iskân edilmiştir. Daha sonraki Arap hâkimiyeti sırasında resmi isim olarak "Ruha" kullanılmaya başlanmıştır.

Bu gün kullanılan Urfa adının Ruha'dan geldiği kabul edilmektedir. 1984'de şehrin 1920'de Fransızlar'a karşı verdiği şanlı mücadeleden dolayı şehrin adı "Şanlıurfa" olarak değiştirilmiştir²¹.

Kentin Kuruluşu

Kentlerin isimleri aslında kentin kuruluşuyla ilgili bir takım ipuçlarını da verir. Abu'l Farac ile Süryani Mihail'in kenti kuruluş hikâyesini Hz. Nuh dönemine kadar götürmeleri Urfa şehrinin kuruluşu ile ilgili abartılı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Kentin kuruluşunu mitoloji kahramanlarına dayandıran görüşler var. Abu'l Ferec'in Enoh'un 180 şehir kurduğunu ifade etmektedir. Ona göre Edessa da bu kentlerin en büyüğüdür²². Süryani Mihail ise Edessa'nın Tufan hadisesiyle birlikte düşünülmektedir. Ona göre Tufandan sonra Hz. Nuh'un döneminde, Kenân'ın oğullarından Nemrud Urfa'yı inşa etmiştir. Amir Harrak Nemrud'un Ereğ'in yöneticisi olduğunu Ereğ'inde Edessa'nın adlarından biri olduğunu belirtmektedir²³. Mitoloji kahramanlarına dayandırılan bir yaklaşımda Aziz Efraim'e aittir. Aziz Efraim tekvin üzerine yazdığı şerhinde; Nemrud'un²⁴ Edessa olan Ereğ'de hüküm sürdüğü ifade etmektedir. Aziz İsidoros ise Nemrud'un Babil'den göç ettikten sonra Mezopotamya'da bir şehir

19 Chabot, ed. Incerti Auctoris Chronicon Pseudo Dionysianum Vulga Dictum'dan aktaran Amir Harrak, *The Ancient*, s. 211; Segal, *Edessa The Blessed*, s. 3.

20 Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, III, s. 106-7.

21 Cumhuriyet dönemi boyunca il adının Urfa olarak kullanılmasına rağmen 1920 de Fransızlar'a karşı verdiği şanlı mücadeleden dolayı 12.06.1984 gün ve 3020 sayılı kanunla Urfa adı Şanlıurfa oldu. Bu kanun 22.06.1984 tarih ve 18439 sayılı resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi. Şehrin adı Milli Mücadelece gösterdiği kahramanlıktan ötürü "Şanlıurfa" olarak değiştirildi.

22 Abu'l Farac, I, s. 71.

23 Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", *Social Sciences and Humanities Research Council of Canada*, Jines 51, no.3, The University of Chicago 1992, s. 211.

24 Antik din bilimcileri ile tarihçilere göre Nemrud Ninova'nın kurucusu Bels'un oğlu Ninus ile özdeşdir. Segal, *Edessa (Urfa)*, s. 29 dipnot. 2.

olan Edessa'yı kurduğu ve bu tarihten önce Erekh diye adlandırılan bu şehirde hüküm sürdüğünü ifade etmektedir. Edessa'nın Erekh'le özdeşleştirilmesi Kitab-ı Mukaddes'teki "...Nemrud'un krallığının başlangıcı... Erekh idi"²⁵ pasajıdır. Kitab-ı Mukaddes Nemrud'u bir şehir kurucusu olarak tasvir eder. Kitab-ı Mukaddes'te bu anlamda Edessa ile birlikte Paddan, Harran, Seruc, Terah ve Nahor'un önemli bir yeri vardır. Şehrin kuruluşuyla ilgili bir başka görüşte Selevkos Nikator tarafından Edessa'nın kurulmuş olmasıdır. Selevkoslu fatihler kente Makedonya'daki kendi başkentlerinin ismini vermişler. Selevkos Nikator'a bölgenin coğrafi yapısı Makedonya'daki doğduğu kentin özelliklerini çağrıştırdığı için bu bölgede bir koloni merkezi kurmuş ve bu koloniyi de Edessa olarak isimlendirmiştir²⁶. Segal bir Süryani tarihinde Selevkos şehrin etrafına dört burçlu güçlü ve yüksek bir sur ve şehrin dört köşesine dört muhteşem ve tahkim edilmiş içkale inşa edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Selevkos'un kentte saraylar, mabetler ve çarşılar kurduğunu ve dikkatli bir biçimde planlanmış su sistemi şehre uygun bir şekilde su teminini güvence altına almak için şehre inşa ettiğini ifade etmektedir²⁷. Kitab-ı Mukaddes ve Süryani vekainamelerinde şehrin kuruluşuyla ilgili yapılan değerlendirmeler arkeolojik bulgularla henüz ispatlanmamıştır.

Bugün kent merkezindeki maddi kalıntılar ile yapılan arkeolojik kazılar kentin kuruluşuna ışık tutacak bilgi kırıntılarını vermeye başlamıştır. Bu bilgiler ışığında şehir taş devrinden itibaren, Balıklıgöl su kaynağını merkeze alan güney ve kuzeyde bir yerleşimin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerlendirme ışığında Edessa "İki Tepeli Şehir"dir. Bu tabir Urfa'nın başlangıçtan itibaren kurulduğu sahayı anlatmaktadır. Bu tepelerden biri Tell Futur diğeri ise Damlacık Tepesidir. Kent Tell Futur tepesi Balıklı Göle kadar uzanan bir sınıra sahiptir. Damlacık Tepesinin sınırları ise Harran Kapıya kadar uzanmaktadır. Tell Futur Tepesinin yer aldığı yerleşimin Neolitik bir merkez olduğu tespit edilmiştir²⁸. Benzeri bir çalışma Damlacık tepesinde yapıldığı takdirde aynı izlerin burda da bulunması kuvvetle mühtemeldir. Buna göre Balıklıgöl su kaynağının Kuzey ve Güneydoğu yakası Urfa şehrinin kuruluş sahasıdır. Bu yüzden "İki Tepeli Şehir" tabirini Urfa fazlasıyla hak etmektedir. Tarihi

25 Tekvin 10:10; Bu görüşün tutarlığı söz konusu değildir. Erekh'in (Uruk) Güneydoğu Mezopotamya'da, yani Edessa'dan beş yüz milden fazla bir uzaklığı söz konusudur. Segal, Edessa (Urfa), s. 31.

26 Segal, Edessa (Urfa), s. 37.

27 Segal, Edessa (Urfa), s.36, dipnot. 20.

28 Bahattin Çelik, "An Earlys Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa", Neolithics 2-3/00, Berlin 2000, s. 4-6.

Urfa mahallerinin topoğrafyası incelendiğinde, şehrin bu iki tepenin oluşturduğu hilalin içine doğru gelişerek büyüdüğü görülecektir²⁹.

Şehrin fiziki portresi, kentsel yapının anlaşılması ve kentlinin topoğrafik gelişimi birbirleriyle ilgili kavramlardır. Bu yüzden Şehrin ana merkezi olan Balıklıgöl su kaynağının çevresi şehrin kuruluşu açısından önem arzeden bir husustur. Şehir ard arda gelen evrelerin sonunda hilali andıran iki tepenin içine yerleşmiş olan ovaya doğru bir dairesel gelişim göstermiştir. Bu gelişim kentlerin gelişim safhalarına da uygun gelen bir husustur. Geçmişte şehir planları kısmen de aşamalı olarak değişime uğruyordu. Genelde şehirlerin oluşumu üç ana başlıkta altında özetlenir. İlki daha önce hiçbir şeyin olmadığı yerde ya da birkaç ufak tefek evin bulunduğu yerlerde tek bir kişinin kararıyla kurulmuş kentler. Basra, Fustat, Bağdat ve Samarra bu tür kentlerdir. İkinci şehir oluşum tarzı ise kendiliğinden oluşan kentlerdir. Bu tür kentlerin kökeni: toplumların ihtiyaçlarını diğer yerleşim birimlerinden daha iyi karşılamasına dayanmaktadır. Bu kentlerin yerlerinde önceleri küçük bir yerleşim olmuş daha sonra gelişerek kent ortaya çıkmıştır. Üçüncü kent oluşum tarzı ise Urfa'nın da içinde yer aldığı Akdeniz kıyılarında kurulmuş kent oluşum tarzıdır. Daha çok bir tepenin, yani höyük'ün etrafında yuvarlak şekilde kapatılmasından Neolitik döneme kadar uzanan dairesel planlı kentlerdir. Bu kentler antik uygarlıkların ardından bölgede kurulmuş siyasi ve sosyokültürel yapılardan etkilenerk şekillenmişlerdir. Bu arada kentleşmeyi sağlayan en önemli olgularda biri de toplumların ihtiyaçlarıdır: Besin, savunma ve değiş-tokuş (ticaret)³⁰. Bunların her biri kent oluşumunun en önemli sacayaklarıdır. Su kaynakları, Panayır, Tapınak, verimli ovalar, yol güzargahında olma ve savunmaya elverişli olma gibi faktörler kent oluşumunu tetikleyen unsurlardır. Urfa'da bir Neolitik yerleşimin çevresinde başlayan yerleşme sonucunda başlayan kentleşmede etken olan unsurların başında Balıklı Göl su kaynağı yer almaktadır. . Su kaynakları, tapınaklar, kaleler, çarşılar, hamamlar, caddeler, mahalleler ve sokaklar kentin jeopolitik konumlarıyla ilgili olan hususlardır. Urfa caddeleri kuzey-güney; sokaklar batı-doğu yönünde oluşunda iklim şartlarının bir sonucudur.

Urfa'da gelişmeyi sağlayan faktörler arasında dinî ve entelektüel faktör başta gelmektedir. Urfa kent merkezinde İslam öncesinde Yıldız-Gezegen Kültüne ait tapınaklar, Yahudi ve Hıristiyanlara ait

29 Urfa mahallelerin oluşumu için bkz. Abdulah Ekinci, "İki Tepeli Şehrin Mahalleleri" adlı makalesine.

30 Nikita Elisseeff, "Fiziki Plan", İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, İstanbul 1992, s. 121-127.

ibadethaneler ile Müslümanlara ait cami, medrese, zaviyeler kentin gelişimini tetikleyen faktörler olmuştur. Kent pazarları büyümenin belirleyici unsurudur. Urfa'daki Gümrük, Mencek, Millet Hanları; Çar Melik, Han el-Ba'rur, Mirbi ve Titrış gibi kervansaraylar büyümenin ekonomik boyutunu gösterir. Kent savunması kale, surlar ve kapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Urfa kalesi kentin güneybatı kesiminde dikdörtgen bir şekilde Halilu'r Rahman ve Ayn Zeliha göllerinin güneyindeki Damlacık tepesinin en üst kısmına inşa edilmiştir. 814 yılında Abbasiler döneminde şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında kalenin de Selevkoslar dönemine ait dönemine ait kalıntılar üzerine yeniden inşa edildiği muhtemeldir. Urfa surları yer yer evler arasındaki kalıntıları, Harran Kapısı ve sur uzantılarıyla Bey Kapısına ait Mahmudoğlu kulesi günümüzde hala ayakta. Süryani Mihail surların Selevkos Nikator tarafından inşa edildiğini ve Araplar döneminde tahrip olduğunu belirtmektedir. 525'de meydana gelen su baskınından sonra İmparator İustinianus derenin şehrin içindeki yolunu yeniden düzenlemiştir. Urfa surları sonraki dönemlerde zaman zaman tamir görmüştür. Şehirde Bey Kapı, Samsat Kapı, Harran Kapı, Bab-ı Ma, Bab-ı Şamt (Şems)³¹, Berriyecik³², Saatler (kule) kapısı bulunmaktadır³³.

Kentleşme sürecinde caddeler, sokaklar ve meydanlar önemli rol oynar. Urfa sokaklarını (zukâk) diğer kent sokaklarından en belirleyici tarafı *tetirbe* denilen çıkmaz sokaklardır. Genellikle orda oturan ailelerin adlarıyla tetirbeler adlandırılır. Tetirbe'ye ileveten Kabaltı denilen sokağın bir bölümünü örten beşik tonozlu yapıyla da Urfa sokakları bir ayrıcalığa sahiptir. Ayrıca Urfa sokaklarda *soluk taşları*³⁴ adı verilen dinlenme noktaları Urfa kent anlayışının bir ayrıcalığı³⁴ olarak kabul etmek gerekir.

31 Sinclair, s. 12.

32 M. Mehdi İlhan, "Urfa and Its Environs in 1560 s", *Archivum Ottomanicum*, ed. György Hazai 19, 2001, s. 9-10; Ahmet Nezihi Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 141.

33 Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, (1042–1195), II, çev. Hrant D. Andriasyan, TTK Nushası, 1944, s. 125; Ernst Kirsten, "Edessa, Eine Römische Grenzstadt des 4. bis 6. Jahrhunderts im Orient", *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Sonderdruck, Jahrgang 6, 1963, s. 153,155; H. Petermann, Reise im Orient, II, Leipzig 1860–I, s. 354–355; Carsten Niebuhr, Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern, II, Kopenhagen 1778, s. 407.

34 Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, s. 2-4.

BİRİNCİ BÖLÜM

TAŞ DEVRİ URFASI

A. Paleolitik Dönem (Eski Taş) Yontma Taş Çağı

Paleolitik Çağ, günümüzden 105 milyon yıl önce başlayıp 15. 000 yıl öncesine kadar devam eden taş çağlarının en eski bölümüdür³⁵. Alt Paleolitik (M.Ö. 2.00.000–140.000), Orta Paleolitik (M.Ö. 140.000–40.000) ve Üst Paleolitik (M.Ö. 40.000 – 10.000) dönem olarak üç ana döneme ayrılmaktadır. İnsanlığın ilk ortaya çıkışından, M.Ö.10.000 yıl öncesine kadar devam eden Paleolitik Dönem, tarih öncesi dönemlerin ve uygarlığının gelişme aşamasında kültürel, sosyal ve ekonomik evrelerin en uzunluğunda olup buzul çağlarının kültürel karşılığıdır³⁶. Bu dönemde insanlar değişken iklim şartlarına uyum sağlamak amacıyla geniş coğrafi alanlara yayılmışlar. Paleolitik dönem insanı mesken olarak doğal mağaraları ve kayaaltı sığınaklarını kullanmışlardır. Yiyecek ihtiyaçlarını hayvan postlarından yiyecek ihtiyaçlarını da avcılık ve toplayıcılıkla karşılamaya çalışmışlardır. Günlük yaşantılarını kolaylaştırmak adına doğada bulunan taşlardan kaba aletler yapmaya çalışmışlardır³⁷.

Urfa ve çevresindeki yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Paleolitik döneme ait bazı buluntulara rastlanılmıştır. Birecik ile Nizip ilçesi arasında kalan ve Fırat Nehri sekillerinde ve ilçenin 5–6 km kuzeybatısındaki Surtepe ile güneybatıdaki Tilvez Köyü arasında kalan sekillerde, Birecik Yöresinde yapılan yüzey araştırmasında, Türkiye'nin ilk yontma taş buluntusu olma özelliği taşıyan aletler bulunmuştur. Bunlardan çakmaktaşıdan yapılmış 20x9 cm. boyutlarında büyük el baltası en ilginç olanıdır. Yine Bozova ilçesi yakınlarında yer alan Söğüt Tarlası mevkiinde yapılan kazı çalışmasında, yüzeyden 1-1,5 metre altta bulunan çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin Paleolitik Çağ'a ait olup olmadıkları kesin olmamakla birlikte genelde bir dilgi

35 Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, Antropoloji Sözlüğü, Ankara 2003, s. 666.

36 Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisinin ABC'si, İstanbul 1961, s. 8.

37 Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 11.

endüstrisi olarak değerlendirilmiştir³⁸.

Bölgede Fransız araştırmacı M. J. E. Gautier 1894'de Birecik'teki yüzey araştırmasında Surtepe ve Yelvez arasında alt Paleolitik döneme ait bir el baltası ve yonga aletler bulmuştur. Daha sonra Kılıç Kökten'in 1946'daki gezisinde Gautier'in bulgularına dayanarak bu yörede başka buluntularda elde ederek, bu yeni araç-gereçleri Orta Paleolitik Döneme tarihlendirilmiştir. Elde edilen bu buluntuların devrelere ayrılmasında, kullanılan taşın özelliği ve yapılış biçimi temel faktör olarak kabul edilerek, buluntuların kesici ve yarıcı olabileceklerine işaret edilmiş ve bu çekirdeklerin Anadolu Paleolitik'i açısından önem arzettiği belirlenmiştir³⁹. Ayrıca Urfa'nın Bozova ilçesinin Dutluca Mahallesi'nde konaklama ve ışık yeri olan Uluk Mevkii'nde yapılan yüzey araştırmasında çakmaktaşı buluntu alanı yaklaşık olarak 400 m. alana yayılmış ve bu buluntuların yoğunluk oranları tespit edilemeden toplama yapılmıştır. Burada çok sayıda yonga ve bir kabadilgi çekirdeği, çekirdek yenileme parçaları, yongalar üzerine yapılmış yuvarlak kazıyıcılar, ön kazıyıcılar, iç bükey kazıyıcı, kenarları devamlı sarp düzeltili dilgiler bulunmuştur. Mehmet Özdoğan toplanan bu buluntuları Üst Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ'a ait olduğunu belirtmektedir. Atatürk Barajı'nın dolgusu bu yörede bulunduğu için buluntu yeri günümüzde tahrip edilmiştir. Hilvan İlçesi'nin 13 km. kuzeybatısında, Akçavıran Köyü'nün güneyinde bulunan Bülbül Dere'sinin batısındaki Çekiş Sirtında 1977 yılında M. Özdoğan yönetiminde yapılmış yüzey araştırmasında yamaçta çok sayıda yonga çekirdeği, dilgi çekirdeği, el baltaları, yarıcı olarak kullanılabilen bir satırla çok sayıda kazıyıcılar toplanmıştır. Özdoğan, bu malzemeleri Alt Paleolitik Dönem sonu ile Orta Paleolitik Dönem'e tarihlendirmiştir. Yörede çok sayıda çakmaktaşı yumrularının oluşu Paleolitik Çağ insanların burayı konaklama ve ışık yeri olarak kullandıklarını göstermektedir. Bozova İlçesi'nin Aşağı Çatak Köyü'nde yer alan Hasimerte Bağları 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığında yapılan Karakaya ve Atatürk Barajlarının göl suları altında kalacak olan tarihi eserleri ve yerleşme yerlerini saptamaya yönelik araştırmada Hasimerte denilen

38 Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, "Söğüt Tarlası", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, III.

39 İ. K. Kökten, "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, X/2, Ankara 1947, s. 162; Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı, "Birecik Yöresi", TAY., 1996.

konaklama ve ışık yeri tespit edilmiştir. Paleolitik çağ insanının burayı tercih etmesinin nedeni burada çakmaktaşı yumrularının oluşu büyük rol oynamaktadır. Burada Yonga çekirdeği, iki tane el baltası, küt uçlu deliciler, kazıyıcılar ve dilgiler tespit edilmiş olup yerleşme yerinin Orta ve Üst Paleolitik dönemlere ait olduğu kabul edilmiştir. Bozova ilçesi yakınlarında yer alan Söğüt Tarlası 2-3 m. yüksekliğinde yayvan bir tepedir. Burada yapılan kazı çalışmasında, yüzeyden 1-1,5 metre alta bulunan çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin Paleolitik Çağ'a ait olup olmadıkları kesin olmamakla birlikte genelde bir dilgi endüstrisi görülmektedir. Şimdilik Paleolitik Çağ'ın sonuna tarihlenmesi, yaklaşık olarak M.Ö. 10.000-8.000 yılları arasına konması, buranın ilk üretimcilik evresi olma ihtimalini taşımaktadır. Bozova İlçesi'nin Biris Köyü'ne bağlı Biris Mezarlığı, yakınçağda bir mezarlık yeri olarak kullanılmış, konaklama ve ışık yeridir. Benedict tepesi bir höyük olarak tanımlanmaktadır. Ama kaliteli çakmaktaşıdan yapılmış, arasında kalem ve kazıyıcıların, bazı minik taş aletlerin teşkil ettiği bir dilgi endüstrisi yer almaktadır. Buranın özellikle Paleolitik Çağ'ın sonu ile Mezolitik Dönem'in başlangıcını teşkil ettiğini söyleyebiliriz⁴⁰.

Şanlıurfa-Akçakale yolu üzerinde yer alan Köprülü Köyü'nün olduğu mevkideki Köprülü Höyük, Nurettin Yardımcı'nın yüzey araştırmasında saptanmış ve höyüğün çevresinde, Orta Paleolitik Dönem'e ait taş aletlerin varlığı⁴¹ tespit edilmiştir. Şanlıurfa'nın yaklaşık 10 km kuzeyinde, Maşuk köyünün yakınında yer alan 1947 yılında W. Brice'nin gezisi sırasında tesadüfen bulunmuş ve yapılan araştırmalarda Brice, çakmaktaşıdan bir adet el baltaları ile üç adet yonga bulmuştur⁴². Bu buluntularda paleolitik döneme tarihlenmiştir.

40 Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, I; Mehmet Özdoğan, Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzeysel Araştırmaları, İstanbul 1977, s. 158-180; a.m.f., "İlk Adımlar Paleolitik Çağ", Arkeo Atlas, 2002, s. 57.

41 Bkz. N. Yardımcı, Harran Ovası Yüzeysel Araştırmaları, I, II, İstanbul 2004; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, III.

42 Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, "Maşuk", TAY., I.

B. Mezolitik Dönem (Orta Taş Çağı)

Mezolitik Dönem, Paleolitik ile Neolitik devir arasında bir geçiş aşaması olup, bu döneme Epiyaleolitik, Preneolitik, Protoneolitik isimleri de verilmektedir. Günümüzden 15. 000 yıl önce Avrupa’da başlayan küresel ısınma ve buna bağlı ekolojik değişimler sonucunda ortaya çıkan kültürel değişimleri anlatmak için kullanılan bir kavramdır⁴³. Mezolitik Dönem genel anlamıyla, doğayı denetime almaya başlayan insanın, besin üretimine geçişinin hemen öncesinde yer alan çağdır. Bu devir taş aletleriyle birlikte bulunan hayvan kemikleri, umumiyetle sıcak iklim hayvanlarına ait olduğundan, bu devirde Anadolu’da büyük bir kuraklığın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır⁴⁴. Bu dönemin en temel özelliği Obsidiyen, çakmak taşı vs. taşlardan yapılan taş aletlerin kullanılmasıdır⁴⁵.

Urfa ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Mezolitik (orta taş devri) döneme ait buluntular ve merkezlerin başında Şanlıurfa Bozova İlçesi’nin yaklaşık 3 km güneyinde, kayalık bir yörede bulunan Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası gelmektedir⁴⁶.

C. Neolitik Dönem (Yeni Taş-Cilalı Taş Çağı)

Çağımız sosyal ve ekonomik düzenin temelini oluşturan, Paleolitik ile Mezolitik dönemden sonra insanlığın eriştiği bu kültür evresine Neolitik devre (Yeni Taş Devri) denmektedir. İnsanın yoğun avcılık-toplayıcılıktan üretime, göçebelikten yerleşik yaşama geçtiği M.Ö. yaklaşık 10.000 yıl öncesinden başlayan ve “İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi” olarak da adlandırılan Neolitik Dönemin en önemli özelliği, besin sorunlarının çözümüyle gerçekleştirilen büyük bir devrim olmasıdır⁴⁷. Bu dönemin önemli özelliği ziraatın keşfi ve hayvanların evcilleştirilmesidir. Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde

43 Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, s. 585–586.

44 Firuzan Kınal, s. 5, 8.

45 Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar, s. 16.

46 Mehmet Özdoğan, “İlk Adımlar Paleolitik Çağ”, Arkeo Atlas, 20002, s. 57; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanımdı, “Biris Mezarlığı”, TAY, I; Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar, s. 16

47 Pavel, Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı, çev. Suavi Aydın, İstanbul 1998, s. 187–235; Firuzan Kınal, s. 5, 9

olduğu gibi, artık insanlar gıdalarını gezerek toplamıyorlar, ziraatla birlikte yerleşik hayat doğmuş, köyler buna bağlı olarak kurulmaya başlanmıştır⁴⁸.

Urfa ve çevresindeki yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Neolitik dönem'e ait buluntular ve bazı merkezler Güneydoğu Anadolu'dak Neolitik merkezler yalnızca Çayönü ile sınırlı olmadığı anlaşılmıştır. Öncelikle Urfa kentinin Erken Neolitik Dönemden kalma bir höyük üzerine kurulmuş olduğunu 1997'de Cumhuriyet İlköğretim okulunun hemen alt tarafında ortaya çıkan bir kesitle anlaşılmıştır. Bu kesit kent tarihini MÖ 9. ve 8. bin yıllara dek uzanan yerleşimi hakkında bir fikir vermektedir⁴⁹. Hilvan ilçesinin batısında Kantara Köyü'nün yaklaşık 750 m. kuzeybatısında Kantara ile Süleyman Bey Mahallesi arasında yer alan Nevali Çori'de yapılan kazılarda, bu yerleşme yerinin I. katında bir evin tabanının altında iki kanal ile ev dışında ateş çukurları ortaya çıkarılmıştır⁵⁰.

Şanlıurfa il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda, Karaharabe (Örencik) Köyü'nün 2,5 km kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe, adını mevkide bulunan taş yatır mezardan almaktadır⁵¹. Şanlıurfa il merkezinin 4 km. güneydoğusunda, Gürcütepe Köyü yakınında yer alan Gürcütepe Höyükleri Harran Ovası'nın başlangıcında, doğu-batı istikametinde yan yana dört tepeden müteşekkil höyük dizisidir. Gürcütepe höyüklerinden yalnızca I.de Neolitik Çağ çanak çömlekleri bulunmuştur. Diğerleri çanak-çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmeleridir⁵². Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde bulunan ve konumu

48 Ekrem Akurgal, s. 3, 5; Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kar-
dar, s. 21.

49 Bahaddin Çelik, "An Earlys Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa", Neo-
Lithics 2-3/00, Berlin 2000, s. 4-6; a.mlf., "A New Early-Neolithic Settlement: Karahan
Tepe", Neo-Lithics 2-3/00, Berlin 2000, 6-8; a.mlf., A New Early-Neolithic Settlement
in Southeastern Turkey: Hamzan Tepe", Neo-Lithics 2/04, Berlin 20004, s. 3-5.

50 A. Özdoğan, "Çayönü" Neolitik in Turkey The Cradle of Civilization/ New Disco-
veries, İstanbul 1999, s. 35; Savaş Harmankaya, M. Özdoğan, Oğuz Tanındı, Türkiye Ar-
keolojik Yerleşmeleri, "Nevali Çori" II, Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da
Erken Neolitik Dönem", s. 122; Ayşegül Yılmaz Güneç, "Başlangıçta Anadolu Var-
dır", Bilim ve Teknik/394, 2000, s. 58-61.

51 Harald Hauptmann, s. 30-32; a.mlf., Yukarı Mezopotamya, s.126-7; Klaus Schmidt,
Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar,
çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007; Ş. Aydingün, "Bir Kazı Güncesi Göbeklitepe/ Gbek-
litepe Diary of an Excavation", Skylife, 3/2001, s. 87-95.

52 Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, "Gürcütepe", II, TAY.

hakkında fazla bir bilgiye sahip olmayan Küçük Hedbe konik biçimli bir tepedir. 1990 yılında Nurettin Yardımcı tarafından bulunmuş ve yapılan yüzey araştırmasında tabakalanma kazı yapılmadığı için tespit edilememiştir. Yüzeiden toplanan çanak çömlekler vasıtasıyla Neolitik Çağ'a tarihlenmektedir⁵³.

İlk üreticiliğe geçiş yapan toplumların gıda ihtiyacını karşılayabilecek özelliklere sahip olan Harran Ovasında, Neolitik Çağ yerleşmelerinin var olması gerekmektedir. Burada çok az sayıda bu çağa ait malzemenin bulunuşu şaşırtıcıdır. Büyük ihtimalle Neolitik Çağ yerleşmeleri, tabakaların oldukça altında kalmıştır⁵⁴. Son dönemde bölgede Balıklı Göl, Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Hamza Tepe gibi ören yerleri bu düşüncüyü destekleyen merkezlerdir. Bu merkezlerin en çarpıcı yanı dinsel öğeler taşımasıdır. Özellikle Göbekli Tepe'de yapılan arkeolojik kazılarda MÖ 9000 yıllarına ait dünyanın en eski tapınak kalıntlarına rastlanılmış olması kentin monoteist dinlerin yanında önemli bir politeist inanın da merkezi olduğunu göstermektedir.

D. Halaf Dönemi (M.Ö. 7000–6400)

Yapılan araştırmalara göre Arkeologlar, çanak-çömlek üsluplarına ve maddi kültür özelliklerine göre Kuzey Mezopotamya'da üç farklı kültür evresini ortaya çıkarmışlardır. Bunlar Hassuna, Halaf ve Samarra'dır. Yapılan radyokarbon tahminleri Hassuna yerleşmelerini M.Ö.7800–7000 zaman dilimine; Samarra yerleşmelerini M.Ö.7300–7000 ve Halaf yerleşmelerini M.Ö.7000–6400 zaman dilimine yerleştirilmiştir. Böylece bu radyokarbon tahminleri bu üç kültür evresinin çağdaş olduğunu ortaya koymaktadır. Toplam bu kültürlerin yaşam süreleri 1500 yıl olarak kabul edilmektedir⁵⁵.

Halaf yerleşmelerini en çarpıcı özelliği, geniş bir yayılma alanlarının bulunması ve bu bölge boyunca önemli bir maddi kültür benzerliği görülmesidir. Bu alan, Kuzey Mezopotamya'dan doğu Anadolu'ya ve Kuzeydoğu Akdeniz'e kadar uzanmaktadır⁵⁶. Urfa

53 Bkz. N. Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırmaları, I,II, İstanbul 2004; Savaş Harmankaya, Mihrıban Özbaşaran, Küçük Hedbe, II, TAY.

54 Pavel Dolukhanov, Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etik Yapı, çev: Suavi Aydın, Ankara 1998, s. 283–300.

55 Musul'un kuzeyinde bulunmaktadır.

56 Pavel Dolukhanov, s. 283–300.

ve çevresindeki yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Halaf dönemine ait merkezlerin ilki Şanlıurfa'nın Bozova İlçesi'ne bağlı Cümcüme Köyü'nün 2 km batısında Fırat nehrinin güney kıyısında yer alan Kurban Höyük'tür⁵⁷. Şanlıurfa-Siverek ilçesinin, Nasibin Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan Çavi Tarlası 1983-84 yılları arasında tümü Halaf kültürüne ait 5 yapı katı tespit edilmiştir. Mimari yönden Çavi Tarlası'nın en alt yapı katı olan 5. yapı katı bir çukur ve bir yaşam düzlemiyle temsil edilmektedir⁵⁸. Şanlıurfa il merkezinin 10,5 km güneydoğusunda ve Çamurlu Köyü'nün olduğu yerde yer alan Çamurlu Höyük 1992 yılında Halaf Dönemi'ne ait malzemelerin bulunduğu saptanmıştır. Şanlıurfa Harran İlçesi'nin 8 km güneyinde yer alan Büyük Hedbe Höyük 1990 yılında saptanmıştır. Yayvan bir tepe görünümünde olan yerleşme yerinde özellikle Halaf Dönemi boyalı çanak çömleklerine ait çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 14 km kuzeyinde, kızlar köyü civarında yer alan Kuzler Tepe Höyük 1947 yılında A. Dönmez ve W. Brice'nin gerçekleştirdikleri yüzey araştırmasında bulunmuş olup yüzeyde Halaf boyalı malından parçalar toplanmıştır. Koyu yüzlü açıklı malın varlığı bildirilmekle birlikte obsidyen'den parçalarda ele geçmiştir⁵⁹.

Şanlıurfa Bozova ilçesinde, Yaslıca Köyünün kuzeybatı kesiminde, Cümcüme Köyü'nün 7.30 km güneybatısında yer alan Yaslıca Höyük ve 1982-84 yılları arasında Kurban Höyük kazıları sürdürülürken gerçekleştirilen yüzey araştırmasında höyüğün Halaf öncesi dönemlere tarihlenen yerleşim Ortaçağa kadar devam ettiği devam ettiği⁶⁰ anlaşılmıştır.

E. Kalkolitik Dönem (Taş ve Maden Çağı)

Kültür tarihinde ilk ön kent kültürlerinin başladığı dönem olarak bilinen Kalkolitik Çağ, adını taşın yanı sıra bakır kullanımından almaktadır. M.Ö. yaklaşık 5500 ile 3000 yılları arasına tarihlenen

57 Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Kurban" TAY., III.

58 Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Çavi Tarlası", TAY., III.

59 Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırmaları, I,II, İstanbul 2004; M. Özbarran, O. Tanındı "Küçük Hedbe" TAY., II; a.mlf., "Resulayn", "Kuzler", TAY., III.

60 S. Harmankaya, M. Özbaşaran, O. Tanındı, "Kurban Höyük", TAY., III.

Kalkolitik Çağ, ilk, orta ve son (geç) olmak üzere üç aşamada incelenmektedir⁶¹.

M.Ö. 5. bin yılın ikinci yarısına tarihlenen bu dönemin belli başlı iki özelliği vardır. Birincisi, bakır aletlerin bulunması ve yaygınlaşmasıyla taşın yerine geçmeye başlaması ve ikinci olarak da kökleri Neolitik Çağ'a uzanan boya bezemeli çanak çömleklerin varlığıdır. Madenin kullanılmaya başlanması ile insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmış bulunmaktadır. Herkesin büyük ilgisini çeken bakırı elde edebilme, karşılığında başka değerli maddeleri, dokuma ve seramik gibi başka mamul eşyayı değiştirme isteği, bu dönemde ticareti doğurmuş ve insan toplulukları arasındaki bu alışverişte istek listelerinin, envanter eşyasının tespitine ve karşılıklı haberleşmeyi gerektirmiştir. Böylece MÖ. 4. binin sonlarına doğru kentler kurulmaya başlanmış, ticaret ve yazı ortaya konarak, insanlık bugünkü uygarlığın ilk büyük adımlarını atmış bulunmaktadır⁶².

Urfa ve çevresindeki yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında kalkolitik döneme ait alanlar ve buluntular Urfa ilinin Siverek ilçesinde, Adıyaman Urfa il sınırını çizen Fırat ırmağının üstündeki Tille köprüsünün 3,5 km doğusunda yer alan Hassek Höyük'te 1978'den 1986 yılına kadar kazı çalışmaları sürmüştür. Münih Üniversitesi ile Alman Arkeoloji Enstitüsü ortaklaşa olarak Prof. B. Hroudá başkanlığında, Dr. M.R. Behm Blancke tarafından yürütülmüştür. Höyükteki en eski kültür katmanı Son Kalkolitik döneme tarihlenmektedir⁶³. Urfa ili Bozova ilçesinin Cümcüme köyünün yaklaşık 2 km batısında, Fırat kıyısının 100 metre kadar güneyinde yer alan Kurban Höyük 1980'de başlayan kazı çalışmaları, halen devam etmektedir⁶⁴. Hilvan ilçesinin batısında, kantara köyünün yaklaşık 750 metre kuzeybatısında yer alan Nevali Çöri 1980 yılında yapılan analizler sonucunda ısıtılarak dövülmüş bakır buncuklarının bulunması Kalkolitik dönemin yaşandığının diğer bir kanıtıdır⁶⁵. Harran ilçesinin 7 km güneyinde, Büyük Hedbenin 700 mt kuzeybatısında yer alan Küçük Hedbe Höyüğünde yapılan yüzey araştırması sonucu kalkolitik çağ yerleşmelerinin varlığı buluntularla

61 Firuzan Kınal, s. 9.

62 Ekrem Akurgul, s. 3.

63 S. Harmankaya, M. Özbaşaran, O. Tanındı, "Hasek Höyük", TAY., III.

64 Harald Hauptmann, "Lidar Höyük", s. 1115-1116; S. Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Kurban Höyük", "Lidar Höyük", TAY., III.

65 S. Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Nevali Çöri", TAY., II.

tespit edilmiştir⁶⁶.

Harran ilçesinin 1,5 km doğusunda yer alan İmambakır Höyük ilk kez 1990 yılında, Son Kalkolitik çağa tarihlenen höyükte fazla ayrıntılı olmamakla birlikte çanak çömlek parçaları bulunmuştur⁶⁷. Harran'ın kuzeybatısında yer alan Kılıçlı/Tell Seyf bölgesinde yapılan yüzey araştırmada, Kalkolitik Çağa ait çanak çömlekler olduğu tahmin edilmektedir⁶⁸.

F. Ubeyd Dönemi

Ubeyd Dönemi, M.Ö. 5–4. bin yıllarda Ortadoğunun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesini ifade eder. Aşağı Mezopotamya'nın alüvyal ovasına kaymış insanlık tarihinin ikinci önemli devrimi bu bölgede ortaya çıkmıştır. Bu devrim kent devrimi ve ilk sınıflı toplumun ortaya çıkışıdır. Yapılan kazılarda elde edilen bilgilere göre Aşağı Mezopotamya'da ilk yerleşme M.Ö. 6. bin yılın ortalarında ortaya çıkmıştır⁶⁹.

Şanlıurfa ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Ubeyd dönemine ait alanlar ve buluntular Şanlıurfa ilinin 7,5 km doğusunda, Ulubağ Köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan Ulubağ Höyüktür⁷⁰. Şanlıurfa il merkezinin güneybatısında, Birecik ilçesinin güneyinde, Akarçay Köyünün yanında yer alan Akarçay Tepe 1989 yılında, yüzeyinden Ubeyd Dönemine ait

66 Geniş bilgi için bkz. Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırması I, II, İstanbul 2004; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanında, “Umer/Omer Tepe”, “Harbi Koşa Höyük”, “Yeşerti Höyük”, “Ulubağ Höyük”, “Tell Mahruk”, “Aşağı Yarımcı Höyük”, TAY., III; Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanında, “Küçük Hedbe”, TAY., II.

67 S. Harmankaya, M. Özbaşaran, O. Tanında, “İmam Bakır”, TAY., III; Halk arasında İmam Bakır makamı olarak bilinen İmam Bakır Höyük önemli bir ortaçağ yerleşimidir. Bu yerleşimde bulunan mezar, Emevilerin son döneminde Abbasi ihtilal oluşumunun lideri olan İmam İbrahim'dir. Mervan b. Muhammed tarafından Abbasi ihtilal girişimini sekteye uğratmak amacıyla Humeyme'den getirterek hapsedilmiştir. İmam İbrahim öldürülüp daha sonrada bu yerleşime defnedilmiştir. Bkz. Mes'udi, III, s. 259; Taberi, VII, s. 404; Ya'kubi, Tarih, II, s. 342 İbnü'l Esir, el-Kamil, V. s.. 403; İbn Kesir, el Bidaye, X, s. 38.

68 Nurettin Yardımcı, I, “Kılıçlı/Tell Seyf”; S. Harmankaya, M. Özbaşaran, O. Tanında, “Kılıçlı”, TAY., III.

69 Pavel Dolukhanov, s. 355–369

70 Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanında, “Ulubağ”, TAY., III; “Çomak” III; a.mlf, “Surtepe” TAY., III.

buluntular toplanmıştır⁷¹. Bozova ilçesinin kuzeybatısında yer alan Beyaz Kaya Mevkii 1978 yılında İncesu Vadisi'nde yoğun bir yüzey araştırması yapan H. Kuhne, Şaşkan köylülerinin Beyaz Kaya olarak adlandırdıkları bu tepenin üstünde, çok sayıda Ubeyd boyalı çanak çömlek parçaları toplanmıştır⁷².

G. Uruk Dönemi

Kent gelişimindeki en belirgin başarı Uruk adı verilen Ubeyd Döneminden sonraki dönem esnasında elde edilmiştir. Uruk, arkeolojik olarak, boyalı malların yerine geçen boyasız açık renkli çark yapımı keramikle ifade edilmektedir⁷³.

Şanlıurfa ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında Uruk dönemine ait alanlar ve buluntular Şanlıurfa il merkezinin 12 km güneydoğusunda, Köprülü Köyünün olduğu yerde yer alan Köprülü Höyük 1992 yılında yüzeyinde Uruk çanak çömlekleri toplanmıştır. Ayrıca yerleşmenin yüzeyinden bozulmuş mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Şanlıurfa il merkezinin 3,5 km doğusunda, Sırrın Köyünün 1 km güneyinde yer alan V 52-4/Sırrın Höyük 1963 yılında yapılan yüzey araştırmasında, Uruk Dönemine tarihlenmiştir⁷⁴.

Harran'ın doğusunda, Balkır Köyünün 700 m. kuzeybatısında yer alan Bağiyetepe ilk defa 1990 yılında, Uruk dönemine ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Ama Uruk dönemi malları hakkında bir bilgi verilmemektedir⁷⁵.

71 Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Akarçay Tepe", TAY., III.

72 Bu dönem ile ilgili merkezler için Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırması, I, s. 30-35, 38-41, 210-214; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Beyaz Kaya Mevkii", TAY., III; Veli Sevin Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar, s. 74-75.

73 Pavel Dolukhanov, s. 369-380.

74 Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Köprülü Höyük", TAY., III.

75 Nurettin Yardımcı, I, s. 167-172, 310-312; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Aşağı Yarımcı", "Bağiyetepe", "Zeytin Bahçeli Höyük", "Tiladir", "Beyaz Kaya Mevkii", "Yaslıca", "Toprakkale Höyük", TAY., III.

YAZILI TARİH DÖNEMİ URFA

A. Urfa ve Çevresinde Tunç Çağı ve Hititler

Kalay ve bakırın karışımından oluşan tunç çağı Anadolu'da Kalkolitik sonunda görülür. Besin üretimi alanında olduğu gibi, metal işleme alanında da teknolojik gelişmelerin her bölgede aynı dönemde olmamıştır. Tunç Çağının Anadolu'da M.Ö. 3000'de; Girit'de, Ege Adalarında ve Yunanistan'da 2500–2000'de; Anadolu'da ise Erken Tunç Çağı (3000–2000), Orta Tunç Çağı (2000–1750), Geç Tunç Çağı (1750–1200); Avrupa'da ise 1200 yıllarında başladığını birçok arkeolojik araştırma ve kazı sonucundan öğrenmekteyiz⁷⁶.

Tunç çağı ile ilgili olarak Urfa ve çevresindeki buluntular yalnızca Harran ve Urfa yakınlarındaki Tiriş, Kurban, Hassek, Zeytin Bahçeli Höyük, Hacı Nebi, Lidar ve Kazane höyüklerindeki etkilerle sınırlı değildir⁷⁷. Bu dönemle ilgili olarak Hitit Kralı I. Hattuşili Kuzey Suriye'deki Yamhad Krallığına karşı savaşmış, başkent Halpa (Halep)'yi yakıp yıktıktan sonra muhtemelen Birecik yakınında yer alan Haşşuva bölgesini zaptetmiştir⁷⁸. Bölgedeki en belirgin Hitit buluntusu Urfa'nın Bozova ilçesine bağlı "Lidar Höyük" de Geç Tunç Çağı tabakalarında ele geçen mühürde, Hitit kralı Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Karkamış Kralı Kuzi Teşup'un adı geçmektedir⁷⁹. Ayrıca Şanlıurfa-Viraneşehir karayolunun 39. km.sinde Dağyanı mezrasında Geç Hitit sanatının "Assyrianizing" dönemine tarihlenen bir kaide bulunmuştur⁸⁰. Söz konusu buluntular Urfa ve çevresinin Hitit etki

76 Hasan Tahsin Uçankuş, s. 272.

77 Tahılalan, Bağiyete, Koruklu, Aşağı Beğdeş, Büyükhedbe, Aşağı Yarımcı, Bolatlar, Deren, Para Para, Kılıç/Tell Seyf için bkz. Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırması, I, s. 143–147, 310–332, 158,162, 210–214, 167–172, 189–193, 58, 292–297, 297–301; Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Nevali Çori", "Hacı Nebi Höyük", "Tiriş Höyük", "Seferköy", Tell Magrun Höyük", Tell Mahruk Höyük", İmam Bakır Höyük", TAY, III; Harald Hauptmann, "Lidar Höyük", Eczacıbaşı Sanat Asiklopedisi, 2, İstanbul 1997, s. 1115–1116.

78 J. Daniel Bing, A History of Cilicia During the Assyrian Period, Michigan, Ann Arbor, 1985, s. 21.

79 H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986", Anatolian Studies XXXVII, 1987, s. 204; Birgit Brandau, Hartmut Schickert, Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu, çev. Nezif Mertoğlu, Ankara 2003, s. 225–230.

80 Fikri Kulakoğlu, "Şanlıurfa M.Ö. I. Binyıl Merkezleri Yüzey Araştırmaları", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, İzmir 2000, s. 57. sözkonusu kaide Şanlıurfa Arkeoloji müzesine teslim edilmiştir.

alanı içinde olduğunu göstermektedir.

B. Urfa’da Ebla, Akkad

Urfa ve çevresi Ebla Krallığı’nın etki alanı içinde kabul edilir. Güney Mezopotamya, MÖ. 2500 yıllarından sonra rakip kent devletlerinin dinamizmine şahit olmuştur. 1979 yılından bu yana GAP çevresinde yapılan kazılar sonucunda Urfa’nın Ebla Krallığı’nın etki alanında olduğu anlaşılmıştır. Ebla Krallığı’nın merkezi Ebla’da (Tell el-Mardikh) yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen çivi yazılı arşivlerde, Harran’ın Zugalum adındaki bir kraliçe tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır⁸¹. İlk dünya İmparatorluğu olarak kabul edilen Akkad Devleti (MÖ. 2340–2159) ile Urfa ve çevresinin bağlantısı, şimdilik Kurban, Lidar ve Titris’deki buluntulardır. Bölgenin Akkad ülkesiyle bağlantısının en güçlü kanıtı, bu hanedanın son büyük kralının Su-Durul’un Titris’te ördek biçimli bir taş kütleli süsleyen yazıt oluşturmaktadır⁸². Ayrıca Urfa’ya bağlı Kazane (Konuklu) köyünde yapılan yüzey araştırmalarında, ilk Tunç çağı tabakasında üç çivi yazılı tabletten ikisi, Eski Babil dönemine ait mektuptur. Diğerleri ise Akadça olup, Akad alfabesi ile ilgili bilgi içermektedir. Kazane’deki buluntular Akkad Krallığı’nın Urfa ve çevresindeki hâkimiyetini gösteren unsurlardır.

C. Hurri ve Mitanni Dönemi Urfa

MÖ. 15–14. yüzyıllarda kayda değer öneme sahip iki tarihi krallığın doğmasını sağladı: Huri krallığı ve Mitanni krallığı. Birincisi Diyarbakır’a, ikincisi Osroene’ye antik Edessa’ya yerleşmişti⁸³. MÖ. 3000 yıllarından itibaren, Zağros dağlarından kuzeybatı’dan siyasal ve kültürel ilişkilerin bir sonucu olarak Anadolu’nun güneydoğusu ile Kuzey Suriye’ye kadar olan yerlere bir göç dalgası başladı⁸⁴. Hint-Avrupalı Hurriler, Doğu Anadolu dağlarından ve batıdaki Zağros Dağları’ndan Torosların önündeki bölgeye indiler ve Fırat yayına geldiler. MÖ. 2 binde özellikle 18. yüzyıldan itibaren Hurri-Mitanni memleketlerinden söz edilmektedir. Yakın Doğu’daki Hurri-Mitanni devletinin sınırları doğuda Kerkük’ten, Batı’da Akdeniz’e kadar uzanmaktaydı. Hurri’lerden bazı boyların, bugünkü Resülâyn yerinde olduğu tahmin edilen Vaşşukani’yi merkez edinerek zamanla Hurri

81 Harald Hauptmann, "Lidar Höyük" ESA., II, İstanbul 1997, s. 1115-1116; a.mlf., Tarih Öncesi, s. 41; Aynur Özfirat, s. 36.

82 Harald Hauptmann, Tarih Öncesi, s. 42.

83 Rene Grousset, Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi, İstanbul 20005, s. 43.

84 Şemsetdin Günaltay, Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid’ler İstilasına Kadar, Ankara 19987, s. 265.

krallığı aleyhine genişleyerek bağımsız bir krallık kurdular. Mitanni hâkimiyeti Harran, Karkamış, Urfa, Halep, Tunip, Kadeş, Antakya gibi kentlerini içine alan bir coğrafya'ya yayıldı⁸⁵. 15. yüzyılda ve 14. yüzyılın ilk bölümlerinde ikiz Huri ve Mitanni krallıklarının büyüyüp geliştiği dönemlerdir. Bu dönemde Hurri krallığı Diyarbakır tarafına; Mitanni karalığı ise Edessa, Harran ve Nisibis (Nusaybin) yörelerini hâkimiyet altına aldılar⁸⁶. M.Ö. 1550–1350 tarihleri arasında Yakınoğu'da en kudretli devletlerden biri olan Hurri-Mitanni Devletinin Hattuşili I'in batıya sefer yaptığı bir sırada başşehir Hattuşa'dan başka bütün Hitit ülkesini işgal etmek suretiyle büyük bir askeri ve siyasi üstünlük kazandılar. M.Ö. 2 binin ortalarında Hurri-Mitanni devleti Yakınoğu'nun en kudretli siyasi gücü iken, Şuppiluliuma'nın seferleriyle bu devlet kudretini kaybederek, Hititler'e bağlı, Asur'a karşı tampon bir ülke haline gelmiştir. M.Ö. 2 binin son çeyreğinde ise tamamen ortadan kalkmıştır⁸⁷. Güneydoğu Anadolu'nun en eski halkı olarak kabul edilen Hurri'lerin merkezleri Khrri şehrinin bugünkü Urfa yerinde olduğu kabul edilmektedir⁸⁸.

Urfa bu dönemde Hurrilerin etki alanı içine girmiştir. Urfa-Harran Ovası Amenid hanedanın ticaret havzası içerisinde yer almış olması, bölgenin bu hanedan mensuplarınca yakından izlendiği düşüncesini vermektedir. M.Ö. II. bin yılın başlarında Tunç Çağının orta evresine girilir. Orta Tunç çağının en önemli özelliği Anadolu ile Mezopotamya arasında başlayan ticaret ve bunun sonucunda da yazının Anadolu'ya girişidir. M.Ö. 1900'lerde Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından birçok pazaryeri, ticaret merkezi kurulmuştur. Bunların büyüklerine, Asurca "Karum", küçüklerine de "Uabartum" deniyordu. Karum, kara ticareti limanı anlamına, Uabartum ise konukevi ve konaklama yeri anlamına geliyordu. Bu dönemde Urfa "Karum" alanında bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır⁸⁹. Hitit İmparatorluğunun M.Ö. 1200 yıllarında tarih sahnesinden çekilmesi sırasında, Anadolu büyük bir kargaşa ve çöküntü içerisinde olup çeşitli milletlerden yapılan göçlerle Hititlerin düşmanı olan Kaşgalar Kızılırmak'ın kuzeyindeki tüm Orta Anadolu'ya; Kafkaslar yoluyla gelen halklar da Doğu Anadolu'nun batı tarafını ele geçirdiler. M.Ö. 9 yüzyılın başlarına geldiğinde tüm silahlar ve çoğu aletin yapımında demir madeni tartışılmaz üstünlük sağlamaya başladı. Bu durum Tunç Çağı kültürlerine kesin son vererek Anadolu'da demir çağının başlamasına neden olmuştur.

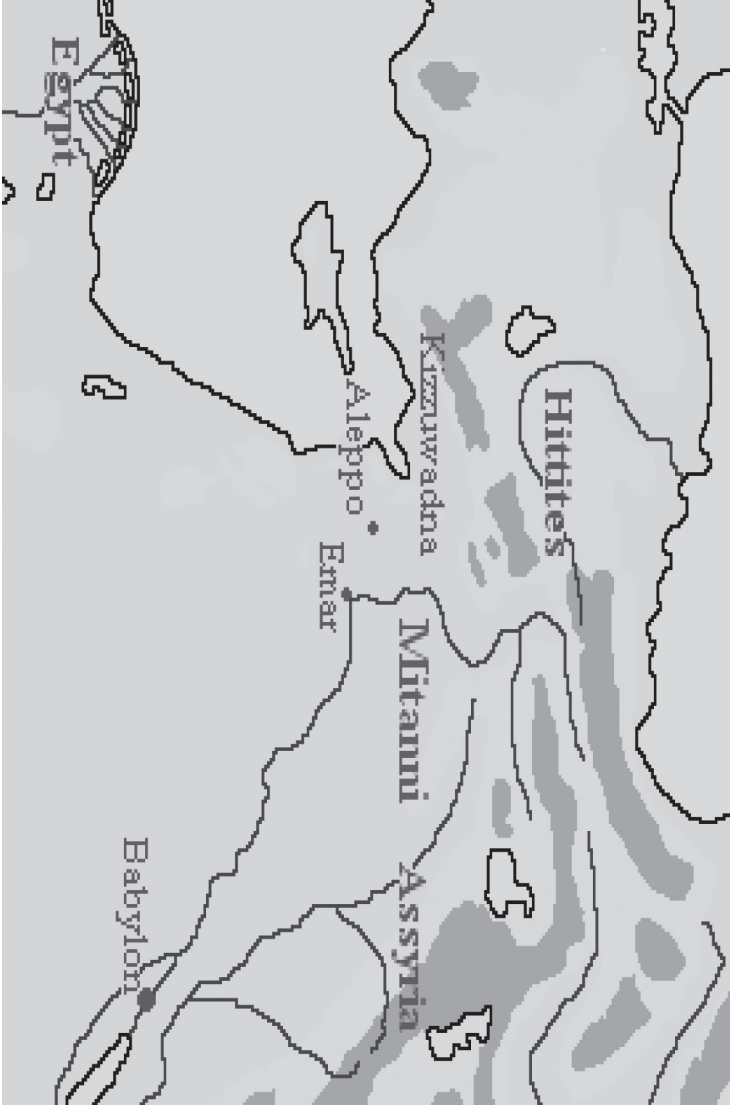
85 Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, s. 268–269.

86 Rene Grousset, s. 44.

87 Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1992, s. 21–23; Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, s. 268, 269.

88 Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, s. 266, 267.

89 Hasan Tahsin Uçankuş, s. 272.

Hitit, Hurri-Mitanni ve Asur Etki Alanları

D. Aramî Göçleri ve Asur Döneminde Urfa

MÖ. X. yüzyıl'da Urfa ve çevresi Aramî göçüyle karşılaştı. Aramiler bu dönemde büyük kentlere akınlar yaptılar. I. Adad Nirari (M.Ö. 1305–1275), Mitanni sorununu çözmek amacıyla I. Adad Nirari'nin (M.Ö. 1305–1275) oğlu I. Şattuara ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Hanigalbat'ı vassal statüsüne sokmuş, oğlu Wasaşatta'nın isyanı üzerine bölgeye yeniden gelerek, Harran başta olmak üzere Orta Fırat Bölgesini Karkamış'a kadar olan bölgeleri ele geçirmiştir⁹⁰. Bu dönem aynı zamanda Mitanni-Hanigalbat krallığının münbit arazisini elde etmek için Asur hükümdarı Salmanasar I (1280–1256), Hitit ve Ahlamular'ın mücadele ettiği dönemdir⁹¹. I. Salmanasar'ın oğlu Tukulti-Ninurta'dan (M.Ö. 1244–1208) sonraki krallar döneminde Asur Devleti eski ihtişamını yitirmiş ancak I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115–1077) de toparlanmaya başlamıştır. I. Tiglat-Pileser ve oğlu Asur-bel-kala'nın (M.Ö. 1074–1057) Fırat ve Dicle vadilerinde Aramiler'e karşı yapmış oldukları seferler bölgedeki etkilerini göstermesi açısından kayda değerdir. II. Asur-dan (932–912) dönemi Asur'un kuşur batısındaki Aramilerle karşı mücadele etmiştir. II. Adad-Nirari de (M.Ö. 911–891) Fırat ve Dicle vadilerindeki Aramiler ve Hanigalbat (Urfa Bölgesi) ülkesine karşı seferlere başlamıştır. Bu döneme ait buluntularda Harran ve çevresinin önemi Asur'daki Anu-Adad Tapınağında bulunan yazıtta açıkça ortaya koymaktadır⁹². Aramilerin oluşturduğu aşiret konfederasyonundan biri de Bid-Adini, Urfa bölgesi sınırları içinde yer almaktadır. II. Assurnasirpal, MÖ. 877 yılında büyük çabalarla Kaprabi kalesini kuşattı⁹³.

Bölgeye komşu olan devletlerin bölge üzerindeki emelleri, Urfa ve çevresinin sürekli hâkimiyet mücadelesi alanı haline dönüşmüştür. Bu mücadeleler sonucunda Asur devletinin elinde

90 Aynur Özfirat, Eskiçağ'da Harran, s. 40; Asurlular için bkz. Eva Cancik-Kirschbaum, Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür), İzmir 2004.

91 Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi, s. 7

92 Asur'daki Anu-Adad Tapınağındaki yazıtta, "Harran ülkesinde ve Habur Irmağı bölgesinde 10 güçlü erkek fil öldürdüm ve 4 filide canlı olarak elime geçirdim. Fillerin derilerini ve dişlerini, öteki fillerle birlikte kentim Asur'a getirdim." Aynur Özfirat, s. 4

93 Harald Haupmann, s. 44; M. Ali Dinçol, "Geç Hititler", s. 124; Karl Dörner, Nemrut Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları, s. 122. Bu kalenin Urfa'da yer aldığı düşünülmektedir. Fakat bu kale ile ilgili bölgede henüz bir buluntuya rastlanılmamıştır.

en son Haran bölgesi kaldı. Bu süreç Ninive'nin MÖ. 612 yılında Babil Kaldeli Kralı Nabopolassar kumandasındaki (626–605) bir Med-Babil koalisyonunca alınması ve tahrip edilmesi sonucunda Asur krallığının ana bölgeleri kaybedildi⁹⁴. Uballit'in Asur devletini Harran bölgesinde sürdürme çabası, Harran'ın MÖ. 610 yılında II. Babil devletinin sınırları içine dâhil edilmesi neticesiz kaldı. Böylece MÖ. 610 yılında Asur devleti yıkılmış oldu⁹⁵.

Urfa ve çevresinde sözkonusu dönem ile ilgili başlıca buluntuları; Mehmedihan-Aşağı Şeyek Köyü sınırlarında çıkarılan Geç Assur Döneminde görülen tanrı veya krallara ait heykel ve kaide; Siverek ilçesi, Karakeçi Nahiyesi, Hacıgöz Köyü sınırı içinde taslak halindeki aslan heykelini ve Geç Hitit dönemi eserlerinden olduğu düşünülen Kabahaydar Edene'de bulunan çift boğalı kabartmayı sayabiliriz. Ayrıca Şanlıurfa'ya bağlı Boybeyınar'ı, Malpınar'ı yazıtları, Karasu kaya kabartmaları bölgemizdeki Geç Hitit kültürünün izlerini taşımaktadır⁹⁶.

94 H. Haupman, s. 45.

95 Şemsettin Günaltay, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar İran Tarihi I, s. 46; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 5.

96 Fikri Kulakoğlu, s. 58–59.

E. Babil, Med/Pers Döneminde Urfa

Uballit'in Asur devletini Harran'da yaşatma çabası sonuçsuz kalınca, bölge MÖ. 610 yılında II. Babil devletinin sınırları içine girdi. Bölgenin MÖ. 605–550 tarihleri arasında Babil idaresine girdiğini görmekteyiz⁹⁷. Bu dönemde zaman zaman bölge üzerinde hâkimiyet kurabilmek amacıyla değişik olaylar cereyan etmiştir. Özellikle Babil-Mısır mücadelesi bölgenin kaderini değiştirecek boyuta ulaştı. Bu mücadele Ninive'nin MÖ. 612 yılında Kalde kralı Nabopolassar kumandasındaki Med-Babil koalisyonunca alınması, Asur-uballit'in Mısır'ın desteği ile Harran'da Asur kralı olarak ilan edilmiş olması Babil-Mısır çatışmasını ateşleyen bir unsur oldu. Asur-uballit'in MÖ. 610 yılında başkentini Babillilere teslim etmesinden sonra Harran ve Karkamış, Babil-Mısır arasında savaşa sahne olmuştur. Bu savaşta Kalde veliaht prensi Nabukadnezar MÖ. 605 yılında Karkamış'ta son noktayı koymuştur. Harran'daki Ay Tanrısı Sin Tapınağı, son Babil kralı Nabonaid (MÖ. 556–539) tarafından büyük bir törenle kutsanmıştır. Nabonaid, annesinin de rahibe olarak hizmet ettiği Harran'daki Sin Tapınağına, başkenti Babil'den çok sayıda tanrı heykelini getirtmiştir⁹⁸. Asur krallarından III. Salmanassar ve Asurbanibal, Harran Ay Tapınağını tamir ettirmişlerdir. Sümerce adı E-Hul-Hul olan tapınağın damını Asurbanibal sedir ağacının dallarıyla örterek kapılarını gümüşle süslemiştir. Küçük kardeşini Sin Tapınağının kâhinliğine tayin eden kral taçını da burada giymiştir⁹⁹.

Bölgeye Babil-Med koalisyonu ile hâkim olan Babilliler, Medlerin bundan sonraki süreçte Orta ve Yukarı Mezopotamya'daki olaylara karışmalarıyla yüz yüze gelmiştir. Med krallığının kurucusu Kyaxares'den sonra onun yerine geçen oğlu Astyages döneminde (MÖ. 163) Harran başta olmak üzere Orta ve Yukarı Mezopotamya tamamen İranlıların hâkimiyetine geçmiştir. Suriye ile Babil arasındaki ulaşımı önleyecek olan bir durumda olan Astyages'e karşı Babil devletinin kuşku ile bakmış olması ihtimal dâhilindedir¹⁰⁰.

97 Ramazan Şeşen, s. 5; Aynur Özfirat, s. 58.

98 H. Haupmann, s. 45.

99 Nurettin Yardımcı, "Harran", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6–10, Temmuz 1987, İstanbul 1998, s. 167.

100 Fikret İşıltan, s. 11.

Perslerin bölgedeki faaliyetleri bununla da kalmayarak Fırat ve Dicle arasındaki bereketli toprakların canlandırmak amacı ile tarımsal faaliyetlere hız vermişlerdir. Persliler bölgenin arazilerinden bir kısmını savaşta yararlık gösteren Subaylara ve kendilerinden yana tutum sergilemeleri amacı ile din adamlarına dağıttı¹⁰¹. Persliler'in kıyıdaki kolonilerde hâkimiyetini sürdürememesi, ülkenin iktisaden çözümlmesine neden oldu. Urfa ve çevresinde tesis edilen barışçı ortam Makedonyalı İskender'in Asya seferi ile geçici bir sürede olsa kesintiye uğramıştır.

F. Selevkoslar Dönemi Urfa

İskender¹⁰² MÖ. 334 yılında başlattığı Asya seferi ardından Granikos Savaşı, daha sonra da İssos muharebesi ile Pers hükümdarı III. Darius'u yenilgiye uğrattı. Bu zafer, ona Suriye ve Filistin üzerinden Mısır'a kadar olan bölgeyi rahatça almasını sağladı¹⁰³. İskender, MÖ. 331 yılı Ağustosunda, sonraları Nikephorion'nın (Rakka) kurulduğu Thapsakos yanında Fırat'ı geçerek bölgeden ayrıldı¹⁰⁴. Büyük İskender'in bölgemizle ilgili en önemli tasarrufu Mezopotamya ve Harran'a Makedonları yerleştirmiş olmasıdır¹⁰⁵. Bu süreçte İskender, Güneybatı Asya fetihlerini sürdürürken bölgemizi generallerine bırakmıştır. İskender'in MÖ. 323 ölümüyle generalleri arasında ülkeyi paylaşma mücadelesi baş gösterdi.

Büyük İskender'in generalleri birbirlerine üstünlük sağlamak

101 A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971, s. 440-2; Selahaddin E. Güler, "Eskiçağdan Kurtuluş Savaşına Kadar Urfa Tarihi", Şanlıurfa Uygurluğunun Doğduğu Kent Şehir, Ankara 2002, s.11.

102 İskender veya III. Aleksander MÖ. 336-MÖ.323 yılları arasında Makedonya kralı ve tarihteki en büyük imparatorudur. Pers İmparatorluğunu yıkarak Yukarı Makedonya'dan Hindistan'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurdu, Eski Yunan uygarlığının Doğu'ya yayılmasında etkili olmuştur. Bkz. Philip K. Hitti, History of Syria, London 1957, s. 231-250.

103 Josef Wieswhöfre, Antik Pers Tarihi, çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul 2003, s. 159-172; V. Diakov-S. Kovalev, s. 473-479.

104 John Grainger, "An Empire Builder: Selevkos Nikator", History Today, Mayıs/43, London 1993, s. 25; Fikret Işılta, s. 13.

105 Norman Davis, Colin M. Kraay, The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History, London 1980, s. 183.

için sürekli savaşıyorlardı. Dönemin aydınları Büyük İskender'in generallerinden ve Mısır bölgesinin kralı olan Perdikas'ın ölümüne yol açan bu savaşlara karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkış sonucu İskender İmparatorluğu yeni bir bölünme yaşamıştır. M.Ö. 320 yılında yapılan bu bölünmeye "Triparadisus Bölünmesi" denir. Perdikas'ın altında M.Ö. 323 yılına kadar "Kamp Kumandanı" olan Selevkos, Perdikas'tan sonra gelen hükümdarın öldürülmesine yardım etmiş, Babil'in elde tutulmasını sağlamış ve hükümdarlığını genişletmiştir¹⁰⁶.

Selevkos hükümdarlığını resmen M.Ö. 312 yılında Babil'de ilan etmiştir. Bu tarih aynı zamanda Selevkos Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Selevkos sadece Babil'i değil, İskender'in Makedon İmparatorluğu'nun doğu tarafının büyük kısmını da yönetmiştir. Onun ve Lisimakus'un, Antigonus Monoftalmus karşısında M.Ö. 301 yılında İpsus Savaşı'nı kazanmalarını takiben Selevkos, Doğu Anadolu'nun ve kuzey Suriye'nin kontrolünü eline geçirdi. Sonradan, aldığı bu bölgede imparatorluğunun yeni başkenti olan Antakya kentini kurdu. Kentin adına, babasına (Antiochos) ithafen, Antakya adını vermişti. Ayrıca yeni kurulan bu başkente alternatif olarak, Babil'in kuzeyine Dicle kıyısına Selesya adı altında yeni bir kent kurdu. Bu dönemde Yukarı Asya Satraplığının bir bölümü ile Babilonya'nın yani Anadolu, Suriye ve İran topraklarına Selevkos Nikator hâkim olmuştur. Selevkoslar bölgeyi 25 satraplığa ayırmıştır. Her satraplığın başına da "Strategos" unvanlı valiler atamışlardır. Orhay'da bu satraplıklardan biri olarak kabul edilmektedir¹⁰⁷.

Bugün Urfa ve çevresinde yer alan birçok kent o dönemde ya kurulmuş ya da yeniden isimlendirilmiştir. Berrhoea, Edessa, Perinthus, Maronea, Kallipolis, Achaea, Pella, Oropus (Europus), Amphipolis, Arethusa¹⁰⁸, Astacus, Tegea, Chalcis, Larissa, Heraea, Apollonia, Harran şehri "*Carhae*", Rakka kenti "*Nikephorion*", Re's Ayna (Resh'aina)¹⁰⁹, doğrudan Edessa'ya bağlı olup ve "*Antioch Mygdonia*" olarak anılan Nusaybin¹¹⁰ ve I. Selevkos'un bugünkü Birecik'in yerine eşinin isminden dolayı "*Apemea*" olarak adını

106 Philip K. Hitti, History of Syria, s. 262-264.

107 Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, s. 100; Philip K. Hitti, History of Syria, s. 267-268; Segal, Edessa, s. 5.

108 Arethusa merkezi Suruç ("Batnae") olan "*Anthemisa*" bölgesi olabilir.

109 Norman Davis, Colin M. Kraay, s. 185; Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, 13.

110 Segal, Edessa, 6, 20.

verip kurduğu kentte de Selevkos döneminde kurulan¹¹¹ veya yeniden isimlendirilen kentler arasındadır. Aynı şekilde M.Ö. 322’de Fırat nehrinin karşısında ve bugün halk arasında Belkis harabeleri olarak bilinen alanda “*Seleukia (Zeugma/Belkis)*” kenti kurulmuştur¹¹².

Selevkoslar tarafından kurulan Satraplıklar gibi Orhay kenti de yeni isim alan kentler arasındadır. Şehir Selevkos geleneğine göre Selevkos Nikator’un hâkimiyeti döneminde Edessa adını almıştır. Selevkoslu fatihlerin ona Makedonya’daki kendi başkentlerinin ismini vermişlerdir. Makedonya’daki Edessa’nın adı Voda (su) dan türetilmiştir. Makedonyalı genarelin Orhay’ın merkezindeki su kaynaklarıyla kentin coğrafik yapısının doğduğu şehre benzerliğinden ötürü kente Edessa ismini vermiş olmalıdır¹¹³. Amir Harrak Edessa isiminin kentin resmi adı olarak kabul etmektedir¹¹⁴. Kent kısa dönemde “Kallirrhoe” olarak adlandırılmıştır. Kent Antiokhos Epiphanes’in sikkeleri üzerinde “Antioch kıyısındaki Kallirrhoe” olarak tasvir edilmiştir¹¹⁵.

Selevkos’tan sonra oğlu ve aynı zamanda halefi Antiokos I Soter’e Ön Asya’nın büyük bir kısmına hükmeden bir imparatorluk kaldı; fakat oğlu babasının siyasetini uygulamadı ve Avrupa’ya doğru olan genişleme durdu. Antiokos I (MÖ 281–261 hükümlük) ve halefi olan oğlu Antiokos II Teos (MÖ 261–246 hükümlük) batıda pek çok savaşla yüz yüze geldiler. I. Antiokhos M.Ö. 280 yılından M.Ö.278 yılına kadar hüküm sürmüştür. M.Ö. 261 yılında I. Antiochos’un öldürülmesiyle de yerine geçen II. Antiochos, Hama’da, Tarsus’da, Adana’da, Edessa’da ve Nisibis’te koloniler kurmuştur. II. Antiokhos’un Mısır Devleti ile yapmış olduğu iki yıllık mücadele, barış antlaşmasıyla son bulmuştur. M.Ö.253 yılında barış antlaşmasının imzalanmasından sonra, II. Antiokhos eski karısı ile ondan olan iki oğlunu Edessa’ya sürgüne göndermiştir¹¹⁶. Antiokhos II’nin hükümdarlığının sonuna doğru birçok eyalet aynı anda bağımsızlığını ilan etti. Bunlar; Baktria kralı Diodotus, Arsases komutasında Part bölgesi ve Ariarates III komutası altında Kapadokya

111 Norman Davis, Colin M. Kraay, s. 185–186; Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, 13.

112 A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roma Provinces, 243.

113 Segal, Edessa The Blessed City, s. 6,7.

114 Amir Harrak, s. 209–212.

115 A. H. M. Jones, 217; Segal, Edessa The Blessed City, s. 6; H. Demircioğlu, Roma Tarihi I, 405.

116 Ş.Günaltay, Yakınşark IV, 86–125.

oldu. Baktria’da, satrap Diodotus bağımsızlığını ilan etti ve Greko-Baktırya krallığını kurdu (MÖ 245). Selevkos İmparatorluğu’nun Part bölgesinden sorumlu olan Andragoras adlı satrap Baktria’nın ardından bağımsızlığını ilan etti. Ardından buna rağmen Partlı bir aşiret’in şefi olan Partlı Arsases I (ya da Arşak) Part bölgesini M.Ö. 238 dolaylarında ele geçirdi ve kendi devletini kurdu. Bu devletin adı Part İmparatorluğu oldu. Antiokus II’nin oğlu Selevkos II Kallinikus hükümdarlık koltuğuna M.Ö. 246 yıllarında oturdu. Selevkos II, 3. Suriye Savaşında dramatik bir şekilde Mısırlı Ptolemy III’e yenildi; ardından kardeşi Antiokus Hieraks ile taht kavgasına girdi. Selevkos II ‘nin küçük oğlu (Büyük Antiokus III) M.Ö. 223 yılında tahta geçmesiyle yeniden diriliş başlayacaktı. Hükümranlığının ilk yıllarında Büyük Antiokus, 4. Suriye Savaşları’nda Mısır’a yenildi Rafya Savaşı’nda Mısır’ın Selevkos Ordularını ağır bir yenilgiye uğratmasından dolayı bu savaş kaybedildi¹¹⁷.

Antiokus, Selevkos I’den sonra gelen en büyük hükümdar Selevkos yöneticisidir. Rafya’daki yenilgisinin ardından, on yılını *Anabasis* adını verdiği düşüncesini gerçekleştirmek için harcadı. Anabasis, doğuda ayaklanan eyaletleri (Partya ve Greko-Baktırya) bayındır hale getirmek ve bu bölgede sembolik bir bağlılık oluşturma düşüncesidir. Bunu gerçekleştirmek için Büyük İskender gibi Hindistan’a sefer düzenleyip kral Sofagasenus ile görüşmeler yapmıştır. Antiokus’un görkemi uzun sürmemiş eski müttefiki Mekadon Kralı V. Filip’in M.Ö. 197’de Romalılara yenilmesinden sonra, oda Yunanistan’ı işgal etme arzusuna kapıldı. Sürgüne gönderilmiş Kartacalı General Hannibal tarafında cesaretlendirilen Antiokus, Yunanistan’daki bazı devletlerle ittifak antlaşması imzalayarak Yunanistan’ı işgal etti. M.Ö. 191 yılında Termopile Savaşı(M.Ö. 191)’nda ve günümüz Manisa’sında(M.Ö. 190) Romalılar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Bu yenilgilerin ardından Romalılarla ağır bir barış antlaşması olan Apame Antlaşması’nı (M.Ö. 188) imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma sonucunda Avrupa’da kalan ve Toros Dağları’nın kuzeyinde kalan tüm topraklar ve yüklü miktarda savaş tazminatı verildi. Antiokus M.Ö. 187 yılında doğuya doğru, savaş tazminatlarını ödemek için, başka bir sefer yaparken öldü¹¹⁸.

Antiokus’un oğlu ve onun halefi olan Selevkos IV Filopator(M.Ö.

117 Philip K. Hitti, *History of Syria*, s. 262–279.

118 Philip K. Hitti, s. 262–279.

187–175)’un hükümdarlığı süresince büyük savaş tazminatı ödenmeye çalışıldı ve en sonunda kendi elçilerinden biri olan Heliodorus tarafından suikaste kurban gitti. Selevkos’un küçük kardeşi Antiokus IV Epifanes, tahta sahip oldu. Antiokus Selevkosların düşük prestijini yükseltmek için Antik Mısırlılarla savaşa girişti ve savaşta başarılı oldu; ancak Mısır ordusunu İskenderiye’ye kadar sürmesine rağmen Romalı bir elçi olan Gaius Popillius Laenas tarafından ateşkes imzalamaya mecbur kılındı. Sonraki hükümdarlık yıllarında İmparatorluk daha fazla dağılmıştır. Özellikle Doğu bölgelerde kontrol tamamen yitirilmiş, Partlılar Pers (İran veya Fars) topraklarını almaya başlamıştı. Antiokus IV Epifanes’in ölümünden sonra, Selevkos İmparatorluğu’nun istikrarsızlığı arttı. Sık sık çıkan iç savaşlar merkezi otoriteyi oldukça zayıflattı. Epifanes’in küçük oğlu, Antiokus V Eupator, ilk tahttan alınan Selevkos hükümdarı oldu. Onun yerine Selevkos IV’ün oğlu, Demetrius I Soter, M.Ö. 161’de geçti. Demetrius Yahudiye eyaletinde merkezi otoriteyi yeniden sağlamaya çalıştı, ancak o da M.Ö. 150 yılında İskender Balas tarafından tahttan indirildi. İskender Balas M.Ö. 145 yılında Demetrius I’in oğlunun, Demetrius II Nikator, onu tahtından etmesine kadar hüküm sürdü. Demetrius II imparatorluğun tamamını kontrol edemedi. Bu arada, imparatorluğun topraklarının ayrılması da devam etti. Partlıların işgali de ilerlemeye devam etti. M.Ö. 139’da, Demetrius II Partlılar tarafından mağlubiyete uğrattıldı ve tutsak edildi. Böylece bütün İran Platosu, Partlıların eline geçti. Demetrius Nikator’un kardeşi, Antiokus VII, güçlü bir donanma kurmayı başarabildi ama kara ordusu Partlılara karşı hiçbir şey yapamıyordu. M.Ö. 129 yılında Partlılara katışı yenildi ve savaşta öldürüldü¹¹⁹.

Ölümünün ardından Selevkoslar yıkılış devrine geçtiler. Ölümünden sonra, merkezi otorite yok oldu. M.Ö. 100’den itibaren, güçlü Selevkos İmparatorluğu’ndan bir tek Antakya ve çevresindeki birkaç Suriye şehri kalmıştı. Bunlara rağmen, Selevkos Devleti tam anlamıyla yıkılmadı. Romalı askerlerin bölgede hâkimiyeti elde tutma çabaları esnasında Selevkos Krallığında Antiokus XIII bulunmaktaydı. Antiokus XIII ülkeyi krallığı altında toplamaya çalıştı. Bölgede Selevkosların idari zafiyetinden Ermenistanlı Dikran’ın ordusu Partlıların mö. 95’te ele geçirdikleri yetmiş vadiyi Dikran’a gemek vermek, üstelik kuzey Mezopotamya’yı ona

119 Philip K. Hitti, s. 262–279.

bırakmak zorunda kaldılar. Böylece Dikran Botan çayının kuzeyindeki Gordyana'yı; Adiabenos'u veya Asur'u; yukarı Dicle'ye doğru Arzan ülkesini; Mygdonia'yı veya Nisibis (Nusaybin) ülkesini ve Osroene'yi veya Edessa ülkesini hâkimiyeti adlına aldı¹²⁰. Romalılar Selevkos kontrolündeki Suriye topraklarındaki istikrarsızlıklar yoğunlaştı. Urfa ve çevresinde mö. 89 yılından itibaren Dikran'ın (Tigranes) yirmi yıllık hâkimiyeti söz konusu olmuştur¹²¹. M.Ö. 63'te Mitridates Pompeus tarafından yenilgiye uğratılınca, Pompeus Helenistik Doğu'yu yeni bağımlı krallıklar kurarak ve yeni vilayetler oluşturarak yeniden oluşturmak istedi. Bu yeni vilayetlere özerklik verdi. Ancak Pompeus, Selevkosların devam etmesinin çok zahmetli olduğunu görünce, Suriye'yi bir Roma vilayeti haline getirdi. Roma Mezopotamya bölgesine her müdahale ettiği her seferinde Edessa'yla temas haline gelmiştir. MÖ. 69 yılında Ermenistanlı Dikran'a karşı bir Roma sefer ordusuna komandanlık yapan Sextilius Edessa kralı Phylarkh ile Dikran ittifakını bozguna uğratmıştır. Bu bozgunundan sonra Edessalıların Romalılara karşı dotluk göstermişler. Dikran'ın bozgunundan sonra Pompeius doğu meselesini çözmüş, Edessa'da ise kral olarak Edessa'lı Abgar'ı şehrinin karalı olarak bırakmıştır¹²².

Urfa çevresinde başta Balıklıgöl ve Haleplibahçe olmak üzere Helenistik dönemde ile ilgili birçok buluntu veren merkez bulunmaktadır. Bunlardan biri Şanlıurfa'nın 7,5 km doğusunda Ulubağ Köyünün 100 m kadar kuzeyinde yer alan Ulubağ Höyük'tür. 1963 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında Helenistik Dönemi temsil eden parçalar höyükte toplanmıştır.

1. Selevkos Nikator

Selevkos I ya da I. Selevkos (Nikator) (M.Ö. 321-M.Ö. 280) Büyük İskender'in Makedon kumandanıdır. İskender'in ölümünden sonra başlayan Diadoki Savaşları'nda Selevkos, Selevkos hanedanını ve Selevkos İmparatorluğu'nu kurmuştur. Krallığı İskender'den sonra kurulan devletlerarasında Romalılara en fazla dayanan ülkelerden biridir¹²³.

120 Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul 2005, s. 84.

121 Philip K. Hitti, s. 280-281; Segal, 9-10; Segal, Edessa (Urfa), s. 39

122 Segal, s. 6-8.

123 Norman Davis, Colin M. Kraay, s. 181; John Grainger, An empire builder Seleukos Nikator", History Today, London 1993, c. 43, s. 25-26.

Selevkos I, Orestisli Antiokos'un oğludur. Makedonyalı III. Filip'in ve Laodis'in generallerinden biridir. M.Ö. 333 yılında, yirmi üç yaşındayken, Büyük İskender'in Asya seferi için ordusuna katıldı. M.Ö. 326 yılındaki Hint Seferinde kendinden söz edilmeye başlandı. M.Ö. 324 yılında Apamea ile evlendi ve ondan dört çocuğu oldu: İki kız Apamea ve Laodis ve iki oğlan Antiokos ve Akaeus. M.Ö. 323 yılında Makedon İmparatorluğu bölündüğünde (Babil Bölünmesi), Selevkos Perdikas'ın ordusunda *binbaşı* ya da *chiliarch* görevindeydi. Daha sonraları, Selevkos M.Ö. 321 yılında Mısır'a yapılan başarısız seferin ardından Perdikas'ın öldürülmesinde rol oynadı. İkinci bölünmede, Triparadisus'ta (M.Ö. 321), Selevkos'a Babil satraplığı verildi. M.Ö. 316'da Antigonos kendisini tüm doğu eyaletlerinin hükümdarı ilan edince, Selevkos kendisini tehdit altında hissetti ve Mısır'a kaçtı. Antigonos'a karşı diğer Makedon komutanların başlattığı savaşta Selevkos aktif olarak Ptolemi ile işbirliğine girişti ve Ege Denizi'ndeki Mısır donanmasını yönetti. M.Ö. 312 yılında Ptolemi'nin kazandığı Gazze Savaşı sonucunda Selevkos doğuya gitti. Babil'e dönüşü Selevkos İmparatorluğu'nun da resmi kuruluşu sayılır. Babil Hükümdarı Selevkos, İran'ı, Elam'ı ve Med Bölgesi'ni Antigonos'un komutanlarından aldı. M.Ö. 311 yılında Antigonos'un oğlu Demetrius'un Babil'e düzenlediği saldırı ve yağma bile Selevkos'un güçlenmesini engelleyememiştir. Dokuz yıl içinde (M.Ö. 311-M.Ö. 302) Antigonos'un batıyı işgal ettiği süre içinde, Selevkos İskender İmparatorluğu'nun Seyhun ve İndus Nehirlerine kadar olan tüm doğu bölgelerini ele geçirdi¹²⁴.

M.Ö. 305'te, Makedon kraliyet ailesinin çöküşünün ardından, Selevkos, diğer dört Makedon komutan gibi "basileus" yani kral sıfatını eline geçirdi. Dicle kıyısındaki Selesya şehrini de başkent olarak ilan etti. Selevkoslar Harran (Carhae), Rakka (Nikephorion), Suruç (Anthemisa/Arctusa ve "Batnae), Re's Ayna (Resh'aina)¹²⁵, Nusaybin (Antioch Mygdonia)¹²⁶, I. Selevkos'un bugünkü Birecik'in yerine eşinin isminden dolayı "Apamea" adını verdiği kenti, M.Ö. 322'de Fırat nehrinin karşısında ve bugün halk arasında Belkis harabeleri olarak bilinen alanda ise "Seleukia (Zeugma/Belkis)¹²⁷

124 Norman Davis, Colin M. Kraay, s. 182–184.

125 John Grainger, s. 25–28; Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, 13.

126 Norman Davis, Colin M. Kraay, s. 185–186; Segal, Edessa, 6, 20.

127 Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, 243.

kentlerinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde birçok Batılı bilim adamı, bölgede birçok şehirle beraber Urfa'nın da, M.Ö. 303 veya 302 yılında Selevkos kralı I. Selevkos Nikator tarafından kurulduğu¹²⁸ kabul edilir. Alain Desreumaux Edessa'nın Antioche de Callirhoe ismiyle bölgenin başşehri olarak Selevkos Nikator tarafından kurulduğunu ifade etmektedir¹²⁹. Edessa şehrin kuruluş hikâyesini farklı bir kategori ele almak gerekir. Nikator'un kurduğu kent olarak Edessa'yı kabul etmek pek te gerçekçi bir yaklaşım olmasa gerek. Çünkü kent merkezinde yer alan Balıklı Göl ile Cumhuriyet İlköğretim alanı arasındaki sahanın Neolitik yerleşimi olması, kentin çekirdeği sayılan bu alanın taş devrinden itibaren önemli bir yerleşim olduğunu göstermektedir¹³⁰. Bu nedenle şehrin M.Ö. 304 (veya 303, 302, 301) yılında Selevkos Nikator I. tarafından kuruluşu, daha çok tahkim edilerek bir “*koloni merkezi*” haline getirilmesi olarak anlamak gerekir¹³¹. Kentin kurucusu olarak gösterilen gösterilen I. Selevkos MÖ. 281'de öldükten sonra yerine oğlu I. Antiokhos Selevkos hanedanın başına geçmiştir.

2. Selevkos Hükümdar Listesi

- Antiokus I Soter (MÖ 291'den beri çift hükümdar, tek hükümdar 280–261 MÖ)
- Antiokus II Teos (261–246 MÖ)
- Selevkos II Kallinikus (246–226 MÖ)/Antiokhos Hierax (246–226.)
- Seleucus III Ceraunus (veya Soter) (226–223 MÖ)
- Büyük Antiokus III (223–187 MÖ)
- Selevkos IV Filopator (187–175 MÖ)
- Antiokus IV Epifanes (175–164 MÖ)
- Antiokus V Eupator (164–162 MÖ)
- Demetrius I Soter (161–150 MÖ)
- İskender I Balas (150–146 MÖ)
- Demetrius II Nikator (ilk hükümdarlık, 146–140 MÖ)
- Antiokus VI Dionisus (veya Epiphanes) (145–140 MÖ?)

128 Duval, Histoire d'Edesse, 23.

129 Alain Desreumaux, s. 18.

130 Alanda yapılan arkeolojik araştırma için bkz. Bahattin Çelik, “An Earlys Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa”, s. 4–6.

131 John Grainger, s. 25–29; Ayrıca bkz. Duval, Histoire d'Edessa, s. 23.

- Diodotus Trifon (140?–138 MÖ)
- Antiokus VII Sidetes (veya Euergetes) (139–129 MÖ)
- Demetrius II Nikator (ikinci hükümdarlık, 129–125 MÖ)
- İskender II Zabinas (129–123 MÖ)
- Kleopatra Tea (125–121 MÖ)
- Seleucus V Filometor (126/125 MÖ)
- Antiokus VIII Grypus (121–96 MÖ)
- Antiokus IX Sisenus (114–96 MÖ)
- Selevkos VI Epifanes Nikator (96–95 MÖ)
- Antiokus X Eusebes Filopator (95–92 MÖ veya 83 MÖ)
- Demetrius III Eucerus (veya Philopator) (95–87 MÖ)
- Antiokus XI Epifanes Filadelfus (95–92 MÖ)
- Filip I Filadelfus (95–84/83 MÖ)
- Antiokus XII Dionysus (87–84 MÖ)
- (Ermeni Dikran II) (83–69 MÖ)
- Selevkos VII Kybiosaktes veya Filometor (MÖ 70ler–MÖ 60'lar?)
- Antiokus XIII Asiaticus (69–64 MÖ)
- Filip II Filoromaeus (65–63 MÖ)¹³²

132 Selevkoslu hükümdarların listesi ve faaliyetleri için bkz. Norman Davis, Colin M. Kraay, s. 190–220.

G. Osrhoene Krallığı

Bölgedeki savaşlar ve iç huzursuzluklar Selevkosların zayıflamasıyla sonuçlandı. Baskılar karşısında Selevkosların bölgedeki hâkimiyeti zaafa uğradı. Nihayetinde Antiokhos Sidetes'in ordusunun büyük bölümünün Partlılar tarafından MÖ. 130–129 kışında yok edilmesiyle bölgede Selevkos hâkimiyeti sona erdi. Edessa ve çevresi Selvkos sonrasında yeni bir kapışmaya sahne oldu. Bu mücadelenin adı da Roma ve Part mücadelesidir. Bölgemiz bu dönemde iki güç arasında bir tampon bölge olarak kullanılmıştır. Edessa kenti söz konusu hâkimiyet mücadelesinde Romalılara yakınlık göstermiştir¹³³. Bölgedeki iç ve dış huzursuzlukların sonucunda küçük kırıllıkların doğmasına neden oldu. Bu kent krallıklarından (Phylark-Topark) biri de, Osrhoene Krallığı'dır. Osrhoene Edessa'da (Urfa) MÖ yaklaşık 132'den 244'e kadar hüküm süren arami kökenli hanedanın kurmuş olduğu krallıktır. Edessa kentinde Arami kökenli bu aşiretin reisi Aryu'nun (Aslan)'dur¹³⁴. Kırıllığın merkezi Edessa olup kırıllığa bağlı birimler her zaman aynı olmamakla birlikte Tella (Viranşehir), Nusaybin (Soba), Suruç (Batnae) gibi yeleşim birimleri bu Kırıllığın etki alanında kabul edilir. Harran ise bu dönemde farklı bir kültürün temsilcisi ve zaman zaman Edessa'ya rakip bir merkez olmuştur. Krallığın batıdaki doğal sınırları Bırtha (Birecik)'ya kadar uzanmaktadır¹³⁵. Doğu'daki sınırı Serrin çayı boyunca, kuzeydeki sınırlarını ise Ross Van Gölü'ne kadar genişletmektedir¹³⁶. Fakat bu düşünce pek tutarlı görünmemektedir. Krallığın kuzeydeki etki alanını Tur Abdin olarak ifade edilen bölgeyle sınırlı tutmak daha gerçekçi olacaktır.

Osrhoene Edessa'da (Urfa) MÖ yaklaşık 132'den 244'e kadar hüküm süren arami kökenli hanedanın kurmuş olduğu krallıktır. Krallığın en belirgin yanı Edessa kralı V. Abgar Ukomo (MÖ 4 ile MS 50 arasında)'nun İsa Mesih'le yazışması ve Hıristiyanlığı kabul etmesidir¹³⁷. Ayrıca bu arka plandan yola çıkılarak Edessa'nın

133 Segal, Edessa (Urfa), s. 39,-41.

134 Ross, Roman Edessa, s. 24; Rene Grousset, Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 118.

135 Drijvers, Cult and Belief at Edessa, s. 130; Segal, s. 23.

136 Ross, Roman Edessa, s. 24.

137 Alain Desreumaux, Histoire du roi Abgar et de Jesusi Brepols 1993, s. 13–16, 21–24. Ayrıca söz konusu kitabın "Doctine de l'apotre Addai" bölümü; Rene Grousset, s. 118.

doğu hıristiyanlığının önemli bir merkezi olarak kabul edilmiş olmasıdır¹³⁸.

Erken Osrhoene krallığının bölgedeki siyasi faaliyetleriyle ilgili bilgilerimiz yetersizdir. Sextilius, Ermeni Dikran'a karşı bir Roma ordusuna komutanlık etmiştir. MÖ. 69 yılında Edessa kralı (Phylarkh), Dikran'la ittifak yapmış ve onunla birlikte bozguna uğramıştır¹³⁹. Bundan birkaç yıl sonra MÖ. 65-64 yılında Romalı General Afranius'un askerleri Mezopotamya üzerinden Suriye'ye dönerlerken yollarını kaybetmişler. Romalı askerlerin imdadına Edessa ve Harran halkı yetişerel onları sağsalım yollarına devam etmelerini yardımcı olmuşlardır. Bu olaydan on iki yıl sonra MÖ. 53'te Roma ordusu Crassus komutasında Fırat Nehri'ni geçerken daha önceleri Roma dostu olup fakat daha sonra gizli bir Parth yanlısı olan bir Arap kabile şefi Crassus'u nehirden uzaklaştırarak ağacın ve suyun olmadığı bir sahaya çekerek bozguna uğramasına neden olmuştur¹⁴⁰. Bu dönemdeki Roma-Part mücadelesi MÖ. 53-52 yıllarında Edessa krallığında bir ara veya fetret dönemin oluşmasına neden olmuştur. Crassus'un yenilgisi, Fırat'ın doğusunda kalan toprakların Parthların hâkimiyetine geçmesine neden olmuştur. MS. 49 yılında Edessa tekrar Roma tarihinde yer almıştır. Bu dönemde Edessa kralı Abgar V. Ukamo (Siyah) (MÖ. 4-MS.7 ve MS.13-50) Romalıların Parth ülkesinin krallığının adayı olan Parth prensi Mihrdad'ı (Mithradates) karşılamak üzere Zeugma'ya giden heyetin içinde yer almaktaydı. Abgar Mihrdad'ı günlerce Edessa'da alıkoydu. Abgar Mihrdad'ın doğuya yaptığı seferde, Ermenistan dağlarında ve Adiabene'den geçerken Adiabene kralıyla birlikte Mihrdad'a eşlik ederler. Parth'lı Prens taht mücadelesi için savaşma fırsatı başlamadan ilkin Adiabene kralı, daha sonra Edessa kralı onu terk eder. Prens Parth kralı Godarz (Gotarzes)'la yapılan savaşta mağlup olur ve yakalanarak işkenceyle öldürülür¹⁴¹. M.S. 141'te Traianus Roma İmparatorluğu'nun doğu

138 Rene Grousset, s. 122.

139 Rene Grousset, s. 84.

140 Philip K. Hitti, s. 282; Segal, Edessa (Urfa), s. 41-42; Crassus'u Harran'dan Sinnaca'daki ölümüne götüreceğe yola sevk eden kişinin Andromakhos adında biri idi. Andromakhos Romalılardan hoşlanmayan Harran'daki Parth yanlısı grubun lideriydi. Daha sonra Partlıların hâkimiyeti döneminde Harran'ın hâkimi olmuştur. Romalı tarihçiler Andromakhos'un ihanetini Abgar'a yüklemişlerdir. Bkz. Segal, Edessa (Urfa), s.43, dipnot 9.

141 Alain Desreumaux, s. 17; Steven K. Ross, Roman Edessa, s. 10; Segal, Edessa (Urfa), s. 41-43.

eyaletleri sorununa kesin bir çözüm getirmek amacıyla sefere çıktı. İmparator Antakya'ya geldiğinde Edessa kralının gönderdiği heyet bol hediyelerle kralın dostluk mesajını iletirler. Kral mesajında Parthlara gösterdiği yakınlığın bir zorunluluktan kaynaklığını ifade etmeye çalışmıştır. İmparator Edessa kralının özrünü kabul etmiş olmasına rağmen Anthemusia bölgesinin (merkezi Suruç) hükümdarının özrünü kabul etmemiştir. Traianus 117'de ölür yerine Hadrianus geçer. Hadrianus Fırat'ın doğusndaki bölgenin fethinden vazgeçer. Bu dönemde Edessa krallığının tahtında Parthlı bir perens Parthamaspat atanmıştır. 123'te ise krallığının başına tekrar yerel hanedandan bir Manu VII tahta geçer. Marcus Aurelius (161–180) ile birlikte Roma İmparatorluğu Asya'da canlanan Part imparatorluğunun saldırılarına karşı hareket geçmiştir. Hatta Marcus Aurelius bu saldırıları karşılamak için eş imparator Verus'u¹⁴² doğudaki lejyonlara komuta etmesi için gönderdi. Bu dönemde Edessa krallığında da bir değişim olmuştur. Manu VIII. (MS. 139–163 ve 165–1777) yerine Wa'el bar Sahru geçer. Manu'da Romalıların karargâhına sığınır. Parthlar da bu dönemde kuzey Suriye'ye girmek üzere Fırat'ı geçmeye başlamışlardır. 165'te Avidius Cassius Edessa'yı kuşattı. Avidius Cassius Marcus Aurelius'un komutası altında Parthia savaşında ve Seleucia ve Ctesiphon şehirlerinin zapt edilmesinde başarılı hizmetlerde bulunmuştu. 166 yılında Suriye valisi olmuş bu nedenle bölgenin dinamiklerini iyi bilen seçkin bir asker idi. Bu kuşatma esnasında Edessa'daki halk Parth garnizonunu kılıçtan geçirir ve Romalılara kapılarını açar. Bu olaydan bir yıl sonra da Ma'nu Philorhomaiois

142 Lucius Ceionius Commodus Verus (15 Aralık 130– 169), Lucius Verus olarak bilinen, 161 yılından ölümüne kadar Marcus Aurelius'la birlikte (161–180) müşterek imparatorluk yapan Roma İmparatorudur. Lucius Verus'un Doğu Seferleri: 162 - 166 yılları arasında Verus Perslere karşı Ermeni Krallığı'nın kontrolü için yapılan seferin komutasında doğuya yöneldi. Bu savaşta Dicle üzerindeki Seleucia kenti yıkıldı ve Ctesiphon sarayı Avidius Cassius tarafından 164 yılında yakıldı. Roma Lejyonları Media'ya kadar ilerlediler. Pers kralı Vologases IV (147–191) barış imzaladı. Ancak doğu Mezopotamya'yı Romalılara vermek zorunda kaldı. Verus, askeri görevleri korkusuzca yerine getirme konusunda yetenekli generallerden çok daha iyi bir komutan olarak kabul edilir. O dönemin şartlarına göre Verus sefer sırasında pek zorluk çekmedi. Her zaman etrafında aktör ve müzisyenler vardı. Bol miktarda ziyafet verip hayatın zevkleriyle hemhal olmaktan hoşlandı. Aynı zamanda Verus gayretli ve görevlerini ustalıklarla yerine getiren bir lider olarak kabul edilir. Seferden dönüşte Verus, Roma zafer alayı ile ödüllendirilmiş ve kendisine Armeniacus ünvanı verilmiştir.

unvanıyla tekrar tahta geçer. Fakat artık Edessa bağımsız değildir. Osrhoene Kralı Roma'nın hâkimiyetini kabul etmiştir. Roma'ya bağlılık ancak otuz yıl sürer. Bu bağlılıktan tam otuz yıl sonra Edessa kralı Roma'ya karşı sadakat yeminini bozar. 28 Mart 193'te İmparator Pertinax'ın öldürülmesinden sonra Mezopotamya'da genel bir Parth yanlısı ayaklanma başladı. VIII. Abgar (MS. 172–212) Nusaybin kuşatmasında Adiabene¹⁴³ hükümdarına katılır. Edessa krallığının Roma'nın zayıfladığı dönemlerde imparatorluğa bağlılıklarını da zayıflamışlar hatta onlara karşı başlatılan ayaklanmalara destek olmuşlardır. Nitekim VIII. Abgar (MS. 172–212) Septimius Severus'a gönderdikleri elçilik heyeti Edessa kralının Nusaybin kuşatmasına katılmasının sebebi olarak Nusaybin'in imparatora karşı taht müceddesinde bulunan Pescennius Niger'i¹⁴⁴ desteklemesini neden olarak göstereceklerdir. Edessa krallığı Nusaybin'i alamamışlar fakat Niger'in bazı tariflerini ortadan kaldırmışlardır. Ayrıca krallık Romalı esirleri Severus'a geri vermeyi teklif etmelerine rağmen almış oldukları kaleleri teslim etmek veya Roma askerleri birliklerini kabul etmeye yanaşmamışlardır. Severus kendisine karşı oluşan cepheye karşı bir dizi sefer başlattı. Önce 194'te Issus Savaşında Niger'in kuvvetlerini ezdi. Ertesi yıl Niger'e yardım eden Mezopotamya ve Pers derebeylerini yok etmeye ayırdı. 197'de ise Pescennius Niger'e

143 Adiabene, Önasya'da bir bölge adı. Başlangıçta kabaca Büyük Zap ve Küçük Zap nehirleri arasında kalan bölgeyi tanımlamakta idi. Zaman içerisinde politik olarak Asur topraklarının büyük bir kısmını kapsadığından bir süre sonra tüm Asur ülkesi için kullanılmaya başlanmıştır. Adiabene Krallığının en önemli yerleşim yeri Arbela kentidir. Adiabene bölgesi M.S. 1. yüzyıl'da, Part İmparatorluğuna bağlı, yerel bir hanedana mensup, Yahudiliği kabul etmiş bir kral tarafından yönetiliyordu. Bölge zaman zaman Part tahtı için yapılan kavgalara ve Part-Roma çatışmalarına sahne olmuştur. Bölgenin hükümdarı Kral İzates (36–59/60), Part İmparatorluğunda hatırı sayılır bir nüfuz sahipti. Bunun yanında İzates, annesi Helena ile birlikte politik nedenlerden dolayı Yahudiliği geçmişler. Roma İmparatoru Trajan 116 yılında Mezopotamya'yı fethedince, Adiabene Asurya adıyla bir Roma eyaletine dönüştürüldü. Ancak Mezopotamya kolonileri Hadrian döneminde bölgeyi tekrar ele geçirdiler. 195 Yılında Septimius Severus Adiabene'yi kısa bir sürede yeniden ele geçirdi. Bu nedenle *Adiabenus* unvanını almıştır. Caracalla Döneminde, 216 yılında, Romalılar bir kez daha Adiabene'ye girdiler. Adiabene Krallığı için bkz. Ahmet Susa, Tarihte Araplar ve Yahudiler İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat, İstanbul 2005, s. 406–408.

144 Pescennius Niger (d.140–ö.194). Roma imparatorluğunun 193'deki Beş İmparator Yılı İmparatorlarındandır.

destek verenlerin intikamı için Pers İmparatorluğu'na karşı kısa ve başarılı bir savaş yaptı. Pers başkenti Ctesiphon lejyonlar tarafından yağmalandı ve Mezopotamya'nın kuzey yarısı Roma'ya iade edildi. Severus'un intikam seferlerinden Edessa krallığı da nasibini almıştır. Önce Nusaybin'e bir koloni statüsü verilir. Osrhoene'ye de bir imparatorluk temsilcisi (procurator) atanır. Ancak kısa süre sonra İmparator Abgar'a tahtını geri verir. Severus Roma'ya döndüğünde Parthlar Dicle Nehri'ni geçmiş ve Nusybin'i kuşatmışlardır. Ancak Edessa kralı Abgar bu sefer imparatora sadakatinden ödün vermemiş, oğullarını rehine olarak Roma'ya vermiş, aynı zamanda ona usta okçularını onun emrine vermiştir. Severus'un 197-198'de Parthlılara karşı kazandığı zafer sonrasında Osrhoene'yi kendi himayesindeki bir bölge olarak ilan eder ve Abgarı "Krallar kralı" tasvir ederek onun otoritesini tanır. Abgar'ı Roma'ya davet eder. Muhtemelen 204 yılında Abgar Roma'ya gelmiş ve çok görkemli bir kabulde karşılanmıştır¹⁴⁵.

Büyük Abgar 212'de ölmüş yerine oğlu Abgar IX. Abgar Severus (MS. 212–214) geçmiştir. Roma İmparatorluğu tahtına Caracalla'nın¹⁴⁶ geçtiği yıllar Edessa'nın da bağımsızlığının tehlikeye girdiği dönemlerdir. Caracalla Edessa kralını kendisini ziyaret etmesini ister. Kral İmparatorun yanına gittiğinde yakalanır ve Roma geleneklerini öğretmek amacıyla vatandaşlarına kötü muamele ettiği

145 Beate Dignas, Engelbert Winter, Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals, Cambridge University Press, 2008, s. 18–34; Segal, Edessa (Urfa), s. 43–45. Bugün Haleplibahçe'de ortaya çıkan Saray kalıntılarıyla sarayın taban döşemeleri olan mozaikler muhtemelen bu dönemin izlerini taşımaktadır. VIII. Abgar, İmparator Septimus Severus'un özel ilgisine mazhar olmuş Orshoene kralıdır. Edessa kralı İmparatorun daveti üzerine oğlunun düğününe katılmak üzere Roma'ya gider. Kralla İmparator arasındaki yakınlaşmayı gösteren en önemli kanıt Edessa kralının oğluna Severus lakabını vermiş olmasıdır. VIII. Abgar muhtemelen Roma Saray mimarisinden etkilenmiştir. Roma dönüştü, Edessa saraylarını Roma mimarisi tarzında yaptırmış olmalıdır. Bu nedenle Mozaikler imparatorluk sanatının güçlü izlerini taşımaktadır. Belki de söz konusu mozaikler 216–217 kırsını Edessa'da geçiren Caracalla'nın sanatçıları tarafından yaptırılmış olabilir.

146 Severus'un 211'de ölmesiyle büyük oğlu Caracalla kardeşi Publius Septimius Antoninus Geta ile birlikte imparatorluğunu ilan etti. Caracalla zamanla etkin bir askeri diktatör haline geldi ve bunun sonucu olarakta askerler hariç herkesin gözünden düştü. Bir İroni olarak, Edessa'dan Pers topraklarına doğru, çıkan savaş için seyyahat ettiği sırada yol kenarında bevl ederken bir suikast sonucu 8 Nisan 217'de Harran'da Julius Martialis isimli bir imparatorluk muhafız subayı tarafından öldürüldü. Bkz. Beate Dignas, Engelbert Winter, Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals, Cambridge University Press 2008, s. 16–17.

gerekçesiyle tahttan indirilir. 213-214'den itibaren muhtemelen Ocak 214'te Edessa tekrar koloni'ye dönüştürülür. Edessa krallığının 215 yılı karalıktır. Dönemin Edessa sikkeleri şehrin politik yapısıyla ilgili ipuçları vermektedir. Bu sikkelere göre Edessa krallığı 215'den itibaren koloni'ye dönüştürülmüştür. Hatta bu dönemde kente yeni isimler¹⁴⁷ verilmiştir. Bu dönemde karalığın başında Abgar'ın oğlu X. Ma'nu (214–240) yirmialtı yıl süreyle hüküm sürer. Ancak koloni döneminin kralları sadece ismen vardır. Ülkenin tüm idaresi Roma'lı idarecilerin elindedir. Hatta kent 214–235 yılları arasında Caracalla, Macrinus, Elagabalus ve Alexander Severus'un hâkimiyetleri döneminde kolonidir. Alexander Severus döneminden 242'ye kadar da Edessa Suruç gibi metropolis'tir. Bu dönemde her ne kadar Edessa'da gerçek iktidarın gerçek sahibi Romalılar olmuş olsa da, Edessa kraliyet ailesinden de sembolik bir kral atanmıştır. X. Man'nu'dan sonra İmparator III. Gordianus'un hükümdarlık yetkisini X. Abgar Frahad MS. 240–242 kabul ederek tahta geçer. Ancak Harran ve Nusaybin'in İranlı I. Şapur tarafından zaptedilmesi III. Gordianus'un Mezopotamya'ya sefer düzenlemesine neden olmuştur. Romalılar Harran, Nusaybin Re's Ayna'da (Resülayn) zafer kazanmışlar. Bu zaferin ardından bölgeyi tekrar idari açıdan düzenlemişlerdir. 243 Mayıs'da şehre bir Romalı Resident (Roma vatandaşı) ve iki strategos atanmıştır. Bu idare tarzının ikinci yılında yani 244'de Abgar X. Abgar Frahad karısıyla birlikte Roma'ya çekilir. Böylece MÖ. 132'de kurulmuş olan Osrhoene krallığı MS. 243'de veya 244'te yıkılmış oldu¹⁴⁸.

Osrhoene kralığı dönemi Edessa kentinin devlet geleneğine sahip olduğu dönemdir. Edessa'nın kurulduğu coğrafya iki kutuplu dünyanın (Roma-Parth) tam ortasına düşmektedir. Edessa parth ülkesinin politik ve kültürel dünyasına ait olmasına rağmen idari açıdan daha çok Romalıdır. Edessa'lı krallar İki kutuplu dünyanın aktörleriyle çatışmaya girmeden 375 yıl iktidarlarını sürdürebilmişlerdir. Edessa krallığı bir bakıma 375'lik bir denge siyasetinin adıdır. Bu siyasetin sacayağı; Edessa krallarının Parthların tarafsız hâkimiyetleri altında veya Roma'nın sadece dolaylı hegemonyasını kabul etmekle varlıklarını sürdürmektir. 375'lik bir devlet geleneğinin ürünlerinden günümüze kadar mimari kalıntılar, krallığa ait mozaikler, saray

147 Marcia, Aurelia, Antoniana ve Alexandria veya Alexandriana adları verilmiştir. Bkz. Segal, Edessa (Urfa), s. 46.

148 David Kennedy, "The Roman Army in The Esat" Journal of Roman Archaeology" s. 9–12; Steven K. Ross, Roman Edessa, s. 1–163; Segal, Edessa (Urfa), s. 46.

kalıntıları, hamam, su ve kanalizasyon şebekeleri ile antik kentin caddeleri ulaşmıştır. Belki de ilim dünyası için en büyük keşif Edessa kralık arşivinin bulunmasıdır.

1. Osrhoene (Edessa) Krallık Listesi

Edessa Krallığına ait bölgede bulunan yazıtlar, kabartmalar, mozaikler krallığın siyasi ve sosyokültürel yapısı hakkında önemli ipuçlarını vermektedir. MÖ. 132 ile MS. 243 veya 244 yılları arasında Edessa krallarının isimleri ve faaliyetleri hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur. Edessa krallarının bir listesi Tell Mahreli Diyonsiyos'un kroniğine dayanmaktadır. J. S. Assemanus'un Bibliotheca Orientalis serisinin birinci kısmında bu liste neşredilmiştir. Ayrıca Rubens Duval, Histoire D'Edesse Politique, Religieuse et Litteraire; Segal, Edessa The Blessed city; Steven K. Ross, Roman Edessa ve Fikret Işıltan'ın Urfa Bölgesi Tarihi adlı eserlerde Edessa krallığının bir listesi bulunmaktadır¹⁴⁹.

Edessa Kralları ve Hâkimiyet Süreleri

- Aryu (Arjaw) M.Ö. 132–127 Krallığın kurucusudur.
- Abdu bar Maz'ur M.Ö. 127–20.
- Frahdaşt bar Gebar M.Ö. 120–115.
- Bakru bar Frahdaşt MÖ. 115–112.
- Bakru bar Bakru MÖ. 112–94.
- Bakru bar Bakru ile I. Abgar Pega Birlikte MÖ. 94–92.
- Abgar I (Piqa) MÖ. 92–68.
- Abgar bar Abgar (II) MÖ. 68–53.
- Ara Dönem MÖ. 53–52.
- Ma'nu II. Aloho MÖ. 52–34.
- Paguri (Pagor) MÖ. 34–29
- Abgar III. MÖ. 29–26.
- Abgar Sumoqo MÖ. 26–23.
- Ma'nu Safful MÖ. 23–4.

V. Abgar Ukomu bar Manu MÖ. MÖ. 4-MS. 7. V. Abgar'ın birinci krallık dönemi Hıristiyanlık tarihi açısından önem arz etmektedir. Hıristiyan dünyasında yaygın olan efsane göre V. Abgar Hz. İsa'nın

149 Alain Desreumaux, Histoire du roi Abgar et de Jesusi Brepols 1993, Segal, Edessa (Urfa), s. 46; Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, s. 14–16; Steven K. Ross, Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114–242, London and New York (Trz.)

ölümünden kısa süre önce Hıristiyanlığı kabul ederek halkına da bu inancı benimsettirmiştir.

Ma'nu IV. bar Manu MS. 7–13.

Abgar V Ukumu 13–50 (İkinci kez.)

Ma'nu V bar Manu 50–57.

Ma'nu VI. bar Abgar 57–71.

Abgar VI. 71–91.

(Ara Dönem)

Sanatruk, Adiabene Kırılı 91–109.

Abgar VII. Bar İzat 109–116.

Ara Dönem 116–118

Yakır ve Parthmaspat 118–122

Pratamaspat b. Husrev 122–123.

Ma'nu VII 123–139

Manu VIII bar Manu 139–163

Vail b. Sahru 163–165.

Abgar Rabo VIII 165–167

Manu VIII (Tekrar) 167–179.

L. Aelius Septimus Abgar IX. (Büyük Abgar) 179–212.

Abgar IX ve Severus X. bar Abgar 212–214.

Ma'nu IX. b. Abgar 214–244.

Abgar XI. Frahad bar Manu (Tekrar kral oluşu) 242–244¹⁵⁰.

Son Abgar Kralı Roma'ya götürülerek ailesiyle birlikte Roma'da yaşamaya başlamıştır. Edessa'da bundan sonraki süreçte Roma'ya bağlı bir kent olarak yaşamaya devam etmiştir.

150 Edessa Kralları geniş bilgi için bkz. Rubens Duval, *Histoire D'edesse, Politique, Religieuse et Litteraire*, Philo Pres Amsterdam 1892; Alain Desreumaux, *Histoire du roi Abgar et de Jesusi Brepols* 1993; Steven K. Ross, *Roman Edessa, Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire*, 114-242, London and New York Tarihsiz.; Fikret Işıltan, 15–21; Segal, s. 15.

H. URFA YÖRESİNDE BİZANS-SASANİ HÂKİMİYET MÜCADELESİ

Roma-Pers mücadelesi III. yüzyılın başından itibaren çehresini değiştirmiştir. İran'da Arsakid Hanedanının yerine Sasanî Hanedanı almış, ortaçağın iki süper gücü kabul edilen Roma ve Perslerin mücadelesi şiddetini artırarak bu dönemde devam etmiştir. Roma İmparatorların genel anlamda doğuyu özelde de Edessa'yı hâkimiyetleri altında tutma çabaları bölgedeki mimari eserler ve buluntulardan kolaylıkla anlamaktayız¹⁵¹.

Roma İmparatoru Lukius Verus Kommodus (161–169) Part savaşları sırasında Dicle kıyılarına kadar ilerleyerek, Roma'nın Urfa bölgesindeki hâkimiyetini daha da güçlendirdi. 195 tarihinde, Roma İmparatoru Septimus Severus Ortadoğu seferi sırasında Osrhoene bölgesindeki Aramî ayaklanmalarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Severus, bu ayaklanmalar sırasında, bir ara Roma vilayeti olmaktan çıkıp tekrar uydu krallık haline getirilen Osrhoene bölgesinin kralı IX. Abgar Severus'tan yardım da gördü. Partlara karşı verdiği mücadeleyi böylece sürdürdü. 216'da İmparator Caracalla Antiok Heia'dan yola çıkarak Edessa'ya (Urfa) vardığında, uydu kral IX. Abgar'ı yerinden alarak Osrhoene Krallığını yeniden Roma'nın Mezopotamya Eyaletine bağladı. İran'da da 217 yılında Arsakid sülalesi yerine Sasanî hanedanı iktara geldi. Böylece iki buçuk yüzyıldan beri devam eden Roma İran mücadelesinde yeni bir dönem başlamış oldu. 260 yılında Sasanî Kralı Şapur, Urfa şehrini kuşatıp Roma imparatoru Valerionus'u burada esir aldı¹⁵². Valerianus bu esaret sonucunda ölmüştür. Roma için büyük bir felaket teşkil eden bu durum bütün şarkın Sasanî (İran) ordularının akınına hedef olmasına rağmen, Urfa teslim olmayarak kendi kendini müdafaya etmeyi başarmış, diğer taraftan geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Sasanîlerin felaketine sebep olmuştur. Sasanîler Hristiyanlığın Roma'da yayıldığı sırada sınırlarını bugünkü Hatay'a kadar genişleterek bir yağma faaliyetine giriştiler. Roma generali olan Kallistos ani bir baskınla Şapur'un haremını ele geçirdi. Bu yüzden memleketine dönmek mecburiyetinde kalan Şapur, Urfa topraklarından geçebilmek için Urfalılara, Romalılardan aldığı bütün altınları verme mecburiyetinde kalmıştır¹⁵³. Daha sonra Antakya'dan geri çekilmekte olan İran ordusu

151 E. Babelon, Numismatique d'Edesse en Mesopotamie, Paris 1893, s. 267–286.

152 Siirt Vekaynamesi, 51–52.

153 Engkebert Winter, s. 18–19; E. R. Hayes, Urfa Akademisi, 25–26; Oktay Akşit, Roma İmparatorluğu I, 415–416.

Odaenathos idaresindeki ordu tarafından büyük bir zayıyata uğradı. Odaenathos Fırat'ı geçerek, yeniden muhasara altına alınmış olan Urfalılara yardım etmiş ve Harran ile Nusaybin'i İranlıların elinden kurtarmıştır. Bütün şarkı ele geçiren Odaenathos 266-7'de Hıms'da Romalılar tarafından katledilince yerine karısı Şark'a hâkim olmuştur. Daha sonra tekrar Mezopotamya İranlıların eline geçmiş ve Roma-İran hududunu yeniden Fırat Nehri teşkil etmiştir¹⁵⁴. 297'de Roma ile Sasanî devleti arasında kırk yıl sürecek bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşma sürecince Edessa'da tesis edilen Roma garnizonu vasıtasıyla idare edilmiştir. Bu dönemde surlar tahkim edilmiştir. Gaius Aurelius Valerius Diocletianus'un (d. 245-ö. 312) 20 Kasım 284'de Roma imparatoru oldu¹⁵⁵.

Diocletianus'un iktidarı 1 Mayıs 305 tarihine kadar sürmüştür. Bu dönemde özellikle 303 yılında Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlara yönelik zulümlerden Edessa'daki Hıristiyanlarda nasibini almıştır¹⁵⁶. Bu durum 313 yılında kabul edilen Müsamaha Fermanıyla son bulmuştur. Söz konusu fermanla Hıristiyanlara yönelik takibat son bulmuş şehir huzura kavuşmuştur. İmparator Konstantinus (324-337) ve sonrasında Sasanî İmparatoru¹⁵⁷ Şapur

154 Engkebert Winter, s. 22-23; Oktay Akşit, I, s. 420.

155 Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (d. 245-ö. 312) 20 Kasım 284 ile 1 Mayıs 305 tarihleri arasında görev yapmış Roma imparatorudur. 24 Şubat 303'de Diocletianus'un Hristiyanlara karşı ilk fermanı yayımlandı. Buna göre imparatorluk içindeki Hristiyan kitapları ve ibadet yerleri yokedilecekti. Ayrıca Hristiyanların ibadet için biraraya gelmeleri de yasaklanıyordu. Diocletianus'un Nicomedia'daki sarayındaki yangınlar ve Anadolu'daki ayaklanmalardan sonra imparator Hristiyanlara yönelik daha sert yaptırımlara başvurdu. Tüm piskopos ve rahiplerin tutuklanmasını emretti. Bunlar Hristiyanlıktan vazgeçmenin bir işareti olarak, kurban vermeyi kabul ettikleri takdirde serbest bırakılıyorlardı. Bu zulüm dalgası en sert biçimde imparatorluğun doğu eyaletlerinde uygulanıyordu. Hristiyanlara dönük takibat 313 yılına kadar sürmüştür.

156 Engkebert Winter, s. 27.

157 Sasanî İmparatorluğu (224-651), 4. İran Hanedanlığı ve ikinci Pers İmparatorluğu'nun adıdır. Sasanî İmparatorluğu, son Arşaklı hanedanı (Partlar) kralı IV. Artabanus'u yenmesinin ardından I. Ardeşir tarafından kurulmuştur. Son Sasanî hükümdarı Şehinşah (Krallar kralı) III. Yazdigirt'in (632-651), ilk İslam Devleti ile girdiği 14 senelik mücadeleyi kaybetmesiyle sona ermiştir. İmparatorluğun sınırları bugünkü İran, Irak, Ermenistan, Afganistan, Türkiye'nin doğu bölgesi, Suriye'nin bir kısmı Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın tamamını kapsıyordu. II. Hüsrev'in hükümdarlığı (590-628) sırasında Mısır, Ürdün, Filistin ve Lübnan da kısa süreli olarak imparatorluğa dâhil oldu.

(310–379)¹⁵⁸ ile yapılan savaşlarda Edessa’da herhangi bir sınır değişikliği olmamıştır. Fakat Şapur’un 359’da Âmid’i (Diyarbakır)’ı muhasarasından sonra İmparator Konstantinus Âmid’i inşa ve tahkim ettikten sonra Roma Mezopotamyasını ikiye ayırmıştır. Bu eyaletlerden biri başşehri Âmid olan Mezopotamya eyaleti; diğeri başşehri Edessa olan Osrohoene eyaletidir¹⁵⁹. Edessa’nın kaderi Lulianus Apostata’nın ölümüyle değişti. İmparator Julian’a¹⁶⁰ 363 yılında Sasani kralı II. Şapur’a karşı yapılan başarısızla sonuçlanacak Mezopotamya seferini başlattı. Ufak ama belirleyici bir çatışmadan sonra sayıca üstün olan Pers güçlerinin karşısında Roma ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Çekilme sırasında Julian ölümcül şekilde yaralandığı 363 yılındaki İran seferi Edessa açısından önem taşır¹⁶¹. Bu sefer sonrasında Nusaybin İranlılara teslim edilmiştir. Nusaybin’den çok sayıda insan Edessa’ya yerleşmiştir. Başta Doğu Hıristiyanlığının önde gelen din adamı Aziz Efraim olmak üzere birçok Nusaybin’li Edessa’ya yerleşmiştir. Hatta kaynaklarda Nusaybin-i Sügra olarak bilinen Urfa’ya bağlı bir yerleşim olan Nesibin’de, bu dönemde Edessa’ya gelen Nusaybinli göçmenlerin iskân edildiği yerleşimlerden biridir. Hıristiyanlık dünyası için III. yüzyıl Edessa Osrohone’nin hem idari hem de ruhani merkezidir. Bu nedenle kent Hıristiyanlığın ilk dönem mezhep çatışmalarında aktif rol oynamıştır. Edessa Yakubi, Nasturi, ortodoks ve Arius taraftarlarının çatışmalarına ev sahipliği yapmıştır. Kendisi de Arius taraftarı olan İmparator Valens 373 yılında Edessa’ya gelerek Ortodoksları kentten kovmuştur. Ortodokslar ancak imparatorun 378’de ölümüyle şehre

158 Engekbart Winter, s. 22; II. Şapur, Sasani İmparatorluğu’nun 309-379 yılları arasındaki hükümdarıydı. Uzun süren iktidarı sırasında, Sasaneler, I. Şapur’un (241–272) hükümdarlığından beri ilk altın çağlarını yaşamıştır. Engekbart Winter, s. 22–23.

159 A.H. M. Jones, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, 2004, s. 217–224.

160 Flavius Claudius Iulianus ya da Julianus Apostata (Dönme Julianus) (d. 331 – ö. 26 Haziran 363) 361-363 yılları arasında Konstantin Hanedanı’na mensup Roma imparatoruydu. Kendisi son pagan Roma imparatoruydu. İmparatorluktaki çöküşü durdurmak amacıyla geleneksel ibadeti geri getirmeye çalışmıştır. Felsefe çalışmalarından ötürü yaşadığı dönemde ve halefleri arasında filozof olarak anılmıştır. Hıristiyan Kaynakları ise Hıristiyanlığı reddetmesi Neoplatonizmin yeni bir biçimi olan Teurgia’ya geçmesinden ötürü kendisinden genellikle Dönme Julianus diye bahseder

161 Engekbart Winter, s. 32–33.

dönebilmişlerdir. Edessa İmparator II. Theodosius (408–450)¹⁶² döneminde ortaya çıkan Nasturi mezhebininde¹⁶³ merkezi olmuştur. 431 yılında toplanan Efes Konsilinde Nasturiler mahkûm edilmiş Ardından 451 yılındaki Kadıköy’de toplanan konsil Monofizitlerin aforoz edilmiştir. Efes konsilinden sonra 457’de Nasturilerin reisleri Narsai başta olmak üzere Edessa’dan sürüldüler. Kadıköy Konsilinde sonra da Hıristiyan mezhepler arasındaki çatışmalar Edessalıların da baskı altına alınmasına neden olmuştur. Edessa ile Bizans arasında hem siyasi nüfuz mücadelesi hem de mezhep

162 Flavius Theodosius ya da II. Theodoius (10 Nisan 401 - 28 Temmuz 450) 408 - 450 yılları arasında Doğu Roma’nın imparatoruydu. Daha ziyade kendi adını taşıyan yasalar (*Codex Theodosianus*) ve hükümdarlığı sırasında İstanbul’da yaptırdığı 6 kilometre uzunluğundaki surlar ile tanınır. Döneminin bir diğer önemli olayı da 431 yılında topladığı Efes konsilidir. 421 yılında Sasani İmparatorluğu’na karşı yaptığı seferde başarılı oldu. Ancak bu seferin ardından yapılan barış 441’e kadar sürdü. Honorius’un 423 yılında ölmesinin ardından 425’te III. Valentinianus’un tahta çıkmasına yardımcı oldu. 441–449 yılları arasındaki Hun istilâlarına karşı koyamayan Theodosius haraç ödemek durumunda kalmıştır. 450 yılında ata binerken geçirdiği bir kaza sonucu ölmüştür.

163 Mezhep, adını 428–431 yılları arasında İstanbul Patriği olan Nestorius’tan alır. Hocası olan Mopsuestia’lı Theodoros’un öğretisini izleyen Nestorius, İsa’ya 30 yaşındayken Kelam’ın indiğini, ancak o zamandan sonra İnsan ve Tanrı karakterlerini taşıdığını, Meryem’in, Tanrı olan İsa’nın değil, insan olan İsa’nın annesi olduğunu söylemiş ve dolayısıyla da, Meryem’e “Tanrı’nın annesi” (Theotokos) denmesine karşı çıkmıştır. Tanrı’nın doğrulamayacağını, doğurulmadığını belirtmiştir. Nestorius’a göre İsa’nın insani kimliği ile tanrısal kimliği birbirinden ayrıdır; bu nedenle Nestorius öğretisi bazı kaynaklarda diofizit (“iki tabiatçı”) olarak adlandırılır. Bu görüşe göre çarmıha gerilirken tanrısal tabiat İsa’dan ayrılmış, sadece insan olan İsa acı çekmiş, çektiği acıları Tanrı olan İsa’ya dokunmamıştır. Nestorius’un görüşleri Batı ve Doğu Roma kiliselerinde yoğun tartışmalar doğurmuş ve nihayet 431 yılında Efes’te toplanan 3. Genel Konsil Nestorius’u sapkın ilan ederek aforoz etmiştir. Bu olayı izleyen yıllarda Nestorius taraftarları özellikle Anadolu ve Suriye’de yoğun takibata uğramıştır. 457 yılında ünlü Urfa Akademisi’nden kovulan Nestorius’çuların önderi olan Barsawma İran’a sığınmış ve Şah Fıruz’u (457–484) ikna ederek, o tarihte İran sınırları içinde bulunan Nusaybin’de (Nisibin, Nisibis) etkisini yüzyıllarca sürdürecektir olan bir akademi kurmuştur. Nusaybin Akademisi bundan böyle ateşperest (Zerdüştü) İran’da en önemli Hıristiyan düşünce merkezi olurken, Nasturi kilisesi de İran’ın yarı-resmi azınlık mezhebi olarak tescil edilmiştir. İslamiyetin doğumundan sonra Nusaybin Akademisi etkinliğini kaybederken, bilhassa antik Yunanca tıp, felsefe ve mantık metinlerini Arapça’ya çevirmekte başarılı oynadıkları görülür.

çatışmaları Bizans-Edessa arasındaki mücadeleyi¹⁶⁴ farklı bir boyuta taşımıştır. Bizanslı yöneticiler Nasturlere karşı yürüttükleri takibati İmparator Zenon döneminde de sürdürmüşlerdir. Hatta İmparator Zenon Nasturi doktrini yaydığı gerekçesiyle 489'da Urfa'daki İran Okulunu kapattı. Nasturilerde Nusaybin'e giderek faaliyetlerini orda devam ettiler. Böylece bu mezhep İran'daki Hıristiyan azınlığın resmi doktrini oldu¹⁶⁵. V. Yüzyıla gelindiğinde bölgede mezhep çatışmasının Monofizit-Melkit mücadelesi olmuştur. Edessa halkı Melkit idareciler tarafından yönetilmesine rağmen halk Monofizit inancı sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde Edessa'nın da içinde yer aldığı Osrhoene eyaleti Bizans-Sasani mücadelesinin sürdürdüğü bir alan olmuştur.¹⁶⁶ İmparator Anastasius döneminde 502-506 yılları arasında süren İran savaşları Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan'ın babası Ka^vaz, Urfa'yı 502 ve 503 yıllarında iki defa kuşatmış fakat başarı olamamıştır. Bu kuşatmalarda Edessa'nın en büyük kaybı şehri korumakla yükümlü olan Got kuvvetlerinin şehri yağmalamış olmasıdır. Got askerlerinin şehri yağmalayarak vermiş oldukları zarar o kadar büyük olmuş ki, şehrin ahalisi onların zulmünden ancak kenti terk etmekle kurtulabilmişler. Bir yandan Bizans'ın göndermiş olduğu birliklerin vermiş oldukları zararlar bir yandan da Sasani saldırıları Edessa halkını bunalttığı bir dönemde 525'de kentte dördüncü kez bir sel felaketi meydana geldi¹⁶⁷. Mar Yeşua bu sel felaketinde 30.000 kişinin öldüğünü belirtmektedir. Bu sel felaketinin tekrar vuku

164 Segal, Edessa, s. 192.

165 Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, s. 25; E. Honigmani "Urfa", İA., s. 51; Işın Demirkent, "Ortaçağ'da Urfa", s. 47-48.

166 Engkebert Winter, s. 34-37; Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Şiltan, Ankara 1991, s. 96; Auguste Bailly, Bizans Tarihi I, çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, Trz., s. 129; A. A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 252.

167 Edessa'da ilk sel baskını 201 Kasım'ında meydana geldi. Bu afette 2000'den fazla kişi öldü. Kentte bazı binalar yıkıldı. Yıkılan binalar arasında resmi yapılar da bulunmaktaydı. Özellikle bazı kiliselerle Kraliyet Sarayı bu resmi binalar arasında yer almaktaydı. İkinci sel baskını Mayıs 3003 yılında vuku buldu. Bu sel baskınında ise kentin surları bir kez daha yıkıldı. Üçüncü sel baskını ise Nisan 413 yılında meydana geldi. Bu sel baskınında can kaybı olmadı. Fakat ciddi bir maddi hasara yol açmıştır.

bulmaması için İmparator I. Justinianus¹⁶⁸ şehirde bir takım önlemler aldı. Bu amaçla Daysan (Skirtos/Karakoyun) deresinin mecrasını değiştirdi. Şehrin tekrar imar olması için başta derenin alçak olan mecrasına bir sed yaptırdı. Ardından şehirde imar faaliyetlerinde bulunur. VI. Yüzyılda Edessa yeni bir dinsel tartışmanın içinde yer aldığını görüyoruz. Suriye ve Mezopotamya'ya monofizit inanca sahip olanlar hâkim iken Urfa'da Stephanos bar Şudaile, Origenes'in¹⁶⁹ etkisinde kalarak varlık birliğine dayanan bir mezhep kurdu ve Urfa'da pek çok taraftar da buldu. Sasani hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531–578) 540 yılı mayıs ayında Suriye'den dönerken Edessa'da ordugâhını kurarak şehri kuşatma altına aldı. İki yüz libre aktın karşılığında kuşatmayı kaldıran Anuşirvan kentte 544 yılında ikinci bir kez daha kentti kuşattı. Bölgede Sasani-Bizans mücadelesi Arap Müslümanların gelmesine kadar devam etmiştir. 580'de IV. Hürmüz'ün kumandanı Azarmahan, Urfa'yı üç

168 I. Justinian (Jüstinianos) ya da Türkçe'de bilinen adıyla Jüstinyen 482 yılında Makedonya'da Üsküp yakınlarındaki bir köyde dünyaya geldi ve 14 Kasım 565 günü İstanbul'da öldü. Jüstinianos 1 Ağustos 527 yılından 565 yılına kadar Doğu Roma İmparatorluğu'nun imparatoru olarak hüküm sürmüştür. Kendisine *Son Roma İmparatoru* denilmektedir. Roma Hukukunda yaptığı reformla anılır. Geç Antik Çağ'ın en önemli hükümdarlarından. Ortadoks Hristiyanlarca aziz olarak kabul edilmiştir.

169 Origenes (d.185 - ö.253) İskenderiye'de doğmuş bir Kilise Babasıdır. Öğretisi Gnostikler'inkine yaklaşan mistik bir öğretilerdir. Doğu'da yetmiş olan Origenes İskenderiye'de Clemens'in okulunda görev almıştır. Hıristiyanlığın ilk dönemi için çok önemli ve karakteristik bir düşünürdür. Origenes'in öğretilerine göre sonsuz ve aşkın olan Tanrı'nın *Logos* vasıtasıyla yarattığı ruhlar, kendi iradeleriyle O'na yaklaşabilirler veya O'ndan uzaklaşabilirler. Ammonios Sakkas'ın öğrencisi olan Origenes'in karakteristik yanı, Hıristiyanlık ile Yeni Eflâtunculuk arasında gidip gelmesidir. Ruhların Yeryüzünde doğumlarından önce de var olduklarını ve yükselmek, gelişmek, arınmak üzere doğum yoluyla öte-âlemden yeryüzünde bedenlendiklerini, İsa'nın Tanrı'nın ancak evlatlık olarak oğlu olabilceğini (yani gerçek oğlu olmadığını) ve cehennem azabının ebediyen sürmeyeceğini savunmuştur. Erken hıristiyanlık dönem hıristiyan din adamları cinsel yaşamdan uzak bir ruhban hayatı yaşamayı tercih etmekteydiler. Origenes'de göklerin krallığı uğruna “günaha düşmemek için” kendini hadim etmiştir. O sözlerin arkasındaki manayı değil sözlerin kendisine itibar etmeyi yeğlemekte idi. Özellikle, Rufin tarafından Latince'ye çevrilen *Principes* eserinde ifade ettiği bu fikirleri 325 yılında yapılan İznik Konsili'nce mahkûm edilmiştir. Bkz. Henry Wace, *Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*, 1926.

gün kuşattıktan sonra geri çekildi. 609 yılında ise II. Hüsrev Perviz (591-628) Bizans tahtına zorla geçmiş olan Phokas'a karşı isyan eden Edessa kumandanı Narses'in yardımıyla Edessa'yı zaptetti. Şehri ele geçirildikten sonra çok sayıda Yakubîyi şehriden Sicistan ve Horasan'a kovdu. 622'de İran'a karşı harekete geçen imparator Herakleios (610-641) 628'deki galibiyetinden sonra Edessa'ya geldi. Herakleios kenti Bizans resmi mezhep anlayışa oturtmak için şehirdeki Yakubîleri tekrar kovdu. VII. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan İslamiyet, Bizans'ın elindeki Suriye ile Sasanilere ait Irak'ı kısa sürede fethetti. Bu fetihler esnasında el-Cezire sakinleri Bizans'a yardım etmişlerdi. el-Cezire bölgesine el atmanın zamanı gelmişti. 637 yılında İyad b. Ganem el-Cezire bölgesinde yer alan Edessa'nın Bizans'lı komutanı Kataias ile bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre; Bizans valisi Müslümanlara Fırat'ı aşmamaları karşılığında vergi vermeyi taahhüt ediyordu¹⁷⁰. Fakat İmparator Herakleios bu antlaşma nedeniyle Kataias'ı görevden aldı yerine Ptolemios'u atadı. Oda selefinin yaptığı antlaşmanın hilafına vergi vermeyi reddetti. Böylece Müslümanların bölgenin fethinin önündeki tüm engeller kalkmış oldu.

170 Engkebert Winter, s. 37-44; Işın Demirkent, s. 48-49.

V.Yüzyıl Bizans Dönemi .

İKİNCİ BÖLÜM

A. DÖRT HALİFE DÖNEMİ URFA

1. Hz. Ömer Dönemi

Bizans-Arap münasebetleri çok eski çağlara dayandığı bilinmektedir. İslamiyetin ortaya çıktığı dönemde Bizans-Arap münasebetleri karşılıklı ticari faaliyetlerle sınırlı idi. Hz. Peygamber (s.a.v.)'nin 6/628'de Bizans İmparatoru Heraklius (610-640)'a gönderdiği mektup ve İslam ordularının Bizans sınırına dayanmaları, Müslümanlar ile Bizanslılar arasında bir anda siyasi, askeri ve idari münasebetlerin doğmasına sebep oldu. Filistin'de Bizans hâkimiyetine indirilen ilk ciddi darbe olan Ecnadin zaferi (131/634), Hz. Ömer (13-23/634-644) devrinde Şam'ın (13/635) alınması, İslamiyetin VII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve hızla gelişerek Bizans hâkimiyetindeki Suriye ile Sasani hâkimiyetindeki Irak'a sahip olması, el-Cezire bölgesinin durumunu zayıflattı. Nitekim 637 yılında İyâd b. Ganm el-Cezire bölgesine gönderildi. İyâd b. Ganm Urfa'daki Bizans kumandanı Kataias, Müslüman Arap ordularının Fırat'ı aşmamaları için yıllık vergi vermeyi teklif ederek şehri elinde tutmaya çalıştı. İmparator Herakleios bu davranışından dolayı Kataias'ı görevden alarak yerine Ptolemaios'u atadı. Ptolemaios ise söz verilen yıllık vergiyi vermedi. Müslümanların saldırıları Suriye'den başladı. Hz. Ömer orada 639 yılında Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra İyad b. Ganem'i Humus ve Kinnesrin başta olmak üzere Mezopotamya'yı ele geçirmek suretiyle nüfuz alanını geliştirmek göreviyle birlikte vali tayin etti. İyad'ın senenin ikinci yarısında bu sahaya girdiği kabul edilir¹. Müslümanlar bölgenin fethi için 639 yılının ikinci yarısında İyâd b. Ganem el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi Urfa'yı da ele geçirdi. Müslüman Arapların bölgeyi fethi çabalarına karşılık Bizans İmparatoru Heraklius'un 627 yılından itibaren bölgeyi elinde tutma çabaları artmıştır. İmparatoru Heraklius el-Cezire Bölgesinde başta Hims'i kurtarmak amacıyla

1 Belazuri, Fütûhu'l Buldan, çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 246; Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîp ei-Bağdadi, Tarihu Bağdad, I, neşr. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931, s. 183-4; İbnü'l Esir, El-Kamil Fit-Tarih II, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985, s. 486-489; Carl Brocclmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, s. 45.

Ruha'dan askeri açıdan yaralanmaya gayret göstermiş fakat bölgede varlık gösteremeden İmparator İstanbul'a dönmek zorunda kaldı². Bu mücadele X. yüzyıla kadar sürecek olan Arap-Bizans mücadelesinin nasıl gelişeceğini ilk belirtileri olarak sayılabilir. Bu geniş toprakları Müslümanlara Heraclius'un Antalya'dan ayrılıp İstanbul'a giderken, "Sozo Sur'a" yani "Selamet içinde kal Suriye" demesi ve askerlerin terkettikleri bu topraklarda yaşayan yerli Hıristiyanları bile soyarak buradan ayrılmaları bu bölgeye tekrar hâkim olmaktan ümitlerini kestiklerini gösteriyordu³. Fakat Bizans-Arap mücadelesi sonucunda Araplar bölgenin fethi ve iskânıyla bölgenin İslamlaşmasında başarılı olmuşlardır⁴.

2. İyad b. Ganem ve Urfa Bölgesinin Fethi

Urfa ve çevresinin müslümanlar tarafından fethedilmesini ele almadan önce bu fethi gerçekleştiren kumandan ve fetih hareketinin başlama sürecine değinmekte fayda vardır. Gerek İslam kaynaklarında gerekse Süryani ve Ermeni vekayinamelerinde İyad bin Ganem'in Urfa'nın fatihi olduğu üzerinde ittifak vardır. Bu zatın hayatı veya el-Cezire fütuhatına başlamadan önce Irak'taki Sa'd b Ebu Vakkas'a mı yoksa Suriye ordugâhına mı bağlı bulunduğu hakkında İslam kaynaklarında farklı rivayetler vardır. Halife Hz. Ömer, Yezid b. Ebu Süfyan'a bir mektup yazarak, İyad b. Ganem'i bir miktar askerle, Cezire bölgesinde toplanan Hıristiyan güçlerine karşı göndermesini istemiştir. İyad da Cezire bölgesine ulaştıktan sonra el-Cezire bölgesinin şehirlerinden Rakka, Ruha, Harran, Meyyafarîkin, Habur ve Nusaybin'i fethetmiştir⁵.

Urfa fatihi İyad b. Ganem'in künyesi, Ebu Saad b. Ganem b. Zahir b. Ebi Şeddad b. Rebia b. Hilal b. Vehib b. Dabbettü'l-Kureysi el Fihri'dir⁶. İyaz b. Ganem Peygamber döneminde fazla öne çıkan

2 Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fıret Işıltan, Ankara 1991, s. 96, 103; A. A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi I, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 252

3 İbnü'l Esir, el-Kamil II., Beyrut 1979, 415-417, 499-502, 564-568; Abu'l Farac, s. 175-178; Osman Çetin, Anadolu İslamiyetin Yayılışı, İstanbul 1990, s. 22-23.

4 F. Işıltan, Urfa Bölgesi, s. 98

5 İbn A'sem, Ebü Muhammed Ahmed (314/926), el-Fütüh, I-IV, Beyrut 1986, s. 260; Ayrıca bkz. İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, s. 59-60.

6 Mahmut Şakir, Sahabe Hayatından Tablolar, çev. Kâzım Ağırakça, Ravza Yay. İstanbul 1998, III, s. 166.

bir sahabe olarak tanınmamaktadır. Habeşistan'a yapılan ikinci hicret edenlerden olup Bedir savaşına katılmış Peygamber'le birlikte Hudeybiye'de bulunmuştur⁷. Belazuri, İyad'ın babasının asıl adının Abd Ganem olduğunu, fakat İyad'ın İslamı kabul edince bu isimden hoşlanmayarak kendisini İyad bin Abd Ganem yerine sadece İyad b. Ganem olarak isimlendirdiğini kaydeder⁸.

Hz. Peygamber döneminde müslüman olması, Bedir Savaşı'na katılmış olması, Hudeybiye antlaşmasında bulunmuş olması, O'nun Peygamber Efendimiz döneminde de yararlıklarda bulunduğunu göstermektedir. Taberi, İyad b. Ganem'in Hz. Ebu Bekir döneminde görev aldığı belirtilmektedir. Hz. Ebu Bekir, O'nu Şam ve Necid bölgesi arasında bulunan en-Nebbac bölgesine gönderdi⁹. Buradaki irtidat hareketlerini bastırdıktan sonra Hz. Ebu Bekir H. 12 senesinde onu Irak üzerine sevk eder. Aynı zamanda Yalancı Peygamber Müseylemetü'l Kezzap'ı Yemame'de ortadan kaldırılmasına karkı sağlayan sahabedir¹⁰. Hicretin 13. yılında Yermük muharebesine katılmış önemli komutanlardan biri olup aynı zamanda bu savaşta Müslümanların sancaktarlığını yapmıştır¹¹. Yermük muharebesinin kazanılmasından sonrasında dağılan Bizans ordusunu kavalama görevi İyaz b. Ganem'e verilmiştir. Oda Bizans ordusu Malatya'ya kadar takip etmişti¹². Bu fetihler esnasında el-Cezire sakinleri Bizans'a yardım etmekteydiler. El-Cezire bölgesine el atmanın zamanı gelmişti. 637 yılında İyad b. Ganem el-Cezire bölgesinde yer alan Edessa'nın Bizans'lı komutanı Kataias ile bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre; Bizans valisi Müslümanlara Fırat'ı aşmamaları karşılığında vergi vermeyi taahhüt ediyordu¹³. İyaz b. Ganem Kinnesrin'in fethine katıldı¹⁴. Ebu Ubeyde'nin Suriye üzerinde

İslam kaynakları, İyad b. Ganem'in el-Cezire'nin fatihi olduğunda ittifak etmektedirler. Ayrıca Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra Suriye

7 Belazuri, Futuhu'l Buldan, çev. Mustafa Fayda, s. 209; İbn-i Hacer el-Askalani, El-İsabe fi Temyiz es-Sahabe, Mektebeti'l-Müsenna, Bağdad 1990, c. III, s. 50; İbn Esir, Usdu'l Gabe fi Marifetis's-Sahabe, Beyrut, IV, 163-164.

8 Belazuri, s. 146; Ayrıca bkz. Fikret Işıltan, s. 77.

9 Taberi, III, s. 346.

10 Mahmut Şakir, s. 166.

11 Vakidi, Fütühu's-Şam, c. II, Dare'l-Kutube'l İlmiye, Beyrut 1997, s. 203.

12 İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, s. 45.

13 Işın Demirkent, s. 48-49.

14 Ahmet Zeyni ed-Dahlan, c. 15, s. 46.

ordularının başkumandanlığına vekâlet etmesi için İyad b. Ganem'in askeri açıdan kabileyetini gösteren önemli bir kanıttır¹⁵. Hz. Ömer'in dört yıllık hilafeti esnasında Diyar-ı Mudar'ın fethinde bu bölgeyi idare ile mükellef üç amil atadığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi El Cezire fatihi İyad b. Ganem'dir¹⁶. Müslümanların saldırılarının Suriye'de Haleb'e doğru giderken, öncü birliklerinin başında yine İyaz b. Ganem bulunmaktadır. Müslüman fatihler Kınnesrin ve Haleb'in fethinden sonra Antakya üzerine yürüdüler. Hicretin 17. yılında Bizanslılar Ebu Ubeyde'yi Humus'ta kuşatma altına almışlardı. Bu kuşatmaya el-Cezire halkı da katılmıştı. Hz. Ömer olanları öğrenince ve ayrıca Rumları kıskırtan, onlara yardım vaadinde bulunanların Cezireliler olduğunu da anlayınca, Ebu Ubeyde'ye bir mektup yazarak şunları söylemiştir. “*Abdullah b. Utban'ı Nusaybin'e, oradan da Ruha ve Harran'a Velid b. Ukbe'yi Cezire Arapları üzerine (Rebia ve Tenuh), İyaz b. Ganem'i de bütün Cezire komutanları üzerine genel komutan olarak gönder.*”¹⁷ Hz. Ömer'in emriyle Ka'ka b. Amr komutasında bir birlik Humus'a, İyaz b. Ganem komutasındaki orduda el-Cezireyi cezalandırmak amacıyla bu bölgeye yürümele görevlendirdi. Carl Brockelmann Hz. Ömer'in Ebu Ubeyde'nin vebadan vefatından sonra, İyad b. Ganem'i görevlendirmesinin temel nedenini Mezopotamya'yı ele geçirmek suretiyle İslam ordularının nüfuz alanını genişletmek¹⁸ olduğunu belirtir. İyaz b. Ganem 5000 veya 6000 kişilik bir orduyla el-Cezire bölgesine geldi¹⁹. İyaz, bölgenin fethine Rakka'dan başladı. 5-6 günlük kuşatmadan sonra şehrin patriği eman istedi. İyaz, bütün şehri halkının canları, malları ve şehirleri üzerine eman vermek suretiyle anlaştı²⁰. İyad b. Ganem'in Rakka'dan sonra Harran'a geldi. Burayı kuşatmak üzere Safvan b. El-Muattal ile Habib b. Mesleme'yi bir miktar asker bırakmıştı. Kendisi de Bacüdda üzerine yürüdü²¹. Harran halkı şehrin kapılarını kapatarak İyaz'dan başkasına açmayacaklarını söylediler. Bunun üzerine İyaz Harran'a geldi. Harranlılar ona önce Ruha'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı antlaşmaya kendilerinin uyacaklarını belirttiler. Bunun

15 Belazuri, s. 172.

16 Ahmet Ağırakça, s. 95; Fikret Işıltan, s. 100.

17 Ed-Dahlan, s. 56.

18 Carl Brockelmann, s. 45.

19 İbnü'l Esir, el-Kamil, s. 488.

20 Belazuri, 249.

21 M. Streck, “Bacüdda”, İA., Eskişehir 1997, c.II, s. 190.

üzerine İyad b. Ganem Urfa'ya geldi. Ruha ahalisi, başlangıçta bir müddet Müslümanlara ok ve taş ile karşılık vermeye çalıştı ve daha sonra muharipler onlara karşı koydular. Bu mücadele sonucunda Müslümanlar, onları hezimete uğrattı. Bunun üzerine Urfalılar şehirlerine çekildiler ve İyad b. Ganem'in sulh talebine olumlu yanıt verdiler.

Urfalıların sulh talebine İyad b. Ganem şu mektubla cevap verdi:

"Besmele. Bu İyad b. Ganem'in Ruha Piskoposuna mektubudur.²² "Bana şehrinizin kapılarını açar; ahaliden erkek başına bir dinar. İki mudd hububat verecek olursanız, şahıslarınız, mallarınız ve size tabi olanlar emindirler. Yolunu şaşırılmış olanları doğru yola getirmek, köprü ve yolların ıslahı ve müslümanlara karşı iyi niyet taşımak vazifenizdir. Allah şahid olsun²³

Belazuri, Davut b. Abd el-Hamid rivayeti ile de şöyle bir mektuptan bahsediyor; *"İyad'ın Ruha ahalisine verdiği mektup şudur: Besmele. Bu İyad'ın ve müslümanların yanında bulunanların Urfa ahalisine mektubudur. Onlara canları, malları, karıları, şehirleri ve değerimlerini üzerine eman verdim. Benin onlar üzerine şartım üzerlerine vaaz olunanı eda etsinler. Onlar köprülerimizi tamir ve sapsmış olanlarınızı doğru yola sevk etmelidir. Allah, melekler ve müslümanlar şahid olsun²⁴.* Yine Belazuri'nin Bekr b. el-Haysem rivayeti ile de İyad b. Ganem'in doru bir at üzerinde olduğu halde şehrin kapısında durdu. Urfalılar onunla mabedleri ve civarı onlarda kalmak, mevcut olanlardan başka kilise inşa etmemek ve müslümanların onlara, düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla sulh yaptılar. Kendilerine şart koşulan şeylerden birisini yerine getirmeyecek olurlarsa himaye görmeyeceklerdi. El-Cezire bölgesindeki kentler, Ruha ahalisinin de dâhil olduğunu bu şartlarla sulh yapıldılar²⁵.

Antlaşma yapıldıktan sonra İyad b. Ganem, şehrin önünde piskopos ve halka hitaben bir konuşma yaptı.

Bismillahirrahmanirrahim.

Bu mektup İyad'ın ve onun yanında bulunan müslümanların Urfa halkına ve piskoposuna hitaben yazılmıştır. Onları, canları,

22 Bu rivayette Ruha piskoposuna mektubudur diye geçmektedir. Yine Belazuri'nin Davut b. Hamid rivayetinde ise İyad'ın Ruha ahalisine verdiği mektup şeklinde geçmektedir.

23 Belazuri, Futuhu'l Buldan, s. 174.

24 Belazuri, s. 174.

25 Belazuri, s. 174; Fikret Işıltan s. 49-50.

malları, çocuktan, eşleri, şehirleri ve değirmenleri için eman verdim. Bu emanete karşı şartım mükellef tutulduğunuz cizyeyi ödemeniz, köprülerinizi tamir etmenizdir. Bizde sizin sapıklıkta olanlarınıza doğru yolu göstermesini görev biliriz. Allah, melekler ve müslümanlar buna şahid olsun..."²⁶

Aynı olay Bekr el-Heysam rivayetine göre ise;

"İyad b. Ganem el-Ruha'yı fethedince doru bir at üzerinde olduğu halde şehrin kapısında durdu. Urfalılar onunla mabedleri civarında onlarda kalmak, mevcut kiliselerden başka kilise inşa etmemek ve Müslümanların onlara düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla sulh yaptılar. Kendilerine şart koşulan şeylerden birisini yerine getirmeyecek olurlarsa himaye görmeyecekleri"²⁷ şeklindedir. İyad, Ruha'yı aldıktan sonra Harran ve Samsat'ı da aynı sulh şartlarıyla fethetti. Bundan sonra Suruç, Karkisiya ve Ard el-Bayda'ya giderek arazisini aldı ve kaleleri halkıyla Ruha sulhu şartıyla sulh etti. Bu arada fethetmiş olduğu bazı kentlerde huzursuzlukların olduğu haberini alır almaz İyad b. Ganem bu bölgelere döndü. Bu kentlerden biri Samsat'tır. Fethedilinceye kadar Samsat'ı muhasara etti. Bu arada Ruha halkında sulhtan caydıkları haberi geldi. Bunun üzerine İyad onların üzerine yürüdü. Ruhalıları ona şehrin kapılarını açtılar. İyad Ruha'ya bir amil tayin ederek bir miktar kuvvette orada bıraktı. Sonra Ra's el-Ayn'nın fethi için yola çıktı. Bu şehir mukavemet etti. İyad bunun üzerine burasını bırakıp Tell-Mavzen'e (Viranşehir) geldi ve Ruha sulhu ile burasını fethetti (19/640). Daha sonra da Karkisiya'ya, Habib b. Mesleme el-Fihriyi gönderdi.

Taberi'nin Seyf rivayetinde, İyad'ın Suhayl ve Abdullah adında iki kumandanını Ruha'ya gönderdiği belirtilmektedir²⁸. İyad bundan sonra Harran'ın Bacudda mevkiine geldi ve öncülerini ileri gönderdi. Harran ahalişi kapılarını kapadılar. Kendisi Harran'a ulaşınca Harran ahalisinden Harraniler kendisine elçi göndererek onun evvela Ruha'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı sulh şartlarına kendilerinin de razı olacağını ve onunla Hıristiyan ahali arasında tavassut edeceklerini bildirdiler ve ona hediyeler gönderdiler. İyad bunun üzerine Ruha'ya gitti²⁹. Taberi'deki bir rivayete göre İyad'ın askerleriyle Ruha'ya gittiğini, şehrin ahalişi ile cizye vermeleri

26 Belazuri, s. 172-4; Ahmet Ağırakça, s. 95.

27 Belazuri, s. 172; Fikret İşıltan, s. 50

28 Taberi, Tarihü't-Taberi, I. Kahire, 1988, İbn Esir, el-Kamil, XI, s. 413.

29 Belazuri, s. 174.

şartıyla sulhe talip olduğunu³⁰ anlamaktayız. İyad onlarla da cizye vermeleri şartıyla sulh akdettiğini kaydetmektedir. Belazuri'ye göre ise İyad'ın Rakka'dan Harran'a geldiği zaman şehir boşaltılmıştır. Harran ahalişi Ruha'ya, gitmişti. Ruha fethedildikten sonra bunlar şehirleri için sulh akdettiler. Harran ile Ruha sulh şartlarıyla bir antlaşma yapıldı³¹. Antlaşma gereğince Harranlılar İyad'a Harran kapılarını açtılar. İyad şehrin idaresine bir zatı tayin ettikten sonra Sümeysat'a gitti³². Hem Belazuri hem de Taberi Urfa ile Harran'ın aynı sulh şartları ile fethedildiğinden hem fikirdir.

Vakidî'de yer alan bir anekdot Harran'ın idari ve sosyal yapısıyla ilgili önemli bir ipucunu vermektedir. Ona göre İyaz b. Ganem Ruha ve Harran hâkimlerinin kendi aralarındaki ihtilaftan yararlanmış ve Harran hâkimi Rodos'tan yana tavır sergilemiştir. Rodos kendi hâkimiyetiyle ilgili olarak İyaz'dan birtakım isteklerde bulunmuştur. Bu isteklerine karşılık cizye vermeyi, hiçbir şekilde Müslümanlara karşı gelmemeyi ve bağlı kalmayı önermiştir. İyaz'da onu oğlundan ve Ruha'dan kurtarmaya söz verir. Harran hâkimi Rodos islamiyeti önceden kabul etmişti. Fakat bunu halkının huzurunda etkileyici bir konuşma yaparak onların müslamnlığı kabul etmelerini sağladı³³. Ruha Müslüman fetihleri için bir üs olarak kullanılmıştır. İyaz buradan hareketle Sümeysat oradan Seruc, Ra's Keyfa ve Arde'l Beyza'yı Ruha sulh şartlarıyla fethetti. Daha sonra Fırat kıyısında yer alan Cısr-u Menbic ve civarını aynı şartlarla fethetti. Daha sonra Ayn'e Verd'e (Ra'sül Ayn)³⁴ geldi. Kent savunma tetbirleri aldığı için kuşatmayı kaldırarak Tell Mavzen'in (Viranşehir) üzerine yürüdü ve aynı sulh şartlarıyla burayı fethetti³⁵. Bu bölgeden de İyaz Dülük ve Ra'ban'a, tekrar Ra'sü'l Ayn'a yöneler burayı kılıç zoruyla aldı. Buradan da İyaz Dara'ya yöneldi ve burayıda fethetti³⁶. İyaz b. Ganem el-Cezire bölgesindeki kentleri öncelikli olarak sulhla fethetmeye öncelik vermiştir. Bu neden Vakidî Diyarbekir'de kılıç zoryla fethedilen tek yer Ra'sü'l Ayn'dır³⁷, der. Ayrıca fethedilen kentlerin halkından

30 Taberi, s. 1505.

31 Belazuri, s. 174; Fikret Işıltan, s. 54.

32 Belazuri, s. 174.

33 Vakidi, Fütuhu'ş-Şam, s. 119–120.

34 Aynü'l Verd için bkz. M. Halil Yananç, "Aynü'l Verd", İA, c. II, s. 74.

35 İbnü'l Esir, s. 489.

36 Vakidi, Fütuhu'ş-Şam, s. 162.

37 Vakidi, Fütuhu'ş-Şam, s. 141.

Müslüman olanlara önem vermiş, onları bazı görevlerde istihdam etmiştir. Bunlardan biri Rum komutan Yorgo'dur. Yorgo Harran ve Ruha'nın fethinde Müslüman olmuş ve İyaz'ın emrine girmişti. İyaz onu Kafertuta'nın fethi için görevlendirmişti. Bir gece baskınıyla kendilerini Rum askerleri olarak tanıtan Yorgo ve emrindeki askerler şehre girerek Kafertuta'yı fethetmişlerdi³⁸. Kafertuta'nın fethinden sonra İyaz Nasibin'e, Ba'ma'ya ardından Tur-Abdin ve Mardin kalesine yönelmiştir. Bu entleri de Ruha sulh şartlarıyla fethetmiştir³⁹. Mardin kentinden ayrılan İyaz Musul, Bitlis, Siirt, Erzen, Ahlat, Cizre ve Malatya şehirlerini de İslam sınırları içine almak için bu kentlere yönelmiştir. Bu bölgedeki fetihlerden Humus'a dönüş ve H. 20 (641) yılında Humus'ta vefat etmiştir. 60 yaşında vefat eden İyaz dokuz yıl aralıksız savaş meydanlarında savaşmıştır⁴⁰.

Urfa ve çevresinin fethinde yöre halkıyla yapılan anlaşmalara topluca bakılacak olursa şu prensipler nazarı dikkate alınmıştır.

—Cizyelerini ödedikleri sürece canları, kanları, malları, kadın ve çocukları, şehirleri, değirmenleri emniyettedir.

—Kiliselere ve çevresindekiler onlara aittir. Bunlara dokunulmayacak ve yıkılmayacaktır. Mevcut olanlardan başka kilise inşa etmeyecekler, çan çalmayacaklar, paskalya tesis etmeyecekler ve haçlarını göstermeyeceklerdir.

— Evlerine kimse oturmayacaktır.

—Yolunu bulamayanlara yol gösterecekler, yol ve köprüleri tamir edecekler, Müslümanlara iyi davranacaklardır.

—Bu şartlara riayet etmezlerse himaye görmeyeceklerdir⁴¹.

Osrhoeneliler nazarında mezhep mücadelelerini bir yana bırakırsak değişen şey yalnızca rejimdi. Eskiden Bizans imparatoruna ve onun valisine boyun eğmekte idiler, şimdi ise Arap halifesine ve onun tayin ettiği emire kolayca itaat ettiler. Bunu hatta Bizans'a karşı göstermiş oldukları bağlılık ve itaate nazarın daha büyük bir istekle yaptılar. Başlarında nihayet kendi kavimlerine mensup hâkimler bulunuyordu⁴². Fetihlerden sonra bölgeye Müslüman kabileleri yerleşmiştir. Bu iskânlarla Urfa ve Harran'da İslamlaşma süreci hızlanmıştır. Bu sırada Urfa'da bulunan ve sayıları çok az olan bir Hıristiyan kitlenin

38 Vakidi, Fütuhu'ş-Şam, s. 121–22, 141.

39 Belazuri, 252; İbnü'l Esir, s. 488- 89.

40 Belazuri, s. 252; Asri Çubukçu, "İyaz b. Ganem", DİA., c. 23, s. 489.

41 Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul, 1989, s. 150.

42 F. İşıltan s. 99.

inançlarını Bizans devrine nazaran daha rahat yaşadığı ve daha çok huzur içinde olduğu anlaşılmaktadır⁴³. Bu dönemde bölgenin idari olarak bağlandığı merkez Hıms'tır. İlk zamanlarda Bizans devrinde olduğu gibi bütün Diyar Mudar'ın merkezi olarak Ruha seçilmiştir. İyad b. Ganem'in de el-Cezire'de bulunduğu zamanlarda bu şehirde ikamet ettiği anlaşıyor⁴⁴.

Bir rivayete göre el-Cezire bölgesinde valilik yapanlardan biri de Halid b. Velid olmuştur. Ruha, Harran, Tell-Mevzen ve Amid'e vali olarak atanan Halid burada bir sene ikamet etmiş sonra istifa ederek Medine'ye gelip birkaç gün sonra orada vefat etmiştir⁴⁵.

Hz. Ömer onun yerine Sa'id b. Amir b. Hizyam'ı tayin etti⁴⁶. Ümeyr b. Sa'd el-Ensari şiddetli bir mücadeleden sonra Re'sulayn (Ayn el-Varda'yı) fethetti⁴⁷. Hz. Ömer'in şehit edildiği sırada ise el-Cezire ve Diyar-ı Mudar bölgesi Ömer'in son Hıms amili olan Umayr b. Sad el Ensari tarafından idare olunmaktaydı⁴⁸. Belazurî, Sa'd b. Hizyam'ın kısa valiliği döneminde biri Urfa diğeri Rakka olmak üzere iki cami yaptırdığını bildirmektedir⁴⁹. Urfa'daki cami Eski Ömeriye Camisi olabilir. Sa'd b. Amir b. Hizyam'dan sonra Urfa valisi olan Ümeyr b. Sa'd el-Ensari Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Mudar mescidlerini inşa ettirmiştir⁵⁰.

43 Ahmet Ağırakça, a.g.m., s. 95.

44 Belazuri, s. 174; Fikret Işıltan, s. 90.

45 Bu rivayet sadece Yakubi tarafından zikredilmektedir. O, ayrıca Halid'in Amid'de bulunduğu bir sırada kendisini hamamda şarapla oğdurmış ve bu hareketi sebebiyle halife tarafından görevinden alındığını kaydetmek suretiyle meseleye ayrı bir boyut katmıştır. Bkz Işıltan, Urfa Bölgesi, s. 101.

46 Belazuri, s. 172, Taberi, III, s. 83; Fikret Işıltan s. 54-56; Işın Demirkent, "Sümeysat", İA., XI., 232-336; Hz Ömer Yezid b. Ebi Süfyan'ın Şam'da hastalığının ağırlaşması nedeniyle İyad'dan yerine bir komutan tayin ederek Şam'a gitmesini istemiştir. Halife Yezid'in ölüm sonrasında çıkabilecek karışıklıkları önlemek istemiştir. Ancak İyad Hıms'a geldiğinde oda rahatsızlanarak vefat etmiştir. Bak. İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), el-Futüh, I-IV, Beyrut 1986, s. 260; İrfan Aycan, Saltana Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, s. 60.

47 Belazuri, s. 172.

48 Fikret Işıltan, s. 101.

49 Belazuri, s. 255.

50 Duval, Histoire d'Edesse, s. 236; T.H. "Diyar-ı Rabia", İA.,III, s. 601; T. H., "Diyar-ı Mudar", İA., III, s. 601.

3. Hz. Osman Döneminde Urfa

İyad'ın vefatından sonra kaynaklarımızın ifade ettiğine göre Halife, Sa'd b. Amir b. Hizyam el-Cumahi'yi hâkimiyet sahası el-Cezire'yi de teşmil eden Hims amilliğine tayin etmiştir. Hz. Ömer sonrasında Hz. Osman da halifeliği sırasında bölge ile ilgilenmiştir. Halife Hz. Osman, Umeyr b. Sa'd'ın hastalanarak vazifesinden affını rica etmesi üzerine Halife onu Hıms emirliğinden almıştır. Hıms ve Kinnesrin'i de Muaviye'nin emrine vermiştir⁵¹. Belazuri, Halife Osman'ın Umeyr'i el-Cezire valiliğinden azlederek burasını ve Suğur'u Muaviye'nin emrine verdiğini ve ona Şimşat'a gaza etmesini veya ettirmesini buyurduğunu, Muaviye'nin de Habib b. Mesleme ile Şatvan b. el-Muattal'ı gönderdiğini ve bu zatların da dördüncü Arminiya'yı Ruha sulhu şartlarıyla fethetmiş olduğunu belirtmektedir⁵². Muaviye Habib b. Mesleme'yi Hıms, Kinnesrin ve el-Cezire bölgelerine amil olarak atadı. Başka bir rivayette ise, Habib b. Mesleme ile Şatvan b. el-Muattal bulunduğu halde bu gazayı bizzat Muaviye'nin yapmıştır⁵³.

Bölge, Müslümanların fetih girişiminden önce Arap göçebe kabilelerin akına uğramış bu iskânlardan sonra Urfa ve çevresi bölgeye yerleşen kabilelerin isimleriyle adlandırılmaya başlanmıştır. “Mudarlılar'ın diyarı” anlamına gelen “Diyar-ı Mudar” adı verilen bölgemiz⁵⁴ İslam döneminde Hz. Osman zamanında Muaviye b. Ebi Süfyan'ın yönetiminde iskân edildi. Hz. Osman'ın isteği üzerine Muaviye Ruha bölgesine Mudar kabilesini şehirlerden uzak yerlere yerleştirdi. Mudar aşiretin iskân edilmesinden sonra bölgeye başta Kayslılar olmak üzere Numeyr, Ukayl ve Süleym gibi göçebe kabileler yerleştirildi⁵⁵. Muaviye bu suretle Emevi hilafetinin temel

51 Taberi, I, s. 2866; İbn-Esir, III, s. 91.

52 Belazuri, s. 178.

53 İbn Şeddad, Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire, III, s. 9-10; T.H. “Diyar-ı Rabia”, “Diyar-ı Mudar”, İ.A., III, s. 601; İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara 1990, s. 59.

54 Belazuri, s. 178; T.H. “Diyar-ı Rabia”, İ.A., III, s. 601; T. H., “Diyar-ı Mudar”, İ.A., III, s. 601; Ahmet Ağırakça, agm, s. 96

55 İbnü'l Esir, El-Kamil, III, s. 108, 113; a.mlf., VII-X; Segal, s. 193; Işıltan, s.105; T.H., “Diyar-ı Mudar”, İ.A., III, İstanbul 1963, s. 601; H. Kindermann, “Ukayl”, İ.A., XIII, s. 15-18.

direklerinden birini teşkil edecek olan bölgelerden birini daha idaresi altına almış oldu⁵⁶. Bu dönemde Urfa ve çevresi Bizans saldırılarına karşı, bir üs olarak kullanılmıştır. Nitekim Edessa Müslümanlarca 644'de Suruc'a yapılan Bizans saldırısını durdurmak için üst olarak kullanılmıştır⁵⁷.

56 F. Işıltan, s. 102.

57 Segal, Edessa Kutsal Şehir, s. 253.

B. EMEVİ DÖNEMİNDE URFA

H. Osman'ın H. 35 (m. 17 Haziran 656)'da şehid edilmesi üzerine Hz. Ali ile Hz. Muaviye mücadelesinin en mühim safhası Diyar-ı Mudar bölgesinin hemen yanı başında Siffin'de cereyan etmiştir. Bölgenin İslam dünyasında ortaya çıkan ihtilâflardan da etkilendiğini görmekteyiz. Mezhep çatışmaları ile Hz. Ali ve Muaviye çatışması⁵⁷ İslam dünyasında yeni hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam dünyasındaki tartışmaların ilk dönemlerine dönecek olursak, bu dönemde İslam dünyasında daha önceki yüzyıllar süresince görülmeyen böylesine hızlı ve keskin çizgilerle belirlenmiş görüş ayrılıklarının 70–80 yıl gibi kısa bir zamanda gelişmesinde Arapların farklı uygarlık halkları ile temasa geçmelerinin büyük rolü olmuştur⁵⁸.

Diyar-ı Mudar bölgesinde Muaviye'nin halifeliği döneminde herhangi ciddi bir huzursuzluk olmamakla birlikte selefleri Yezid ve II. Muaviye dönemlerinde bölgemiz Arap kabilelerinin mücadelelerine tanıklık etmiştir⁵⁹. Kabileler arası çatışma Ümeyye-İbn Zübeyr çatışmasında da etkili olmuştur. Nitekim Diyar-ı Mudar halkı, Mervan ve Abdülmelik'e karşı mücadele eden kuvvetlere yardım etmek ve İbn el Zübeyr'i halife olarak tanımak suretiyle Emevilerden ayrılmış olan Karkisya istisna edilecek olursa, Emevi taraftarı olarak kalmayı sürdürdü⁶⁰. Diyar-ı Mudar'ın tutumunu daha çok Kays-Kelb aşiretlerinin çatışmalarına bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Nitekim Emevilerin Kays'ın ezeli düşmanı olan Kelb kabilesinin tarafını tutmaları Kays kabilesinin taraf değiştirmesine

57 Ali-Muaviye mücadelesinin örneklerinden biri de bölgemizde cereyan etmiştir. Hz. Ali'nin el-Cezire amili olarak tayin ettiği Malik el Eşter ile Muaviye'nin göndermiş olduğu el-Dahhak b. Kays el Fihri arasında Harran ve Rakka arasında el-Marc denilen yerde savaş cereyan etmiş, bunu haber alan Muaviye takviye birlikler gönderecek el Eşter'i Musul'a çekilmeye zorlamıştır. Bu mücadele sonrası Diyar-ı Mudar'ın Muaviye'nin elinde kaldığına hükmedilebilir. Bkz. Adnan Demircan, Ali-Muaviye Çatışması, İstanbul 2000; Fikret Işıltan, s. 103.

58 Neşet Çağatay, Makaleler ve İncelemeler, Konya 1983, s. 23–24.

59 F. Işıltan, s. 105.

60 F. Işıltan, s. 106.

neden olmuştur. Bu nedenle Kayslılar Abdullah b. Zübeyr'in isyanında mücadele etmişlerdir⁶¹. Abdülmelik babasının bıraktığı halifeliği güçlükle elde edebildi. Fırat nehri çevresinde oturan Kayslılar'ın başkanı Zufar, Suriye'de yeni halifeye karşı çıktı, öteki eyaletler ise Abdullah b. Zübeyr'in tarafını tuttular. Abdülmelik bundan başka Kuzey Suriye'yi Bizans akınlarına karşı korumak için iki yıl uğraştı⁶². Abdülmelik b. Mervan'ın mücadele ettiği bir başka cephede hiç şüphesiz ki Muhtarü's Sakafi ve ona bağlı birlikler olmuştur. Muhtarü's Sakafi ve Onun başarılarında en önemli rol oynayan İbrahim b. Malik el-Eşter'in H. 67/M. 686 yılında ünlü Emevi vali ve komutanlarından Ubeydullah b. Ziyad emrindeki Emevi ordusuyla yapmış olduğu mücadeleden başarıyla çıkmış olmasından sonra bölgemiz Muhtarü's Sakafi'nin nüfuz alanı içine girmiştir. İbrahim b. Malik el-Eşter el-Cezire'yi Musul'dan idare etmeye çalışırken el-Cezire'nin diğer kentlerine de valiler atamıştır. Harran, Urfa ve Samsat'a Hatim b. Numan'ın atanmış olduğunu görmekteyiz⁶³. Abdullah b. Zübeyr-Muhtarü's Sakafi çatışmasında Mus'ab b. Zübeyr ile Muhtar arasında H. 67/M. 687 yılında yapılan mücadelede Muhtar öldürüldü⁶⁴. Abdülmelik b. Mervan'ın İslam dünyasındaki üç siyasi hareketten⁶⁵ biri olan Muhtarü's Sakafi'den kurtulmuş olmasından sonra Abdülmelik b. Mervan-Abdullah b. Zübeyr arasında mücadelenin zamanı gelmişti. Bu amaçla Haccac b. Yusuf es-Sakafi H. 72/M. 691 yılında Mekke'ye ulaştı. Aslen Taif'li olduğundan bölgenin topoğrafik yapısını çok iyi biliyordu. Bütün geçitleri tuttu, şehrin giriş ve çıkışlara engel oldu. Kâbe'nin yakınındaki Ebu Kubeyş dağına kurdurmuş olduğu mancınıklarla şehri dövmeye başladı. H. 73/M. 692 (Cemâziyelâhir/Ekim-Kasım) yılına kadar süren kuşatma sonunda bir çıkış hareketi yapan Abdullah

61 Yakubi, II, s. 161.

62 Neşet Çağatay, Başlangıcından Abbasilere Kadar Dini, İçtimai, Siyasi Açından İslam Tarihi, Ankara 1993, s. 446.

63 İbn Şeddad, Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire, III/I, s. 15; İbnü'l Esir, el-Kamil, IV, s. 168-275; F. İşıltan, s. Urfa Bölgesi, s. 106; E. Honigmann, "Urfa", İA, s. 53.

64 F. İşıltan, s. 107; Hüseyin Algül, İslam Tarihi, III, İstanbul 1987, s. 97-101.

65 Bu dönemde İslam dünyasındaki çok başlıklı Şam, Kufe ve Mekke'deki idari yapının başını çektiği oluşum. Şam'da Abdülmelik, Kufe'de Muhtarü's-Sakafi, Mekke'de ise Abdullah b. Zübeyr lider durumda idi.

b. Zübeyr'in son hamlesi de netice vermedi ve bu mücadele sonunda öldürüldü⁶⁶. Abdülmelik bu zaferle İslam dünyasındaki çok başlılığı gidermiş oldu. Emevi iktidarı için bir başka tehlike de Bizans olmuştur. Abdülmelik b. Mervan içte birlik sağladıktan sonra Bizans üzerine seferler düzenlemeye başladı. el-Cezire arazisi Bizans'a yapılacak gazalar için önemli bir üst konumunda idi. Bu dönemde Abdülmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervan'ın Anadolu ve Ermeniyeye bölgeleri valiliklerinin yanı sıra el-Cezire valiliğine de tayin edildiğini⁶⁷ görmekteyiz. Muhammed b. Mervan Urfa'ya geldiğinde hiçbir mukavemet görmeden kolaylıkla buraya yerleşti. Ertesi sene Abdülmelik, Haccac'ı İran mıntkasına vali olarak gönderdi. Haccac, Arap şeflerini tazyik etti ve evlerini yağma etti. Bunun üzerine Mervan oğlu Muhammed'de kendi eyaletinde aynı şeyi yapmaya başladı. Süryani Mihail ve Abu'l Ferec bölgedeki Hıristiyanların bir kiliseye toplatıldığını ve kilisenin ateşe verildiğini belirtmektedir. Buna ilaveten Muhammed'in, Urfa valisi Andreas oğlu Anastasius'u da öldürdüğünü ve evini yağma ettiğini belirtir⁶⁸.

Mervan'ın kardeşi Süleyman'la Fırat kıyısında çarpıştı. İki taraftan on iki bin adam öldü. Süleyman Resafe'ya kaçtı⁶⁹. Emevi hanedanının üyelerinin çatışması bölgemizi yakından ilgilendi. Hişam'ın oğulları Süleyman ile İbrahim'in Mevan b. Muhammed ile giriştikleri taht mücadelesi sonunda Kelb kabilesi Tedmür'e kaçtılar. İbrahim b. Velid Mervan b. Muhammed'e biat etmesiyle problem çözülmüştür. Mervan b. Muhammed 744'te Şam'a girdi. Mervan'ın üç bin deve yükünden ibaret olan hükümdarlığa ait hazineleri alıp Harran'a geldiği kaydedilir. Bu dönemde Harran Emevi devleti için önemli bir konumdadır. Hatta İstanbul muhasarasını gerçekleştiren Mesleme b. Abdülmelik, el-Cezire valisi olarak tayin edildiği

66 İbnü'l Esir, IV, 348; Taberi, s. VI; s. 187-193; İbn Kesir, el-Bidaye, VIII, s. 332-347; Ya'kubî, Tarih, II, s. 267.

67 Yakubî, Tarih II, s. 191; İbnü'l Esir, el-Kamil, IV, Çev. M. Beşir Eryaysoy, İstanbul 1987, s. 327.

68 Süryani Mihail, s. 59; Bu ve buna benzer ifadeler klasik ortaçağ kaynaklarımızda yer almamaktadır. Bu nedenle bu tür ifadeleri vekainameyi yazan kişinin subjektif bakışıyla oluşturulmuş ihtimali ağır basmaktadır.

69 Abu'l Farac, s. 197

dönemde Anadolu'ya yaptığı gazaları hep buradan başlattı⁷⁰. Ayrıca Mesleme b. Abdülmelik'in bölgenin merkezi olarak Kınnesrîn yerine Harran'ı tercih etmiştir. Mesleme Harran'da bir saray yapmıştır⁷¹. Bölgenin diğer önemli bir merkezi olan Urfa'ya gelince Abdülmelik tahta geçer geçmez Athanasius Gauma'yı⁷² Urfa'dan çağırmış ve idareyi yeniden tanzim etmesi için Mısır'a kardeşi Abdülaziz'in yanına göndermişti⁷³. Doksan küsur yıl süren Emevi iktidarı boyunca Ömer İbni Abdülaziz'in kısa hilafet dönemi Emevi tarihi içinde apayrı bir özellik taşır. Adaletin tüm yönleriyle gerçekleştiği bu dönemde Ömer, kendinden evvelki zalim ve zorba idarecileri, vali ve kumandanları azlederek yerine adil idarecileri tayin etti. Halife'nin bölgemizle ilgili tasarrufu ise Urfa ve çevresindeki bazı yöneticileri değiştirmekle işe başlamış olmasıdır. Bu tayinlerin yanısıra birçok vilayete yeniden kadılar, zekât memurları tayin etti⁷⁴. İstanbul muhasarasını gerçekleştiren ve çok sevdiği Mesleme b. Abdülmelik'i yanına alıp, el-Cezire valiliğine Kays kabilesinin Fezare kolundan Ömer b. Hubeyre'yi tayin etti. El-Cezire bölgesinin zekât ve vergilerini Sabık b. Abdullah'ın toplaması göreviyle atadı. Sabık b. Abdullah, Ömer b. Abdülaziz devrinin en güzel özelliklerini yansıtan bir şahsiyet olarak tanınmaktadır. Dört Halife devrinin takva ve İslam dininin temel prensiplerini yaşama geçirmenin en büyük örneğini teşkil ettiği varsayılmaktadır⁷⁵.

Ömer İbn-i Abdülaziz'den sonra başa geçen II. Yezid b. Abdülmelik'in (101–105/724–724) kendisinden sonra veliahd

70 Süryani Mihail, s. 89; Abu'l Farac, s. 197, F. Işıltan, 107.

71 Ramazan Şeşen, s. Harran Tarihi, s.10.

72 Süryani Mihail, bu dönemde büyük bir nam kazanmış olan Urfa'da Gauma'nın oğlu Athanas adlı âlim ve dindar kişiden bahsetmektedir. Abdülmelik'in huzuruna götürülmüş ve onun taltifine mahzar olmuştur. Onu bütün mal ve servetine kethüda olarak tayin etti. Abdülmelik ona her yıl 60 bin dinar ve askerlerin her birine de bin dinar veriyordu. Ortodoks Hıristiyanlar büyük kolaylıklar veriyordu. Athanas Urfa'da iki kilise inşa etti. Bunların birisi Meryem Ana, diğeri de St. Teodoras'a ithaf edilen kilisedir. Bkz. Süryani Mihail, s. 61.

73 Süryani Mihail, s. 59–60–61, Abu'l Farac, I, s. 189.

74 Ahmet Ağırakça, İslamda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz, İstanbul 1995, s. 100.

75 Ramazan Şeşen, s. 10; Ahmet Ağırakça, s. 98.

Hişam'ı biraz da merkezden uzaklaştırmak niyetiyle el-Cezire valiliğine atadı. Hişam'da Mervan b. Muhammed'i bölgeye göndermiştir. Hatta Süleyman b. Hişam el-Cezire valiliği de yaptığı bazı kaynaklarda kaydedilmektedir. Ancak II. Velid başa geçince el-Cezire valisi olan Süleyman b. Hişam'ı hapsedirdi ve yerine Abda b. Riyah el-Gassani'yi vali tayin etti. Ömer b. Abdülaziz devrini yeniden ihya etmek isteyen III. Yezid b. Velid döneminde el-Cezire halkı bu halifenin yanında yer aldı. Bu arada Emeviler arasındaki hükümdarlık kavgaları sırasında Harran bölgesinde bazı çatışmalar meydana gelmiştir⁷⁶. Yukarda da ifade edildiği gibi 114/732'de halife olan Hişam b. Abdülmelik el-Cezire, Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine II. Mervan'ı vali tayin etmesiyle bölgeyle tanışan Mervan⁷⁷ Suriye'de güvensiz bir ortamın oluşu bu dönemde Harran'ın başkent olarak kullanılmasına neden olmuştur. Harran başkent yapması, bütün hazine ve eşyaları Dımaşk'tan Harran'a nakletmiş olması sonucu Suriye'nin memnuniyetsizliği ve netice itibarıyla bölgede isyanların çıkmasına neden olmuştur⁷⁸. Özellikle Emevi karşıtları şiddetle bastırılmak istenmiştir. Emevi halifeliğine İbrahim b. Velid'in (126-127/744) gelmesini kimsenin kabul etmemesi ve Mervan b. Muhammed ile yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine İbrahim b. Velid, Emevi tahtını Mervan b. Muhammed'e bırakmak mecburiyetinde kaldı (127-132/744-749). Fakat toplumdaki huzursuzluklar bununla da bitmedi. Abbasî da'vetinin temsilcileri toplumun bu rahatsızlıklarını propagandalarında kullanmaları, başarılarını kolaylaştırmıştır. Abbasilerden İmam İbrahim b. Muhammed Horasan bölgesine Ebu Müslim Horasani'yi gönderdi. Ebu Müslim'in çabaları netice verdi. Ebu Müslim'in kuvvetleri Horasan valisi Nasr'ı yendiler ve onu bölgeden kaçırdılar. Ardından Merv'i zapt ettiler. Daha önce II. Mervan Abbasiler'in lideri durumunda bulunan İmam İbrahim b. Muhammed'i Humeyme'den alıp Harran'a getirerek hapsedirdi. Merv'in düşmesi üzerine endişeye kapılan Mervan, İmam İbrahim'i Muharrem 132/Ağustos 749'da öldürttü. İmam İbrahim ölmeden önce

76 Ahmet Ağırakça, a.g.m, s. 98-99.

77 Abu'l Ferec, I, s. 197; Ramazan Şeşen, s. 10-11.

78 P. K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, s. 438; F. İştlan, s. 111.

yerine kardeşi Ebu'l-Abbas Abdullah'ı veliaht yapmıştı⁷⁹. Ebu'l-Abbas derhal Kufe'ye giderek orada taraftarları arasına saklandı⁸⁰. Şehrizar'da Abbasi taraftarı Ebu Avn komutasındaki ordu Mervan'ın oğlunu yenilgiye uğratması üzerine Mervan, kuvvetli bir ordu ile Dicle'yi geçti. Büyük Zap'a doğru ilerledi. Burada Ebu'l Abbas'ın amcası Abdullah bin Ali komutasındaki ordu ile dehşetli bir harb başladı. Savaş Emevi ordusunun bozguna uğramasıyla sonuçlandı. Bunun üzerine Mervan önce Harran'a oradan Hıms'a oradan da Şam'a gitti. Daha sonra Filistin ve Mısır'a gitmek üzere yola çıktı. Abbasi ordusunca takip edilen Mervan'ın Fustat'ta bulunduğu haber alınınca Abbasi güçlerince takip edildi ve Fustat'a bağlı Basır (Bûsir) kasabasında bir kilisede ele geçirildi. 5 Ağustos 750'de yakalanarak öldürüldü⁸¹.

C. ABBASİ DÖNEMİNDE URFA

16–25 Ocak 750 yılında vuku bulan Emevi Abbasi mücadelesi Emevilerin yıkılmasıyla neticelendi. Zab Savaşı sonrasında ele geçirilen yerler mücadelesiz Abbasilerin tarafına geçmişti. Zafer elde edildikten sonra Abbasilerin Emevilere karşı reva gördükleri zulüm o zamana kadar olaylara seyirci kalarak kendi devletlerinin yıkılmasına neden olan Suriye ve el Cezire araplarını isyana sevketti. Bu isyana Kayslılar da Kelbliler gibi iştirak etmişlerdir⁸². Emeviler'e karşı tatbik edilen cezalar Suriye ve el-Cezire arapları'nın isyana sevketmiştir. Bu isyanların ilki 751 Temmuz sonunda Kinnesrin'de baş gösterdi. Bu isyanı Zufer b. Haris'in torunu Ebu'l Verd Mez'ace b. Kevser liderliğindeki Kayslılar Ebu Muhammed es-Süfyani'yi halife ilan

79 Taberi, III, s. 27–34; Yakubi, II, s. 413; M. A. Shaban, *The Abbâsid Revolution*, Cambridge University Press 1970, s.164; Bugün Harran'a bağlı olan İmam Bakır köyündeki İmam Bakır türbesi olarak bilinen türbe ve çevresindeki yapılanma bu hadisenin günümüze ulaşan yansımaları olsa gerek. İmam Bakır Köyündeki ziyaretgâh ve türbe İmam İbrahim b. Muhammed'in hapsedilği bildirilen mekân ve defnedildiği yer olabilir.

80 Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, III, İstanbul 1987, s. 221; Nuri Ünlü, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, İstanbul 1984, s. 103.

81 Yakubi, *Tarih II*, s. 279.

82 İbnü'l Esir, *el-Kamil*, V, s. 340–352; F. Işıltan s. 113.

ederek isyan ettiler. Ancak Abbasi iktidarına karşı yapılan Emevi iktidarını geri getirme çabası olarak algılanabilecek bu teşebbüs Abdullah b. Ali komutasındaki Abbasi ordusunca bastırıldı⁸³. Abbasi iktidarına karşı bölgemizde çıkan ikinci isyan Ebu'l Verd'in isyanıdır. Diyar- Mudar ahalisinden de destek alan bu teşebbüs Harran'da Abbasi valisi olan Musa b. Kaab'ı kuşattılar. Aslında düzenli bir topluluk olmaktan uzak olan bu isyancıların liderliğini İshak b. Müslim el-Ukayli'nin⁸⁴ geçmesiyle isyanın çehresi değişmiştir. İshak b. Müslim liderliğindeki el-Cezire kuvvetleri Harran'ı iki ay kuşattı. Ebu'l Seffah iktidarına karşı eylemlere son bir nokta koymak amacıyla kardeşi Cafer'i görevlendirdi. Ebu Cafer'in gelişinden haberdar olan İshak b. Müslim kuşatmayı kaldırarak Urfa'ya çekildi. İshak b. Müslim kardeşi Bekkar'ı, Bureyka liderliğindeki Diyar-ı Rabialılara yardım için Mardin'e gönderdi. Musa b. Kaab'ın birliklerinin katılmasıyla daha da güçlenen Ebu Cafer, Rakka üzerinden Diyar-ı Rabia'ya gelerek Bureyka'yı öldürdü ve buradaki isyan bastırıldı. Diyar-ı Rabia'da bir varlık gösteremiyen Bekkar kardeşi İshak b. Müslim'in yanına Urfa'ya döndü. İshak b. Müslüm el Ukayli kardeşi Bekkar'ı Urfa'da bırakarak muhtemelen savunmaya daha erverişli olduğu gerekçeyle veya durumun aleyhlerine döndüğünü görmesi nedeniyle el-Ukayli Urfa'yı terk ederek Samsat'a çekildi. Yedi ay süren Samsat kuşatması İshak'ın teslim olmasıyla neticelendi⁸⁵.

Halife Seffah 136/754'te Zilhicce ayının ikinci haftası ortalarında (muhtemelen 13 Zilhicce) Enbar'da vefat etti. Ebu'l Abbas'ın vefatını haber alır almaz Kufe'ye gelerek hutbe okuyup biat alan Ebu Cafer kardeşi Ebu'l Seffah'tan sonra Abbasi halifeliğinin ikinci halifesi oldu⁸⁶. Bu dönemde artık Diyar-ı Mudar bölgesinde Emevi-Abbasi çatışmasına nokta konulmuş; fakat yeni bir mücadele başlamıştır. Abbasi Halifeliği için Abdullah b. Ali'nin başlatmış olduğu taht mücadelesi Diyar-ı Mudar'ı da etkilemiştir. Halifenin Abdullah b. Ali'nin olması gerektiğini vurgulayanlar arasında Diyar-ı Mudar

83 Taberi, Tarih'üt Taberi, VII, Beyrut 1982, 443-444 İbn'ül Esir, el-Kamil, V, s. 351-353.

84 İshak b. Müslim Ukayli Mervan'ın naibi olarak bu dönemde Ermeniye'de bulunmakta idi. Mervan'ın mağlubiyetinden dolayı geri geldi.

85 Belazuri, s. 276; Taberi, VII, s. 446 vd; Yakubi, Tarih, II, s. 289; İbnü'l Esir, el-Kamil, V, s. 353; ayrıca bkz. F. Işıltan, s. 114; Ahmet Ağırakça, s. 99.

86 Mes'udi, Mürucu'z-Zeheb, III, 27; İbn'ül Esir, V, s. 373; Yakubi, Tarih, II, s. 298; Abu'l Ferec, I, s. 199.

halkı da vardır. Bu nedenle bölgedeki Kayslılar Abdullah b. Ali'yi desteklediler. Özellikle Emevi döneminde Mervan'ın halifeliği döneminde Urfa'nın idaresini üstlenen Mansur b. Ca'vene'nin⁸⁷ de Abdullah b. Ali'ye yardım ettiğini görmekteyiz. Abdullah b. Ali el-Cezire bölgesine gelerek Harran'ı kuşattı. Şehir 40 günlük muhasaradan sonra Ebu Cafer'in valisi Musa b. Kaab'ın aman dilemesiyle Abdullah b. Ali'ye teslim oldu. Abbasi Halifeliği için başlayan bu mücadeleyi Ebu Cafer Ebu Müslim Horasanî'nin yardımıyla Nusaybin önlerinde 137/754'te Abdullah b. Ali'yi mağlub ederek bu ğaileden kurtuldu⁸⁸. Ancak siyasi kargaşadan kurtulmuş olan Diyar-ı Mudar bölgesini yeni problemler beklemektedir. Bunlardan en önemlisi Ebu Mansur dönemi Urfa ve çevresindeki şehir surlarının -Harran hariç- yıktırılmış olmasıdır⁸⁹. Urfa ve çevresinin Abbasi hâkimiyetine tamamen geçişi de muhtemelen bu dönemde olmuştur. Ebu Cafer Mansur'un Abbasi hâkimiyeti altındaki bölgelerdeki siyasi, sosyal ve iktisadi tedbirler sayesinde Abbasi soyunun saltanatta kökleşmesini sağlamıştır. Onun 6 Zilhicce 158/775 Ekim Bir-i Meymun'da vefat etmesinin ardından 18 Zilhicce 158/20 Ekim 775'te oğlu el-Mehdi'ye biat edildi⁹⁰. Bu dönemde el-Cezire valiliğinde Fadl b. Salih bulunmakta idi. 161/778'de Fadl b. Salih'in azl edilerek yerine Abdüssamed b. Ali el-Cezire valiliğine

87 Abbasi iktidarının ilk yıllarında İshak b. Müslim isyanı ardından kardeşi Bekkar Urfa'da bırakılmıştı. İshak'ın Sümeysat'ta mağlub edilerek öldürülmesinin ardından Bekar'ın Urfa'daki durumu ile ilgili olarak kaynaklarımız maalesef susmaktadır. Bu dönem ile ilgili olarak detaylı bilgi elimizdeki kaynaklara göre şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak bu döneme yakın bir dönemde Urfa'da idari yapının başında Kays kabilesi mensubu olan Mansur b. Ca'vene bulunduğunu Belazuri ve Taberi'den öğrenmekteyiz. Mansur b. Ca'vene Emevi dönemi Mervan'ın halifeliği sırasında bölgemizde görevlendirilmişti. Abbasi iktidarının ilk dönemlerinde Ebu Cafer'in Şam ve el-Cezire valiliğine atanmasıyla Emevi taraftarı olarak Mansur b. Ca'vene'nin yönettiği Urfa muhasara edilmiştir. Muhasaraya dayanamayan Mansur b. Ca'vene kaçmak zorunda kalmış ve kentın düşmesinin ardından ona da eman verilmiştir. Daha sonra Abdullah b. Ali'nin hilafet iddiasıyla isyanı etmesinde onun yanında yer almıştır. Ebu Cafer'in galip gelmesiyle Mansur b. Ca'vene önce Rakka'ya gönderilmiş 141/758'te öldürülmüştür. Bkz. Belazuri, 276-277; Taberi, VII, s. 478; İbn'ül Esir, V, 408.

88 Belazuri, 276; Taberi, VII, 475; Yakubi, II, s. 336; Abu'l Ferec, I, s. 199.

89 Segal, s. 194.

90 İbn Şeddad, Ümerai-Şam ve'l Cezire, s. 19 İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, X, s. 129; İbnü'l Esir, V, s. 393.

163/780'de atanmıştır⁹¹. Yine bu yıl içinde Halife Mehdi ve yanında oğlu Harun'un Musul ve el Cezire'yi teftişi sırasında el-Cezire valisi Abdüssamed b. Ali'nin Halifeyi karşılamadığı için görevden alınarak yerine Zufer b. Asım el-Hilalî bölgeye vali olarak atanmıştır. Bu son vali de halefinin akibetine uğramış oda görevden alınmıştır. Bu üç valinin azl edilmesinin akabinde Halife Mehdi el-Cezire'yi daha emin ellere teslim etmek amacıyla el-Cezire'nin de içinde yer aldığı Ermeniye ve Azerbaycan bölgesini oğlu Harun'a bağladı⁹². Yaklaşık on yıl devletin başında kalan Mehdi, 22 Muharrem/15 Ağustos 169/785'te Masebezan'da vefat etti. Mehdi'nin vefatının ardından Abbasi iktidarına Musa el-Hadi 785–786 gibi kısa süreli bir halifeliliği olmuştur. Halife Hadi'nin kısa halifeliliği döneminde Ali b. Süleyman el-Cezire valiliğini bir süre yapmış olup daha sonra onun yerine Mansur b. Ziyad bölgenin valisi olarak atanmıştır⁹³. Bu süreçte el-Cezire bölgesi bu atamalar döneminde Hamza b. Malik el-Huzafî liderliğinde bir Harici isyanına şahitlik etti⁹⁴. Hadi'nin Rebiülevvel 170/Eylül 786'te ölmesiyle aynı gün Harun Reşid 170/786'te Halife oldu. Harun Reşid el-Cezire valisi olan Mansur b. Ziyad'ı azl ederek yerine Ebu Hüreyre Muhammed b. Ferruh'u bölgeye vali atamıştır. Harun Reşid bölgenin idari yapılanmasını değiştirerek Sugur bölgelerini el-Cezireden ayırarak bağımsız bir eyalet olarak Avasım adıyla kurdu⁹⁵.

Süryani kaynaklar Harun Reşid'in Urfa ve çevresine geldiğini kaydederler. Buna göre 797'de Harun Reşid Urfa'ya gelmiş bu ziyaret esnasında kentteki Müslümanlardan bir grup, "...Urfa'daki Hıristiyanların Bizans İmparatoru'nun her yıl Urfa'ya gelerek kiliselerde ibadet ettiğini" bildirirler. Bu olayın gerçeği yansıtıp yansıtmadığını araştıran Halife Harun Reşid olayın gerçek dışı olduğunu anlayınca şikâyetçi Müslümanları dayakla cezalandırarak huzurundan kovar⁹⁶. Ayrıca Halife Harun Reşid bölgeyle ilgilendiği

91 Taberi, VIII, s. 108.

92 Taberi, VIII, s. 108, 147–148, 152; Yakubi, Tarih, II, s. 339; İbnü'l Esir, VI, 58–62; İbn Şeddad, III, s. 20–21; Abu'l Ferec, I, s. 205.

93 İbn'ül Esir, el-Kamil, VI, s. 80–92; İbn Şeddad, III, s. 21

94 Algül, III, s. 259.

95 Belazuri, s. 163; Taberi, III, s. 604; E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 36; a.mlf., "Avasım" İA.,; Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1980, s. 57-61.

96 Abu'l Farac, I, s. 206–207; Süryani Mihail, s. 110.

hatta Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllab Suyu'ndan şehre gelen kanalı tamir ettirmiştir. Aynı devirde 178/794 yılında el-Cezire bölgesinde Hariciler'den Velid b. Tarif el-Tağlibi isyan etti⁹⁷. Onun isyanının bastırılmasından sonra Halife Harun el-Reşid, Huzeyme b. el-Hazim'in ardında 186/802 yılında kendi oğlu Kasım'ı el-Cezire ve Şam bölgesine vali tayin etti⁹⁸.

Abbasi halifesi Harun er-Reşid'in ölümünü takip eden devre, İslam devletinin hemen her tarafında olduğu gibi, el-Cezire ve Diyar-ı Mudar'da da büyük olaylara sahne olmuştur. Abbasilerin iktidara geldiği tarihten bu döneme kadar Araplar ilk kez siyasi bakımdan bir darbe ile karşı karşıya kaldılar. Bunu Emin-Me'mun mücadelesinde Me'mun'un halife olmasıyla iktidarı tamamen kaybetmeleri takip etti. Daha önceki olaylardan yeterince ders almamış olan el-Cezire Arapları amansız ve ümitsiz bir mücadeleye girdiler. el-Cezire isyanlarını daha iyi anlayabilmek için kısaca bu isyanları hazırlayan hâdiseler üzerinde durmak gerekir: Halife Harun Reşid'in 809 tarihinde Tus'ta vefat etmesi üzerine yerine daha önce veliaht tayin ettiği Emin halife olmuştur. Emin baba ve anne tarafından Abbasi ailesine mensup olduğu için Araplar tarafından destekleniyordu. Emin'in bu sırada Horasan'da bulunan Me'mun'u babasının tayin etmiş olduğu veliahtlar listesinden çıkararak yerine oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesi, iki kardeş arasında iktidar mücadelesinin başlamasına sebebiyet vermişti. Me'mun İranlı bir cariye'nin oğlu olup bir süreden beri Horasan'da bulunmaktaydı. Onun Emin'e ve dolayısıyla Araplara karşı girişeceği mücadelede dayanacağı kuvvet Mevali unsuru olmuştur. Böylece iki kardeş arasında Arap-İranlı mücadelesi başlamış oldu. Halife Emin'in Bağdat'ta 198/813-814'te öldürülmesinden sonra, Me'mun tek başına halife olmuştur. Me'mun, ordu kumandanlıklarına ve idari kadrolara İranlıları tayin edince Abbasi ihtilalinden beri Arapların safında yer alan Diyar-ı Mudar ve el-Cezire Araplarını karşısına almış oldu. Bu dönemde Urfa ahalişi de Emin'in yanında yer almıştır. Nitekim Me'mun'un Bağdat'a gelip idarenin başına geçmesine kadar (11 Ağustos 819) bu bölgelerde sükûnet sağlanamamıştır. Fakat el-Cezire bölgesinin konumu Abbasi idarecileri için önem arz etmekte idi. Bu bölge Abbasilerin ilk

97 Harici isyanları için Bkz. Adnan Demircan, Haricilerin Siyasi Faaliyetleri, İstanbul 1996.

98 Abu'l Ferec, I, s. 205; Ramazan Şeşen, s. 12; Ahmet Ağırakça agm, s. 99; Algül, III, s. 265.

dönemlerinden itibaren Bizans-Abbasi mücadelelerinde önemli rol oynadı⁹⁹.

Süryani Mihail Vekainamesinde, Nasr ve Amr kardeşlerin Urfa'yı istila edişinden bahseder. Vekainamesinde; *"Me'mun'un kardeşi Muhammed, ordusunun mağlubiyetini duyunca korku içine düştü ve el-Cezire emiri Hormiza'yı yanına çağırdı. O da Muhammed'in yanına gitti. Bunu haber alan asi Nasır ve Amr birleşerek el-Cezire'ye geldiler; birçok insanı öldürerek talanda bulundular. Bu yerlerin servetini topladıktan sonra Harran'a ve Urfa'ya gelip köyleri, kiliseleri ve manasturları ateşe verdiler. Bunların askerleri Harran'a gelip orasını muhasara ederlerken Hristiyanlara düşman olan Urfa Arapları Nasr ve Amr'a mektup yazarak Hristiyanların kilisesinin kubbesini yıkmak üzere birisini gönderince onlar kiliselerini kurtarmak için bütün aldıklarını vereceklerini söylediler. Urfa'nın suru Ebu Cafer'in tahrib ettiğinden bu yana tamir edilmemiş olduğundan Urfalılar çok korktular çünkü kendilerini kurtaracak kimse bulunmuyordu. Bunun üzerine yapılacak işleri bir tarafa bırakarak gözlerini göklerde ikamet edene çevirdiler; oruç tuttular ve dua etmeye başladılar. Bunun üzerine Tanrı, Said'in oğlu Yahya'yı asi Nasr ve Amr'ın yanlarına gitmeye ilham etti. O, onlara uzaklaşmasını nasihat etti. Onlar bu ihtiyar adamın nasihatini dinlemediler. Çünkü Tanrı bunu istemiştir. Urfalılar, kurtuluşları için beşbin zuze vererek kurtuldular(812)"*¹⁰⁰.

Bu olaydan ötürü Urfa surları Ebu Şeyh Gannavaye'nin liderliğinde Urfa halkının da katkılarıyla şehir surları yeniden inşa edildi veya onarıldı (814)¹⁰¹. Me'mun dönemi Urfa ve çevresinde meydana gelen en önemli olaylardan biri de hiç şüphesizki Nasr b. Şebes el-Ukayl'in çıkarmış olduğu isyandır. Nasr b. Şebes'in 813-814'te başlattığı isyanın temel gerekçesi de Me'mun'un Mevaliyi, Araplara tercih etmiş olmasıdır. Bu isyanın Urfa ve çevresi açısından önemi Nasr b. Şebes'in Kayslıların Ukayl koluna bağlı olmasından ötürü Diyar-ı Mudar bölgesinden ve de Urfa-Harran halkından destek almış olmasına¹⁰² rağmen toplamış olduğu haraclardan bizar düştüler. Nasr b. Şebes isyanını bastırmak için bölgede bulunan Tahir b. Hüseyin'in özellikle *Urfa ve Seruc (Suruc) halkına daha o kadar fena*

99 H. D. Yıldız, agm., s. 1-4; A. Ağırakça, agm., s. 66.

100 Süryani Mihail, s. 123-124

101 Abu'l Ferec, I, s. 218

102 Taberi, VIII, s. 554-555; Abu'l Ferec, I, s. 212

muamele etti ki (daha fazla vergi toplaması) beraberindeki arkadaşları paylarına düşeni alamadıkların için öldürmek amacıyla Tahir b. Hüseyin'in üzerine yürüdüler. Tahir surdan atlayarak Rakka'ya (Calonicus) kaçtı. Böylece Urfa halkı da bu ağır vergi yükünden kurtuldu¹⁰³. Abu'l Ferec *Tahir'in kaçmasının ardından Nasr ve Amr'un Tahir b. Hüseyin'in arkadaşlarını ellişer ellişer, yüzer yüzer öldürdüğünü belirtir*. Akabinde Nasr ve Amr Urfa'yı yağma etmek için şehre saldırır. Bu girişimi İranlılar ile yerli halk kadınlı erkekli şehrin surlarında kentlerini mudafaa etmek için çaba harcadılar¹⁰⁴. Bu dönemdeki iç karışıklıklar özellikle Nasr b. Şebes'in 813-814'te başlattığı isyan, merkezi otoriteyi zaafa uğrattı. Nitekim Me'mun'un yokluğundan istifade eden Bağdat halkı İbrahim b. Mehdi'ye biat ettiler. Bu durum Tahir'in asi arkadaşlarına ılımlı yaklaşmasına neden olmuştur. Bu girişimin bir sonucu olarak Harran'a İbrahim b. Kureyş'i¹⁰⁵, Urfa'ya ise Abd El-Âlâ'yı vali olarak tayin etti¹⁰⁶.

103 Abu'l Ferec, I, s. 215.

104 Abu'l Ferec, I, s. 215

105 Abu'l Ferec, İbrahim'in Harran'daki tasarrufları ve farklı inançlar karşısındaki duruşuyla ilgili ilginç anekdotlar vermektedir. İbrahim b. Kureyş Harran'daki evlerden birinin damında gezdiği bir sırada gözüne yeni binalar ilişir. Bu evlerin kimselere ait olduğunu sorduğunda; bunlar Hıristiyanların, devrinizde inşa etmiş oldukları kiliselerdir ve Müslümanlar size bu yüzden küskündürler. Oda yeni yapılan bu kiliselerin yıkılmasını emreder. Abu'l Ferec yıkılan evlerin Harran'daki büyük kilisenin mezbahtı, Kura'daki Meryem Kilisesi, Mar George kilisesinin küçük bir kısmı Halkidonyalıların, Nasturilerin ve Yahudilerin kiliseleri ve mabedleri olduğunu ifade etmektedir. Abu'l Ferec İbrahim b. Kureyş'in gördüğü rüyadan etkilenerek Hıristiyanlardan üzür dilemiş kiliselerini tekrar yapabileceğini söylediğini ve Hıristiyanlarında birkaç gün içinde bu yapıları tekrar inşa ettiklerini belirtmektedir. Bu ifade bir çelişkidir. Çünkü bu kadar kısa bir sürede bu yapıların nasıl tekrar yapıldığı sorusunu Abu'l Ferec'te bulmak mümkün değildir. Yine Abu'l Ferec İbrahim b. Kureyş'in Haran'daki müşriklerin ayinlerini açıktan açığa yapılarına müsaade ettiğini belirterek ikinci bir çelişkiye düşmektedir. Bkz. age., s. 216.

106 Abu'l Ferec, Abd el-Âlâ'nın Urfa'yı çok ağır vergilerle tazyik ettiğini hatta halkın evlerinde kendi kabilesinden (Süleym) kimseleri barındırdığı için şikâyetle bulduklarında Romalılar devrinde bu topraklarda istediğiniz gibi ömür sürdürdünüz. Bizim atalarımızda çıplak çöllerde dolaşiyor, develerini soğuklarda otlatıyor, soğuk onları yakıyor ve sıcak vücutlarını kavuruyordu. Bu memleketi kılıcımızın hakkı olarak fet-hettiğimize göre, onu bize devretmeği niçin güç bulursunuz", dediğini ve Urfa halkını hüznün ve keder içinde evlerine dönmelerine sebep olduğunu ifade etmektedir. Bkz. age., s. 216-217

Nasr b. Şebes isyanı ve ardından bölgedeki idari yapılanma ile Me'mun'un Horasan'da olmasını fırsat bilerek halifenin amcası oğlu İbrahim b. Mehdi'nin halifelığı iddia etmesi, Ağustos 204/819 Bağdat'a dönen Halife Me'mun idari mekanizmada bir takım değişikliklere gitmesini zorunlu kılmıştır. Me'mun'un bölgemiz ile ilgili tasarrufu Tahir b. Hüseyin'i Bağdat Şahneliğine oğlu Abdullah b. Tahir de el-Cezire valiliğine tayin etmesi olmuştur. 821'de Tahir'in Horasan valiliğine atanması üzerine oğlu Abdullah Bağdat Şahneliğine atanmış el-Cezire valiliğine de Yahya b. Muaz'ı atanmıştır. El-Cezire bölgedeki iç karışıklıklar Me'mun'un tekrar Abdullah b. Tahir'in bölgeye vali olarak atanmasına sebebiyet vermiştir¹⁰⁷. Abdullah b. Tahir Nasr b. Şebes'in erzak deposu olan Balis'i kuşatarak Nasr'in Suruc'a kaçmasını sağladı. Abdullah Nasr'ın çevresini zayıflatmak amacıyla bölgedeki aşiretleri ve bazı merkezleri Kınnesrin ve çevresine hâkim olan Osman b. Summame el-Abbasi'yi yanına alarak Nasr'ın zayıflamasını sağladı. Ardından 209/824'te Kaysuma'ya sığınmış olan Nasr'ı takip ederek kenti kuşattı. Taraftarlarının teslim olduğunu gören Nasr'da çocuklarını Abdullah'a rehine olarak gönderdikten sonra oda teslim olmayı kabullendi. Abdullah b. Tahir Nasr'ın çocuklarını Suruc'a yakın bir köyde yerleştirerek Nasr ve arkadaşlarını Bağdat'a gönderdi¹⁰⁸. Böylece 199/813'te başlayan Nasr b. Şebes isyanına 220/824-825'te son nokta konmuş oldu. Fakat Diyar-ı Mudar coğrafyası bu mücadeleden hem maddi hem de manevi olarak etkilendi.

Abdullah b. Tahir Nasr b. Şebes isyanı ile mücadele ettiği dönemde el-Cezire'yi özellikle Urfa, Harran ve Sümeysat'ı yakından tanıma fırsatını elde etmiştir. Nitekim Urfa, Haran ve Sümeysat'ın Müslüman halkının son on yılda inşa edilen kiliselerin yıkılma isteğini reddedip Hıristiyanlara ait âdetlerin yapılmasına engel olunmamasını ve hiçbir kilisenin yıkılmamasını emretmiştir¹⁰⁹. Abdullah b. Tahir Mısır'da ortaya çıkan Ubeydullah İbn es-Sari isyanını bastırmak amacıyla 825'de el-Cezire'den ayrılır. Yerine kardeşi Muhammed b. Tahir vekâlet eder¹¹⁰. Segal bu dönemde Urfa hâkimi olarak

107 Taberi, III, 1045; İbn'ül Esir, VI, 300-316.

108 Taberi, VIII, s. 598-601; Abu'l Ferec, I, s. 217-219.

109 Yakubi, II, s. 412; Abu'l Ferec, I, s. 217-219.

110 Taberi, VII; s. 610.

Yağdan ve yardımcısı olarak da Velid ismini vermektedir. Urfa'lı Yakubi Hıristiyanları Velid'in uygulamalarından rahatsız olduklarını Yağdan'a belirtmelerine rağmen Yağdan herhangi bir tasarrufta bulunmayarak yardımcısının tasarruflarını onayladığını¹¹¹ belirtir. Bu dönemde Abdullah b. Tahir'in Babek el-Hürremi¹¹² ile mücadele etmesi için Horasan valiliğine atanmasıyla el-Cezire bölgesinin idaresi Halife Me'mun'un oğlu Abbas'a verildi. Abbas el-Cezire ile birlikte Sugur ve Avasım bölgelerinde idaresini uhdesine aldı¹¹³. Abbas'ın bölgenin valisi olmasıyla Abbasi ordusunun Bizans'a karşı seferleri de tekrar başlamış oldu. Nitekim 215/830'da Bağdat'tan hareket ederek Musul, Menbiç, Dabık, Urfa ve Antakya üzerinden Bizans topraklarına girildi. Ertesi yıl Me'mun Tuvana, Matmura (Niğde-Aksaray arası) ve Niğde fethedildi. 217/832'de Lü'lü kalesi alındı. Bu seferler esnasında Me'mun'un Urfa ve çevresine geldiği ile ilgili olarak İbn Nedim'de bir anekdot var. Bu bilgi özellikle Urfa'nın dini hayatı için ehemmiyet arzettir. İbn Nedim'e göre Me'mun Diyar-ı Mudar'dan geçerken aralarında Harran Sabîîlerin de olduğu bir halk tarafından karşılanır. Farklı giyim tarzlarından hangi dine mensup olduklarını öğrenmek ister. Pagan olduklarını anlayınca sefer sonrasına kadar onlara ya Müslüman ya da kitabî herhangi bir dini

111 Segal, Edessa s. 199.

112 Hürremiye ve Babek Hüremi, Mansur döneminde Ebu Müslim Horasanî'nin öldürülmesine bir tepki olarak başlayan Ravendiye, Mukannaiye son olarak da 201/816'larda Cavidaniye hareketinin bir devamı olarak ortaya çıktı. Medainli bir tüccarın Azerbaycalı kör bir kadınla evliliğinden dünyaya geldiği veya Ebu Müslim'in kızı Fatma'nın oğlu Mutahher'in soyundan geldiği sanılan Babek onsekiz yaşına geldiğinde Cavidaniye'nin merkezi durumunda olan "el-Bezz"e götürülmüştü. Bir gün sonra ölmesi üzerine onun hanımıyla evlenmişti. Böylece Cavidan'ın ruhunun kendisine geçtiğini propandasını yaparak tenasüh inancını benimseyip prensip olarak kabul ettiler. Cavidan'ın ruhunun kutsallığına inanan bu kitlenin inanç esasları tenasüh inancı sahiptirler. Onlara göre Peygamberlerin, dinleri ayrı da olsa ruhları birdir. Vahiy kesilmez. Mukafat ve cezaya inandığı sürece herkes doğru yoldadır. Ebu Müslim'e saygı gösterirler. Ebu Müslim'in kızı Fatma'nın oğlu Firuz'a dua ederler. Çeşitli konularda kendilerine bilgi veren imamlarına, Feriştelerin denilen kimselere Peygamber gibi bağlanırlar. Her türlü iççeği ve ilişkiyi hoş karşılarlar. Nur ve Zulmet kavramı inançlarında önemli bir yeri vardır. Bkz. İbnü'l Esir, VI, s. 328.

113 İbnü'l Esir, s. 409; ayrıca bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiiler", DGBİT, s. 187; Algül, III, s. 304-305.

seçmelerini ister. Aksi takdirde kılıçtan geçirileceklerini ifade eder. Bunun üzerine Harranlılar Sabîî olduklarını söyleyerek Halifenin hışmından kurtulurlar¹¹⁴.

Halife Me'mun yeni bir Bizans seferini başlatmak için 218/833'de hazırlıklara başladığı bir dönemde Tarsus yakınlarında vefat etti. Me'mun ölümüyle Mu'tasım (Ebu İshak Muhammed) 218/833 halife oldu. Bu dönemde de yeğeni Abbas b. Me'mun'un valiliği devam etti. Mu'tasım döneminin ilk yıllarında Abbasi-Bizans ilişkilerinde (218–223/833–838) bir sessizlik söz konusudur. Fakat Bizans'ın Babek isyanını yardım etmesi ve İmparator Theophilos'un yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu hazırlayarak İstanbul'dan hareket etmesi iki devlet arasındaki sessizliği bozmuştur. Bizans ordusu iki kola ayrılarak bir kolu doğuya; diğer koluda Güneydoğu'ya ilerlemesi Mu'tasım'ında sefer hazırlıklarına başlamasına sebep olmuştur¹¹⁵. Abbasi-Bizans mücadelesinden Urfa ve çevresinin etkilenmemesi mümkün değildir. Nitekim Mu'tasım'ın Bizans seferi sonrası (Ammuriye fethi sonrası)¹¹⁶ Abbas'ın halifelik iddiasıyla isyana girişeceği düşüncesiyle Abbasi azl ederek el-Cezire valiliğine Eşnak et-Türkî'yi atandı. Bu görev Vasık'ın halifeliliğine (230/845) yılına kadar sürmüştür. el-Mütevekkil 235/849 yılında oğlu el-Muntasır'ı veliahd tayin ederek ona el-Cezire ve Şam'ı iktâ olarak verdi. Oda bu bölgelerin idaresini Boğa el-Kebir'e verdi. 247/861'de el-Mütevekkil'in öldürülmesi üzerine el-Mustain halife oldu. El-Cezire ve Şam valiliğine Vasıf'ı, ardından Ahmed el-Müvelled'i tayin etti. Bu dönemde Harran'da Safvan el-Ukaylî isyanı baş gösterdi. Bu isyan da bastırılmıştır. 263/877 yılında halife olan el-Mu'temid döneminde el-Cezire bölgesi Tolunoğulları hâkimiyet sahası içinde yer almakta idi. El-Cezire valisi olarak Ahmed b. Tolun'un kölesi Lülü, Harran'da da İbn Cebğüye (Yabgu-oğlu)'nin atandığını görmekteyiz¹¹⁷.

114 İbn Nedim, el-Fihrist, Beyrut 1978, s. 445–446; Sabîiler için bkz. Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, 159–170.

115 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakubi, II, s. 475; İbnü'l Esir, el-Kamil, VI, (çev. Abdullah Köse), VI, s. 418; İbn Kesir, el-Bidaye, X, s. 288.

116 Haymana ovasının batısında Sakarya nehri kenarında bir şehir olup Bizans döneminde önem kazanmış fakat daha sonra harap olmuş bir kenttir. Bkz. Algül, III, s. 322, dipnot 122.

117 Ramazan Şeşen, Haran Tarihi, s. 13–14.

Müstain, Mu'tez ve Mutemid dönemlerinde el-Cezire valiliğine yapılan atamalarla ilgili bilgi vermek mümkünse de bu dönemde Abbasi Halifeliğinin Urfa ile ilgili tasarruflar hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz.

Emevi devrinde olduğu gibi, Abbasi hâkimiyeti sırasında da Urfa bölgesi iktisâdi imkânları sayesinde devlet içinde özel bir konuma sahip olmuş ve hanedan azası veliahtlar Rakka, Harran ve Urfa'da ikamet etmişlerdir¹¹⁸.

118 F. Işıltan, agm., s. 268.

D. URFA'DA TOLUNOĞULLARI VE MAHALLİ EMİRLİKLER

Abbasî topraklarında teşekkül eden Tulunoğulları, İhşidiler ve Fatımiler gibi bazı İslam devletleri de Selçukluların fethinden önce Suriye ve Filistin topraklarını hâkimiyetleri altında tuttular¹¹⁹. Bu devletlerin merkezleri Mısır olduğu için Suriye-Filistin bölgesinin hâkimiyetleri altına aldıkları dönemlerde el-Cezire bölgesine göndermiş oldukları valiler aracılığıyla bölgeyi yönetmeye çalıştılar¹²⁰. Yukarda da ifade edildiği gibi Ahmed b. Tolun kölesi Lü'lü'yü, Diyar-ı Mudar bölgesinin valisi olarak tayin etmiştir. H. 269 yılında ise Diyar-ı Mudar'ın idaresi Sacoğullarından Muhammed b. el-Afşin'e verildiğini görmekteyiz¹²¹. Abbasîlere bağlı olarak ortaya çıkmış olan Hamdanî, Mervanî, Nümeysi ve Ukaylî gibi hanedanların faaliyetleri Diyar-ı Mudar bölgesinin siyasî ve sosyal yapısının anlaşılmasına katkı sağlar.

Büveyhiler döneminde Irak'ta Aduddevle'nin elde ettiği bölgelerin büyük bir kısmı yeniden kaybedilmişti. Diyarbekir'de Baz, gelecekteki Mervanî hâkimiyetinin temellerini atıyordu. Musul'da ise Ukaylîler yerleşmişti. Bu da Mervanîler gibi Büveyhî hâkimiyetini sadece yüzeyde tanıyorlardı. Hamdanîlerin nüfuzu Dicle üzerindeki Tekrit'ten öteye geçmemekle birlikte, Bedevi Ukaylîler daha ileriye giderek güneyde neredeyse Bağdat'a ulaşmıştı. Nüfuz bölgelerini güneybatıda Anbar ve Kufe'ye kadar genişletmişlerdi. Büveyhiler için daha büyük bir tehdit teşkil etmemiş olmaları ise hanedanın iç çekişmelerinden kaynaklanmış olabilir¹²².

Görünüşte Bağdat'taki Abbasî halifeliği, Müslüman Asya'nın büyük bir bölümünce tanımaktaydı. Oysa bu bölge hem siyasi

119 Algül, İslam Tarihi, III, s. 201

120 Abdullah Ekinci, "İhşidilerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", Fırat Üniversitesi", Orta Doğu Dergisi, Cilt I, Sayı I, Elazığ 2003, s. 35-53.

121 İbn Şeddad, Ümeri'ş Şam, III/I, s. 212-219; H. Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları", DGBİT, VI, İstanbul, 1987, s. 90; Kâzım Yaşar Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 96.

122 Mafizullah Kabir, The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447-1055) Cal-kuta 1964, s. 55; Hasan İbrahim Hasan, Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi, 2/3, çev. İsmail Yiğit vd.483-489; H. Hakkı Dursun Yıldız, DGBİT, V, İstanbul 1988, s. 552.

açıdan hem de dinî açıdan bölünmüştü. Doğuda Samaniler, Müslümanlığın Sünni kanadına mensup olup Abbasîlere bağlı olan Karahanlılar ve Gazneliler tarafından ortadan kaldırılmıştı. Orta İran ve Irak ise, kaynağı Güney Hazar'daki Deylemler olan ve çeşitli dallara bölünmüş, Buveyhî hanedanına bağlıydılar. Bu hanedan Şiî idi. Abbasî ve Buveyhî hanedanından başka hanedanlar da vardı. Hazar Denizi kıyılarında çeşitli Şiî toplulukları, kuzey-batı İran'ın Ermeni-Bizans sınırlarında ve Kafkas sınırında Sünni Kürtler, Orta Dicle'de Arap-Bedevi İsna Aşereci Şiiler (Musullu Ukayliler), Haleb'de Mirdasîler ve Diyarbakır'da Sünni Mervanîler, Orta Suriye ve Mısır'daki Fatımîlere bağlı idiler¹²³. Ayrıca İsfahan ve Hemedan dolaylarında Kakuyaoğulları, Kafkaslarda Abaza ve Gürcüler, Cürcan ve Taberistan'da Ziyarogulları, Tebriz'de Revvadiler, Erran ve Ermenistan'da Şeddadoğulları, Hille'de Mezyedoğulları hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Bu küçük devletler vergi vermek suretiyle kendilerinden daha güçlü devletlerin hâkimiyetini kabul etmişlerdi¹²⁴. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız Abbasi hâkimiyet alanında bulunan yerel hanedanlıklardan Hamdanîler, Numeyrîler, Mervanîler ve Ukaylilerin bölgede hâkimiyet mücadeleleri, Urfa ve çevresi tarihi için önemli ipuçlarını vermektedir. Urfa ve çevresinin bu yılları güçlü bir devletin hâkimiyetinden yoksun olduğu bir dönemdir.

E. HAMDANÎLER (905–1104) VE NÜMEYRÎLER

1. Hamdanîlerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Musul ve Haleb civarında hüküm sürmüş olan bir hanedan olup adını büyük Tağlib kabilesine¹²⁵ mensup Hamdan b. Hamdun'dan

123 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler , (çev. Y. Moran), İstanbul 1994, s. 33; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 2000, s. 37

124 K. V. Zettersteen, "Mezyediler", İA., VIII, s. 208-209; Cl. Huart, "Kakuyiler" İA., VI, s. 110-111; Erdoğan Merçil, "Ziyâriler", İA., XIII, s. 622-624; Algül, İslam Tarihi , III, s. 201.

125 Arapların büyük kabilelerinden biri olan Rabia'nın Tağlib kabilesi İslamiyet'ten önce Hıristiyan olup Thame'den kuzeye göç etmiş sonraları kendi adlarını alan Diyar-ı Rebia ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan bu kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Bkz. N. Ünal Karaaslan, "Hamdanîler", DİA., XV, İstanbul 1997, s. 446.

almıştır. 885 yılında bu kişi Haricilerden Harun ile sıkı bir ittifak halinde görülmektedir ve birkaç sene sonra da Mardin kalesine hâkim oldular. 894'te Abbâsî halifesi bu şehir üzerine yürüyerek Hamdan ve oğlunu ele geçirdi. Bağdat'ta esir tutulan Hamdan'ın oğlu Hüseyin 283/896'da, Harun'u mağlup ederek zararsız hale getirince Hamdan affedildi ve oğulları bilhassa Hüseyin büyük lütuflara layık oldular. Bu hadise Hamdanîlerin yükselmesine bir başlangıç teşkil etti¹²⁶.

Hüseyin bir yandan Karmatîlerle mücadele etmiş¹²⁷, öte yandan da Abbasîlerle birlikte hareket ederek Tolonoğulları'nın yıkılması ve bölgenin ele geçirilmesinde büyük rol oynamıştır. Ancak Hüseyin 905-906'da Mutezz'e karşı düzenlenen başarısız tertibe katıldığı için kaçmak zorunda kaldı, sonra affedilerek Diyar-ı Rebia valiliğine atandıysa da topladığı vergileri göndermediği için esir edildi. Hamdanî emirlerine güveni kalmayan Halife onunla akrabalarını Bağdat'a hapsedirdi¹²⁸. Hüseyin'in kardeşleri, dirayetsiz bir şahıs olan halife el-Muktedir zamanında işgal ettikleri valilik makamında istediklerini yapıyorlardı. Hamdanîler içinde ön plana çıkan kişi Ebu'l Heyca'dır¹²⁹. Ebu'l Heyca Abdullah, İbrahim ve Said halifeye sadık kalmış, Ebu'l Heyca 905-906'da Musul, İbrahim 919'da Diyarrebîa, Said 924'te Nihavend valiliğine getirilmiştir. Ebu'l Heyca da kardeşi Hüseyin gibi Karmatîlerle mücadele etti ve 927'de onlara karşı Bağdat'ı korudu¹³⁰. Hariciler bertaraf edildikten sonra¹³¹ Musul arazisinde Kürt yağmacı tehlikesi baş gösterince halife Müktefi, Ebu'l Heyca Abdullah'ı bunları itaat altına almaya memur etti. Bu suretle Halife Musul etrafında yerleşmiş olan ve Hamdanîlerin

126 Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdaniides de Jazire et de Syrie*, Paris 1953, s. 41-42; M. Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I İstanbul 1977, s. 179; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446.

127 Marius Canard, s. 315-318; Karmatîler için bkz. Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005.

128 Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446; Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I s. 179.

129 Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I s. 179.

130 Marius Canard, s. 315,316; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005, s.139-205; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446.

131 H. Dursun Yıldız, "Hamdanîler", DGBİT, VII, Konya 1994, s. 77.

bağlı buldukları Tağlibilerin yardımından faydalanacağını ümit ediyordu. Ebu'l Heyca 293'te Musul'a vardı ve ertesi sene Kürtleri itaat altına aldı. Bu tarihten itibaren Hamdanîler önce halifenin valileri sıfatıyla, 317/929'den itibaren Nasruddevle Hasan ile müstakil olarak Musul'da hüküm sürdüler¹³².

Hamdanîlerin gerçek kurucusu olan Ebu'l Heyca Halife Muktedir Billah'ı getirme çabaları sırasında çıkan karışıklıklar sırasında 17 Muharrem 317 (2 Mart 929)'de öldü. Onun ölümünden sonra iki ayrı kol halinde varlıklarını sürdürdüler. Musul Hamdanîleri Bağdat üzerinde hâkimiyet kurmaya Haleb Hamdanîleri ise önce İhşidîlere sonra da Fatimîlere ve Bizans'a karşı topraklarını korumaya çalıştılar¹³³.

2. Seyfuddevle ve Haleb Hamdanîleri

935 senesinde Mısır merkezli İhşidî Devletini kuran Muhammed b. Tuğç çok geçmeden idaresi altındaki Suriye'yi Abbasî Devletinin kudretli emirlerinden İbn Raik'e karşı müdafaa etmek zorunda kaldı. Muhammed b. Tuğç İbn Raik'in Hamdanîler tarafından öldürülmesiyle rahat bir nefes aldı. 325/937'de Seyfuddevle el-Hamdanî Diyar-ı Mudar'a sahip oldu. Bu dönemde İhşidî Muhammed b. Tuğç ile Seyfuddevle arasında mücadele başladı. Seyfuddevle Haleb (944) ve Şam (945)'i ele geçirdi ardından Kınnesrin'de Muhammed'i mağlup etti. Onunla yaptığı anlaşmaya göre Seyfuddevle Suriye'nin kuzey taraflarını muhafaza edecekti. Tuğç'tan sonra yerine geçen Kâfur uzun hâkimiyeti döneminde Hamdanîlere karşı Suriye'yi başarıyla müdafaa etti¹³⁴.

Nasruddevle Hasan kardeşi Seyfuddevle Ali'nin Haleb'i ele geçirerek orada bağımsız bir devlet kurmasına razı oldu. 29 Ekim 944'te şehre giren Seyfuddevle halife ve kardeşi adına hutbe okuttu ardından Dimaşk'ı ele geçirdi. İhşidîlerle Kuzey Suriye'yi Hamdanî

132 E. Honigmann, "Musul", İA, VIII, İstanbul 1979, s. 740

133 Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446-447

134 İbn Şeddâd, el-Alak el-Hatira fi Zikri Ümerâ el-Şam ve'l Cezire, III/I, neşr. Yahya Abbâra, Dimaşk 1978, s. 19-36; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 14; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1997, s. 11-12; Marius Canard, s. 86-94; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 447.

tasarrufuna bırakma hususunda anlaşan Seyfuddevle, Haleb’de güçlü bir devlet kurmakla birlikte Nasruddevle’ye bağlılığını sürdürdü¹³⁵. Hamdanî emiri Seyfuddevle, Kâfur el İhşidi’nin valisi Yanis el Munis ile barış anlaşması imzalamasının ardından Haleb’i hâkimiyeti altına alarak Hamdanîlerin başşehri yaptı ve bu tarihten itibaren bölgenin tarihinde önemli bir rol oynadı¹³⁶. Hamdanîler yalnız Mısır ve Irak’ta hüküm sürmeyip 944’ten itibaren hâkimiyetlerini Haleb ve Kuzey Suriye’ye kadar yaydılar. Hasan’ın kardeşi Seyfuddevle Ali bu yıl Haleb ve Hıms şehirlerini Mısır İhşidîlerinin elinden aldı¹³⁷. Bu tarihten sonra Seyfuddevle önce İhşid ve onun halefleri ile uğraşmış Kuzey Suriye’de istikrarı sağlayan adımlar attıktan sonra da bütün dikkat ve gayretini Bizans ile mücadeleye hasrettiğinden ağabeyinin Büveyhoğulları ile yaptığı mücadeleye iştirak etti. 945’te Dımaşk’ı istila eden Seyfuddevle Kinnesrin yakınında İhşidîlerle yaptığı savaşı kaybederek Haleb’i dahi boşaltmak zorunda kalmıştı. Ancak İhşidîler Haleb’i ele geçirdikten sonra onunla bir anlaşma yaptı ve Haleb, Hıms ve Antakya’yı ona terk etti¹³⁸.

İhşidîlerin Seyfuddevle’ye karşı hemen hemen bütün savaşları kazanmalarına rağmen Haleb ve Kuzey Suriye’yi ona bırakmaya razı olmaları Bizans’a karşı bu sülalenin takip ettiği barışçı siyaset sebebiyle Anadolu’ya akın için bir çeşit çıkış noktası teşkil eden bölgenin onlar için bir yükten başka bir şey teşkil etmemiş olmasıyla izah edilebilir¹³⁹. Abu’l Ferec’in verdiği bilgiye göre 948-949’de Arap ülkelerine saldıran Roma ordusuna karşı koyan Seyfuddevle ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekildi. 950 yılında Seyfuddevle atlı ve piyade askerlerden oluşan 30 bin kişilik ordu ile Roma diyarı üzerine yürümüş birtakım ganimetler elde etmişlerse de dönüşte Romalıların müstahkem mevkiilerin kapılarını kapatmaları neticesinde yine ağır bir yenilgi aldılar¹⁴⁰. 957 yılında Romalılar,

135 Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 18–22; Karaaslan, “Hamdanîler”, DİA, XV, s. 447.

136 Talib Yazıcı-Bruce Masters, “Haleb”, DİA, XV, İstanbul 1997, s. 240.

137 Sobernheim, “Hamdanîler”, İA, VI s. 180.

138 F. Işıltan, “Seyfuddevle”, İA, X, İstanbul 1966, s. 538.

139 F. Işıltan, “Seyfuddevle”, İA, X, s. 538

140 Efsaneye göre Seyfuddevle atı ile uçuruma atılarak bu tuzaktan kurtulmuştur. Bkz. Işıltan, “Seyfuddevle”, İA, X, s. 538.

Haleb üzerine yürüterek Seyfuddevle'ye karşı muvaffakiyetler elde ederek Samosata (Samsat)'yı ele geçirmiş ve burasını yakmışlardı¹⁴¹. Bu arada Seyfuddevle, Azerbaycan üzerinde hâkimiyet mücadelesi vermekte olan Daysam ve el-Merbuzan Daysam'ı desteklemiştir. Seyfuddevle'nin yardımıyla 344 (955–956) senesinde Salmas'ı işgal eden Daysam Hamdanîlere tabi olduğunu açıklamıştır¹⁴². Bu dönemde Harran Seyfuddevle ile kardeşi Musul sahibi Nasıruddevle arasında sık sık el değiştirdi. 348/959 yılında ise kesin olarak Halep hükümdarı Seyfuddevle'ye bağlandı.

961 yılında büyük bir kuvvet ile Hamdanî ülkesine yürüyen Bizans imparatoru Nikephoros Ayn Zarba, Raban ve Duluk'u ele geçirdi¹⁴³. Seyfuddevle Bizans saldırılarıyla uğraşırken Harran'a naib olarak yeğeni Hibetullah b. Nasıruddevle'yi bıraktı. 352/963 yılında Harran halkı naib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koyması üzerine isyan ettiler. İsyanın çıktığı sırada Hibetullah amcası Seyfuddevle'nin yanında bulunuyordu. Onun verdiği kuvvetlerle Harran'ı iki ay kuşatmasına rağmen başarısız oldu. Hibetullah Seyfuddevle'den yardım istedi. Oda Harran'a gelerek halk ile anlaşarak şehrin tahrip olan kısımlarının onarımı ve diğer zararların tanzim edilmesiyle isyan bastırıldı. Seyfuddevle şehre yeni bir vali atayıp Halep'e döndü. Fakat yolda baygınlık geçirmesi öldüğüne dair şaiyaların çıkmasına neden oldu. Bu durumdan yararlanmak isteyen Hibetullah Harran'a döndü. Seyfuddevle iyileştikten sonra Memlûkü Necâ'yı bir birliğin başında Harran'a gönderdi. Hibetullah ve Harran halkı ona karşı koymalarına rağmen başarılı olamadılar. Sonuçta şehir teslim olmak zorunda kaldı. Hibetullah'da Erzen'e kaçtı¹⁴⁴.

964 yılı sonlarında Nikephoros, Kilikya'ya girerek Misis ve Tarsus'u zapt etti. İslam dünyasında Bizans'ın bu saldırısına karşı harekete geçen yalnızca İhşidoğulları devletine hakim bulunan Kafur olmuştur. Kilikya şehirlerinin düşmesiyle Bizanslılara Suriye yolu açılmış bulunuyordu. Başarılı bir başlangıçtan sonra

141 Abu'l Ferec I, s. 258–259.

142 H. Dursun Yıldız, DGBİT, V, s. 487.

143 Işıltan, "Seyfuddevle", İA, X, s. 538; Duluk Antep sınırlarında.

144 İbn Şeddad, s. 37–38; İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, Beyrut 1966, 546–548, 551–552; Marius Canard, s. 91–93; Şeşen, s. 14–15.

uğradığı mağlubiyetler ve buna katkı sağlayan adamlarının çabaları Seyfuddevle'yi tüketmişti¹⁴⁵. 966 yılı Eylül ayında bizzat imparator Nikephoros, ordunun başına geçerek Amid'i kuşattı. Şehri almak için birçok hücumlarda bulundu. Fakat surların metaneti karşısında kuşatmayı bırakarak Diyar-ı Rabia ve oradan Suriye taraflarına gitmek zorunda kaldı¹⁴⁶. Haleb'i Bizans saldırılarına karşı başarıyla savunan Seyfuddevle, bu şehrin Bizans hâkimiyetine geçmesinin ardından Meyyafarikîn'e çekilerek burayı başkent yapmış ve 967'de ölmüştür¹⁴⁷. Ondan sonra yerine geçen Saduddevle Ebu'l Maali Şerif Hıms'ı zapt ederek Bizans ile mücadeleye girişti¹⁴⁸. Bu dönemde Fatımîlerin Suriye'de hissedilen nüfuzlarından dolayı hutbeler Fatımî halifesi Muizz li-dinillah adına okunuyordu. Bu durum Hamdanî devletinin varisleri arasında ihtilaflara sebep oldu¹⁴⁹. Ebu'l Fida'nın belirttiğine göre, efendisi Seyfuddevle'nin ölümünden sonra, Hıms ve Haleb valiliği kendisine kalan Karube, hutbeyi Fatımî halifesi el-Muizz adına okutmaktaydı¹⁵⁰. Bu dönem Harran'ın idari yapısıyla ilgili olarak kaynaklarımız 359/970' yılına kadar şehri Seyfuddevle ve oğlu Sa'duddevle'nin naiplerince idare edildiğini¹⁵¹ kaydetmektedir. Hamdanîlerin Fatımî ve Bizans ile olan münasebetleri hanedanın iktidarının sarsılmasına neden olmuştur. Hamdanîler Fatımî devleti ve mezhebine ait fikirlere boyun eğmelerine rağmen Fatımî yayılmacılığı ve siyasi nüfuzlarının artmasından endişe etmekte idiler. Bu nedenle Hamdanîlerin Fatımî halifesi el-Muizz li-Dinillah'a ondan sonra da oğlu Aziz'e karşı isyan edip savaştan el-Hasan el-Asam el-Karmatî'ye yardım ettiklerini görüyoruz¹⁵².

Fatımîlerin Hamdanîlerle olan münasebetleri, Saduddevle döneminde pekiyi değildi. Saduddevle'nin Fatımî halifesi el-Aziz'in

145 Işıltan, "Seyfuddevle", İA, X, s. 538-539.

146 Beysanoğlu, s. 174.

147 Yazıcı-Masters, "Haleb" DİA, XV, s. 240; Beysanoğlu, s. 174.

148 Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I s. 180-181; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 447; Beysanoğlu, s. 175.

149 Yazıcı-Masters, "Haleb", DİA, XV, s. 240.

150 Ebu'l Fida, II, s. 117-118; Ayrıca bkz. H. Dursun Yıldız, DGBİT, c. V, s. 166.

151 İbn Şeddad, s. 37-38; İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, Beyrut 1966, 546-548, 551-552.

152 Bkz. Abdullah Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005.

gönderdiği elçiye Bekcuroğullarına eziyet etmemesini istemesine rağmen onlara kötülük etmiş ve üzerlerine yürüyeceğini söyleyerek tehditte bulunmuştu. Onun yerine geçen Saduddevle döneminde Fatımîler Haleb'i istila etmek ve hakaret edilen elçilerinin intikamını almak maksadıyla Mencutekin komutasında bir ordu gönderdi. Saduddevle'nin Bizans'tan temin ettiği yardıma rağmen onları mağlup eden Mencutekin erzak kıtlığı sebebiyle Şam'a geri dönmüştü. Halifenin gönderdiği ikinci ordunun da Lu'lu'nun Bizans'tan tekrar yardım istemesi ve imparatorun da bizzat ordusunun başına geçerek Hıms, Şeyzer ve Trablus'u işgal etmesi neticesinde başarısızlığa uğramıştı. Bu durum halifeye ağır geldi, o da ordusunun başında Haleb'i fethetmek üzere yola çıktı fakat Bilbis'te öldü¹⁵³.

Bizans imparatoru Nikephoros büyük bir orduyla gelerek Haleb ile Hıms arasındaki bütün şehirleri aldı. Haleb şehri 365 senesinde tekrar Hamdanîlerin eline geçti. Aynı sene içerisinde Sa'd, Abbasî halifesinden başka fiilen Bağdat'a hükümdar olan Büveyh sultanını da metbu olarak tanıdı ve Bizans'a göndermekte olduğu yıllık vergiyi göndermekten vazgeçti. Ancak Bizans imparatorunun Haleb'e yürümesi üzerine tekrar vergi vermeyi kabul etti. Yerine geçen oğlu Saiduddevle, sonradan kızıyla evlendiği Lu'lu'nun vesayeti altında babasına halef oldu. Fatımîlerle mücadele eden bu kişi Bizans'ın da yardımıyla düşmanlarını püskürttü. Ancak kendisi ve karısı iktidarı elinden almak isteyen babası Lu'lu tarafından zehirlendi. Lu'lu önce Said oğulları namına hüküm sürdü. Fakat iki sene sonra onları bütün Hamdanîleri Harem halkı ile birlikte Kahire'ye gönderdi. 1008 senesinde ölünce yerine Murtazauddevle lakaplı Mansur geçti. Haleb'de Fatımî devresi bu dönemde başladı¹⁵⁴. Fakat Fatımî hâkimiyetinin tam olarak yerleşmesi Mansur ile babasının hizmetçisi olan el-Feth arasındaki anlaşmazlıktan sonradır. el-Feth Fatımî halifesi el-Hakim tarafına geçmiş ve ona Sayda, Sur ve Beyrut verilmişti. el-Hakim sonra ona Mübarekuddevle ünvanını verdi. Haleb'e hükmetmeleri de devam etti, böylece Fatımîler el-Hâkim

153 H. Dursun Yıldız, DGBİT, V, s. 211–212.

154 Sobernheim, "Hamdanîler", İA, VI s. 180–182; Yazıcı-Masters, "Haleb" DİA, XV, s. 240–241; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 447; H. Dursun Yıldız, DGBİT, V, s. 212.

zamanında Halep'deki Hamdanî hâkimiyetine son verdiler¹⁵⁵.

3. Nasruddevle ve Musul Hamdanîleri

Hanedanın Musul kolunun kurucusu olan Ebu'l Heyca'nın oğlu Nasruddevle Hasan babasının ölümüyle yönetimini üstlendiği Musul'u elinden almak isteyen halife ile mücadeleye girerek Musul ile birlikte Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir'i zapt etti. Hasan 942'de halifenin yetkilerini elinden almak isteyen ve kendisini de Musul'dan uzaklaştırmak isteyen İbn Raik'i ortadan kaldırdı. Bunun üzerine halife onu *Nasruddevle* unvanıyla emiru'l ümera tayin etti¹⁵⁶.

Böylece Nasruddevle'nin yerine geçen Gazanfer lakaplı Abu Tağlib Fazlullah, Musul Hamdanilerin başına geçti. 359/970 yılında Ebu Tağlip Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Harran teslim olmak zorunda kaldı. Şehre Rakka sahibi Selâmet el-Berkaîdî'yi vali tayin etti. Böylece Diyar-ı Mudar ile Diyar-ı Rabia birleşmiş oldu. Fakat Halep Hamdani yöneticisi Seyfüddevle'nin oğlu Sa'düddevele onun bu hareketini karşılıksız bırakmayarak 368/978 yılında Harran üzerine bir ordu gönderdi. İki taraf arasında uzun süren savaşlar oldu. Sa'düddevele Büveyhîlere bağlılığını bildirerek Azudü'd Devle el-Büveyhî'den yardım istedi. Azudüddevele, el-Şerif el-Radî'nin babası Ebû Ahmed Tâhir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Uzun bir mücadeleden sonra Ebû Ahmed Tâhir Harran'ı aldı ve Sa'düddevele'ye teslim etti¹⁵⁷. Büveyhîlerle giriştiği mücadeleyi kaybeden Musul Hamdanileri bölgedeki hâkimiyetleri sona ermiş görünüyordu¹⁵⁸. Diyar-ı Mudar ve Halep sahibi Sa'düddevele 381/991 yılında öldü. Yerine oğlu Ebu'l Fedâil geçti. Sa'düddevele'nin ölümüyle ona bağlı valiler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu dönemde Harran valiliğini yapmış olan Vessâb b. Sâbık el-Nümeyrî de bağımsızlığını ilan eden valiler arasında idi. İbnu'l Esir h. 426 (1034–1035)'de İbn Vessab en-

155 H. Dursun Yıldız, DGBİT, V, s. 212.

156 Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, s. 12–15; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446; Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I s. 179.

157 Şeşen, s. 15.

158 Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I s. 180; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446–447.

Numeyrî ile Urfa'daki Rumların anlaşıp onlarında desteğini almak suretiyle Nasruddevle üzerine yürüdüklerini, ancak Nasruddevle'nin her taraftan yardımcı kuvvetler almasıyla maksadına ulaşamayacağını anlayan İbn Vessab'ın geri döndüğünü anlatır. Bununla birlikte Nasruddevle'nin Bizans imparatoruna elçi göndererek anlaşmayı bozduğundan dolayı onu kınadığını, çevre emirlerden yardım isteyerek Urfa şehrini muhasara için hazırlandığını fakat Bizans imparatorunun elçileri vasıtasıyla özür dilediğini, bu gelişme üzerine de Nasruddevle'nin de çıkmaya karar verdiği gazadan vazgeçerek topladığı askerleri dağıttığını da ekler¹⁵⁹.

Vessâb b. Sâbık el-Nümeyrî 410/1019 yılında ölünce yerine oğlu Şebib geçti. 431/1039 yılında Şebib'in ölümünden sonra, kardeşleri Mutam ile Kavvam Harran'a hâkim oldu. Bu dönemde Harran kalesi tamir gördü. Kalenin güney-doğu kapısı üzerindeki 451/1059 tarihli kitabede Nümeyrilerden Menî (Kavvâm)in adı geçer. 456/1081 yılına kadar devam etti. Nümeyriler adına şehrin valisi olan Yahya b. el-Şatır, Sabîlilere ait şehirdeki son mabedi de yıktırdı. Bundan sonra Harran'da putperest kalmadı¹⁶⁰. Harran'a hâkim olma amacıyla Ukayli Şerefüddeve Müslim b. Kureyş Nümeyrilerden Mutam ile Kavvam arasındaki anlaşmazlıktan istifade ve şehrin valisi Yahya b. Şatır el-Vessâbî'nin yardımıyla Harran'ı ele geçirdi. Fakat 476/1083 yılında Şerefüddeve Dımaşk'ı kuşatırken, Harranlılar kadıları Abdülfettah (Abdülvehhap) b. Celebet el-Harranî ve İbn Utayr el-Nümeyrî başkanlığında isyan ettiler. Şehri Türkmen beyi Çubuk bey'e teslim etmek istediler. Şerefüddeve son olayları duyar duymaz Harran'a gelerek Kadı Abdülfettah (Abdülvehhap) b. Celebet el-Harranî ve iki oğlu ile birlikte halktan 100 kişiyi idam ettirdi. Ayrıca halkına 100.000 dinarlık büyük bir ceza verdi. 478/1085 yılında Şerefüddeve öldürülünce Harran'a kardeşi Müeyyedüddeve İbrahim sahip oldu¹⁶¹. Bu dönemde bölgede hâkimiyet mücadelesi veren bir güçte Mervanîlerdir.

159 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 339.

160 İbn Şeddad, s. 42, 46; Şeşen, s. 17.

161 İbnu'l Esir, X, s. 122,129-130; İbn Şeddad, s. 46-48; Şeşen, s. 17

F. MERVANÎLER (983–1085)

Mervanîler Diyar-ı Bekr'de hüküm sürmüş olan bir Müslüman sülalesidir. Beylik bir Kürt reis olan Baz (veya Bad) tarafından kurulmuştur. Baz kendi taraftarlarının yardımıyla evvela Erciş şehrini ve aynı bölgenin hududunda bulunan diğer birtakım müstahkem mevkiileri zapt etti¹⁶². 984'ten itibaren Diyar-ı Bekr bölgesi Humaydiya kabilesinin bir kolu olan Harbuti oymağının reislerinden olan Bad, bütün Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rabia'yı hatta Ahlat bölgesini ele geçirmiş ve kardeşi Ebu'l Fevaris Hüseyin b. Dostak'ı Diyarbekir'de vekil bırakmıştır¹⁶³.

Büveyhîler'den Azaduddevle'nin ölümünden sonra (372/983) Diyarbekir eyaletine akın ederek Amid, Meyyafarikîn ve Nusaybin şehirlerini ele geçirdi. Kısa bir sürede Musul'u ele geçirdiyse de Bağdad'ı zapt etmek için yaptığı teşebbüste (984) mağlubiyete uğrayınca geri çekilmek zorunda kaldı ve Musul'u boşaltmaya mecbur kaldı. Musul'u yeniden ele geçirme teşebbüsleri çerçevesinde Hamdanîlerle mücadele etti ve onlarla yaptığı muharebede öldü¹⁶⁴. Bad'ın 990'da ölmesi üzerine Hamdan üzerine oğullarından Ebu Tahir Amid'i zapta teşebbüs etmiş ise de Bad'ın eniştesi olup aynı oymağın reislerinden Mervan b. Lakak el-Harbuti'nin oğlu Ebu'l Hasan Ali onu hezimete uğratmış ve bütün Diyarbekir bölgesiyle Ahlat mıntikasını ele geçirerek Mervan oğulları emirliğini kurmuştur¹⁶⁵.

Ebu Nasr Ahmed b. Mervan, Diyarbekir Mervanî sülalesinin en mühim hükümdarıdır. 1010–1011 yılında Abbasî halifesi el-Kadir ve Büveyhî emiri Sultanuddevle tarafından tanındı, el-Kadir kendisine Nasruddevle lakabını verdi. Onun saltanatı döneminde hüküm sürdüğü bölgeye Diyar-ı Rabia'daki Ukaylîler birçok başarısız akınlarda bulundular¹⁶⁶. Bu sırada Urfa, H. 416 (1025–1026)'ya kadar

162 K. V. Zettersteen, "Mervanîler", İA, VII, s. 780–781.

163 M. Halil Yınanç, "Diyarbekir", İA, III, İstanbul 1977, s. 610; Minorsky, "Meyyafarikîn", İA, VIII, s. 198.

164 Zettersteen, "Mervanîler", İA, VII, s. 780–781; Beysanoğlu, s. 180.

165 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 64–65; Zettersteen, "Mervanîler", İA, VII, s. 781 Yınanç, "Diyarbekir", İA, III, s. 610.

166 Herold Bowen, "Nasruddevle", İA, IX, İstanbul 1964, s. 119.

Müslümanlardan Ben-i Numayr kabilesinden Utayr'a aitti¹⁶⁷. İbnu'l Esir, h. 415 (1024–1025) yılı olaylarını anlatırken Nasruddevle'nin, Utayr hâkimiyetindeki Urfa şehrini fethettiğini, kötü ve cahil bir insan olan Utayr'ın Urfa şehrine tayin etmiş olduğu Naib Ahmed b. Muhammed'i öldürmesi üzerine halkın ayaklanarak Nasruddevle'yi şehre davet ettiğini, onun da Amid'de bulunan Zenek adlı naibini Urfa'ya göndererek şehri teslim aldığını belirtir. İbn Esir Salih b. Mirdas'ın aracılık etmesiyle şehrin Benu Numeyr'e mensup olan İbn Utayr ve İbn Şibl arasında taksim edildiği ve nihayet bu ikisinin şehri Rumlara satıncaya kadar orada kaldıklarını kaydetmektedir¹⁶⁸. Nasruddevle muayyen bir müddet Ukaylilere vergi vermiş ve bu sülaleden bir kadını boşaması üzerine çıkan anlaşmazlığı bertaraf etmek maksadıyla 1030'da Nisibin (Nusaybin)'i onlara terk etmişti¹⁶⁹.

426 (1034–1035)'de İbn Vessab en-Numeyrî ile Urfa'daki Rumların anlaşıp onlardan aldığı destekle Nasruddevle üzerine yürüdü. Ancak Nasruddevle'nin her taraftan yardımcı kuvvetler almasıyla maksadına ulaşamayacağını anlayan İbn Vessab geri döndü. Bununla birlikte Nasruddevle Bizans imparatoruna elçi göndererek anlaşmayı bozmasından ötürü onu kınadı. Çevre emirlerden de yardım isteyerek Urfa şehrini muhasara için hazırlığa başladı. Fakat Bizans imparatorunun elçileri vasıtasıyla özür dilemesi üzerine de Nasruddevle de çıkmaya karar verdiği gazadan vazgeçerek topladığı askerleri dağıttı¹⁷⁰. Nasruddevle'nin 1061 yılında ölümünden sonra onun sağlığında vali olan büyük oğlu Said, Amid şehrine ve Diyarbekir bölgesinin bir kısmına; küçük oğlu Nizamuddevle Nasr ise Meyyafarikin ile bölgenin diğer kısmına hâkim oldular. Mervanlı emaretinin Selçuklu sultanlığı himayesini kabul ettiği zamandan itibaren Amid sahrası Bizans eline geçen Kuzey Suriye ile Orta Anadolu'ya yapılan gazalara hareket üssü olmuştu. Türk mücahidleri ile işbirliği yapan Mervanoğullarına ders vermek isteyen imparator Konstantin Ducas, Francopoule önderliğindeki Bizans ordusunu

167 Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Belleken, Sayı 203, Ankara 1988, s. 461–463.

168 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 268–269.

169 Herold Bowen, "Nasruddevle", İA, IX, İstanbul 1964, s. 119.

170 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 339.

Amid'e gönderdi. Şehri kuşatan ordu ile Türkler arasında çıkan savaşta Urfa valisi Tavadanos ölünce Bizans ordusu geri çekilmek zorunda kaldı¹⁷¹.

G. UKAYLÎLER

Ukaylîler bir Musul hanedanı olup Benu Ukayl adlı büyük bir bedevi kabilesidir. Bu kabile Amr b. Şa'sa'ya mensupturlar. Kabilenin anayurtları Arabistan olup zamanla yurtlarından muhtelif istikametlere yayıldılar. Suriye ve Irak'ta h. IV. asırda Hamdanîlere haraç verdiler. Hamdanîler sonunda Musul'u muhafaza edemeyince şehir Ukaylîlerin hâkimiyeti altına girdi¹⁷².

Adaduddevle'nin ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıktan faydalanan bedeviler verimli bölgelerde sürekli bir hâkimiyet sağlamaya çalıştılar. Ukaylîlerin hızla ilerlemelerinin asıl sebebi buydu. Fars'taki rakibiyle mücadelesine hemen hemen 10 yıl harcayan Bahaüddeve bedevi yayılmacılığına karşı direnecek durumda değildi¹⁷³. Böylece Musul'da Hamdanîlerden sonra hâkimiyeti Benu Ka'b kabilesinden Ukaylîler aldı. Bunların Husamuddevle el-Mukallad tarafından kurulan ve Büveyhîler tarafından tasdik edilen hükümetleri el-Medain ve Kufe'ye kadar uzanıyordu¹⁷⁴. Ukayloğulları bölgede Mervanîlerle de zaman zaman hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdi. h. 419 (1028) tarihinde İbnu'l Esir'in düştüğü kayda göre, bu iki hanedan Nusaybin hakimiyeti için mükerrer defalar savaşa girişmiş ve bunların çoğunda Ukaylîlerden Bedran, Mervanoğlu Nasruddevle'ye üstünlük sağlamış, 1030 senesinde de Bedran kardeşi Karvaş ile birleşerek el-Cezire'yi muhasara etmişlerdi. Fakat bir netice alamayınca Bedran Meyyafarikîn'e Nasruddevle'nin yanına gitmiş onunla anlaşmak kaydıyla Nusaybin'e hâkim olmuştu¹⁷⁵. Ukaylî emiri Ebu Zevvad, zahiren Büveyhîlerden Bahaüddeve'nin emrine geçip Musul'un gerçek hâkimi olarak kaldı. O, 997 senesinde ölünce yerine geçen kardeşi Karvaş 50 yıl boyunca Musul emiri olarak tanıdıktan sonra

171 Yımanç, "Diyarbakir", İA, III, s. 612.

172 K.V. Zettersteen, "Ukaylîler", İA, XIII, İstanbul 1986, s. 18.

173 H. Dursun Yıldız, DGBİT, V, s. 552.

174 Honigmann, "Musul", İA, VIII, s. 740.

175 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 282, 306.

1010 senesinde Abbasî halifesi adına hutbe okutmaya başladı. Fakat 1050–1051 senesinde kardeşi Ebu'l Kâmil Baraka tarafından kovuldu ve Ebu'l Kâmil'in ölümünden sonra saltanat 1061'de oğlu Müslim'e geçti. Bunun idaresinde Ukaylîler imparatorluğu genişleme imkânı buldu. Ancak düşüş çok çabuk oldu¹⁷⁶.

İbnu'l Esir'in h. 441 (1049–1050) senesi olayları içerisinde verdiği bilgiye göre Benu Ukayl'a mensup bir topluluk Irak'a bağlı kasabalardan olup Besasiri'nin iktası olan Beledu'l Acem ve Badurya üzerine yürüyüp her ikisini de yağmalamışlardı. Besasiri Fas'tan dönünce Bağdat'tan onların üzerine yürüdü. Zaimüdevle Ebu Kâmil b. Mukallid ile karşı karşıya gelip çok çetin bir savaşa tutuştular. Mücadale iki taraftan çok sayıda insan hayatını kaybetti¹⁷⁷.

1. Müslim b. Kureyş ve Bölgedeki Faaliyetleri

İbn'ul Esir h. 447 (1055–1056) senesinde el-Cezire'yi zapt etmek üzere harekete geçen Musul hâkimi Kureyş'in el-Buhtiyeye ve el-Beşneviyye kabilelerinden müteşekkil bir ordu ile Nasr b. Mervan üzerine yürüdüğünü meydana gelen çok çetin savaşta yaralanan Kureyş'in geri çekildiğini ve böylece İbn Mervan'ın el-Cezire bölgesindeki hâkimiyetinin güçlendiğini kaydeder¹⁷⁸.

Şerefüdevle Müslim b. Kureyş, h. 458 yılında (1065–1066) Sultan Alp Arslan'ın yanına gitmiş, sultan da ona Enbar, Hit, Harba, es-Sin el-Bevazic'i ikta etmişti. Şerefüdevle daha sonra Bağdat'a vardı, vezir Fahrüdevle Cüheyr onu merasim alayı ile karşıladı. El-Harimü't Tahiri'de konakladı, halife kendisine hil'at verdi¹⁷⁹. Melikşah kardeşlerinden Tekiş'e Orta Asya'da özerk bir bölge vermişti ve aynı şeyi Tutuş'a da yapmak istiyordu. Atsız'a yardım etmek bahanesiyle Tutuş Suriye'ye girdi ve Atsız'ı öldürdü (1079). Yolda Haleb'e de saldırması üzerine yöre halkı orta yolu seçerek Melikşah'a bağlı ve onun kayınbiraderi Musul'un Ukaylî şeyhi Müslim

176 Abu'l Ferec, I, s. 281; Zettersteen, "Ukaylîler", İA, XIII, s. 18.

177 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 422.

178 İbnu'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 460–461. Müellifin kaydettiğine göre Kureyş yaklaşık bir yıl sonra (1057) Besasiri ile bir savaşa tutuşmuş ancak bunda mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

179 İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 60.

b. Kureyş'in yönetimi altına girdi. Melikşah hiç değilse bir süre için bu oldubittiyi kabullenmek zorunda kaldı. Böylelikle onları birbirine bağlayan yollarla birlikte Musul ve Haleb eyaletlerini kapsayan bir beyliğin burada kurulmasına göz yumdu¹⁸⁰. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş h. 473 (1080–1081) yılında Haleb'e girerek iç kaleyi muhasara altına aldı. Şehre hâkim olunca da halasının oğlunu Sultan Melikşah'a göndererek Haleb'e hâkim olduğunu bildirdi ve şehrin kendisine iltizam olarak verilmesini talep etti. Sultan onun isteklerini kabul etmişti. Ayrıca Müslim bu arada Harran şehrini de zapt ederek burayı Numeyrilerden almıştır. Urfa hâkimi de onunla anlaşmış ve adına sikkeler bastırmıştı¹⁸¹. Böylece Müslim Kuzey Irak'tan başka Kuzey Suriye'de de hâkim olmak suretiyle hükümrâlık alanlarını genişletmiş, dolayısıyla Orta Suriye ve Filistin'e hâkim bulunan Tutuş'un Büyük Selçuklu Devletiyle olan ilişkisini keser bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu sonuçla Müslim'in Tutuş'un Suriye ve Filistin'deki Türk hâkimiyeti yerine kendisinin tek başına hükümrâlık olma planlarını uygulamaya başladığını görmekteyiz¹⁸².

Tutuş'un h. 475 senesinde (1082–1083) çok sayıda asker toplayarak Antakya civarına doğru hareket etmesiyle endişelenen Müslim Ukaylilere mensup Arap, Kürt ve diğer kabilelerden asker toplayarak Dımaşk'ı muhasara ettiyse de Harran halkının kendisine karşı isyan ettiğini duyunca kenti almaya muvaffak olamadan geri çekilmek zorunda kaldı¹⁸³. Bu sırada Tutuş emrindeki Artuk Bey'i Haleb'e göndererek Müslim'e ait toprakları almasını emretti. Ancak Sultan Melikşah Artuk Bey'in bu faaliyetlerini engelledi. Bir ara Müslim Şam'ı kuşattı ise de Tutuş'un mukavemetini kıramadı¹⁸⁴. Bu arada Anadolu'da hâkimiyetini güçlendiren Kutalmışoğlu Süleyman Şah Antakya'yı almaya hazırlanıyordu. Süleyman Şah, Antakya'nın fethi ile uğraşırken Melikşah da Doğu Anadolu ve Suriye meselelerinin halli için harekete geçmişti. Mısır Fatımîleri ile münasebete geçen Şerefüddeve Müslim Selçuklulara karşı Mervanîlerle anlaşmış. Bu sebeple Melikşah bir yandan Diyarbekir üzerine bir ordu sevk ediyor;

180 Cahen, s. 48–49; Sevim, s. 53.

181 İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 110–111, 116; Sevim, s. 53, 55.

182 Sevim, s. 54.

183 İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 120–121; Sevim, s. 55–56.

184 Sevim, s. 55 Çetin-Algöl, IV, s. 204.

öte yandan kendisi de Şerefüddeve'ye karşı Musul seferine çıkıyordu. Ancak Horasan'da kardeşi Tekiş'in isyanı üzerine o tarafa dönerken Müslim'in itaat teklifini kabulden başka Musul ile birlikte Haleb eyaletlerini de tekrar kendisine bıraktı¹⁸⁵. Bu arada Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Filaret'in Antakya'dan ayrılmasını fırsat bilerek kendisine tabi olan Türkmenleri onun hâkim olduğu memleketlerin fethine memur ederken kendisi de bizzat Antakya üzerine yürüyordu. Şehir halkının da kendisini davet etmeleri üzerine geceleyin şehre girerek üç yüz kişilik bir kuvvetle h. 477 (1084)'de Antakya'yı ele geçirmişti¹⁸⁶. Bu durumda ilk çatışma Süleyman Şah ile Müslim arasında başladı. Haleb'e bağlı bazı kasabalar Süleyman'ın idaresine geçti. Bununla birlikte, Anadolu hükümdarı muharebeye tutuşmaktan sakındı ve bir barış teşebbüsüne girişti. Fakat red cevabı alınca 24 Safer 478 (23 Haziran 1085)'te iki ordu Haleb ile Antakya arasında Amik ovasına akan Afrin Çayı üzerinde *Kurzahil* mevkiinde karşılaştı. İlk harekette Çubuk Türkmenleriyle birlikte Müslim'in ordusunu terk ederek Süleyman tarafına geçince Arap askerleri bozguna uğradı ve Türklerin takibi sırasında Müslim de bir mızrak darbesiyle öldürüldü. Bu netice üzerine artık Süleyman Şah da 1085 Temmuzunda Haleb'i kuşattı ve Müslim'in cesedini de Haleb kapısında defnetti¹⁸⁷. Haleb halkı Melikşah'tan yardım istemiş onun gelmesini beklerken de Tutuş'a çağrıda bulunmuşlardı. Böylece Ukaylı toprakları ve Haleb eyaleti Selçuklulara geçmişti¹⁸⁸.

İbnu'l Esir, muharebenin tarihini 20 Haziran 1085 olarak kaydetmekten başka Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in bir müddet hapsedildikten sonra öldürüldüğünü ve bu arada Haleb'in milis (muhafız) kuvvetlerine mensup 400 kişinin de Şerefüddeve'nin huzurunda öldürüldüğünü kaydeder¹⁸⁹. Müslim'in ölümünden sonra daha uzun yıllardan beri hapiste bulunan kardeşi İbrahim

185 Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1996, s. 73.

186 Turan "Süleyman-Şah I", İA, XI, İstanbul 1970, s. 214.

187 Turan, Türkiye Selçukluları, s. 74; İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 129-130; Abu'l Ferec, I, s. 332; Turan, "Süleyman-Şah I", İA, XI, s. 215; Cahen, s. 92; Sevim, s. 60; Çetin-Algül, İslam Tarihi, IV, s. 204. Daha sonra Anadolu fatihi Süleyman Şah da Tutuş ile yaptığı muharebeyi ve hayatını kaybedince Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in yanına defnedildi. Bkz. Mateos, s. 169; Sevim, s. 64.

188 Cahen, s. 49.

189 İbnu'l Esir, el-Kâmi, X, s. 129-130.

kurtulup Fahruddevle b. Cahir'i vali olarak Musul'a gönderdi. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra İbrahim'in hürriyetine kavuşup Musul'a dönmüştür¹⁹⁰. Tutuş Nusaybin'i ele geçirince İbrahim'e haber gönderip sultan olarak kendi adına hutbe okutmasını, ayrıca Bağdat'a geçmek için yol vermesini istedi. Fakat İbrahim bunu kabul etmek istemedi. Nisan 1093'te Musul'a bağlı el-Mudayya mevkiinde yapılan savaşta İbrahim'in 30 bin kişilik ordusu Tutuş'un 10 bin kişilik ordusu karşısında bozguna uğradı. İbrahim esir alınarak bir müddet hapsedildikten sonra öldürüldü. Tutuş Ukaylilerin Musul ve diğer şehirlerini ele geçirdi. Ali b. Şerefüddeve b. Müslim ile halası Safiyye Hatun'u oraya naib tayin ettikten sonra Diyarbekir üzerine yürüyüp Meyyafarikîn ve Diyarbekir'in diğer şehirlerini İbn Mervan'dan aldı¹⁹¹. Urfalı Mateos da bu savaşın yer ve zamanı konusunda aşağı yukarı aynı bilgileri verir. Tutuş bu muharebe esnasında Urfa emiri Bozan'dan yardımcı kuvvetler de getirtmişti. Ona göre İbrahim, çelik miğferini delmiş olan bir ok ile başından ağır bir şekilde yaralanmak suretiyle ölmüştür¹⁹².

Musul emirlerinden başka Ukaylı ileri gelenleri de kaynaklarımızda zikredilmektedir. Ukaylılar Tikrit'te bulunan kolun faaliyetleri bölgemizin tarihinin aydınlatılması açısından önem arz etmektedir. Ukaylılardan Rafi b. Hüseyin Tikrit hâkimi olarak ölünce yerine yeğeni Mana Hamis b. Tağlib geçmiş, ondan sonra gelen Ebu Gassam ve kardeşi İsa'nın kısa hâkimiyet devresinden sonra Tikrit şehri Selçuklu hâkimiyetine geçti. Salih b. Malik b. Bedran el Mukallid, Haleb'i Melikşah'a verip karşılığında Caber kalesini aldı; el-Rakka

190 Zettersteen, "Ukaylılar", İA, XIII, s. 18. İbnu'l Esir'in kaydettiğine göre, İbrahim, Melikşah'ın ölümünden sonra Terken hatun tarafından salıverilmişti. Ancak hapiste senelerce kalmış olan İbrahim bu yüzden çıkarıldığında ne yürüyebiliyor, ne de hareket edebiliyordu. Bkz. İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 130.

191 İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 189-190; Mateos, s. 180-181; Zettersteen, "Ukaylılar", İA, XIII, s. 18; Honigmann, "Musul", İA, VIII, s. 740.

192 Mateos, s. 180-181. Mateos'un Türkçe tercümesinde muharebedeki Arap ordusu 400 bin kişi olarak kaydedilmektedir. Bu rakamın bir hata olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Zira Melikşah'ın elinden yeni kurtulmuş ve İbnu'l Esir'in ifadesiyle yürümeye dahi takati olmayan bir emirin kısa bir sürede bu kadar bir orduyu toplaması ve Tutuş'un yaklaşık 10 bin kişilik ordusu karşısında mağlup olması imkânsızlığı kendiliğinden ortadadır. Nitekim vekâyi-namenin Fransızca tercümesinde bu sayı 40 bin olarak verilmiştir. Krş. Mateos, s. 180, dipnot 181; İbnu'l Esir, el-Kâmil, X, s. 130.

burasıyla birleştirildi. Caber sonra 564 (1168–1169) tarihine kadar sürekli olarak Salih b. Malik b. Bedran'ın haleflerinin hâkimiyetinde kaldı. 564'te torunu Malik b. Ali b. Salim burasını Nureddin Mahmud b. Zengî'ye bıraktı. Muhtelif vesilelerle aynı zamanda Ana, Hadisa, Hit ve Ukbara gibi şehirlerde de Ukaylı valileri bulunmuştur. Cezire ve Iraklı hanedanların ortadan kaldırılmasından sonra Ukaylılar Bahreyn'e çekilmişlerdir¹⁹³.

193 Zettersteen, "Ukaylılar", İA, XIII, s. 18–19.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

URFA'DA TÜRK ÇAĞI

A. Urfa'ya Yapılan İlk Akınlar ve Türklerin Urfa'ya Girişi

Urfa sadece M.Ö. yüzyıllarca uzanan tarihi ile Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından bir bakıma kutsal sayılan bir şehir olmakla kalmaz, aynı zamanda Türklerin daha İslam dini Anadolu'ya yayılmadan önce çeşitli vesilelerle başta siyasi ve ekonomik göçler olmak üzere batıya yaptıkları akınlarda gittikleri bölgelerden biri olmuştur. Güneydoğu Anadolu bölgesi ve özellikle Urfa havalisinin iklim ve tabiat bakımından Orta-Asya'ya benzer taraflarının bulunması sebebiyle Türkler tarafından vatan edilmeye uygun görülmüştür¹. Gerek köy adlarında gerekse diğer yerleşim mahallerinde hala yaşayan onlarca Türkçe isim ve bilhassa aşiret boy ve aile isimleri bize bu kanaati pekiştirecek bir imkân sağlamaktadır. Türklerin örf, adet, giyim, kuşam ve günlük hayat tarzı bakımından asırlar önce benimsedikleri usul ve kaidelerin kısmen de olsa Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ve özellikle Urfa vilayet dâhilinde yaşamakta olması, asırların bile değiştirmedığı dil ve düşünce bağlarının varlığını koruması, bize Türklerin bu bölgedeki hayat tarzının atalarının gelenek ve göreneklerine uygun olduğunu ve böylece yer adları dâhil birçok hususiyetlerin Mezopotamya'da daha doğudaki Türklerin etkisini taşıdığını gösterir². Bu tarihi gelişimdeki göçleri ise sırasıyla şöyle sıralanmaktadır.

M.Ö. IV. binin ortalarında M.Ö. II. binin ortalarına kadar Mezopotamya'ya hâkim olan Sümerler, Orta-Asya'dan İran Doğuanadolu yoluyla güneye inen bir Türk boyu olduğunu söyleyenler az değildir. Bu teoriyi ileri sürenler Sümer dil ve kültürü ile Türk dil ve kültür özellikleri arasındaki benzerlikleri delil

1 Gülçin Çanadrloğlu, "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, ed. A. Karahan, İstanbul, 1988, s.72.

2 Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.m., s.72-73.

olarak göstermektedirler³. Sümerler el-Cezire’de büyük şehirler, muazzam mabedler yapmışlardı. Mezopotamyada medeniyet içinde tarihinin doğduğu Sümerler neslen Türk idiler. İşte bu kıtanın bir parçası olan Urfa’da, miladdan evvel dörtüyz beşbin yıl evvel irki bakımından Türk olduğu kuvvetle muhtemelen olan Sümerlerin hâkimiyetleri altında idi⁴. Daha sonra Kimmer göçüne sebep olan İskitler zamanla onların ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya kadar da inmişlerdir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Milad’tan binlerce yıl öncesinden Türk olması muhtemel boyların yaşadığı kesin olarak bozkır kültürü özellikleri taşıyan bir bölge idi⁵. İskitlerden sonra Urfa yöresine hun akını yapılmıştır. Hunlar, akınlarını önce Cenuba yönelttiler, 359 ile 373 tarihleri arasında Aşağı İtil ırmağı boyundan hareketle Derbend geçidini aşarak Anadolu’ya girerek Anadolu’nun zenginliğini tanıyarak Urfa’ya kadar gelmişlerdir. Hunlar aynı yoldan tekrar İtil boylarına dönmüşlerdir. Bu hadise hakkında Urfa Piskoposu Efrain: “Yecüc ve Mecüc süvarileridirler” diyerek onlardan şöyle bahsetmektedir: “Küheylanların sırtında fırtına gibi uçurlar. Karşılarında durabilecek kimse yoktur”⁶.

395 tarihinde Hunların batıya doğru hareketleri hızlandı. Bu seferki hareket iki cephele olmuştur. Hunlar’dan bir kısım Balkanlar’dan Tuna’ya ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısım Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya yönelmiştir. Hun Devleti’nin Don nehri havalisindeki “doğu kanadı” tarafından tertiplenen Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde idi⁷. Hun atlı kuvvetleri, Erzurum üzerinden hareketle Karasu, Fırat ve Malatya’ya ulaşmışlardı. Daha sonra bu kuvvetler, Çukurova’yı istila ile Ortadoğu’nun en sağlam surlarına sahip olan Urfa’yı ve Antakya’yı bir müddet kuşattıktan sonra Suriye’ye inen Hun atlı birlikleri, Sur ve sonra da Kudüs şehir ve yörelerini ağır bir şekilde akınlara

3 A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.12; Gülçin Çandarhoğlu, agm., s.73.

4 Anonim, “Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İçtimai, İktisadi, Tarihi, Mülki Malumatı Camii Salname”, 1927, s.50.

5 Gülçin Çandarhoğlu, agm., s.74.

6 Mar-Yeşuva, Vekay-Name, Türkçe Tercüme Mualla Yanmaz, Eklemeler, M. Fahrettin Kırzioğlu, İstanbul, 1958, s.64.

7 İbrahim Kafesoğlu, s.69-70.

uğrattılar⁸. Sasanileri dehşete düşüren bu sefer, Hunların gene aynı süratle Orta Anadolu üzerinden Azerbaycan'a ve oradan da üslerine dönmeleriyle sonuçlanmıştır⁹. Çok süratli cerayan eden bu harekattan korkuya kapıldıkları için kilise adamları Hunlara dair acıip hikâyeler uydurmuşlardır¹⁰.

Abbasiler, XI. yüzyılda zayıflayınca bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmiş, bu sırada İslam dinine yeni girmiş olan Türkler ve özellikle Selçuklular, Anadolu'ya sızma yollarını aradıkları gibi, Irak, el-Cezire ve Suriye'ye doğru da ilerlemeye ve buraları hâkimiyetleri altına almaya başlamışlardır¹¹. Selçukluların Anadolu'ya girişi ve fetih hareketlerinin istikameti doğudan batıya olmuştur. Yalnız Doğu Anadolu'nun son derece dağlık bir araziye sahip olması ister istemez bu akınların belli menfezler kullanılarak yapılmasını gerektiriyordu. Bu menfezlerden biri de Aras, Murat Suyu-Fırat vadisinden Malatya, Adıyaman ve Urfa dolaylarına uzanıyordu¹².

Anadolu'ya ilk Selçuklu akını Çağrı Bey tarafından 1016–1021 tarihleri arasında yapılmıştı. Çağrı Bey'in idaresindeki bu akın Doğu Anadolu'da kalmış Urfa'ya kadar gelememişti. Bu sırada Urfa, H. 416 (1025–1026)'ya kadar Müslümanlardan Ben-i Numayr kabilesinden Utayr'a aitti. Bu sırada Selçuklu devleti süratle gelişti ve Sultan Tuğrul Bey devrinde Türkler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya süratle akınlara başladılar¹³. Daha XI. asır başlarında Doğu Anadolu'da Ermeni krallıkları Bizanslılar tarafından istila edilince Ermeni nüfusun büyük bir kısmı Sivas, Kayseri ve Fırat bölgesine nakledilmişti. Selçuklu fetihlerinin sebep olduğu yeni göç dalgaları ise Malatya, Maraş, Urfa ile Toroslar ve Kilikya bölgelerinde eskisine oranla Ermeni nüfusun oranla daha kesif bir hal alması sonucunu doğurdu¹⁴. Urfa çevresine ilk Türk girişi, Tuğrul Bey döneminde olmuştur. İbrahim Yınal'dan kaçan Türkmen toplulukları Urfa'ya kadar gelmişlerdir. 1059 yılında

8 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s.34.

9 Abdülhaluk Çay, II. Kılıç Arslan, Ankara 1987, s.2.

10 Gülçin Çandarlıoğlu, agm. s.74.

11 Ağırakça, s. 66.

12 Çetin-Algöl, IV, s. 267; Diğer güzergahlar için bkz., age., s. 267.

13 Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Belleten, Sayı 203, Ankara 1988, s. 461–463; Ali Sevim, Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 1990, s. 6.

14 Çetin- Algöl, IV, s. 299.

mücahitler yeniden Anadolu'ya girmişler, 1060 senesinde Yakuti'nin başkanlığı ve idaresindeki Türkmenlerden bir grup komutan Altuntok ile birlikte Bizans ülkesine doğru hücumla geçtiler. Bunlardan Horasanlılar Urfa'yı kuşattılar. Fakat bir netice alamadılar. Horasânı Salar, Dicle kenarındaki kalelerin birçoğunu aldı ve Urfa'ya birkaç sefer düzenlemesine rağmen alamadı¹⁵. Öte taraftan Sultan Tuğrul Bey 1063'te ölmüş ve yerine Alparslan, Selçuklu sultanı olmuştu. Bu tarihte bölgenin fethiyle görevlendirilmiş olan Selçuklu komandanı Salar-ı Horasan tekrar Urfa önünde görüldü (1065–1066). Onun idaresindeki Türkler Urfa bölgesine akın yaparak Frank ücretli askerler tarafından savunulan Siverek ve Nasibin'e (Nasibin-i Suğra)¹⁶ saldırdılar. Franklar Türklere karşı koymaya zorlandılar. Takviye alan Türkler tekrar bu bölgeye saldırarak Urfa civarındaki iki kaleyi zapt ettiler. Aynı yıl içinde Salar-ı Horasan, Urfa'ya yeni bir akın yaparak Culap üzerine yürüdü ve Diphisar kalesini kuşattı. Burayı aldıktan sonra K'sos (Kıyas) denilen yerde karargâh kurdu. Urfa'da bulunan 4.000 Bizans askeri Türklere karşı yürüdüler. İki taraf arasındaki savaşı Türkler kazandı. Bizans ordusu firar etti ve büyük kayıplara uğradı¹⁷.

Urfalı Mateos'un düştüğü kayda göre, Salar-ı Horasan aynı yıl içerisinde tekrar Urfa'ya, Gubin¹⁸ diye isimlendirilen yere geldi, birçok esir ve ganimetle birlikte İran'a döndü ve orada vefat etti¹⁹. 1066–1067 yıllarında Hacıp Gümüşteğin, beraberinde Afşin, Ahmed Şah ve öteki Selçuklu emirleri ile Urfa bölgesine girmiş ve Nasibin kalesine yürüyerek burada birkaç gün savaşmış ise de bir netice elde

15 Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu, s. 9; Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Ankara 1990, I, s. 37; A. Ekinci, s. 14, 15.

16 Bkz. Vakidi, Fuh'ş-Şam, s. 128, 130; Yakuti, Mu'cemu'l Buldan, V, s. 289; İbnu'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev. A. Özaydın-A. Ağırakça) XII, İstanbul 1987, s. 463; Büncher, "Şapur", İA., XI, Eskişehir 1997, s. 341-342; Honigmann, "Nasibin", İA., IX, s. 101.; Vekayiname, s. 135, not. 71; Şemsettin Sami, Kamusu'l Alam, IV, s.4581; Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (çev. F. İşıltan), İstanbul 1970, s. 140; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, III, s. 22.

17 Urfalı Mateos, s. 127; Ernest Honigmann, s. 137–139; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti, s. 318; Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Ankara 1990, s. 9; E. Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya, s. 463–464; A. Sevim -Y.Yücel, I, s. 42.

18 Urfa'ya bağlı Cibin köyü olabilir.

19 Urfalı Mateos, s. 127.

edemedi²⁰.

B. SELÇUKLU DÖNEMİ URFA

1. Tuğrul Bey Döneminde Yapılan Akınlar:

Büyük Selçuklu Devleti hızla gelişerek, Sultan Tuğrul Bey devrinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya sürekli akınlara başladılar. Nitekim Gazneli Mahmud'un önünden kaçarak Azerbaycan'a gelen Türkmenler, bu bölgenin hâkimi ile bozuşunca sağa sola dağıldılar. Bunların bir kısmı Meyyafarikin, Musul ve Mervani beldelerine girdi. Bu durum üzerine Buveyhi hükümdarı ile Diyarbekir Mervani Emiri Nasr al Devle, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e mektup yazarak Türkmenleri şikâyet etmişler ve Türkmen akınlarının önüne geçmesini rica etmişlerdi²¹.

Bu durum karşısında Tuğrul Bey, Nasruddevle'ye verdiği cevapla; "Kullarımın senin memleketine geldiğini haber aldım. Sen bir Sugar emirisin. Onlara para ve mal verip Kâfirlere (Bizanslılara) karşı kendilerinden faydalanmalısın. Zira onların maksatları Anadolu'dur" diyerek hem kendisine zayıf bir feodal bağla tabi bulunan Türkmenleri, hem Mervani ülkesini himaye etmekte ve hem de Anadolu'nun fethi lüzumunu belirtmektedir²². Bu hadiseden sonra Sultan Tuğrul Bey, Anası-oğlu ve Buka isimli iki Türkmen beyim, Diyarbekir havalisine göndererek bu bölgeyi kendilerine ikta olarak vermiş ve kendilerini Bizans'a karşı gaza yapmağa memur etmiştir. Etrafa yayılan Türkmenlere'de emir göndererek, "İslam ülkelerine akın etmemelerini Azerbaycan'a dönerek orada yaylak ve kışlak kurmalarım ve oradan Bizans'a gaza yapacak olan Anası-oğlu, Buka, Mansur ve Göktaş beylerin maiyetine girmelerini istemiştir. Türkmenler'de Tuğrul Bey'in bu emri gereğince adı geçen emirlerin kumandasında Bizans'a tabi bulunan beldelere akınlar düzenlemeye başladılar²³. Bu akınlar neticesinde Selçuklu akıncıları 1045 yılında

20 E. Honigmann, s. 139.

21 M. H. Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s.28.

22 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s.17.

23 M.Halil Yınanç, s. 43.

Urfa şehrini ele geçirdiler, fakat kısa bir süre sonra Urfa'dan çekilmek zorunda kaldılar²⁴. Bu tarihlerden sonra Türkler el-Cezire bölgesine daimi akınlar yapmaya başladılar. 1059 yılında ise Sultan Tuğrul'un²⁵ buyruğuyla Prens Yakuti ve beraberinde Horasan Sâlârı, Kapar (Belki Emir-i Kebir) Ermeni kaynaklarındaki imlasıyla Kicaciç ve yine Sabuk adlı Selçuklu emirleri olduğu halde, Sünni Abbasi hilafetine bağlı olmaları sebebiyle kara bayraklar taşıyan Selçuklu ordusuyla Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu'ya girdi²⁶. Sâlâr-ı Horasan²⁷ kumandasındaki Selçuklu kuvvetleri Urfa'yı kuşatmışlarsa da almaya muvaffak olamadılar (1059)²⁸. Bölgelerinde ileri harekâtı sürdüren öteki emirler ise, Bizans'a tabi, Ermeni yönetimindeki kenti Temmuz 1059'da hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Pek çok ganimet ve tutsak aldılar²⁹.

Sultan Tuğrul 1062 yılında, Azerbaycan ve Erran'a gelerek buraları yeniden kendisine tabi kıldıktan ve özellikle, sürdürülen Anadolu hareketini inceleyip denetledikten sonra, Anadolu'da akınlara devam etmek üzere, Şehzade Yakuti'yi yeniden görevlendirdi³⁰. Bu Selçuklu Şehzadesi, beraberinde Horasan Saları, Cemceme (muhtemelen Erzurum'da türbesi bulunan Cemcem Sultan), İsuli (Belki Anasioğlu) adlı emirler olduğu halde yine Diyarbekir bölgesine girdi ve Mervani hükümdarı Nizam ed-Devle Nasr ile işbirliği yaparak Dicle ve Fırat kıyılarında fetihlere devam etti³¹. Bizans İmparatoru Konstantions X. Dukas bu defa Selçuklu akıncılarını durdurmak amacıyla evvela Türkler üzerine gönderilen ordulara başkumandan

24 J.B. Segal, Edessa "The Blesed City", Oxford 1970, s.220.

25 Farsça, komutan, efendi, hâkim, vali anlamlarını taşımaktadır. Bkz. Mehmet Kanar, Büyük Farsça- Türkçe Sözlük, İstanbul 1993, s.340.

26 Ali Sevim-Yaşar Yücel, s. 7.

27 M. H. Yınanç, (a.g.e.7, s.54. Bu kumandanı Altuntak; c I. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yüzyılın ikinci yarısı)", (Çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Belle-ten Sayı; 201, Ankara 1988, s.1391) ise Selçuklu ailesinden muhtemelen Yakuti olduğunu ileri sürmekte.

28 Ali Sevim, Suriye Selçukluları I (Fetih'ten Tutuş'un Ölümüne Kadar), Ankara 1965, s. 16; M. H. Yınanç (s. 54) ise Prens Yakuti'nin başkanlığında yapılan bu seferi 1060 tarihinde olduğunu belirtmektedir.

29 Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989, s.19.

30 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s. 67.

31 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995. s.39.

tain edilmiş iken hıyanet edip Türklerle birleşmiş ve daha sonra tekrar İstanbul'a gelip Affa uğramış olan Normandiyalı Herveki Farnkopol unvanı ile meşhurdu. Onu Türklerle muhabereye memur etti³². Urfa Duks'u³³ Tavdanos'a onunla birleşmesi yolunda emir verdi³⁴. Bunun üzerine Tavadonos Urfa'nın Gargar'ın³⁵ ve Hısn-ı Mansur'un³⁶ askerlerini toplayıp Tulhum ovasında karargâh kurmuştu³⁷. Fakat bu sırada Selçuklu akıncıları tutsak ve ganimetlerle Azerbaycan'daki üslerine döndükleri için herhangi bir çatışma olmamıştır³⁸. Bunun üzerine Bizans kuvvetleri Amid'i³⁹ kuşattılar. Amid'de bulunan Türk reislerinden Hacı Basara şehid olduğu gibi, Urfa Valisi Tavadonos'da muvafakiyetsizlikle geri dönmüştü (1060)⁴⁰.

2. Tuğrul Bey'in Vefat Etmesi ve Kutalmışoğulları

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey 1063 yılında vefat etti ve yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan Selçuklu Sultanı oldu⁴¹. Ancak Tuğrul Bey'in amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın Tuğrul Bey'a karşı olduğu gibi, yeni hükümdarı karşı da

32 M. Halil Yınanç, s. 55.

33 Duks: İlk Bizans devrinde eyalet kumandanı, daha sonraları ise thema valilerine verilen unvan. Bkz. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev. F. Işıltan, Ankara 1991, s.550.

34 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 39.

35 Gargar: Fırat'ın batı kıyısında çok yüksek bir dağın üstünde bulunan müstahkem bir mevki idi. Bkz. Mateos, s. 384. Bugünkü Adıyaman iline bağlı Gerger nahiyesi.

36 Malatya'nın Cenubunda ve Fırat'ın sağ kıyısında aynı adı taşıyan mıntıkanın içinde bulunur."Mansur'un Kalesi" demek olan Hısnımansur, son Emevi halifelerinden Mansur b. Gevene el-Amiri tarafından inşa edilmiştir. Bkz. Mateos, s. 388. Bugünkü Adıyaman ili.

37 Mateos, s.115-116.

38 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.57.

39 Amid: Ortaçağda Yakın-Doğu İslam devletlerinde kullanılan ve büyük şehirlerin sivil yönetim ve mali işlerini yürüten kimselere verilen bu unvan hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Amid", İ.A. Ancak buradaki anlamı bugünkü Diyarbakır Şehri'ne ortaçağda verilen addır.

40 M. H. Yınanç, s. 55.

41 M. Ali Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı), c.III, Ankara 1992, s.7; Krş. M. A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s.66.

harekete geçtiği görülmektedir⁴².

Kutalmışoğulları'nın hangi şekilde Urfa ve havalisine geldikleri hakkında ise değişik görüşler mevcuttur. Ancak, bu konudaki görüşleri iki grupta toplamak mümkündür. Bu görüşlerden birincisine göre, Tuğrul Bey 1063 yılında Rey'de vefat etti⁴³ ve yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan Selçuklu sultanı oldu⁴⁴. Ancak Tuğrul Bey'in vefat ettiğini işiten Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış saltanat davasına kalkıştı⁴⁵. O, saltanatın kendisine geçtiğini babasının Selçuklular'ın en büyüğü olduğunu ve bu sebeple öldürüldüğünü söyleyerek asker topladı ve Rey şehrini kuşatma altına aldı⁴⁶. Bu hareketinin sonucunda Alp Arslan ile Damgan'da yaptığı savaşta atından düşerek başını bir taşa çarptı ve öldü⁴⁷. Bu galibiyetten sonra Sultan Alp Arslan, akrabalarından Kutalmış ile birlikte olanların öldürülmelerini, hatta onun küçük oğlu Süleyman Şah'ı da ortadan kaldırmalarını buyurdu. Fakat veziri Nizamü'l-Mülk, dirayeti ve iyi tedbirinden dolayı onun bu işi yapmasını uygun görmeyerek "Akrabayı öldürmek doğru olmaz, uğursuzluk getirir. Devlet çabuk yıkılır." deyince, Alp Arslan ona "Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'ı ve adamlarını ülke sınırları içinde bırakmak uygun olmaz. Onların zararını dokunur." cevabını verdi. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk, "Onlar sınır boylarına gönderilsinler ve orada ikamet etsinler" dedi⁴⁸. Neticede Sultan ve veziri arasında yapılan görüşme sonucunda Kutalmışoğulları'nın yeniden isyan etmelerinin engellenmesi amacıyla fetihlerle meşgul

42 M. A. Köymen, Büyük Selçuklu, c.III, s.8; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1984, s.46; O. Turan, Türkiye Selçukluları, s.46.

43 Ibn Khallikan's, Wafayat al-Ayan wa Anba Abna Al-Zaman, Trans M de Slane, Vol. V. Karachi 1967, s. 102.

44 M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı), c. III, Ankara 1992, s. 7.

45 Ibn Khallikan, s. 104.

46 Raşid Al-Din Fazlallah, s. 28; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", Türk Tarih Belgeler Dergisi, Cilt: XIX, Sayı 23'ten Ayırabası, Ankara 1999, s. 4.

47 Hamdullah Mustevfi, Tarih-i Güzide, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, s. 430; Anonim, Selçuknâme, Neşr. ve Türkçe Terc. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952, s. 7.

48 Aksarayî, s. 16; Terc. s. 11; Anonim, Ahbarı Selçukiye-yi Rum, Neşr. Muhammed Cevad Meşkur, Tehran 1340, s. 343.

edilmelerine karar verildi. Bunun için de onların Bizans ile mücadele imkânının bol olduğu Anadolu'ya gönderilmeleri uygun görüldü. Bu amacın bir sonucu olarak da Urfa ve Birecik taraflarında kendilerine yer verildi. Daha sonra da Kutalmışoğlu Süleyman Şah⁴⁹ akraba ve taraftarları ile Urfa havalisine gönderildi⁵⁰.

İkinci görüşe göre ise, Süleyman Şah ile ağabeyi Mansur, Malazgirt savaşına katılmış ve bu savaşta büyük yararlıklar göstermişlerdi. Daha sonra Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine Sultan Melikşah tarafından Anadolu'yu idare etmek⁵¹ ve bu arada başıboş dolaşan Türkmenler'i ve birbirleri ile mücadele halinde olan emirleri disiplin altına almak için gönderildikleri iddia edilmiştir. Fakat, Anadolu Selçuklu Hanedanı ile Büyük Selçuklu ailesi arasında daha ilk yıllarda çıkan gerginlik birinci görüşün daha doğru olduğu kanaatini vermektedir. Bu durum, Büyük Selçuklu sultanlarının Sünni İslâm aleminin hamisi sıfatı ile, Müslüman teb'ayı rahatsız eden Türkmen gruplarını sınır boylarına sürme şeklinde beliren siyasetlerine uygun düşmektedir⁵².

En güvenilir bilgilere göre ise, Süleyman Şah ile ağabeyi Mansur,

49 Süryani Mihail de Kutalmışoğlu Süleyman'ın Alp Arslan tarafından Anadolu'ya akınlar yapması için önden gönderildiğini kendisinin de onun arkasından harekete geçerek Anadolu'yu fethettiğini belirtmektedir. Bkz. Süryani Patrik Mihail Vekainamesi, II. Kısım Terc. Hrant D. Andreaşyan, Türk Tarih Kurumu Yayınlanmamış Nüsha, s. 25.

50 Raşid Al-Dîn Fazlallâh, s. 28; Clifford Edmund Bosworth, The Islamic Dynasties, Edinburgh 1967, s. 130; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1984, s. 46; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 46.

51 Sadruddîn, Melikşah'ın Konya ile Aksaray'ı fethederek buraların yönetimini Süleyman Şah'a bıraktığını belirtmektedir. Bkz. Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali el-Hüseyî, Ahbârü'd-Devlet's-Selçukiye, Çevr. Necati Lügâl, Ankara 1999, s. 49; Yazıcıoğlu ise, Süleyman Şah'ın Anadolu gazasına ve padişahlığına namzet edildiğini ve Türkistan'dan gelen 120.000 Türkmen'in de ona asker olarak verilerek Anadolu'ya gönderildiğini belirtmektedir. Bkz. Ibn-Bibi, Histoire Des Seldjoudides D'Asie Mineure, M. TH. Houtsma, Vol. III. Leiden, E. J. Brill 1902, s. 2.

52 Abdülkerim Özyayın-Fahameddin Başar, İslam Tarihi, c. VIII, İstanbul 1994, s. 99.

kardeşleri Alp İlig⁵³ ve Devlet, 1072 yılında veya ertesi yıl Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar yahut da sürülmüşlerdir. Bunlar, Urfa yöresinde başıboş dolaşan Yavekiyye⁵⁴ ve Navekiyye⁵⁵ Türkmenleri ile aynı şekilde devlet arazisinde tutulmayarak hududlara sürülmüş oldukları anlaşılan o bölgedeki Türkmen guruplarıyla temas kurmuşlar ve soylarının asaleti sebebiyle onlar tarafından Başbuğ olarak tanınmışlardır⁵⁶. Süleyman Şah ve kardeşleri Urfa havalisine geldikten sonra Urfa yörelerinde fetihlerde bulunmaya başladılar⁵⁷.

Bu sıralarda, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak Filistin'e hâkim olan ve fetihlere devam eden Atsız'dan ayrı hareket etmek isteyen onun maiyetindeki Emir Şöklü, Urfa ve Birecik yöresindeki Süleyman Şah dışındaki Kutalmışoğulları'ndan birisine⁵⁸ bir mektupla başvurarak⁵⁹, "Sen Selçuklular'dan olup Sultan sülalesine mensupsun, sana itaat ile senin hizmetinde bulunursak bununla şeref duyar ve övünürüz; Sultan ailesinden olmayan Atsız'a tabi olmak

53 Eski Türkler'de ve Karahanlılar'da çok kullanılan "İlig" unvanı Selçuklular'da yaşamış ve Melikşah, Nizamü'l-Mülk'ü vezirliğe tayin ederken ona Ata-Beg, Büyük Hoca ile birlikte "İlig" unvanı da vermiştir. Burada, unvanın Han ve Yabgu'dan daha küçük devlet adamlarına veya reislere verildiği anlaşılıyor. Bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 139-140.

54 Süleyman Şah ve kardeşlerinin Urfa havalisine gelmelerinden önce, Kutalmış ve Kavurd ile el-Basan gibi Selçuklu Hanedanı'ndan olan ve isyan eden beylere mensup Yabgulu Navekiyye ve Yavekiyye adlı Türkmen kitleleri, Anadolu ve Suriye'ye kaçmışlardı. Bkz. Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları Tarihi", DGBİ, c. VIII, Konya 1994, s. 211.

55 Navekiyye yeterince açıklanamamış bir terimdir. S. Zekkar gibi bazı müellifler Navekiye isminin Selçuklu Sultanı'nın otoritesini kabul etmeyen bir guruba delalet ettiğine inanmaktadır. Ancak bu terimi kullanan tek kişi olan Sibte İbnü'l-Cevzi, Selçuklu Sultanı'ndan kaçan ya da onu terk eden her Türkmen lider için bu kelimeyi kullanmamıştır. Bkz. Taef Kamal El-Azhari, The Saljuqs of Syria, Berlin 1997, s. 35.

56 Abdülkerim Özaydın-Fahameddin Başar, c. VIII, s. 99; C. E Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", CHI, Vol. V, Cambridge, s. 96; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 104.

57 Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Ankara 1989, s. 97.

58 Cahen'e göre bu Kutalmış oğulları Alp İlek ve Devlet idi. Bkz. C. E Bosworth, a gm., s. 96.

59 Taef Kamal El-Azhari ise, Şöklü'nün, Bizans sınırında bulunan Süleyman Şah'tan "Mısırlılar Atsız'a karşı mücadele etmek için bütün masrafları sağlayacaklar", diyerek yardım istediğini belirtmektedir. Bkz. Taef Kamal El-Azhari, s. 39.

istemiyoruz” dedikten sonra, onu bertaraf ederek Suriye ve Filistin’e hâkim olmanın güç olmadığını bildirdi. Ayrıca, “Eğer, Atsız’ı yenip onu bu ülkeden uzaklaştıracak olursak Mısır Fatimi Devleti de bize yardımda bulunacaktır” diyerek ona güneye Filistin’e gelip birlikte fetihlerde bulunmasını önermiştir⁶⁰.

Emir Şöklü’nün bu önerisini olumlu bulan Kutalmışoğlu, bir kardeşi ve amcası oğlu ile birlikte derhal Urfa havalisinden Taberiyye’ye gelerek Şöklü ile birleşti ve Şii Fatimi Devleti’ni resmen tanıdığını ilan etti⁶¹. Böylece Kutalmışoğulları Büyük Selçuklular’ın Tuğrul Bey zamanından beri takip ettikleri Sünni siyasete yüz çevirdiler⁶². Fakat 1075 yılında Atsız tarafından mağlup edilerek Sultan Melikşah’ın yanına gönderildiler. Bu iki kardeş muhtemelen Alp İlig ve Devlet idi⁶³. Bu iki kardeşin aksine Kutalmış’ın diğer iki oğlu Mansur ve Süleyman Şah ise Anadolu’da faaliyet göstermeyi daha uygun görmüşlerdi. Bu sebeple de bir süre sonra Süleyman Şah ile kardeşi Mansur Birecik’teki karargâhlarından ayrılarak harekete geçtiler. Belki de Melikşah’ın Artuk Bey’i geri çağırması onları böyle bir karar almaya zorlamıştır. Süleyman Şah, Anadolu’ya geldikten sonra buradaki pek çok Türkmen gurubunu etrafına toplayarak güçlendi. Bu gücü ile de o, kısa zamanda Konya ve çevresine karşı harekete girişerek önce Konya’yı arkasından da, bu şehrin yakınlarında bulunan Gavele kalesini aldı⁶⁴.

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere; Süleyman Şah ilk olarak Urfa ve havalisindeki Türkmen guruplarını etrafına topladı. Daha sonra da buradan Anadolu’daki fetihlerine başlayarak Anadolu Selçuklu Devleti’nin kuruluşundaki ilk temellerini atarak, giriştiği fetihler ile batıda İzmit ve İznik şehirlerini feth ederek oralarda hâkimiyetini kurdu; buraların Türkler’le dolmasını sağladığı gibi akınlarını da Ege denizine kadar uzattı⁶⁵. O, buraları üs edindikten sonra etrafa sürekli olarak akıncılar göndermeye başladı. İstanbul Boğazı’na kadar atlı ve yaya akınlar yaparak pek çok başarılar kazandı; hatta bir ara Boğaz’ı

60 Ali Sevim, DGBİ, c.VII, Konya 1994, s. 353–354 Ali Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Ankara 1990, s. 24.

61 Ali Sevim, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s. 115.

62 Clifford Edmund Bosworth, The Islamic Dynasties, Edinburgh 1967, s. 116

63 Erdoğan Merçil, s. 104.

64 Hüseyin Algül, İslâm Tarihi, c. IV, İstanbul 1991, s. 296.

65 Süryani Mihail, s. 29; C. E Bosworth, agm., s. 67.

aşmaya da çalıştı⁶⁶. Ancak Bizans İmparatoru Alexios Komnenos, Türk akınlarını durdurmak için bir çaba içerisine girdi ve sonunda Süleyman Şah ile bir anlaşma yapmayı sağlamayı başardı. Bu anlaşma ile Alexios, Süleyman Şah'a Kırkeçit Deresi'ni sınır olarak verdi ve böylece Kocaeli Yarımadası dışında Anadolu topraklarının tamamı, Selçuklu Devleti'ne bırakılmış oldu⁶⁷. Buna karşılık olarak İmparator, düşmanlarına karşı zaman zaman Süleyman Şah'tan askeri yardım aldı. Bir keresinde İmparator deneyimli kumandanların buyruğunda kendi ordusunda savaşacak birlikler istemiş, bunun üzerine de Süleyman Şah, çok deneyimli olan kumandanları ile birlikte 7000 asker göndermişti⁶⁸.

Bu arada Philaretos adlı bir Ermeni, Antakya'yı ele geçirerek buranın yönetimini eline geçirdi. Daha sonra da Müslüman olmak istedi. Fakat oğlu onu bu düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştı. Ancak başarılı olamadı. Bunun üzerine, Philaretos'un oğlu İznik'e giderek⁶⁹ Süleyman Şah'ı Antakya üzerine sefer yapması için ikna etmeye çalıştı. Bunun sonucunda Süleyman Şah, İznik'te yerine Ebu'l-Kasım'ı bırakarak doğuya yöneldi⁷⁰. O, 1083 yılında Tarsus'u kuşatarak ele geçirdi. Süleyman Şah bir yıl sonra Adana, Misis ve

66 Anna Komnena, The Alexiad of Anna Comnena, Translated From the Greek By E. R. A. Sewter, London 1969, s. 129; Türkçe Terc., Anna Komnena, Alexiad, Malazgirt'in sonrası, Çev. Bilge Umar İstanbul 1996, s. 124.

67 Anna Comnana, s. 130;Terc., s.126.

68 Anna Comnana, s. 167; Terc., s. 163.

69 Aksaray'ı ise, Antakya hâkiminin Akka kalesine kız istemeye gitmesi üzerine, bir Türk emirinin Birecik ve Urfa havalisine yerleşmiş olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın yanına gelerek, "Antakya, şehrin hâkiminden ve askerden boş kalmıştır. Herkes düğüne gitmiştir. Eğer bin kişiyle oraya saldırırsan, başarılı olursun ve bu senin iyi ad kazanmana sebep olur" dediğini; bunun üzerine Süleyman Şah'ın bin kişi seçerek harekete geçtiğini ve Antakya'yı fethettiğini belirtmektedir. Bkz. Aksaray'ı, s. 19; Terc. s. 14; Esasen, bu konu hakkındaki bilgiler müellifler tarafından farklı olarak verilmektedir. İbnü'l-Esîr ise, Antakya hâkimi Philaretos'un buradan ayrıldığında yerine bir şahne tayin ettiğini, Philaretos'un halka ve aynı şekilde askerlere çok kötü davrandığını, hatta oğlunu bile hapsedtiğini ve bu sebeple de oğlu ile Antakya Şahnesi'nin şehri Süleyman Şah'a teslim etmek üzere anlaşmalarını ve ona mektup göndererek kendisini davet ettiklerini belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih, Çev. Abdülkerim Özaydın, c. X, İstanbul 1991, s. 128.

70 Clifford Edmund Bosworth, s. 130; Anna Comnana, s. 129; Terc., s. 194

Anzarba olmak üzere hemen hemen bütün Çukorova'yı fethetti. Böylece, Philaretos'un Toroslar'dan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu devletin batı kısmı Süleyman Şah'ın eline geçmiş oldu⁷¹. Süleyman Şah'ın buraları fethederek Şii Fatimîler ile ilişki kurmak istemesi, onun Melikşah ile ailevi husumetinin bir sonucu olarak, Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçuklular'ın karşılaşması ihtimalini ortaya çıkardı. Bu sebeple Süleyman Şah, tekrar İznik'e dönerek gerekli hazırlıkları yaptı⁷². Süleyman Şah gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, Antakya üzerine harekete geçerek 1085 yılında şehri fethetti⁷³. Arkasından da Haleb'i almaya karar verdi⁷⁴. Ancak buraya Tutuş'un da göz dikmesi sonucu Haleb yakınlarında aralarında yaptıkları muharebede Süleyman Şah yenildi ve hayatını kaybetti⁷⁵. Tutuş, Süleyman Şah'ın ölümünden sonra onun veziri Hasan b. Tahir'i, oğulları ve karısı ile birlikte Antakya'ya bir başka ifadeyle Türkiye Sultanı'na ait bir memlekete gönderdiği halde, Melikşah gelince onları İsfahan'a götürdü ve kendisi ölünceye kadar serbest bırakmayarak Anadolu'da Kutalmışoğulları hâkimiyetine fırsat vermedi. Bu durum, iki hânedan arasındaki rekabet ve husûmetin ne derecede olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Melikşah'ın, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın ölümüne üzüldüğüne dair rivayetler doğru olsa bile, bunun siyasî durum ve davranışlar üzerinde bir tesiri olmadığı muhakkaktır⁷⁶.

71 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 91.

72 Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", DGBİT, c. VIII, Konya 1994, s. 216.

73 Speros Veryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1971, s. 114.

74 Kamal S. Salibi, *Syria Under Islam*, 1987, s. 143.

75 Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", s. 218; Aksarayî, s. 20; Terc. s.15; Anna Comnana, s. 199; Terc. s. 195; Süleyman Şah'ın Tutuş ile yaptığı muharebede ölmesi hakkında değişik görüşler mevcuttur. Bazılarına göre Süleyman Şah Tutuş'a yenildiği için intihar etti; diğerlerine göre ise, Tutuş'un adamları tarafından öldürüldü. Bu konudaki görüşler hakkında Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb*, c. II, Yay. Sami ed-Dehhân, Dımaşk 1954, s. 96-97; İbnü'l- Kalânîsî, *Zeylu Tarih-i Dımaşk*, Yay. H. F. Amedroz, Leyden 1908, s. 118-119; Aksarayî, s. 20; Terc. s. 15; İbnü'l-Esîr, s. 135.

76 Osman Turan, "Süleyman-şah I", İA, c. XI, Eskişehir 1997, s. 216.

3. Süleyman Şah'ın Osmanlı Hanedanı'nın Atası Olarak Zikredilmesi

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk Sultanı sıfatıyla Süleyman Şah, Anadolu Türkleri arasında “Gazi” lik payesini kazanmış ve efsanevi bir hüviyet almıştır. İlk Osmanlı tarih yazarlarına göre Selçuklular'ın ilk cediti olarak gösterilen Süleyman Şah, Osmanlılar'ın da cediti sayılmıştır. Anlatılanlara göre o, Urfa taraflarında bulduktan sonra Fırat nehrini geçerken boğulmuştur⁷⁷.

Osmanlı tarih yazarlarından birçoğu Osmanlı hanedanının atası olarak Süleyman Şah'ı gösterirler. Bu müelliflerden Hoca Sadettin'e göre, Osman Bey'in dedesi Süleyman Şah'dı ve Anadolu'ya göç ederken Caber kalesi önüne gelmişti. O, buradan Fırat nehrini geçerken atı tökezlemiş ve binicisiyle birlikte sulara gömülmüştü. Süleyman Şah'ın cesedi de, daha sonra çıkarılarak Caber kalesinde toprağa verilmişti⁷⁸. Yine bu müelliflerden Aşıkpaşazadeye göre, buraya Türk mezarı⁷⁹ denilmekteydi. Ona göre, Süleyman Şah'ın üç oğlu vardı. Bunlar Sunkur Tegin, Ertuğrul ve Gündoğdu idi. Bunlardan Ertuğrul, Selçuklu hükümdarının hizmetine girerek Anadolu'ya göç etti; diğer kardeşleri ise geldikleri yere geri gittiler⁸⁰. Neşri ise, eserinin başlarında Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ı Anadolu Selçuklu Sultanı olarak belirterek, onun Tutuş ile yaptığı muharebe sonucunda vefat ettiğini belirtmekte ve eserinin Osmanlılar ile ilgili

77 Osman Turan, Türkiye, s. 81.

78 Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevarih, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, c. I., Ankara 1992, s. 25.

79 Birinci Dünya savaşından sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Fransızlar arasında yapılan Ankara Antlaşması'nın 9. Maddesi gereğince, Türk Mezarı olarak adlandırılan Caber kalesi Türkiye'ye bırakıldı. Bu antlaşmada yer alan dokuzuncu maddenin içeriği ise şöyle idi: Sülale-i Osmaniyе'nin müessisi Sultan Osman'ın büyükpederi Süleyman Şah'ın, Caber kalesinde kain ve Türk mezarı namıyla maruf merkadi, müstemilatıyla beraber Türkiye'nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada muhafızlar ikame ve Türk bayrağı keşide edebilecektir. Bkz. Kerim Yund, “Caber Kalesi Türk Mezarı”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Şubat 1995, s. 24.

80 Aşıkpaşazade, Aşıkpaşazade Tarihi, İstanbul 1332, s. 3.

olan bölümünde, Osman Bey'in dedesi olarak kabul ettiği başka bir Süleyman Şah'dan bahsetmektedir⁸¹. Ancak diğer bazı kaynaklar ise, Ertuğrul Gazi'nin babasının adını Gündüz Alp olarak verirler⁸². Buna karşılık olarak, Osmanlı tarihçilerinin bazılarının Osman Bey'in dedesi olarak Süleyman Şah'ı vermeleri tarihi gerçeği yansıtmamaktadır. Osmanlılar'ın Süleyman Şah'ı Anadolu'ya göç ettikleri sıradaki ataları olarak zikretmeleri, onların Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından fethinin ilk yıllarındaki tarihi olayların daha sonra Osmanlı müellifleri tarafından rivayet şeklindeki yorumlarından kaynaklanmaktadır. Bu da Anadolu Selçuklu Devleti kurucusu olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Anadolu Türkleri arasındaki ününden kaynaklanmaktadır. Tarihi gerçekler, Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Tutuş ile yaptığı muharebe sonucunda şehid olmasından sonra Haleb kapısında defnedildiğini bildirmesine rağmen, Osmanlı müellifleri Süleyman Şah'ın Fırat'ta boğulup Ca'ber kalesinde gömüldüğünü anlatır. Büyük bir ihtimalle efsânenin bu şekil alması I. Kılıç Arslan'ın Habur ırmağında boğulmasıyla karıştırılmıştır. Kılıç Arslan'ın bu ölümünün, Türkler arasında meşhur olduğuna dair İbnü'l-Esir'in rivayeti burada çok manalı olarak kayda değerdir ki, bu iki Süleyman Şah ve Kılıç Arslan'a ait hikâyelerin Türkler arasında nasıl akisler bıraktığını ve ne şekilde birbirine karışarak Osmanlılar'a intikal ettiğini ifade eder⁸³. Elde edilen bilgilerden Osman ve Ertuğrul Gâzi'nin cediti Süleyman Şah'ın Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile karıştığı veya birleştiği sonucu ortaya çıkmıştır⁸⁴. Bununla beraber Süleyman Şah'ın Haleb yakınlarında vefat etmesine bakılarak onun Caber kalesinde medfun olmadığı düşünülmesine rağmen, onun naaşının sonradan buraya nakledilmesi de ihtimal dâhilindedir. Nitekim tarihimizde vefat ettiği yerden başka yerlere nakledilen önemli şahsiyetlerin örnekleri mevcuttur. Bütün bunlar göz önüne alındığında, Suriye'de Caber kalesindeki Türk mezarındaki naaşın

81 Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-Nümâ, Yayınlayanlar Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Ankara 1995, s. 27-61.

82 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara 1988, s. 100; M. Halil Yınanç, "Ertuğrul Gâzi", İA, c. IV, Eskişehir 1997, s. 339.

83 İbnü'l-Esir, s. 344-345; Osman Turan, "Süleyman-Şah I.", İA, c. XI, Eskişehir 1997, s. 218.

84 Osman Turan, Türkiye, s. 81.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah'a ait olması büyük bir ihtimal dâhilindedir.

Kutalmışoğulları'nın her ne sebeple olursa olsun Urfa civarına gelmeleri, Türkiye tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Çünkü Kutalmışoğulları Urfa ve havalisine geldikten sonra Urfa havalisinde bulunan Türkmenler'i kendi etraflarında topladılar. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk askeri gücünü de burada oluşturdular. Dolayısı ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş temellerinin Kutalmışoğulları tarafından Urfa'da atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

5. Alp Arslan Dönemi'nde Urfa ve Çevresi

5.1. Horasan Sâları'nın Urfa'ya Yaptığı İkinci Sefer

Sultan Alp Arslan amcası Tuğrul Bey'in yerine geçtikten sonra başka yerlerde, bilhassa doğuda iki yıl kadar meşgul olduğu sıralarda Anadolu'nun fethine kumandanları devam ettiler⁸⁵. Sultan Alp Arslan'ın buyruğu gereğince, daha önceleri de Anadolu'da akınlarda bulunan Horasan Sâları Tulhum'ı zorladıktan sonra, Bizans hâkimiyetinde bulunan Urfa bölgesinde görüldü (1065/1066). Onun idaresindeki Türkler Urfa bölgesine akınlar yaparak Frank ücretli

85 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1993, s.259.

askerleri tarafından savunulan Siverek ve Nasibin'e⁸⁶ taarruz ettiler⁸⁷. Buradaki Franklar Türklere karşı koyarak onları kaçmaya zorladılar. Fakat daha sonra takviye alan Türkler tekrar bu bölgeye saldırarak Frankları firara mecbur ettiler. Ardından da çevreyi yağmalayarak

86 Bugünkü Mardin'in Nusaybin ilçesi olmayıp, Siverek-Adıyaman yolu üzerinde, Siverek yakınında Nasibin Sagir denilen şehirdir. Nasibin (Nusaybin), el-Cezire bölgesinde, E. Honigmann'dan başka kimsenin dikkatini çekmeyen başka bir Nusaybin daha vardır ki bu iki Nusaybin, günümüz tarihçileri tarafından çoğu zaman birbirine karıştırılır. Küçük Nusaybin'in kurulmasının sebebi olarak kaynaklarda, MS 363'te Romalıların yenilgiyle sonuçlanan savaş sonunda İranlılar ile Romalılar arasında yapılan anlaşma gereği Nusaybin şehrinin İranlılara terk edilmesi gösterilir. Sasani imparatoru II. Şapur, 359 senesinde Tella ve Amid'in üzerine yürürken, Nisibis (Nusaybin) önünden geçti; bu sırada Roma ordusu şehrin yakınında yer almıştı. Julian'ın ölümünden sonra Jovianus 363 sulh ahidnamelerinin diğer maddeleri arasında Nisibis kalesinin boşaltılmasını da kabul etmeye mecbur oldu. Şehir halkı, Firdevsi'nin anlatımına göre, ateşperest bir hükümdarın tebaası olmayı arzu etmediklerinden önce buna karşı koymuş, başaramayınca da Amida (Diyarbakır)'ya göçmek zorunda kalmıştı. Bunlar daha ötelere gönderilip Küçük Nasibin'e yerleştirildiler. Ortaçağ tarihçi ve coğrafyacıları, bu iki Nusaybin'in ayrı yerler olduğunun farkındadır. Vakidi'de, Siverek yakınlarında *Nasibin el-Suğra* ismiyle anılmakta olan bu yerleşim yerinden, Yakut, *Mu'cemu'l Buldan* adlı eserinde Bizans Nusaybin'ı anlamında *Nusaybin-i Rum* olarak bahseder. Urfuli Mateos burayı, *Sibar* ya da *Nsepin* şeklinde anıyor ve önce Horasan Saları daha sonra da Gümüştekin tarafından yapılan seferler vesilesiyle anıyor. İbnu'l Esir, el-Cezire bölgesinin 1231 senesinde Moğollar tarafından istilası bahsinde, bu yerleşim merkezinden Yakuti gibi, *Nusaybin-i Rum* şeklinde bahsediyor ve Moğolların burayı yağmalayarak içinde bulunan erkekleri öldürdüğünü kaydediyor. Bu yerleşim yerinin coğrafi konumuna gelince; Vakidi, burayı Süveyda (Siverek) ile birlikte anmaktadır. Buna göre, kasediline Nusaybin Siverek'e yakın mevkide olan Nusaybin-i Suğra'dır. Bugün adı geçen yerleşim biriminde oturan hakla da bu yerleşim birimini Nesibin olarak adlandırmaktadır. Bkz. Vakidi, *Futuh 'ş-Şam*, II, Beyrut, s. 128, 130; Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, V, s. 289; İbnu'l Esir, *el-Kamil fi'l-Tarih*, (çev. A. Özaydın-A. Ağırakça) XII, İstanbul 1987, s. 463; Urfuli Mateos, *Urfuli Mateos Vekayinamesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1987; 125, 134, 135, 254. Mateos, *Vekayiname*, s. 135, not. 71; Şemsettin Sami, *Kamusu'l Alam*, IV, s.4581; Honigmann, "Nasibin", *İA.*, IX, s. 101; Firdevsi'den aktaran, Büncher, "*Şapur*", *İA.*, XI, Eskişehir 1997, s. 341-342; Honigmann, "Nasibin", *İA.*, IX, s. 99-101; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 140. Bu yerleşim yeri bugün hala ayakta olup yetkililerin ve araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

87 M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, c.III, s.22.

birçok esir ve ganimet ele geçirdiler. Selçuklu Türkleri birkaç gün sonra Urfa bölgesine gelip meşhur Toriç⁸⁸ kalesine karşı karargâh kurdular⁸⁹ ve Türklerden bir gurup Urfa'ya yakın orta önemli bir kale olan Nişenig'e⁹⁰ (veya Nşenek) karşı yürüyüp şiddetli bir hücumla zaptetmişlerdi. Bu sırada Bizans'ın Antakya Duks'u Bekht Urfa'da bulunuyordu. Bu askerlerini toplayıp Türklere karşı yürüdü. Urfa'nın dükü olan Bigonid ise şehrin askerlerini kendi Proksimos'una⁹¹ verip Bekht'in yeni bir başarı ile şöhretinin büyümesini mani olmak için onun arkasından kuvvet sevk etmişti Geceleyin, Türkler kaygısızca durup ateş yakarak yemek pişirirken Bekht, Nişenig'e vardı. Fakat Proksimos, uzaktan hücum borusunu çaldırdı ve böylelikle Türkleri uyandırdıktan sonra kendi askerleri ile beraber başka bir yol tuttu. Diğer taraftan Bizanslıların ihanetini anlayan Bekht, askerlerine işaret vererek Türklere hücum etti. Fakat Türklere karşı başarı gösteremeyerek civarda bulunan Dzurman kalesine iltica etti. Orada Urfa'nın Frank askerlerinin nerede olduklarını sorunca Proksimos'un, bütün askerlerle beraber senyör Guzman'ın⁹² yanına gittiğini söylediler. Bekht daha sonra Urfa'ya dönüp birkaç gün sonra da Antakya'ya gitti. Ardından da bu durumu imparator Dugidz'e bir mektup yazarak bildirdi. Bizans imparatoru da Proksimos'u çağırıp, onun derisini yüzdürüp samanla doldurduktan sonra da Urfa'ya gönderdi⁹³.

88 **Toriç; Urfa bölgesinde bir kale. Bk. Mateos, s. 408;** Şanlıurfa il merkezinin 36 km.kuzeyinde, Bozova İlçesinin 18 km. kuzeydoğusunda yer alan Tiriş Höyük olmalıdır.

89 Mateos, s. 125.

90 Urfa civarında müstahkem bir şehir olan Nişenig'e bugün Enzeli denilmektedir. Bk. Mateos, s.398.

91 Proksimos; askeri bir şefin vekili veya yaveri bk. Mateos, s. 400.

92 Bu ad, şüphesiz İspanyolcadır ve onu taşıyan şahısta, Bizansa hizmet etmekte olan "Catalan" veya "Arogan"lılardan biri idi. Bk. Mateos, s. 350.

93 Mateos, s.126-127.

5.2. Horasan Sâlar-ı'nın Urfa'ya Yaptığı Üçüncü Sefer

Aynı yıl içinde Sâlar-ı Horasan Urfa bölgesine yeni bir akın yaptı. O önce Culab⁹⁴ üzerine yürüdü. Sonra da Urfa'nın kuzey doğusunda 30 km. uzaklıkta şimdi Dibhisar denilen Dep (tep) kalesini hücumla aldı. O, daha sonra K'sos⁹⁵ denilen yere gelerek burada karargah kurdu. Urfa'da bulunan dörtbin atlı ve piyade Bizans askerleri, Türklere karşı yürüyüp K'sos'a yakın bir yer olan Tılag'a geldiler. Bunu gören Sâlar-ı Horasan, askerlerine hücum emrini verdi, ancak Bizans askerleri muharebe daha başlamadan kaçtılar. Bunun üzerine Türkler de kaçan Bizans askerlerini takip ederek Bizanslıları kılıçtan geçirip onları şehrin hendeğine kadar kovalayıp birçok Bizans şeflerini de telef ettiler⁹⁶.

5.3. Sâlar-ı Horasan'ın Urfa'ya Dördüncü Akını

Sâlar-ı Horasan 1065/66 yılı içinde dördüncü defa Urfa bölgesinde görünüp Kupin (Gubin)⁹⁷ adlı bir yerde ordugâh kurdu. Türkler bu çevreyi tahrip edip, büyük miktarda ganimet ve sayısız esirle beraber Urfa bölgesinden ayrıldılar⁹⁸. Horasan Sâlar-ı, 1066 Şubatında Diyarbekir'e varıp Babul-havv'da karargâh kurdu. Mervani emiri Nizamüd-din kendisine şehrin kapılarını kapattı ve 30.000 dinar vermek üzere müzakere edeceğini bildirdi. Lakin bir suikast niyetinde olduğu için şehre gelen Sâlar-ı Horasan ve arkadaşlarını yakalayan

94 Cûlab: Uzunluğu 60 km. olan bu su Urfa'nın kabahaydar nahiyesine bağlı Edene köyü ve Dibhisar köylerinden çıkar, önce güneye doğru akarak bu iki kaynak suyu birleşir ve daha ileride Cûlab suyu adını alır. Daha güneyde Harran'ın yakınından geçtikten sonra güneyde hududumuzu bırakarak Suriye'ye geçer. Suriye topraklarında Belih suyu ile birleşerek Fırat'a dökülür. Bk. Mustafa Bengisu, Urfa İlinin Coğrafyası, 1986, s.46.

95 Burası büyük bir ihtimalle Urfa'nın 17 km. Doğu-Güneydoğusundaki bugünkü Urfanın Kısas beldesi olmalıdır.

96 Mateos, s. 127; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.62.

97 Halfeti sınırları içinde yer alan Cibin olmalıdır.

98 Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara 1983, s.17-18.; Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul 1970, s.137-138 s. 127 Krş. M.H. Yınanç, s. 59; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.62.

Mervani emiri Nizam ed-Devle Nasr onları kalleşçe öldürdü. Onları attığı kuyu bir asır sonra bile “Horasan Sâlârı kuyusu” adını taşıyordu⁹⁹.

Horasan Sâlârı'nın Mervani emiri Nasr tarafından Meyyafarikin'de öldürülmesiyle (458/1066) Urfa'nın Türkler tarafından fethi de böylece gecikmiş oldu.

5.4. Hacib Gümüş-Tekin'in Urfa'ya Yaptığı Akın

Horasan Sâlârı'nın öldürülmesinden bir yıl sonra yani 1066/1067'de bu defa Hacib Gümüştekin, maiyetinde Afşin ve Ahmetşah gibi Selçuklu kumandanları olduğu halde, Urfa eyaletine girerek Tullum bölgesini işgal edip Tletut adlı bir kaleyi hücumla aldı. Buradan Nasibin üzerine yürüdü ve burada bir kaç gün savaştı ise de netice elde edemedi. Bunun üzerine sığ bir yerinden Fırat'ı geçerek Hısn-ı Mansur (Adıyaman) arazisine girdi. Bu sırada Nasibin kalesi reisinin teşvikiyle Bizans kumandanı Arvandanos onbin kişilik bir Bizans kuvvetiyle onu Fırat kenarında baskına uğratmak istemiş; fakat Türkler onu Hoşin¹⁰⁰ kalesi civarında ağır bir mağlubiyete uğratarak esir aldılar. Bizans ordusunun bakiyesi ise ancak Hoşin'e çekilerek kurtuldu. Esir Bizans kumandan ve maiyetini Urfa önüne getiren Gümüştekin onları yirmibin dinar karşılığında Urfa valisine sattı¹⁰¹. Gümüştekin Harran Serug (Suruç) ve Kalonikas'a hâkim olduktan sonra Sultan Alp Arslan'ın yanına döndü¹⁰².

99 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1993, s. 161; Claude Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), çev. Yaşar-Yücel; Bahaeddin Yediyıldız, Belleten, C.LI, sayı: 201'den ayrı basım, Ankara 1988, s.20. Bu hadiseden haberdar olmayan Mateos, Horasan Sâlârı'nın İran'a döndüğünü belirtmektedir. Bk. Mateos, s.127.

100 Muhtemelen Samsat'ın 33 km kuzey doğusundadır. Bkz. Honigman, Bizans'ın Sınırı, s.139.

101 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri, s. 259.

102 Ebu'l-Ferec, (Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, çev. Ö. R Doğrul, c.I, Ankara 1987, s.313; Cahen, agm., s.20.

5.5. Sultan Alp Arslan'ın Urfa'yı Muhararası

Hacib Gümüştekin'in Urfa'ya 1067 yılında yaptığı akından sonra Urfa üzerindeki Türk akınları sıklaşmaya başlamıştı. Mısır'da Sünniliği hâkim kılmak isteyen Fatimi veziri Hamdanoğlu Nasırüddeve, rakipleri Yeldeniz ve Bedrül Cemali ile mücadeleye girişmiş,¹⁰³ neticede elçisi Buharalı Fakih Ebu Cafer b. Muhammed b. Ahmed'i sultan Alp Arslan'a gönderip ondan, Mısır ülkesini kendisine teslim etmek ve (şii) hutbeyi değiştirmek amacıyla, asker isteğinde bulundu. Sultan ile Nasırüddeve arasındaki yazışma 462 (1069/70) yılında adı geçen Fakih aracılığıyla olmuştu. Fakih Horasan'a gidip durumu arz edince sultan, sayı ve silah bakımından fezayı kapatan ve yerlerin alamadığı kalabalık bir ordu donatıp¹⁰⁴, Azerbaycan üzerinden Bizans ülkelerine girip, vaktiyle amcası Tuğrul Bey'in alamadığı Malazgirt'i ele geçirip burada bir garnizon bıraktıktan sonra yoluna devam ederek Erciş'i aldı¹⁰⁵. Ardından da buradan Diyarbekir'e vardı; şehrin kapısında, Dicle nehri üzerinde, ordugâhını kurdu, Diyarbekir surlarını temaşa eyledi ve düşman karşısında bu surların ehemmiyetini düşünerek ellerini teberüken hisarın taşlarına ve göğsüne sürdü¹⁰⁶. Diyarbekir'de Mervani Emiri Nizameddin'in Türkmen beylerine karşı yaptığı hıyaneti düşünen Sultan onu cezalandırmak ve emirliği ona karşı ve Selçuklulara sadık bulunan Emir Said'e vermek istiyordu. Bununla beraber hadiseler Sultanı onları barıştıрмаğa zorlamıştı. Alp Arslan, Diyarbekir'de gereken işleri yaptıktan ve halka ihsanlarda bulduktan sonra¹⁰⁷, Bizanslıların elinde bulunan Ergani'nin güney doğusundaki Tulhum'u alarak Siverek Kalesine vardı, kısa zamanda Siverek kalesini ve o

103 Sıbt Übnü'l-Cevzi, s. 15–16.

104 İbnü'l-Adim, Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler), Çeviri, notlar ve açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1989, s.13–14.

105 M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, dil, s.25; Nuri ünlü, İslam Tarihi, c.I, İstanbul 1992, s. 414; M. Altay Köymen, Selçuklu Devri, s. 263.

106 Türklerin ve Sonra Moğolların haşmetli, azametli yapılarına tazimde bulduklarını biliyoruz. Alp Arslan'ın burada yaptığı bu geleneğin bir ifadesidir.

107 Ebu'l-Ferec, c. I, s.320; Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.22; Ali Sevim-İrdoğan Merçil, s. 59.

yörelere olan hisarlarını fethetti. Bu sırada da Sultan'ın kullarından bir gurup asker, Harran'ın ve etrafının üzerine vardılar. Oraları yağmalayıp, zarar verdiler. Harran ve etrafının halkı kaçıp, sağlam bir hisarı ve suru bulunan Râfika¹⁰⁸ kalesine kapanıp, bir müddet orada kaldılar. Daha sonra Harran halkı bir miktar mal üzerine sultan ile sulh yapıp, savaştan vazgeçtiler¹⁰⁹. Buradan yoluna devam eden Sultan Alp Arslan; o zamana kadar Selçuklu kuvvetleri tarafından bir kaç kez kuşatılmasına rağmen fethedilmemiş olan, fevkaledede sağlam surlara sahip bulunan Urfa'ya yöneldi¹¹⁰. Sultan 13 Kasım 1070'de, Urfa Kalesine ulaşmış, burada konaklamıştı. Urfa halkı Bulgar Alusianus'un oğlu düğ Vasil'in kumandasında¹¹¹, Sultan Alp Arslan'a itaat göstermeyip, hisara girmesine izin vermedi. Burçlar üzerine mancınklar, zemburekler¹¹² ve diğer savaş aletleri kurup her tarafını sağlamlaştırdı, oturdular. Rahatlık ve sulhu aradan göturdüler, savaş ve kavgayı ortaya getirdiler¹¹³. Bunu gören Sultan çok hiddetlendi, hücum borusunu çaldırıp, şiddetle hücumla geçmişti. Müslüman askerleri korkunç haykırışlar çıkararak her taraftan surlara karşı atıldılar. O gün, büyük ve korkunç bir muharebe vukubulmuştu. Oklar, yağmur sağanağı gibi şehrin içine düşüyordu. Selçuklular, günün büyük bir kısmını hücumlarla geçirmişler, fakat bir şey elde edememişlerdi. Bunun üzerine Sultan, surlara mancınklar ve diğer aletler kurdurup, şehrin hendeğini odunla doldurtmuştu. Daha sonra Urfa'yı bununla zaptetmek için on arabanın üzerinde ağaçtan bir kule yaptırdı. Kuleyi sura yaklaştırmak için araba harekete geçirilince, kule aniden devrilerek kırıldı. Şehirdekiler, bir lağım açarak Şark

108 Râfika; Halife Mansur tarafından 772 yılında el-Rahka'nın yanında kurulmuş yeni bir şehirdi. Bk. E. Honingman, "Rakka", İ.A.

109 Ahmed bin Mahmud, Selçuk-Name, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, c.I, İstanbul 1977, s. 8.

110 İmad ad-Din Al-Katip Al-İsfahani, Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları, s.57), Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s.36.

111 Mateos, s. 139.

112 Zemburek (veya Zenberek); Muharrik kuvvetle kullanılan çelik veya pirinçten yapılan ok adıdır. Farsça Zemburek'ten bozmadır. Başparmak kalınlığında ve dirsek uzunluğunda olan bu okun dört yüzü vardı, isabet ettiği yeri delirdi. Arka arkaya duran iki adamı deldiği vakidir. Duvarların taşlarına nüfus ederdi. Hayvan ile taşınan küçük topa da bu ad verilir. Bk. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü, c.III, İstanbul 1993, s.652.

113 Ahmed bin Mahmud, s. 82.

tarafından hendeğin içine çıkmışlar, orada yığılmış olan odunu şehrin içine attılar, kalanı da yaktılar. Selçuklular, suru devirmek için hendeğin yedi yerinde derin çukurlar açmışlardı. Fakat şehirliiler karşı istikametten lağımalar açarak toprağı kazmakta olan Selçukluları yakalayıp öldürdüler¹¹⁴. Bu sırada Bizans İmparatoru Romanos, Alp Arslan'a mektup ve elçi göndermiş, o elçi Urfa'ya gelip Urfa Hanı ile Alp Arslan'ın arasını bularak bir anlaşma zemini hazırladı¹¹⁵. Urfa takriben iki ay süren şiddetli bir muhasaraya mukavemet etti. Fazla vaktin kaybı mahzurlu olduğundan ve şehir, muhasara kaldırdığı takdirde elli bin dinar ödemeyi teklif ettiğinden sultanda antlaşmaya razı olmuştu¹¹⁶. İki taraf uyuştukları sırada Kale¹¹⁷ halkı “Bizim ile arasının bozulmadığını ve anlaşığımızı bilmemiz için, savaşmak üzere hazırladığı gerekli vasıtaları bozup, o hendeği doldurup ağaçları yaksın, biz de söz verilen malı ulaştıralım, iki tarafın da dileği yerini bulsun” dediler. Bu istek üzerine, Sultan Alp Arslan Urfalıların sözlerine itimad eyledi ve asker, o hendek içinde olan ağaçları yakıp, bütün büyük taşları dağıttılar. Hisarın hendeği açılıp, giriş yolu kesilince, Urfa halkı sözlerinde durmamışlar¹¹⁸ ve Sultan Alp Arslan ile alay ederek ona bir şey vermediler¹¹⁹. Alp Arslan “Bozukluğun sebebi İstanbul'dan gelen elçidir” deyip elçiyi öldürmek istedi¹²⁰. Bunun üzerine Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk: Padişahlar arasında bir ihtilaf (muhafefti) ve gerginlik (vahseti) bulunduğu zamanlarda bile lüzum olduğu anlarda elçiler gidip gelmişler, elçilik vazifelerini, kendilerine emredilmiş olduğu şekilde yerine getirmişlerdir (ihtilaf

114 Mateos, s. 139–140.

115 Ahmed bin Mahmud, c. I, s.82.

116 Osman Turan, Türk-İslam, s. 170.

117 Kentin güneybatı kesiminde, Hal-ür Rahman ve Ayn zeliha göllerinin güneyindeki tepe üzerinde bulunan içkalenin doğu, batı ve güney tarafı kayadan oyma derin savunma hendeği ile çevrilidir. Kuzey tarafı ise sarp kayalıktır, içkalenin 812–814 yıllarındaki Arap istilası döneminde şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında yapıldığı sanılmaktadır. Güneydeki kayadan, oyma hendeğin M.S. 3. yüzyıla ait bir nekropolün üzerine yapıldığı, hendek kenarındaki kesilmiş yarım kaya mezarlarından anlaşılmalıdır.

118 Ahmed bin Mahmud, c. I, s.83.

119 Ebu'l-Ferec, c. I, s. 320.

120 Ahmed bin Mahmud, c. I, s. 83.

halindeki hükümdarlardan hiç biri), onları incitmemiştir. Onlara iyi muamele etmek âdeti hiç ortadan kalkmamıştır. Aksi muamele hiçbir zaman hoş karşılanmamıştır¹²¹. Zira Allah-kuvvet ve şevket ona olsun kur'an Mecid'inde "elçiye düşen, doğru haberi iletmekten başka bir şey değildir"¹²² (Kur'an, 24/53) manasında emrettiği gibi, (başka türlü) beğenilir değildir, diyerek elçinini öldürülmesine mani olmuş ve daha sonra elçinin mektubuna cevap yazıp, Urfa'dan, yine İstanbul'a gönderdiler. Elçi gittikten sonra Sultan, Urfa kalesini almaktan ve savaşmaktan vazgeçip, göçmeğe ve Fırat suyuna doğru gitmeye niyet etti¹²³. Çünkü Selçuklu ordusunda seleften kalan gulamlar halef zamanında orduda ayrı bir birlik teşkil ediyorlar ve hükümdarın esas gulam birliklerine nazaran üvey muamelesine tabi tutulduklarını düşünüyorlardı. İşte Alp Arslan zamanında, Tuğrul Bey zamanından kalma askeri birlikler bu muhasara esnasında erzaklarının verilmesi geciktiği için, savaştan kaçınmışlardı¹²⁴. Ayrıca yiyecek kıtlığından asker güçsüz, atlar yorgundu. Sultan Alp Arslan ise, Afşin'den haber gelmediğinden kaygılıydı¹²⁵. Bu sebeple, gereksiz zaman kaybetmemek ve Mısır'ın fethini biran önce gerçekleştirmek amacıyla kuşatmayı kaldırdı¹²⁶. Sultan Alp Arslan Urfa'yı muhasara ettiği sıralarda yanında bulunan Fakih Ebu Cafer Muhammed'i, Haleb hâkimi Mahmud b. Nasr b. Salih'e elçi olarak gönderip ondan, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, İbn Mervan, İbn Vessab, İbn Mezyed ile Türk ve Deylem beyleri gibi huzuruna gelip tabiliğini yerine getirmesini istemişti. Fakat Mahmud Sultan'dan korkusu sebebiyle yanına gelmemiştir. Bunun üzerine Sultan ona girmek için Urfa'dan Suriye'ye yürüdü¹²⁷. Urfa halkı sultan gidince, Sultan'ın askerlerini öldürülmüş olanların başlarını gövdelerinden ayırdılar. Bir mektup yazıp, o başları Bizans İmparatoruna ulaştırması ve vuku bulan olayı bildirmesi için bir elçinin eline verdiler. Ayrıca o gövdelerin hepsini

121 M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, c.III, s.22.

122 Nizamü'l-Mülk, Siyaset-Nâme, Hazırlayan M. Altay Köymen, Ankara 1990, s.121.

123 Ahmed bin Mahmud, c. I, s.83.

124 M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, c.III, s.240.

125 Ahmed bin Mahmud, c. I, s.83.

126 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.72.

127 Faruk Sümer-Ali Sevim, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metin ve Çeviriler), Ankara 1988, s.44; Ali Sevim-Yaşar Yücel, s. 60.

yaktılar¹²⁸. Diğer taraftan Sultan yoluna devam ederek Rebiülahir ortalarında (1071 Ocak sonları) Birecik yakınlarında bulunan Nehrülcevz yöresinden Fırat'ı geçerek burada bulunan çok hoşlandığı bir çayırda dinlenmek üzere konakladı. Bu sırada Nasrüddevlenin Fakihî Ebu Cafer¹²⁹, Sultan'a: "Ey efendimiz Allah'ın sana ihsan ettiği nimete şükret" dedi. Sultan ona: "Bu nimet nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Fakih, "Bu ırmağı şimdiye kadar Türk olarak yalnız köle asıllı hükümdarlar geçmişlerdir; hâlbuki bugün, Hazreti âlileri, ilk kez bir Türk Sultanı olarak geçiyorlar" dedi¹³⁰. Sultan "bunu hiç bilmiyordum" dedi. Ve bu ifadeden hoşlanan Alp Arslan bütün beyleri çağırarak imamın sözlerini tekrarlatıp onlara da dinletti ve Allah'a şükretti¹³¹. Sultan çok geçmeden yoluna devam ederek Halep'e erişti¹³². Halep emiri huzura gelmemekte inat eylediği için Alp Arslan kendi isimini alan Tell Sultan (Sultan-Tepe) üzerinde ordugâhını kurarak şehri muhasara etti. Nisan'ın ilk günlerinde başlayan ve uzun süren muhasara esnasında Sultan, Emir Mahmud'un şehrin teslimini bekliyor; hücum etmekten çekinerek "Rumlar karşısında bulunan bu İslam hudut şehri kılıç ile almaktan korkarım" diyerek Diyarbekir surları önünde olduğu gibi burada da İslam mefkûresine bağlılığını göstermiştir¹³³. Emir Mahmud nihayet Mayıs ortalarında, durumun aleyhine geliştiğini görünce bir gece, "Oğuz kıyafetinde" annesi Menia binti Vessab en-Numeyri ile birlikte çıkıp Sultan'ın huzuruna geldi. Mahmud'un annesi Sultan'a: "İşte oğlum! Ona ne istersen yap" dedi, fakat Sultan onlara iyi davrandı ve Mahmud'a hil'atler verip Haleb'e iade etmişti¹³⁴. Sultan Haleb'i teslim alıp eski emirine bıraktıktan sonra Mısır Fatimileri üzerine yürürken Bizans'dan bir elçinin geldiğini öğrendi¹³⁵. Bizans İmparatoru elçisi ile gönderdiği mektubunda Alp Arslan'dan Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Menbic şehirlerinin terkinini istiyor, aksi takdirde büyük bir ordu ile hareket

128 Ahmed b. Mahmud, c.I, s.83.

129 Osman Turan'a göre, Alp Arslan'ın kendi İmamı bk. Türkiye Selçukluları, s.22.

130 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.72; Ali Sevim, Suriye Selçukluları I, s.38.

131 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.22; Faruk Sümer-Ali Sevim, s. 45.

132 Ali Sevim-Yaşar Yücel, s. 61.

133 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.22

134 İbnü'l-Esir, El-Kamil-Fi't-Tarih, Çvr. Abdülkerim Özeydin, c.X, İstanbul 1991, s.71.

135 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.22.

edeceğini bildirmekteydi¹³⁶. Büyük çapta karşı taarruza geçen Bizans'ın yarattığı tehlikeyi idrak eden Alp Arslan, süratle Suriye'den geri döndü¹³⁷ ve Bizans ordusuyla karşılaşmak için Malazgirt yönüne hareket etti. Böylece Mısır Seferi gerçekleşmemiş Sultan'ın bu acele dönüşü sırasında at ve katırların bir kısmı yolda öldü. Bu hadiseden sonra Sultan Alp Arslan tekrar Urfa önüne geldi. Şehrin dükü, ona atlarla katırlar ve yiyecek takdim etti. Acelesi olan Sultan Alp Arslan bunları aldıktan sonra Urfa'ya hiçbir zarar vermeden Şark'a doğru yoluna devam etti¹³⁸. Sultan Alp Arslan 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt savaşında Bizans İmparatoru Rmanos Diogenes'i mağlup ederek esir aldı¹³⁹. Bu zaferden sonra Sultan Alp Arslan tutsak Bizans İmparatoru ile bir barış antlaşması yaptı. Bu antlaşmaya göre Sultan Alp Arslan'ın Bizans'tan istediği şehirler arasında, el-Cezire bölgesinin en kuvvetli kalelerinden birine sahip Urfa'da bulunuyordu¹⁴⁰. Ancak Bizans'ta taht mücadelesinin başlaması ve Romanos Diogenes'in bu mücadeleyi kaybetmesi, antlaşmanın gerçekleşmesini önlemiş ve Urfa'nın Türklerin eline geçmesini bir süre geciktirmişti Bu sırada Urfa'nın Bizans valisi de yeni imparatorun yanına kaçmıştı¹⁴¹.

136 Osman Turan, Türk-İslam, s.171.

137 M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu, c.III, s.26.

138 Mateos, s.141-142; Segal, (s. 221); Bu olayı Urfa'nın Sultana tabi olduğuna delil olarak göstermesine rağmen gerek Hıristiyan kaynaklarında gerekse İslam kaynaklarında bu hususta herhangi bir işaret yoktur.

139 Malazgirt Zaferinden sonra Güney-Doğu Anadolu'da Artuklar (1102-1409) adlı Türk devletlerinden biri kurulmuş ve bu devletler, Anadolu'nun bir Türk yurdu haline gelmesinde önemli tarihi rollerini oynamışlardır. Genel bir sonuç olarak ifade edilebilir ki, Malazgirt Zaferi ve Bu zaferin eşsiz kahramanı Sultan Alp Arslan'ın Türk milletine en büyük armağanı, bugün üzerinde yaşamakta olduğumuz bu yurdun başta başa feth edilerek bu ülkede bağımsız bir devlet haline gelip, dünya siyasetinde önemli roller oynamamızı sağlamış olmasıdır. Bk. Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.96.

140 Diğer şehirler; Malazgirt, Menbic ve Antakya idi. Bk. Ebu'l-Ferec, c.I, s.323.

141 Bk. Ahmed b. Mahmud, c. I, s.106; Ebu'l-Ferec, c. I, s. 323. Krş. Ali Sevim, Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara 1971, s. 87.

6. Sultan Melikşah Devri Urfa ve Çevresi

6.1. Philaretos'un Urfa'yı Alması

Sultan Alp Arslan'ın, Berzem kalesi kumandanı Harzemli Yusuf tarafından ağır şekilde yaralanması neticesinde¹⁴² 24 Kasım 1072'de vefat etmesinden sonra yerine oğlu Melikşah geçti. Bu devrede ilk olarak 1077 yılında el-Cezire hududunda bulunan Türk ümerasından Gümüştekin, Urfa ve Nizip havalisine yürüyerek hala burada tutunmakta olan Bizans kuvvetlerini bozguna uğratmıştır¹⁴³

Diğer taraftan bu sıralarda Bizanslıların Philaretos Brachamios adını verdikleri bir Ermeni'nin yıldızı parlıyordu. Bizanslılar XI. asrın başlarında, Doğu Anadolu'daki Ermeniler'i Sivas, Kayseri ve Fırat bölgelerine nakletmişlerdi. Ermeniler Selçuklu fütuhata karşısında özellikle Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da Bizans'ın süratle çökmesi dolayısıyla Fırat ırmağı kıyıları, Malatya, Kilikya, Gaziantep (Dülük) ve Urfa'ya çekilip bazı küçük prenslikler kurup çoğalmaya başladılar. Bu prensliklerin en büyüğünü kuran Philaretos Brachamios'tur. Şöyle ki; Van gölü bölgesi Ermenilerinin soylularından olan Philaretos, Malazgirt Savaşı sırasında, Palu'daki Bizans kuvvetlerinin komutanı bulunuyordu. Özellikle sözkonusu savaştan sonra Bizans hakimiyetinin çökmekte olduğu yıllarda, etrafına topladığı Ermeni ve Frank kuvvetleriyle Maraş ve yörelerinde bir Ermeni prensliği kurarak yerleşmiş ve bu kez, Bizans ordularının inhilali ve Türklerin başka yerlerde fazlaca meşguliyetlerinden bilistifade hâkimiyet sınırlarını genişletip Bizans'a tabi olmayarak Maraş-Urfa arasındaki yerleri ele geçirdi. Çok geçmeden Samsat, 1074'te Malatya'yı ele geçirdi ve burayı Ermeni şeflerinden, sırasıyla Toros-Hareb ve Gabriel vasıtasıyla idare etti. Sonra Palu, Harput, Ayn Zarba, Tarsus, Misis, Elbistan, Raban, Keysun'a hakim olmuştu¹⁴⁴. Philaretos, bununla da yetinmeyip, şimdiye kadar Türklerin birçok

142 Bk. Ahmed b. Mahmud, s. 111-113; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, s.73-74.

143 M. H. Yınanç, s.104; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.101; Ali Sevim-Yaşar Yücel, s. 84.

144 Ali Sevim, Selçuk-Ermeni, s. 21; İbrahim Kafesoğlu, Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1955, s.82.

kez kuşatmalarına direnmiş ve İslam denizi arasında bir ada halinde kalmış olan müstahkem Urfa'yı almak için Vasil adındaki bir kumandanını bir süvari birliğiyle Tavadanos'un oğlu Leon'un idaresindeki Urfa'ya göndermiştir. Vasil altı aylık bir kuşatmadan sonra Urfa'yı Bizanslıların elinden aldı¹⁴⁵. Şehir yönetimine Gürcistan Prensi Davit'in çadır muhafızı Ermeni Abukapoğlu Vasil-i atamıştır (1077–1078). Böylece Philaretos'un hâkimiyet sahası Urfa'yı içine almak suretiyle Tarsus'dan Fırat ötesine kadar uzanmıştır¹⁴⁶. Buna rağmen Philaretos, kendini güvencede hissetmiyor. Çağdaşlarının birçoğunun aksine Bizans İmparatorluğundan ayrılmak istemiyordu. O bir süre sonra Bizans'a bağlanmakta gecikmedi. Philaretos, ihtiyatlı davranarak Müslümanlarla da anlaşmayı yeğlemiş ve Büyük Selçuklu Devleti Vasalı Musul Valisi, Şerefüdevle Müslim'e daha doğrusu Sultan Melikşah'a tabi olmuştur¹⁴⁷. Philaretos aynı zamanda, Müslüm b. Kureyş adına sikke bastırması ve meyhane olarak kullandığı Urfa camii'ni tekrar müslümanlara teslim etmiştir (474/1081)¹⁴⁸. Bu hareketiyle Philaretos çok yönlü bir siyaset takip ederek hâkimiyetini sürdürmeye çalışmıştır. Ancak Philaretos Hıristiyanlar tarafından da pek sevilmemekteydi. Nitekim Urfalı Mateos'un ifadesine göre: "...Bu zamanlarda Şeytan'ın birinci oğlu olan Philaretos adlı zalim ve menfur bir prensin müstebidane hâkimiyeti başlamıştır. O Hıristiyanlara karşı harp etmeye başladı. Çünkü o Hıristiyan olmakla beraber imansız bir adamdı. Ermeniler onu bir Ermeni olarak tanımıyorlar, Romalılar da (Bizanslılar) onun kendilerinden olmasını istemiyorlardı..."¹⁴⁹. Bu olayın olduğu 1081 senesinde Sultan Melikşah'ın generallerinden Husrev adlı bir emir, Urfa havalisine yürüyerek buradaki Bizans dükklüğüne tabi olan muhtelif kasabalara akınlar yaparak sayılı başarılarla nail olmuştu¹⁵⁰.

145 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 89; Ebu'l-Ferec, c. I, s.331. Krş. Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çvr. Fikret İştihan, c.I, Ankara 1989, s.57.

146 Ali Sevim-Erdoğan Mercii, s. 89; Cahan, (agm. Belleten, Sayı: 201'den Ayrı basım, s. 34).

147 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 89–90.

148 İbnü'l-Esir, c. X, s.116.; Cahen, agm., s.1407; İbrahim Kafesoğlu, Melikşah Devri, s.41-42.

149 Mateos, s. 147.

150 M. Halil Yınanç, s. 113.

Emir Hüsrev bir kaç gün sonra Harran'dan Mudeber'e kadar olan Arap memleketine akınlar yaptı. Askerler iki gün atların üstünde kalmışlar ve Hüsrev büyük miktarda ganimetle beraber Harran şehrinin kapısına gelmiştir. Şehrin Arap emiri, Kureyş oğlu Şerefüddeve Müslim idi. Bu sıralarda Arap askerleriyle beraber Harran'da bulunan emir Şureh, 2.000 atlı ile birlikte Selçuklular'a karşı yürüdü. İlk çarpışmada Araplar, Selçukluları firara mecbur ederek ve onları takip ederek kılıçtan geçirdiler. Esirleri onların elinden kurtardıktan sonra bütün Urfa eyaleti, Türk esirleriyle doldu¹⁵¹. Daha sonra 1083 yılında Urfa Senyöri Vasil öldü ve Kemerli S. Georg kilisesine gömüldü. Şehir halkı Ayasofya'da toplanıp şehri Simbat'a¹⁵² tevdi ettiler. Simbat altı aydan beri Urfa'nın dükü iken şehrin ileri gelenlerinden Arçtonk ailesinden olan işhan adlı birisi dukalığı Ermenilerin elinden almağa teşebbüs etmişti. Bu adam Simbat'a karşı isyan edip Philaretos'un yanına gitti. Çünkü Urfa'da birçok ileri gelen ve muteber aileler kendisine merbuttular. İşhan Philaretos'u kandırıp Urfa'ya getirdi ve şehir ona teslim edildi. Fakat birkaç gün sonra Philaretos, bütün taraftarlarıyla beraber işhan'ı ve Simbat'ı tevkif etmiştir. Prens Arçuk'u öldürtüp diğerlerini de Maraş'a götürüp hapsedirdi¹⁵³. Philaretos Urfa'da çıkan bu karışıklıktan sonra oğlu Barsama (Barsam, Parsama)'yı vali olarak atadı (1083)¹⁵⁴. 1084 yılı içinde Philaretos'un Urfa'ya kumandan olarak bıraktığı oğlu Barsam ile arası açıldı ve babası tarafından tutuklanarak Antakya kalesinde hapsedildi¹⁵⁵. Bu muameleden Muğber ve umumiyetle babasının hareketinden müşteki olan Barsam, hapisten kaçmayı başararak babasının Antakya'daki şahnesi Müslüman İsmail ile gizlice anlaşarak Anadolu hükümdarını bu şehre zapta davet etmeğe karar vermiştir¹⁵⁶. Ve netice olarak Antakya 13 Aralık 1084'te Süleyman Şah tarafından feth edilmiştir¹⁵⁷. Antakya'nın elinden çıktığını

151 Mateos, s. 160.

152 Simbat: Grekler tarafından Ani'ye vali tayin edilmiş olan Bagrat'ın oğlu idi. Bk. Mateos, s. 121.

153 Mateos, s. 160-161. Krş. J. B. Segal, s. 228.

154 Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni, s.21.

155 Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s.108.

156 İbrahim Kafesoğlu, Melikşah Devri, s.83-84.

157 Erdoğan Merçil, Müslüman Türk, s.108.

haber alan ve bu sırada Urfa'da bulunan Philaretos, Kilikya'daki Katolikosluk merkezi olan Honi'ye gitmişse de emir Buldacı'nın kendisini izlemesi sonucunda Maraş'a çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat çok geçmeden Maraş, Hani, Göksün ve Elbistan'ın da Buldacı tarafından fethi üzerine yönetimindeki Urfa'ya gitmişse de şehir ileri gelenleri ve halk tarafından nefretle karşılandı¹⁵⁸.

1086 yılında Philaretos, elinden çıkan yerleri geri almak, Hıristiyanların selameti için hüsnütevccüh ve sulh dilemek üzere Cihangir Sultan Melikşah'a arzı tazimat etmeye karar vermiş¹⁵⁹ ve Baragamos denilen büyük bir Roma (Bizans) Prensini de Urfa'da kendisine vekil bırakmıştır. Philaretos, Urfa'yı ona tevdi ettikten sonra beraberinde büyük meblağda altın, gümüş, cins atlarla katırlar ve muhteşem esvaplar alıp, Horasan'a hareket etmiştir. Philaretos gittikten sonra onun ricalinden Barsama şehrin diğer bazı ileri gelenleriyle ittifak edip onların iştirakiyle hareket ederek bir pazar günü Cürüm ortaklarıyla beraber büyük kalede bulunan Baragamos'un yanına sokularak S. Toros türbesinde bulunan Bargamos'un üzerine atılarak onu öldürdüler¹⁶⁰. Diğer taraftan Philaretos Sultan Melikşah'ın başka bir yolla Kuzey Suriye'ye gelmekte olması nedeniyle onunla görüşmemiş, ancak Bet Nahrin'de (Beyrennehreyn=Elcezire'de) onun katına çıkabilmiştir¹⁶¹. Sultan Melikşah Urfa'da olup bitenleri haber aldıktan sonra Philaretos'dan yüz çevirmiş ve onu şereften iskat etmiştir¹⁶². Hiçbir ümidi kalmamış olan Philaretos hâkim olduğu memleketleri yeniden elde etmek için "vergi vermeyi, hutbe okutmayı" yani Selçuklu vasallığını kabul ettikten başka, törenle sünnet olarak müslüman olmuştur. Bunun üzerine Sultan Melikşah, kendisine oğlu Barsama'nın yönetiminde bulunan Urfa'yı dirlik olarak vermiştir. Fakat oğlunun ve Urfa halkının girişimleri sonucunda bundan vazgeçilerek Maraş'a adanmıştır (1086). Böylece, bir taraftan, önce Bizans'a daha sonra da Selçuklu İmparatorluğuna tabi olmak suretiyle, hükümdarlığını sürdürmüştür

158 Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni, s. 24; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.112.

159 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Çvr. H.D. Anderasyan, Tarih Semineri Dergisi 1/2, İstanbul 1937, s.137.

160 Mateos, s.170-171.

161 Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni, s.24.

162 Mateos, s.171.

olan Philaretos'un, sınırları Harput'tan Kilikya'ya dek uzanan (Urfa, Antakya, Ra'ban, Malatya, Maraş, Misis, Anazarba, Tarsus) Ermeni Prensiği, Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları içine alınmış oldu.

Bu sıralarda, Urfa yönetimini selçuklu valisi olarak elinde tutan Philaretos'un oğlu Barsama, Sultan Melikşah'a bir heyet göndererek "şehri kendisine teslim edeceğini" bildirmesi üzerine Sultan adı kaynaklarda belirtilmeyen bir Amid'i¹⁶³ Urfa'ya yollamıştır¹⁶⁴. Fakat yönetimi eline alan Amid'in, halkın mal ve paralarına el koyması nedeniyle Barsama halkın da yardım ve desteğiyle onu şehirden uzaklaştırmıştır¹⁶⁵.

6.2. Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Urfa Fatihisi Bozan Bey

İmâdü'd-devle Bozan¹⁶⁶, Melik Şah devrinin büyük kumandanlarından idi. Faruk Sümer "Bozan" isminin Boz- fiilinden-an isim fiil eki ile meydana getirilmiş olduğunu, bunun da Oğuz lehçesine göre yapılmış bir ad olduğunu kaydederek Kaşgarlı'nın, Oğuzlar'ın gân ekini -ân şeklinde söylediklerini ifade etmektedir¹⁶⁷. Büyük Selçuklu Devleti hizmetinde önemli vazifeler almış olan Bozan Bey ilk önceleri Sultan Melikşah'ın memlûkü idi¹⁶⁸. Bu sebeple o, köle kumandan olarak da bilinmekteydi¹⁶⁹. Melikşah, Anadolu Selçuklu

163 Amid; Ortaçağ'da bazı İslam ve Türk devletlerinde idari ve mali yönlerde kullanılan bir unvan ve memuriyet. Bk. F. Küprülü, "Amid", İ.A.

164 Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni, s.25.

165 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.125.

166 Bugün Türkiye'de sadece Urfa'da bu büyük Türk Emiri'nin anısına ithafen birçok kişinin Bozan ismini taşımasının yanında, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de Bozan Bey'in adını taşıyan köy adlarına rastlamaktayız. Bkz. Mehmet Eröz, Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu, İstanbul 1987, s. 215; Bahaeddin Ögel, H.Dursun Yıldız, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdülhalük Çay, Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, Ankara 1986, s. 50; M. Altay Köymen, "Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi, Sayı 1, Konya 1986, s. 31.

167 Faruk Sümer, Türk Devletlerinde Şahıs Adları, c. II, İstanbul 1999, s. 625.

168 Ibn Khallikan, Wafayat al-A'yan Wa Anba' Abna' al-Zaman, Trans. M. de Slane, Volume I, Karachi 1961, s. 330.

169 C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", CHI, Volume V, Cambridge 1968, s. 95.

Sultanı Süleymanşah'ın Tutuş ile giriştiği muharebede öldürülmesinin ardından, 1086 yılının Eylül ayında Kuzey Suriye'deki karışıklığa son vermek amacıyla Bozan Bey, Emir Porsuk ve Kasımüddevele Aksungur ile birlikte harekete geçti. O, Kasım ayında Tikrit'e uğradıktan sonra Harran'a geldi. Urfa hâkimi olan Barsama, Haran'da bulunan Sultan'a elçiler göndererek Urfa'yı ona vereceklerini bildirdi. Melikşah, bu istek üzerine bir Amîd'i Urfa'ya gönderdi. Ancak şehrin yönetimini eline almak için gelen bu Amîd, halkın malını ve parasını ellerinden alınca, Barsama şehri geri alarak burayı Sultan'a teslim etmekten vazgeçti. Bu durumun Melikşah'a bildirilmesi üzerine¹⁷⁰, Sultan Harran'daki işleri düzene soktuktan sonra, Emir Bozan'ı mühim bir kuvvetin başında, Barsama'nın hâkimiyetindeki Urfa'yı fethetmeye gönderdi¹⁷¹. Emir Bozan, Urfa'ya gelerek şehrin kapısı önünde karargâh kurdu ve şehri üç ay muhasara altında tuttu. O, mukavemette devam eden Urfa şehrine karşı şiddetli hücumlarını sürdürdü ve şehre yiyecek giriş-çıkışına engel oldu. Bu kadar şiddete karşı hiçbir yerden yardım alamayan şehir halkı, son derece meyasur bir durum içinde kaldı. Bunun üzerine Urfa ahalisi Dük Barsama'ya karşı isyan ederek onun üzerine yürüdüler. Barsama çaresiz bir duruma düştü ve tehlikeden kurtulmak için Emir Bozan'a sığınmaya karar verdi. Bu amaçla Urfa surlarından aşağı atladı; fakat omurga kemiği kırıldı. Onu alıp Bozan Bey'in yanına götürdüler. Ancak Barsama birkaç gün sonra öldü. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri, Bozan Bey'in yanına giderek Urfa'yı 28 Şubat 1087 tarihinde ona teslim ettiler. Böylelikle Urfa şehri ile bütün havalisi tam bir asayişe

170 Ali Sevim, "Suriye Selçukluları", DGBİT., c. VII, s. 389 ("Suriye Selçukluları").

171 Hamdullâh Mustevfî, Tarih-i Güzide, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, s. 437; Ahmed b. Mahmud ise Melikşah'ın 1086 yılında Antakya'dan sonra Fırat'a doğru ilerlediğini ve Fırat nehrini geçerken, asker içinde kıtlık olduğunu, buğday ve arpanın çok pahalılandığını, on iki pidenin bir dinara (altın para) ve bir büyük çuval samanın üç altına ancak alındığını, bir kile (ölçek) arpanın bir dinara güç bulunduğunu; bu sebepten de birçok deve, at ve katırın öldüğünü; mal, gereç ve ağırlıkların döküldüğünü, askerden birçok kişinin ayakta durmağa gücünün kalmadığını ve bundan dolayı da geri göçtüklarini ve ağırlıkların geri kalanlarını Fırat yoluyla Bağdad'a gönderildiğini, Sultan'ın da seferden vazgeçtiğini; Urfa halkının da bu durumu öğrenince itaatten vazgeçtiğini, Melikşah'ın da bu sebeple Bozan Bey'i Urfa'yı almaya gönderdiğini belirtmektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1977, s. 152.

kavuşmuştu¹⁷². Emir Bozan, kendisini karşılayan Urfalılar'a gayet iyi muamelede bulundu. Şehirde yağma yaptırmadığı gibi, Urfa'yı müdafaa etmiş olan askerleri dahi muhtelif vesileler ile memnun etti¹⁷³. Melikşah, Bozan Bey'in bu başarısından dolayı onu Urfa valiliğine atadı. Emir Bozan da şehrin yönetimini Sâlâr Huluh adlı bir kumandana verdi¹⁷⁴.

Melikşah bu seferden sonra, Kuzey Suriye'yi Tutuş'un hâkimiyetine bırakmayarak, devletin ileri gelen emirlerinden Aksungur'u Haleb'e, Yağısıyan'ı Antakya'ya, Bozan'ı da Urfa'ya vali atamak suretiyle, bu bölgeyi doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresine bağladı. Böylece Suriye toprakları Tutuş'un idaresinde bulunan merkezi Suriye ile idaresi Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanan Kuzey Suriye olmak üzere, iki idari bölüme ayrılmış oldu¹⁷⁵. Bu şekilde Sultan, Tutuş'un adı geçen bölgelerde hâkimiyeti kendi uhdesinde toplamasına kesin bir şekilde mani olmuştur¹⁷⁶.

Sultan Melikşah daha sonra kendisine isyan etmiş olan Gence valisi Fadlûn'a karşı Urfa Fatihî Bozan Bey'i gönderdi. Gence'ye gelen Bozan Bey burayı şiddetli bir şekilde kuşatma altına aldıktan sonra, Fadlûn'u ele geçirdi ve onun buradaki valilik görevine son

172 Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, Türkçeye Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s.173; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Terc. H. D. Andereasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1937, s.183 (Türk Fütuhâtı); J. B. Segal, Edessa "The Blessed City", Oxford 1970, s. 222-223; Krş. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 93; Ancak Ahmed b. Mahmud, Şehrin Zilhicce'de (Mart/Nisan 1087) Emir Bozan tarafından fethedildiğini zikretmektedir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, c. I, s. 153; Diğer taraftan İbnü'l-Esir, Sultan Melikşah'ın Urfa'yı kuşatıp ele geçirdiğini belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, Terc. Abdülkerim Özeydin, c. X, İstanbul 1991, s. 136.

173 Mateos, s. 173; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı", s. 183.

174 Coşkun Alptekin, "Selçuklular", DGBİT, c. VII, s. 137; Mateos, s. 173; Krş. Kemaleddin İbnü'l-Adim, Buğyat At-Taleb Fi Tarih Haleb, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 1976, s. 73.

175 Ali Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülük Rıdvân Devri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, 1970'den ayrı basım, Ankara 1971, s. 2.

176 Ali Sevim, Suriye Selçukluları I (Fetihten Tutuş'un Ölümüne kadar), Ankara 1965, s. 97-98.

verdi¹⁷⁷. Bozan Bey'in bu galibiyetinden sonra Gence ile mülhakatı kasaba ve kaleler doğrudan doğruya merkeze bağlandı¹⁷⁸.

6.3. Tutuş ile Urfa Valisi Bozan Bey Arasında İhtilaf Çıkması

Fatımîler'in Filistin ve Suriye'de ellerinden çıkmış olan yerleri geri almaya çalışmaları ve bunun sonucunda Suriye'nin önemli kıyı kentleri ile Şam'ın tehdit edilmesi üzerine Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, Sultan Melikşah'a mektub göndererek bu durumu ona bildirdi. Ayrıca Fatımîlere karşı girişeceği mücadelede yardımcı olmaları için Aksungur ve Bozan'ın kendisine yardım için gönderilmesini istedi. Sultan da kardeşinden gelen bu yardım talebini olumlu karşılayarak sözü edilen emirlere haber gönderdi ve Tutuş'a yardım amacıyla harekete geçmelerini emretti¹⁷⁹. Ancak Sultan tarafından onların Tutuş'un emri altına girip girmemeleri hakkında emir verilip verilmediği konusunda ise kaynaklarda açıklık yoktur¹⁸⁰. Tutuş, yardımına gelen Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte, Fatımîler'e bağlanmış olan ve o sıralarda yolları keserek ana yollar boyunca dehşet yayan Humus hâkimi Halaf b. Mûlaib üzerine yürüdü ve Humus'u kuşatarak ele geçirdi. Sultan Melikşah, Halaf b. Mûlaib'in demir bir kafes içinde İsfehan'a gönderilmesini onlara emretti¹⁸¹. Daha sonra Tutuş, Trablusşam'ın kuzeydoğusundaki Irka kalesine doğru ilerledi ve burayı ele geçirdi¹⁸². O, Irka kalesinin fethinden sonra (1091) Aksungur, Urfa valisi Bozan Bey ve Antakya valisi Yağısıyan ile birlikte Celâlû'l-mülk b. Ammar'ın yönetiminde bulunan Trablusşam üzerine gitti. Bunlar Trablus'a ulaştıkları zaman, Celâlû'l-mülk onlara haber göndererek, "Sultan bana ferman verip, benim bu hisardaki emirliğimi kararlaştırmıştır. Siz niçin benim üzerime gelirsiniz, Sultan'ın emrine muhalefet edersiniz?....." dedi.

177 V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 68; C. E. Bosworth, *agm.*, s. 95.

178 İbrahim Kafesoğlu, s. 116–117; Mateos, s. 174.

179 İbnü'l-Esir, c. X, s.157;İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylu Tarih-i Dimaşk*, Yay., H.F. Amedroz, Leyden 1908, s. 120; Taef Kamal El-Azhari, *The Saljuqs of Syria*, Berlin 1997, s. 69.

180 Taef Kamal El-Azhari, s. 70.

181 Kamal S. Salibi, *Syria Under Islam*, 1987, s. 150; Taef Kamal El-Azhari, s. 71.

182 Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, s. 135.

Tutuş, Celâlî'l-mülk'ün bu sözünü kabul etmeyip, mancınklar kurarak savaşmak istedi; Aksungur ise savaşmak istemedi¹⁸³. Bunun üzerine Tutuş, Aksungur'a "Sen bana tâbi iken başka tarafa baş çekip, muhalif olmanın manası nedir?" diye sordu. Aksungur, "Ben sana tâbiyim, ancak Sultan'ın yakınlarından bir kişi ile Sultan'a isyanı olmadıkça neden savaşalım?...” dedi¹⁸⁴. Aksungur, ertesi gün kuvvetleriyle birlikte kuşatmayı bırakarak Haleb'e döndü. Emir Bozan'ın da Urfa'ya dönmesi üzerine kuvvetleri azalan Tutuş, savaşı tek başına sürdüremedi ve kızgın olarak Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı (484/1091)¹⁸⁵.

6.4. Emir Bozan'ın İznik Seferi

Süleymanşah, Antakya üzerine giderken İznik'te nâip olarak Ebu'l-Kasım'ı bırakmıştı¹⁸⁶. Fakat Süleymansah'ın ölmesi ve bunun duyulması üzerine hisarların, kalelerin yönetimini elinde tutan Beylerin her biri, yönettiği yeri kendisi sahiplendi¹⁸⁷. Bu sebeple Sultan Melikşah Ebu'l Kasım'ı zararsız hale getirmek için Porsuk'tan sonra 1092 yılının başında, bu kez Emir Bozan'ı onun üzerine göndermeyi gerekli gördü. Bunun yanında İmparator'a iletmesi için Bozan Bey'e bir mektup da verdi. Bu mektupta Sultan, İmparator'un Süleymanşah ile yapmış olduğu anlaşmayı Ebu'l-Kasım'ın bozarak Üsküdar'a kadar olan yerleri yağma ettiğini öğrendiğini belirtmişti. Ayrıca, Ebu'l-Kasım'ın o yörelerden kovulmasını ve Antakya'nın kendi egemenliğine geçmesini istiyorsa en büyük oğlu ile evlendirilmek üzere kızının kendisine gönderilmesini İmparator'dan istemişti.

183 Buna sebep olarak bu şehrin hâkimi olan İbn Ammar'ın Aksungur'un veziri Zerrin Kammar ile temasa geçmeyi başardığı ve rüşvet olarak diğer hediyelerin yanında otuz bin dinar vermiş olduğu söylenir. Bkz. "Aksungur", İA, c. I, Eskişehir 1997, s. 275; Taef Kamal El-Azhari, s. 72.

184 Ahmed b. Mahmud, c. I, s. 162–163.

185 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, Ankara 1989, s.136; İbrahim Kafesoğlu, s. 100; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 123; Taef Kamal El-Azhari, s. 72.

186 Anna Komnena, The Alexiad of Anna Komnena, Translated From the Greek By E. R. A. Sewter, London 1969, s.198; Türkçe Terc., Anna Komnena, Alexiad, Malazgirt'in Sonrası, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 194

187 Anna Komnena, s. 201; Terc., s. 196.

Bozan Bey Sultan Melikşah'tan aldığı bu emir gereğince İznik'e geldi ve şehri ele geçirmek için birkaç girişimde bulundu. Fakat bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü Ebu'l-Kasım ona başarı ile karşı koyuyor ve İmparator'dan istediği yardımı da alıyordu¹⁸⁸. Bunun üzerine Bozan Bey, İznik'i üç ay kuşatma altında tuttuktan sonra¹⁸⁹, diğer kaleleri almak için oradan ayrıldı ve ordugâhını Ulubat yanında akan ırmağın kıyısında kurdu. Onun ayrılmasından sonra, Ebu'l-Kasım, 15 katıra taşıyabildikleri kadar altın yükleyerek, Emirlik konumundan uzaklaştırılmaması için ona bir armağan sunmak üzere İran'daki Sultan'ın yanına İsfahan'a doğru yola çıktı. İsfahan'a gelen Ebu'l-Kasım Melikşah tarafından huzura kabul edilmediği için araçlar araya soktu. Bunun üzerine Sultan şu cevabı verdi, "Mademki bir kez bu işle uğraşma yetkisini Emir Bozan'a bıraktım, artık bundan geri dönmek istemiyorum. Öyleyse gitsin onu bulsun, parasını da ona versin ve ne istiyorsa hepsini ona söylesin. Bozan neyi uygun görürse, onun yapılması benim buyruğum olacak". Bunun üzerine Ebu'l-Kasım Emir Bozan'ın yanına gitmek için yola çıktı. Ancak bu sırada Bozan Bey'in kendisine karşı gönderdiği 200 seçkin bey ile karşılaştı. Bozan Bey'in bu adamları Ebu'l-Kasım'ı tutukladılar¹⁹⁰. Daha sonra da onu yay kirişi ile boğdular¹⁹¹. Diğer taraftan İmparator Alexis, kızının Sultan'ın oğlu ile evlenmesini uygun görmüyordu. Fakat Sultan'ı kızdırmamak için istenilenleri yapacakmış gibi davrandı. Bunun için bir elçilik heyeti oluşturdu ve onlara mektuplar vererek Sultana bu heyeti gönderdi. İmparator bu mektuplarda, aralarında barışın sağlanmasını kabul ettiğini ve kendisinden istenilenleri uygun gördüğünü belirtmesine rağmen, işi sürünceme sokacak karşı istemler öne sürmüştür. Ancak gönderilen bu elçiler yolda Sultan'ın öldüğünü öğrenince geri döndüler¹⁹². Diğer taraftan Ebu'l-Kasım'ın Kapadokya'dan gelen kardeşi Buldacı,

188 Anna Komnena, s. 206–207; Terc. s. 202–203.

189 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 152.

190 Anna Komnena, s. 207; Terc. s. 203.

191 Coşkun Alp tekin, "TürkiyeSelçukluları", DGBİT, c.VIII, Konya 1994, s.219; Anna Komnena, Bozan Bey'in, Ebu'l-Kasım'ı Sultan Melikşah'ın emri ile öldürdüğünü ileri sürmüştür. Bkz. Anna Komnena, s. 208.

192 Anna Komnena, s. 208; Terc., s. 204.

İznik'te onun yerine geçti¹⁹³.

Sultan'ın ölümü duyulunca Emir Bozan Urfa'ya, Yağısıyan Antakya'ya, Aksungur da Haleb'e döndü¹⁹⁴. Daha sonra, Melikşah'ın ölüm haberini alan Tutuş sultanlığını ilan ederek Haleb emiri Aksungur, Antakya valisi Yağısıyan ve Urfa valisi Bozan Bey'e birer mektub göndererek onlardan kendisine itaat etmelerini istedi. Bunun üzerine bu emirler Tutuş'a itaatlerini bildirdikleri gibi, hakim oldukları şehir ve yörelerde de hutbeyi onun adına okutmaya başladılar¹⁹⁵. Tutuş, daha sonra Ukayoğulları emirliğinin elindeki Nusaybin üzerine yürüdü. Bu sıralarda Urfa valisi Bozan Bey de kuvvetleri ile birlikte kendisine katıldı¹⁹⁶. Nusaybin Mart 1093 yılında alındıktan sonra Tutuş Musul'a hakim olan İbrahim b. Kureyş'e bir ulakla haber gönderip kendi adına hutbe okutmasını emretti. Fakat İbrahim bu emre itaat etmedi. Bunun üzerine Tutuş onun üzerine yürüdü. Nisan 1093 yılında Musul'a bağlı el-Mudayya mevkiinde karşılaştılar. Tutuş'un sağında Aksungur, solunda da Urfa valisi Bozan Bey bulunuyordu. Bunun üzerine Arablar Emir Bozan'a hücum ettiler; fakat yenilip geri çekilmek zorunda kaldılar. Aksungur da onları büyük bir yenilgiye uğrattı¹⁹⁷.

6.5. Emir Bozan ve Aksungur'un Öldürülmeleri

Tutuş, Arabları itaat altına aldıktan sonra Diyarbakır üzerine yürüdü. Meyyafarikin ile Diyarbakır'ın diğer şehirlerini İbn-i Mervan'dan aldıktan sonra, Azerbaycan'a doğru hareket etti. Bu haber yeğeni Berkyaruk'a ulaşınca, amcasını Azerbaycan'dan uzaklaştırmak için yola çıktı. İki ordu karşı karşıya gelince Haleb valisi Kasımüddevele Aksungur, Urfa valisi Bozan Bey'e “ Biz Tutuş'a Sultanımız Melikşah'ın çocuklarının neler yapacağını görmek ve beklemek maksadıyla itaat arz etmiştik; şimdi ise Sultan'ın oğlu Berkyaruk taht iddiasıyla ortaya çıktı. Biz şimdi, onun safına geçmek istiyoruz” dedi. Bunun üzerine iki emir bu

193 Claude Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, Terc. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 95; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1993, s. 207.

194 Mateos, s. 178-179.

195 İbnü'l-Esir, s. 189; Mateos, s. 181; İbnü'l-Kalânîsî, s. 123.

196 Mateos, s. 181; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 140; C. E. Bosworth, agm., s. 106.

197 İbnü'l-Esir, c. X, s. 189; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s. 39; İbnü'l-Kalânîsî, s. 123.

konuda anlaşılabilir ve Tutuş'un yanından ayrılarak Berkyaruk'un safına geçtiler. Tutuş bu durumu haber alınca onlara karşı koyacak durumda olmadığından Suriye'ye geri döndü. Böylece, o yöredeki bütün şehirler Berkyaruk'un eline geçti¹⁹⁸. Tutuş'u yakından tanıyan bu iki ünlü Selçuklu kumandanı onun hazırlık yapıp tekrar hücumla geçmesine izin verilmeden bastırılmasını Berkyaruk'a ısrarla söylediler. Derhal harekete geçilmediği takdirde, Tutuş'un saltanatı elde etmesinin mümkün olduğunu, meşru bir hükümdarın mümessili olarak yanlarına bir kimsenin katılmasını ve ülkelerinin tekrar kendilerine tevcihini talep ettiler. Onların bu istekleri kabul edildi. Böylece bu kumandanlar, Berkyaruk'un kuvvetli rakibi Tutuş ile arasında mukavemet perdesi vazifesini görmüş olacaklardı¹⁹⁹. Bunun üzerine, Berkyaruk bir miktar asker ile birlikte kendi hizmetinde bulunan Ali b. Şerüfuddevle'yi Haleb valisi Aksungur ve Urfa valisi Bozan Bey'e eşlik etmeleri için yanlarına kattı. Bu şekilde Aksungur ve Emir Bozan, Rey'den hareket ettiler. Bozan Bey Diyarbakır yolu ile Urfa'ya, Aksungur da Haleb'e gitti. Tutuş'un herhangi bir saldırısına karşı her iki emire eşlik eden kuvvetler, daha sonra Bağdad'a gitmekte olan Berkyaruk'a katıldılar²⁰⁰.

Emir Bozan, Büyük Selçuklu Sultanı olarak tanıdığı Berkyaruk adına Urfa'ya gelerek valilik görevine devam etmeye başladı. Ayrıca Berkyaruk adına hutbe okutmaya başladı. Böylece o Haleb valisi Aksungur ile birlikte Tutuş'a karşı ara bir kuvvet olarak yerini aldı²⁰¹. Diğer taraftan Dımaşk'da Berkyaruk'a karşı mücadele için yeniden askeri hazırlık yapmakta olan Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın valilik yaptıkları Haleb ve Urfa'ya geri döndüklerini haber alınca, Yağsıyan'la birlikte hazırlamış olduğu ordu eşliğinde her iki emiri cezalandırmak amacıyla Mart 1094 yılında Dımaşk'dan ayrıldı²⁰².

198 İbnü'l-Esir, c. X, s. 190; Mateos, s. 181; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb, c. II, Yay. Sami ed-Dehhân, Dımaşk 1954, s. 108-109; Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, Terc. Ö. R. Doğrul, c. I, Ankara 1987, s. 339; Taef Kamal El-Azhari, s. 75.

199 İbnü'l-Kalânişî, s. 124; İbnü'l-Adim, c. II, s. 109; Mateos, s. 182; M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1993, s. 75.

200 Ali Sevim, Suriye Selçukluları, I, s. 113.

201 İbnü'l-Kalânişî, s. 124; İbnü'l-Adim, c. II, s. 109-110; İbnü'l-Adim, Bugye, s. 101.

202 Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur), Ankara 1990, s. 81.

Tutuş'un büyük bir ordu ile Haleb yakınlarına geldiğini haber alan Aksungur, bu sırada Bağdad'da bulunan Berkyaruk'a başvurarak, Tutuş'a karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine, Berkyaruk Urfa emiri Bozan ile kendi mahiyetindeki emirlerden biri olan Gürboğa'ya Aksungur'a yardım etmeleri için yola çıkmalarını emretti²⁰³. Sultan'ın bu emri üzerine, emirler Tutuş'un herhangi bir saldırısına karşı Aksungur'un saflarında yer almak üzere, kısa bir süre içinde kuvvetleri ile birlikte Haleb'de toplandılar²⁰⁴. İki tarafın kuvvetleri 1094 yılında Haleb'in 30 km uzaklığında bulunan bir köy olan Seb'ada karşılaştı. İlk hücum Aksungur tarafından yapıldı. Ancak onun saflarında bulunan Emir Bozan ve Gürboğa, bilinmeyen bir sebeple bu hücumu katılmayarak oldukları yerde kaldılar. Ayrıca bu hücumu katılan Abakoğlu Yusuf'un da Tutuş tarafına geçmesi, Aksungur'un başarısız olmasına sebep oldu. Esir alınan Aksungur, Tutuş tarafından öldürüldü²⁰⁵. Emir Bozan ve Gürboğa ise Tutuş'un saldırıları karşısında Haleb'e sığınarak şehri ona karşı savunmaya başladılar. Ayrıca Berkyaruk'dan da yardım istediler. Bu yardım talebi üzerine Berkyaruk onların yardımına gönderdiği kuvvetlerin Musul'a vardığını ve kısa bir süre içinde Haleb'e varacağını bildirdi. Bu durumu haber alan Tutuş, Haleb üzerine yürüyerek şehri kuşatma altına aldı²⁰⁶. Bu sırada Kalatüş Şerif'in muhafızları şehrin kapılarını açarak Tutuş'un Haleb'e girmesine ve Bozan ile Gürboğa'yı esir almasına yardımcı oldular²⁰⁷. Tutuş Aksungur ile birlikte emrinden ayrılmış olan Urfa valisi Emir Bozan'ı derhal başı vurulmak suretiyle öldürttü. Böylece Haleb'e yeniden hâkim olmayı başaran Tutuş, kentte üç gün kaldıktan sonra saltanat mücadelesine devam etmek amacıyla, Fırat ırmağını geçerek Urfa yakınlarındaki Suruç'u aldı²⁰⁸. Tutuş daha sonra esir almış olduğu Emir Bozan'ın

203 Ali Sevim, Suriye Selçukluları I, s.113; İbrahim Kafesoğlu, "Kür-Boğa", İA, Krş. İbnü'l-Esir, c. X, s. 197.

204 Ali Sevim, "Suriye Selçukluları", c. VII, s. 403.

205 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 144; M. Altay Köymen, Selçuklu Devri, s. 75.

206 İbnü'l-Kalânîsî, s. 126; İbnü'l-Adîm, c. II, s.117; İbnü'l-Esir, c. X, s. 232.

207 Taef Kamal El-Azhari, s. 76.

208 Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el Hüseyini, Ahbarüd-Devletü's Selçukiyye, Terc. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 52; Mateos, s. 182-183; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.150; İbnü'l-Kalânîsî, s. 127; C. E. Bosworth, agm., s. 106.

iki askerini onun yönetiminde bulunan Urfa ve Harran'a göndererek, oradaki nâiplerden her iki şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat Bozan Bey'in nâipleri valilerinin henüz öldürülmediğini zannederek Urfa ve Harran'ı teslim etmediler. Bunun üzerine Tutuş, Emir Bozan'ın başını bir mızrağın ucuna taktırarak Harran ve Urfaya gönderdi. Emir Bozan'ın öldürüldüğünü gören her iki şehir halkı, dayanma güçleri de zayıflamış olduğundan Tutuş'a Harran ve Urfa'yı teslim ettiler²⁰⁹. Tutuş Urfa ve Harran'ı ele geçirdikten sonra Urfa'ya Hetum'un oğlu diye anılan Bizans Prenslilerinden Thoros'u vali tayin etti²¹⁰. Tutuş daha sonra buradan el-Cezire diyarına yürüyerek bu bölgenin tamamını ele geçirdi²¹¹.

Sonuç olarak Büyük Selçuklu Devletinin önemli bir kumandanı olan Bozan Bey Sultan Melikşah döneminde Anadolu tarihinde rol almış ve kendisine verilen görevleri başarı ile yerine getirmiştir. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra Tutuş ve Berkyaruk arasındaki saltanat mücadelesinde onun Berkyaruk'un safına geçmesine rağmen, Tutuş'a karşı verilen mücadelede kendisine verilen görevleri yerine getirmekte kararlı davranmaması hayatına mal olmuştur.

6.6. Rey Savaşı ve Tutuş'un Sonu

el-Cezire bölgesini itaat altında aldıktan sonra Tutuş, Bağdat'ta bulunduğunu sandığı Berkyaruk üzerine yürüyüp onu bertaraf etmek ve böylece saltanatı daha kolay ele geçirmek istedi. Nihayet 17 Sefer 488 (26 Şubat 1095)'de Berkyaruk ve Tutuş kuvvetleri arasında yapılan savaşta Tutuş'un ordusu dağıldı ve tutuş savaş neticesinde öldürüldü²¹². Bunun üzerine Tutuş'un oğlu Rıdvan²¹³, Yağısıyan ve diğer bütün firariler Urfa şehrine gelmişlerdir. Belig ve çok mahir bir şahıs olan Küropalat Thoros Urfa'da bulunup onlara hüsnü kabul

209 İbnü'l-Esir, c. X, s. 198; Mateos, s. 182–183; Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Terc. Salih Tuğ, c. II, İstanbul 1989, s. 1020; Ahmed b. Mahmud, c. II, s. 33; İbnü'l-Kalânîsi, s. 127; İbnü'-Adim, c. II, s. 118.

210 Mateos, s. 183.

211 İbnü'l-Esir, c. X, s. 198.

212 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.155–156.

213 Fahr el-Mülk Rıdvan, Halep hükümdarlığında babasına halef olmuştur.

göstermiştir. Thoros, Urfa'nın içkalesini²¹⁴ ele geçirmek amacıyla onları yakalamak istemiş, fakat diğer Prenslar bu hareketi makul görmedikleri için firariler salimen kendi şehirlerine dönmüşlerdi.

Thoros, herhangi bir suretle şehre hâkim olup Hıristiyanları Müslümanların egemenliğinden çıkarmayı düşünmüş ve Thoros şehrin surunu içkaleden başlayarak surla tahkim etti. Çünkü içkale Selçukluların elinde bulunuyordu ve orada Türk muhafızlarla beraber Tutuş tarafından konulmuş bir Ermeni müfrezesi vardı. Maniag (Maniaces) kalesinde bulunan Aspasalar²¹⁵ Küropalat'ın şehri tahkim edip kaleyi şehirden ayırdığını görünce civardaki emirlere mektup yazarak Küropalat Thoros'un yaptıklarını onlara haber verdi. Kumandan, emirlere, Thoros'un şehri deniz kapısından St. Toros kilisesine kadar surla tahkim ettiğini, yirmibeş kule inşa eylediğini, içkaleyi zaptettiğini ve Urfa'ya kâmil hâkim olduğunu bildirmiştir²¹⁶.

C. HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ DEVRİ

1.Fahrü'l-Mülûk Rıdvan

Fahrü'l-Mülk Rıdvan, Ebu'l-Kasım Harezmi'yi vezerat makamından uzaklaştırdıktan sonra yerine, babasının ölümü ile dul kalan annesi ile evlenen üvey babası atabey Cenahüddüve Hüseyin'i vezir yaptı¹⁷⁴. Melik Rıdvan daha sonra Haleb Selçuklu Melikliğini kurduktan sonra emir Yağısıyan ile diğer ileri gelenlerin teşvik ve tavsiyeleri üzerine, Melikliğinin sınırlarını genişletmek, daha genel anlamıyla, vaktiyle babasının Suriye ve Filistin Selçuklu meliki olarak egemen bulunduğu memleketlere hâkim olmak için askeri

214 Melik Tutuş, Urfa'nın idaresini Thoros'a verdiği sırada Urfa kalesinde bulunan bir Türk garnizonu düzeni ve güveni sağlıyordu. Thoros Urfa'ya tamamen sahip olmak için içkaleyi ele geçirme çabasına girmiştir.

215 Aspasalar: Asbasalar veya kısaltılmış şekliyle "Sbasalar" harfiyen süvari kumandanı demektir. Şarkta süvari kolu her vakit orduların başlıca kuvvetini teşkil ettiğinden dolayı bu unvan başkumandanlığı ifade ediyordu. "Asbasalar" tabiri "at" manasını ifade eden "asb" ve "salar" kelimelerinden müteşekkildir. Bk. Mateos, s. 375. Mateos, s. 184. Hüseyin Algül, c. IV, s.207.

216 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.163.

hazırlıklara başlamıştır¹⁷⁵.

2.Melik Rıdvan'ın Suruç ve Urfa Seferleri

Fahrü'l-Mülk Rıdvan'ın melikliğini ihya girişimlerine ilk olarak beraberinde Vezir Cenahüddeve olduğu halde, ordusuyla Haleb'den çıkarak Diyarbekir bölgesine hareket etti. Antakya'dan Yağısıyan ile Abak oğlu Yusuf da askerleriyle birlikte, kendisine katıldılar. Bu iki emirden başka daha önce babası Tutuş tarafından bazı kasaba ve kalelere atanmış olan bazı emirler de kendisine iltihak ettiler²¹⁷. Birçok şehir ve kalelerinde vali veya kumandan bulunmayan ve bu yüzden savunmasız bir halde bulunan²¹⁸ Diyarbekir bölgesini ele geçirmek üzere²¹⁹ ilerleyen Rıdvan; Tutuş tarafından kendisine iktâ edilmiş olan Artukoğlu Sökmen'e ait bulunan Suruç'a yaklaşmış bulunuyordu (489=1096). Rıdvan'ın askeri harekâtını yakından izleyen ve kardeşi İlgazi ile birlikte yönettiği Kudüs'ten geldiği anlaşılan Sökmen²²⁰, Rıdvan'dan daha çabuk hareketle savunma hazırlıklarına başlamıştır²²¹. Suruç önlerine gelen Melik Rıdvan ile Sökmen arasında herhangi bir çarpışma yapılmamıştır. Sökmen'in emri üzerine Suruç halkından bir heyet, Rıdvan'ın huzuruna çıkıp askerlerinin yaptıkları zulümden yakındılar ve ekinlere zarar vermelerinden dolayı ona yalvarıp yakararak şehri kuşatmaktan vazgeçmesi için istirhamda bulunmaları üzerine Rıdvan, Sökmen'in kendisini metbû tanınması şartıyla Suruç'u işgalden vazgeçmiştir²²². Rıdvan daha sonra Urfa'yı itaat altına almak üzere Suruç'tan ayrıldı. Halep Sultanı Melik Rıdvan ve Antakya hâkimi Yağısıyan 40.000 askerle beraber Urfa'nın üzerine geldiler. Sultan'ın ordusunu gören

217 Ali Sevim, Fahrü'l-Mülük, s.6-7.

218 İbnü'l-Esir, c.X, s.208.

219 Diyarbekir bölgesi, Büyük Selçuklu saltanatını elgeçirmek amacıyla mücadeleye atılan Tutuş tarafından 1093 yılında hâkimiyet altına alınmıştır. Bk. Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s. 143-144.

220 Artukoğlu Sökmen'in siyasi faaliyetleri hakkında bk. Ali Sevim, Belleten, Sayı: 103, Ankara 1962, s.501-520.

221 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.164. Krş. İbnü'l-Esir, s.208.

222 İbnü'l-Esir, c.X, s.208. Krş. Ali Sevim, Fahrü'l-Mülük, s.7; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.164.

şehir halkı korku ile sarsılmıştır²²³.

Melik Rıdvan Urfa'nın önüne geldiği sırada ise şehirde durum şöyleydi: Maniakēs (maniag) adlı içkâlenin, Tutuş tarafından atanan bir Türk kumandanının yönetiminde olmasına karşılık, şehrin Bizans sarayında yetişmiş Kürpolat Ermeni Hetumoğlu Thoros'un elinde bulunuyordu. Kent yönetimini Tutuş'un ölümünden sonra ele geçirmişti²²⁴. Thoros içkâleye de hâkim olma amacıyla bir kısım surlarını tahkim ettirdikten başka, kenti içkâleden ayıran güney yönünden St. Toros kilisesine dek uzanan yeni surlar ve yirmibeş kadar da kule inşa ettirmişti. Maniakēs kalesinde bulunan Türk kumandanı, Thoros'un bütün bu faaliyetlerini komşu kale ve kentlerindeki Türk emirlerine bildirmişti. Bununla birlikte içkâlede, muhafız kuvvetleri arasında Ermeni askerlerini de kullanan Türk kumandanı, içkâleyi daha çok kuvvetlere sahip olan Thoros'a karşı savunmamış²²⁵ ve içkâlede bulunan "İspehsalar-sipehsalar" unvanlı Türk kumandanı civardaki Türk emirlere mektup yazarak Thoros'un Urfa şehrine tamamiyle hâkim olduğunu bildirdi. Türk kumandanının çağrısı cevap bulmakta gecikmedi. Önce Artukoğlu Sökmen ve Samsat emiri Balduk askerleriyle beraber Urfa'ya yürüdüler ve şehri kuşattılar. Fakat bu Türk kuşatmasında bir netice alınmamıştı²²⁶. Çünkü Haleb Meliki Rıdvan ve Antakya hâkimi Yağısıyan'm Suruç'a doğru yürüdüklerini haber alınca, Urfa'yı muhasara etmekten vazgeçip Suruç'u savunmaya gitmişlerdi. Melik Rıdvan yanında birtakım Urfalı rehiner olduğu halde gelip Urfa'yı kuşatmaya koyuldu²²⁷. Urfa'da bulunan Thoros maiyetindekilerle müslümanlara karşı savaşarak kaleye kapandı, halka cesaret vererek ve şehrin ihtiyaçlarını tatmin için bol para dağıtmaya başladı. Müslümanlar onda ummadıkları derecede cesaret ve kahramanlık müşahade ettiler; fakat Rıdvan

223 Mateos, s. 185; İbnü'l-Adim, Seçmeler, s.88.

224 Mateos, s.184-186; E. Honigman, Bizans Sınırı, s.143-144.

225 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.164; Ali Sevim, Suriye Selçukluları, c.VII, s.415.

226 Müverrih Vardan, a.g.m., s.186. Krş. E. Honigman, Bizans Sınırı, s.143; J.B. Se-gal, s. 223.

227 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.164.

sonunda şehri ele geçirdi (489=1095)²²⁸. İçkale Yağısıyan'ın isteği üzerine kendisine verilmiştir.

Yağısıyan'da Urfa'yı müstahkem bir hale soktu ve adamlarını muhtelif mevkilere yerleştirdi²²⁹. Urfa kuşatması sırasında Suriye Selçuklu Melikliğinin hâkimiyet sahasında bulunan Harran'da yöneticiler arasında birtakım anlaşmazlıklar çıktı. Tutuş saltanat mücadelesi sırasında, Harran'ı işgal ile buranın yönetimini kendine bağlı emirlerden Karaca et-Türkiye vermiş, kale komutanlığına da İbnü'l-Müfti adında birisini atamıştı. Tutuş'un ölümü üzerine Karaca Rıdvan'ın hükümdarlığını tanımayarak ona isyan etmişti. Fakat Karaca'nın bu davranışına karşı çıkan İbnü'l-Müfti, halk ile anlaşarak kenti gelip teslim alması için Rıdvan'a başvurdu²³⁰. Harran emiri Karaca bunu duyunca bu işten İbnü'l-Müfti'yi sorumlu tuttu ve bu sebeple İbnü'l-Müfti ile kardeşlerinin çocuklarını yakalayıp idam ettirmişti²³¹.

Melik Rıdvan bu hadiseyi haber aldığı sırada Rıdvan'ın beraberindeki emirler arasında Urfa'nın alınmasını müteakip anlaşmazlık çıktı. Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf, Haleb işlerini yürütmekte olan Rıdvan'ın üvey babası Cenahüddle Hüseyin'i bertaraf edip idareyi ellerine almak için anlaşma yapmış ve bunun ilk uygulaması olarak onu yakalatıp hapsedmek üzere, hazırlıklara koyuldular. Her iki emirin kendi aleyhine karar ve faaliyetlerini haber alan Cenahüddle, derhal ordudan ayrıldı ve yakın arakadaşlarıyla birlikte Haleb'e gitti. Bunun üzerine Rıdvan ve maiyeti de Urfa'dan ayrılıp Haleb yönüne hareket etti²³². Melik Rıdvan ve askerlerinin çekilmesinden sonra içkaledeki askerler arasında bulunan otuz kadar Hıristiyan ve Sultanın ordusunda bulunan Mıkhitar adlı bir Hıristiyan Patrisi, kaleyi Küropalat Thoros'a teslim etmek için adamlarıyla

228 Mateos, (s. 185–186) ise şehrin Melik Rıdvan'ın kuşatması karşısında şiddetli mukavemet gösterdiğini ve Müslümanların Urfa'yı almadan geri döndüğünü ileri sürmektedir.

229 İbnü'l-Esir, c.X, s.209. Krş. Erdoğan Merçil, Müslüman Türk, s.86; K.V. Zettersteen, "Rıdvan", İ.A.

230 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.165; Ali Sevim, Fahrü'l-Mülk, s.8.

231 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.165.

232 İbnü'l-Esir, c.X, s. .209; Ali Sevim, Fahrü'l-Mülk, s. 9; Ali Sevim, "Suriye Selçukluları", s.416.

istişarede bulundu. Patris Mıkhitar, geceleyin otuz adamla beraber Maniag kalesini herhangi bir suretle Küropalat Thoros'un eline verdi. Böylelikle Urfa Hıristiyanların eline geçti. Thoros Urfa civarında bulunan Tırsic veya Toriç adlı kaleyi zaptedip o havaliyi kendisine tabi kılmak üzere mezkur kaleye asker sevketmiştir. Samsat emiri Balduk, kendi bölgesinin bütün askerleriyle beraber oraya gelip Tırsic kalesinin yakınında muharebeye tutuşmuş ve Urfa askerlerini firara mecbur kılmıştır. Onlarda Andranos diye bilinen köyden geçtikleri sırada oranın halkından 150 kişiyi öldürmüşler, kalanları da esir etmişlerdir²³³. Böylece Thoros Urfa'ya tamamen hâkim olmuştur (1095). O bundan sonra büyük bir ihtimalle Bizans'ın yüksek hâkimiyetini tanımış olmalıdır.

3. Kutalmışoğlu Alp İlek'in Urfa'ya Hâkim Olması

Urfa, 1095 yılında Melik Rıdvan döneminde Thoros adındaki bir gayri Müslim'in eline geçti. Ancak Thoros şehirdeki Hıristiyanlar ile iyi geçinemiyordu. Ayrıca Urfa'nın civarındaki şehirler Türkler'in idaresinde bulunmaktaydı ve çevre bağlantısı Türk birlikleri tarafından kesilmişti. Bu sebeple o Urfa'da daha fazla hâkimiyetini sürdürmeyeceğini anladığından aynı yıl içinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın kardeşi Alp İlek'i Urfa'ya davet etti²³⁴. Bunun üzerine Alp İlek de Urfa'ya geldi. Fakat Alp İlek basiretli davranmadı ve acele bir kararla Thoros'u öldürerek şehri tamamen ele geçirmek istedi. Onun bu düşüncesini hisseden Thoros, ona zehir içirdi ve zehirin daha çabuk etkisini göstermesi için derhal onu hamama gönderdi. Alp İlek orada öldü ve askerleri de onun öldüğünü duyunca Urfa'dan gittiler. Böylelikle

233 Mateos, s. 186.

234 Segal'e göre ise Tutuş, Bozan Bey'i ortadan kaldırdıktan sonra Urfa'ya bir haberci göndererek şehrin teslim olmasını istedi; ancak şehir halkı Urfa fatihi Bozan Bey'in onlar üzerinde bırakmış olduğu olumlu etki sonucu bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Tutuş, Urfa ahalisinin emirlerini dinlememesi sebebiyle Alp İlek'i Urfa'nın iç kalesini ele geçirmesi ve yağmalaması amacıyla şehre gönderdi, Alp İlek de Urfa'ya gelerek içkaleye yerleşti. Daha sonra bir gün, Alp İlek iç kaleye şehirden şarkıcılar getirterek emirlerine burada ziyafet verdi. Bu şarkıcılar arasında Gali adında Hıristiyan bir kadın da vardı. Yemek esnasında Alp İlek emirlerine şehrin yağmalanması için emir vereceğine dair yemin etti. Bu sırada bu Hıristiyan kadın onların konuştuklarını duydu. Bunun üzerine bir plan hazırladı ve midesindeki bir ağırdan şikâyet etmeye başladı.

Thoros, Urfa'ya tekrar hâkim oldu. Alp İlek'in Urfa'daki hâkimiyeti otuz üç gün sürdü²³⁵. Ancak, Thoros'un Urfa'yı teslim etmek için Kutalmışoğulları'ndan birini seçmesi, bize Kutalmışoğulları'nın Urfa üzerinde ne derece etkili olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Anlaşılaçağı üzere, bu havalideki Türkmenler Kutalmışoğullarını hükümdarları olarak görmüşler ve onlara gönüllü olarak boyun eğmişlerdir. Bu husus da, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarlarından kaçarak kendilerine hâkimiyet alanı arayan Kutalmışoğulları için Anadolu'daki ilk hakimiyet alanları olarak Urfa ve havalisinin önemini ortaya koymasından dolayı ilginç bir noktayı oluşturmaktadır.

4. Gürboğa'nın Urfa Seferi

Tutuş Aksungur ile Bozan'ı öldürdüğü zaman Gürboğa'yı da esir almıştı, tutuş onu esir alınca kayınpederi, Emir Üner ile aralarını düzeltebileceğini düşünerek öldürmemişti. Emir Bozan'a yaptığı gibi onu öldürdüğü takdirde zapt edeceği bir şehir yoktu. Tutuş, Bozan'ı öldürdüğünde ona ait şehirleri, Urfa ile Harran'ı istila etmişti. Gürboğa, Tutuş öldürülünceye kadar hapiste kalmıştır. Melik Rıdvan Haleb'e hâkim olunca, Sultan Berkayaruk, Rıdvan'a haber gönderip Gürboğa'yı ve kardeşi Altuntaş'ı serbest bırakmasını emretti.

Onlar kadına "sana ne getirmemizi istersin" diye sordular. Kadın da bu ağrıya alışkın olduğunu ve bu ağrı başladığı zaman hamamdan başka hiçbir şeyin işe yaramadığını belirtti. Bu cevap üzerine Alp İlek kadının hamama gitmesini emretti. Gali iç kaleden aşağı indi ve dosdoğru Hetum'un oğlu Thoros'un yanına gitti ve ona bütün duyduklarını anlattı. Thoros ona "Kadın, şehrin tümünün hayatı senin elinde onu nasıl kurtaracağını düşün", dedikten sonra yanında bulundurduğu bir yüzüğü verdi. Bu yüzük içecek ya da yiyeceklerle temas haline geldiğinde hemen öldürücü bir etki meydana getirmekteydi. Kadın yüzüğü alarak ağrısı geçmiş gibi iç kaleye çıktı. Onlar da bu duruma sevindiklerinde kadın dansetmek için ayağa kalktı ve bir bardak içki alarak dansetmeye başladı. Bu sırada yüzüğü içkiye batırdı danstan sonra da bardağı Alp İlek'e uzattı. Alp İlek onu içince rahatsızlanmaya başladı. Kadın ona "Efendim çabuk hamama gidin. Benim ağrım hamam sayesinde geçti" dedi. Alp İlek şehirdeki hamama gitmek için iç kaleden aşağı indi. O, hamamda iç odaya girince vefat etti. Bkz. J. B. Segal, Edessa "The Blessed City", Oxford 1970, s. 223-224.

235 Mateos, Urfa'lı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye çev. H. D. Anderasyan, Notlar E. Dulaurer-M. H. Yınanç, Ankara 1987, s. 186; Krş E. Honigman, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, İstanbul 1970, s. 144; J. B. Segal, s. 225; Osman Turan, "Süleyman-şah", s. 203.

Gürboğa ile Altuntaş serbest bırakılınca Harran'a doğru yola çıktılar. Bu sırada yiğit ve cesur pek çok asker de onlara katıldı. İki kardeş Harran'a gelip şehri teslim aldılar. Nusaybin'de bulunan Muhammed b. Şerefiddevle, Müslüm b. Kureyş, Sevran Vehib ve Ebu'l-Heyca Gürboğa ile Altuntaş'a haber gönderip emir Ali b. Şerefü'd-Devle'ye karşı onlardan yardım istediler. Ali bu sırada Musul'daydı. Tacüddevle Tutuş, el-Mudayya savaşından sonra onu Musul'a naib tayin etmişti. Gürboğa onların yardım teklifini kabul ederek Harran'dan yanlarına gitmiştir²³⁶.

Haçlıların Urfa'yı işgal ile burada bir kontluk kurmalarından (10 Mart 1098) sonra Antakya'ya yürümleri üzerine, kent valisi Yağısıyan, başta metbuu Büyük Selçuklu Devleti sultanı Berkjaruk olmak üzere, el-Cezire ve Suriye'deki Selçuklu Vasalı Melik ve Emirlere Antakya'ya yardıma gelmelerini bildirdi²³⁷. Antakya Valisi Yağısıyan'ın yardım isteğini içeren mektubunu alan Musul emiri Gürboğa, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı Berkjaruk'un da özel buyruğuyla ordusunu hazırladıktan sonra ilk Haçlı Kontluğunun kurulmuş olduğu Urfa'yı kurtarmak için harekete geçti²³⁸. Gürboğa günlerce yürüdükten sonra Urfa şehri civarına geldi ve burada bir kaç gün dinlendi. Bu arada muhtelif yerlerden yanına gelenler kendisine Haçlı ordusundan ve Antakya'nın kuşatılmasından bahsedip, bir taraftan da Türkleri mağlup edip muhtelif yerlerden sürüp çıkarmış olan ve sadece Urfa şehrini değil civardaki birçok kaleyi de hâkimiyeti altına alan Baudouin'den şikâyet ettiler. Gürboğa bu şikâyetler üzerine ordusundaki diğer kumandanlarla istişare etmiş ve neticede Urfa'nın kuşatılıp zaptedilmesine Baudouin ve ona bağlı Hıristiyanları esir ve tedip edilerek şehir ve ülkenin tekrar Türk hâkimiyetine alınmasına karar verilmiştir. Baudouin, Gürboğa'nın gelişini ve Urfa şehrine karşı planlarını sükûnetle karşıladı. Bütün silahlı adamlarını toplayarak, süratli ve dayanıklı atlar üzerinde Gürboğa'nın şehri muhasara için önden gönderdiği kuvvetlerin üzerine yürüdü ve büyük bir cesaretle onlara taarruz etti. Ermeni

236 İbnü'l-Esir, c.X, s.216; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu, s.50.

237 Coşkun Alptekin, Dimaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler), İstanbul 1985, s.13; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s. 247; Erdoğan Merçil-Eli Sevim, s. 379.

238 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 379; Sevim, Fahrü'l-Mülük, s. 28; "Büyük Selçuklular", c.VII, s. 150.

okçuları ve Fransız mızrakçıları şiddetli bir mücadeleye giriştiler²³⁹. Bu sırada Gürboğa Urfa'ya karşı hücumlar yapmaya devam etmiştir. Kırk gün sonra Antakya emiri Yağısıyan'ın oğlu Gürboğa'nın yanına gelip onun yardımını rica etti. O Frank ordusunun az ve açlıktan dolayı çok zayıf kalmış olduğunu ona bildirdi²⁴⁰. Bu arada Baudouin, düşmanlarını Gürboğa'nın karargâhına kadar geri sürmüş ve bunların yanlarında getirmiş oldukları silah, deve, sığır ve diğer ihtiyaç maddelerini ganimet olarak Urfa'ya götürmüştür.

Gürboğa, kendisinin bu kadar yakında olduğunu bilmesine rağmen, Baudouin'in gösterdiği bu cürete çok şaşı ve bu küstahlıktan dolayı duyduğu büyük hiddet içinde Urfa kuşatmasından vazgeçmemeye yemin ve ordusunu şehre taarruz ettirerek Baudouin'i esir almak hususunda teşvik ve tahrik etti. Bunun üzerine bütün ordu boynuz ve borazan çalarak şehri kuşatıp üç gün müddetle ve büyük bir şiddetle surlara ve kapılara taarruz etti. Fakat Türkler, şehir müdafilerinin çok kuvvetle mukavemet ettiklerini ve şehir surlar ve kulelerle alınamayacak şekilde tahkim edildiğinden kısa zamanda hiçbir şey yapamayacaklarını anlayınca, Gürboğa'ya kuşatmadan vazgeçip süratle Antakya üzerine yürümesini tavsiye etiler²⁴¹. Gürboğa'nın kendiliğinden içine düştüğü bu yanlış hesap Haçlı Seferine geniş bir nefes alma imkânı vermiştir. Gürboğa, sağ kanadını tehdit edebilecek durumda olan bir Frank ordusu Urfa'da bulunduğu, müddetçe Antakya'ya doğru ilerlemek istememiştir. O, Boudouin'in taarruz edemeyecek kadar zayıf, fakat büyük kalesi içinde kolayca ortadan kaldırılamayacak kadar güçlü olduğunu anlayamamıştı. Gürboğa, sarfedilen çabanın ve kaybolan zamanın bu işe değmeyeceğini anlayınca kadar, Mayısın son üç haftası boyunca Urfa önünde durup boş yere surlara saldırmıştır²⁴². Emir Gürboğa, Urfa şehrinin mukavemeti karşısında bir netice elde edemeyeceğini anlayınca asıl hedefinin Antakya olduğunu hatırlamış ve muhasarayı kaldırarak Antakya'ya doğru hareket etmek üzere Urfa'dan ayrıldı ise de artık geç kalmış idi²⁴³. Çünkü Gürboğa'nın bütün harekâtını günü gününe takip eden Haçlılar, onun Urfa kuşatmasıyla kaybetmiş olduğu

239 Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098–1118), c.I, Ankara 1990, s.42.

240 Mateos, s.196.

241 Işın Demirkent, c.I, s.43.

242 Steven Runciman, c.I. s. 177.

243 İbrahim Kafesoğlu, "Kür-Boğa", İ.A.; Coşkun Alptekin, Dımaşk, s.13.

zamanı iyi değerlendirmişler ve Antakya civarında korunma tedbirleri almışlardı²⁴⁴. Gürboğa'nın gereksiz Urfa kuşatması nedeniyle zaman kazanan haçlılar Yağısıyan'ın savunduğu kenti şiddetle kuşatmayı sürdürüyorlardı. Bu sırada, Türk hizmetinde bulunan bir Ermeni dönmesinin ihaneti ile haçlılar Antakya'yı almışlardı (3 Haziran 1098)²⁴⁵. Gürboğa'nın boş yere Urfa surlarına yaptığı bu saldırıda başarısızlığa uğraması Baudbuin'in itibarını artırmış ve onun bu surette kaybettiği zamanda haçlı seferini felaketten kurtarmıştır²⁴⁶.

5.Sökmen ile Çökürmüş'ün Haçlılara Karşı Cihadı

Haçlılar İslâm ülkelerinin bir kısmını işgal ettikleri sırada Müslüman hükümdarlar ve İslâm orduları birbirleriyle savaşmakla meşgul idiler. Müslümanlar arasında görüş birliği yoktu, arzuları değişikti. Mallar boş yere heder edilmiş elden çıkarılmıştı. Harran Sultan Melikşah'ın Memlûklerinden Karaca'ya aitti. Karaca oraya "Muhammed el-İsfahani" adlı birini naib tayin etmiş ve oradan ayrılmıştı. Bunun üzerine Muhamed İsfahani Karaca'ya isyan etti. Şehir halkı da Karaca kendilerine zulmettiği için ona yardımcı oldu. Muhammed İsfahani yiğit ve kabiliyetli biriydi. Harran'da Karaca'nın adamlarından Çavlı adındaki bir Türkten başka hiç kimseyi bırakmamış, onu da askerlerine kumandan tayin etmiştir. Çavlı ile dost olmuş ve bir gün ikisi birlikte içki meclisine oturmuşlardır. Çavlı, Karaca'nın bir hadımıyla anlaşip onu öldürmeye karar verdi, sonra da sarhoş vaziyetteki Karaca'yı öldürmüşlerdi²⁴⁷. İşte tam bu sıralarda 1104 tarihinde Urfa Kontu Baudouin ile Joscelin, askerlerini alıp Harran'ın üzerine yürümüşlerdir. Onlar aynı zamanda, Antakya'ya da haber gönderip, Frank kontu Bohemund'u ve Tankred'i yardıma çağırdılar ve bunlar da bütün Ermeni askerlerini alıp muazzam bir ordu teşkil ettiler. Sonra Harran'a gelip bu şehri sıkı bir muhasara altına almışlardır²⁴⁸.

244 Coşkun Alptekin, Dimaşk, s.13-14.

245 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri, s. 290; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s. 184.

246 Steven Runciman, c.I, s.162.

247 İbnü'l-Esir, c.X, s.303.

248 Mateos, s. 223.

6.Harran Savaşı²⁴⁹

Muinüddevele Sökmen ile Şemsüddevele Çökürmüş haçlıların Harran'ı muhasara ettiklerini haber aldıkları zaman birbirleriyle savaş halindeydiler²⁵⁰. Sökmen öldürülen yeğeninın kanım dava ediyordu. Haçlı saldırısı karşısında ikisi de birbirlerine haber gönderip Harran meselesini halletmek üzere işbirliğine davet etti ve canını Allah rızası için ve onun yolunda cihada feda ettiğini bildirdiler. İkisi de bunu kabul edip birbirlerinin yanına hareket ettiler ve Habur önlerinde buluşup anlaştılar, sonra da Haçlılarla savaşmak için yola koyuldular. Sökmen'in yanında yedi bin Türkmen süvarisi vardı, çökürmüş'ün yanında ise üçbin Türkmen süvarisi vardı²⁵¹.

Müslüman hükümdarları biraz uzakta, kuzeydoğuda, Urfa üzerine yürüyüş halindeyken Hıristiyan ordusu Harran önünde toplanmıştı. Eğer Franklar kaleyi hücumla almaya teşebbüs etmiş olsalardı Harran ellerine geçecekti. Fakat bunlar sonradan kendilerinin kullanmak istedikleri istihkâmları tahrip etmek istemediler. Garnizonun korkudan teslim olacağıın zannettiler. Bu tahminleri pek de temelsiz değildi. Şehirdeki Müslümanlar derhal müzakereye talip oldular. Bu anda ise Baudouin de Bourg ve Bohemund şehrin surlarına önce hangisinin sancağının çekileceği meselesinde kavgaya tutuştular. Bu suretle geçirilen vakit onların felaketine sebep oldu. Daha münakaşa yatıştırılmadan Türk ordusu güneye yönelmiş ve onların üzerine atılmıştı. Savaş yüzyıllarca önce Crassus ve Roma Legionlanın Partlar tarafından imha edilmiş olduğu antik Carrhae (Harran) savaş alanının hemen yakınında, Belih ırmağı kıyılarında cereyan etti. Frankların stratejisi, Urfa ordusunun sol kanattan düşman ana kuvvetine taarruz etmesini, bu arada Antakya ordusunun bir buçuk kilometre kadar uzakta alçak bir tepe arkasında, tam zamanında müdahale etmek üzere hazır durumda saklanmasını öngörmekteydi. Fakat Müslümanlar da

249 Harran Savaşı Artuklu döneminde ayrıntılı bir şekilde ele alınışından bu bölümde özet olarak verilmiştir.

250 Runciman, (c.II,s.34) ise Harran hâkimi Karaca'nın Çavlı tarafından öldürülmesinden sonra sıranın Harran'a geleceği endişesiyle Urfa'ya hareket ettiklerini, bu sırada Frank ordusunun Müslüman ordusunu karşılamak için Harran'a karşı yürüdüklerini belirtmekte.

251 İbnü'l-Esir, c.X, s.303.

buna çok benzer bir plan izlemekteydiler. Türk ordusunun bir kısmı Frank sol kanadına hücum ettikten sonra birdenbire geri dönüp kaçmaya başladı. Urfalılar zahmetsizce zafer kazandıklarını sanarak süratle bunları takibe giriştiler ve süratle sağ kanattaki arkadaşlarıyla irtibatlarını kaybettiler²⁵². Takip sırasında Belih ırmağını da geçerek doğrudan doğruya ana Müslüman ordusunun kendilerine hazırlamış olduğu pusuya düştüler. Birçoğları derhal kılıçtan geçirildi. Bir kısım da geri kaçmaya başladı. Karşısındaki küçük birliği püskürttükten sonra esas savaşa katılmak üzere bulunan Bohemund, sadece uzaktan büyük bir süratle kendisine doğru koşuşan ve acele ırmağı geçtikten sonra yeni Türk birliklerinin hücumu uğrayan kaçaklara rastlayabildi. Her şeyin kaybedildiğini anlayarak, pek az Urfalı'yı kurtarıp süratle geri çekildi. Birbiri ile savaşan guruplar Harran Surları altına geldiklerinde, Harran garnizonu bir çıkış hareketi yaparak büyük bir sevk ve gayretle kaçak Franklardan öldürebildikleri kadarını yok ettiler. Bu arada Müslüman takipçilerden birçoğu da karışıklık içinde kılıçtan geçirildi. Antakya ordusu bu hengâmeden ağır kayıplara uğramadan kurtulabildi. Fakat Urfa birlikleri hemen hemen hiç istisnasız esir edildi veya kılıçtan geçirildi. Antakya Patriği Bernhard öylesine korkuya kapılmıştı ki, ortalıkta hiç kimse görülmediği halde, herhang ibir Türk'ün kendisini yakalamaması için atının kuyruğunu kesip attı. Esarete düşenlerin başında Urfa başpiskoposu Benedictus bulunmaktaydı. Ancak o, ya Hıristiyanlıktan dönme muhafızının bir gözünü yumması veyahut da Antakyalıların mukabil taaruzu sırasında çabucak esaretten kurtuldu²⁵³.

Boudouin de Bourg ve Joscelin at üstünde kaçmaya çalışırken Belih nehrine girdiler. Fakat atları çamura saplandığı için Sökmen'in adamlarından bir Türkmen yetişip onları yakaladı ve Boudouin'i efendisi Sökmen'in çadırına götürdü. Sökmen yanındaki adamlarıyla Bohemund'un peşinden gitti. Bu sırada Çökürmüş'ün adamları, Sökmen'in adamlarının Haçlıların ağırlıklarını ele geçirdiklerini, kendilerinin ise ganimetlerden hiçbir pay almadan döndüklerini görünce Çökürmüş'e: "Onlar bizim yanımızdan ganimetlerle ayrılırken bizim halkın ve Türkmenlerin nazanndaki itibarımız ne olur?" diyerek onu kontu ele geçirmeğe teşvik ettiler. O da adamlarını gönderip Kont Boudouin'i Sökmen'in çadırından aldırttı. Sökmen

252 Runciman, c.II, s.34-35. İbnü'l-Esir, c.X, s.303; Mateos, s. 234.

253 Runciman, c.II, s.35.

geri dönüp meseleyi öğrenince Çökürmüş'ün yaptıkları çok ağırına gitti, adamları da savaş için hazırlanmışlardı, fakat Sökmen onları geri çevirdi ve: “Müslümanların bu gazadan duydukları sevinç bizim aramızdaki ihtilaf yüzünden kedere dönmesin. Düşmanları Müslümanlara güldürerek öfkemi teskin etmek istemem” dedi. Hemen harekete geçip haçlıların silahlarını ve sancaklarını aldı ve adamlarına onların elbiselerini giydirip onların atlarına bindirdi. Haçlıların bulunduğu Şabah'tan²⁵⁴ kalelerine doğru ilerledi. Haçlılar Sökmen'in adamlarını zaferle dönen Haçlılar zannederek onları karşılamaya çıktılar. Sökmen de onları öldürüp kalelerini ellerinden aldı. Bu şekilde birkaç kaleyi ele geçirdi. Çökürmüş'e gelince, o da Harran'a gidip orayı aldı²⁵⁵.

Bohemund ve Tankred ise, haklı olarak, Türklerin bundan sonra Urfa'ya taarruz etmelerinden korktukları için, şehri müdafaa durumuna sokmak üzere derhal oraya koştular. Böylece bir kere daha bir akradaşının felaketi Tankred'in işine yaramış oluyordu. Urfa'da kalmış olan şövalyeler, başlarında başpiskopus olduğu halde ondan, Baudouin'in serbest bırakılmasına kadar idareyi üzerine almasını rica ettiler. Tankred bu ricayı seve seve kabul etti ve Bohemund, aynı şekilde dört yıl önce Kudüs kralı Boudouin'in yaptığı gibi, onun ülkesinden çekip gitmesini geniş bir nefes alarak memnuniyetle gördü. Tankred Urfa ordusunun kalıntısı ve Bohemund'un kendisine bırakabildiği kuvvetlerle Urfa'da kaldı. Bohemund'a gelince o, komşularının, Frankların uğradığı felaketi istismar etmeye başladıkları Antakya'ya döndü. Harran Savaşı 1101 yılı Haçlı Seferlerinin tamamlayıcısı mahiyetinde idi. Bunlar Frankların yenilmezliği efsanesini silip süpürmüşlerdi. 1101 yılı mağlubiyetleri, Kuzey Suriye'nin, burada Frank hâkimiyetini perçinlemek için gerekli takviyelerden yoksun kalacağı anlamını taşımaktaydı; Harran ise, uzaktan da olsa, Urfa kontluğunun sukuta mahkûm olduğu ve Haleb'in hiçbir zaman Frankların eline geçmeyeceği manasına geliyordu. Frankların İslam'ın üç ağırlık noktası olan Anadolu, Irak ve Suriye arasına sokmak ve bunların birliğini çatlatmak üzere orada tutmak istedikleri kama, yerine sağlamca oturamamıştı ve bu sadece Müslümanların işine

254 Sabahatan: Urfa'nın doğusunda bulunan ve bugünkü Ceylanpınar ve çevresi. Bu konu hakkında Bk. Runciman, c.II, s. 36.

255 İbnü'l-Esir, s.304. Krş. Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri, 1990, s. 68.

yaramakla kalmamıştı. Bu arada kızgın İmparator İstanbul'da fırsat bekliyordu, Frankların yedikleri darbeyi duymakla hiç de üzüntüye kapılmış değildi²⁵⁶.

7. Çökürmüş'ün Birinci Urfa Muharasası

Harran'da kazanılan zaferden sonra Sökmen Mardin'e çekilerek savaşın müteakip safhasına katılmamıştı. Çökürmüş ise mücadeleye devam etmiş ve önce kendisini Sökmen'e karşı emniyete almak üzere Urfa'nın doğusundaki Şabahtan bölgesindeki Frank kalelerini zaptetti. Bundan sonra doğruca Urfa üzerine yürüdü. Frankların tereddüdü nasıl Harran'ın Müslümanlarda kalmasını sağlamış idiyse, bu seferde Müslümanların tereddüdü Urfa'yı Hıristiyanlarda bırakmıştı. Tankred şehrin sur ve istihkâmlarını kuvvetlendirmeye vakit bulmuş ve yerli Ermenilerin sadakati ve savaşta gösterdikleri yararlıklar sayesinde Çökürmüş'ün ilk hücumuna mukavemet edebilecek duruma gelmişti. Fakat vaziyeti o kadar sıkışık idi ki, Bohemund'un her ne kadar bir sürü işi var idiyse de Urfa'nın maruz bulunduğu tehlikenin ön planda mütalası gerekmektedir. Derhal yeğeninine imdadına koştu. Ancak yolların kötü durumu ilerlemesine mani olmuştu. İçine düştüğü ümitsizlik çukurunda Tankred, sabah karanlığında garnizonuna çıkış emri verdi. Yarı karanlıkta Tankred'in adamları, uyumakta ve kendilerini tamamıyla emniyette sanmakta olan Çökürmüş'ün adamlarına baskın yaptılar. Bohemund'un tam bu anda yetişmesi başarıyı tamamladı. Çökürmüş apar topar çekilmeye başlayarak ordugâhının bütün hazinelerini bıraktı. Tankred'in eline düşen esirler arasında çok asil bir Selçuklu Prensesi'de bulunmaktaydı. Çökürmüş bu hanıma o derece değer vermekteydi ki, derhal Franklara mürcaat ederek onun için kurtuluş parası olarak 15.000 Byzantios ödemeyi veya onu Kont Boudouin ile tranpa etmeyi önerdi. Bu teklif Kudüs'e kadar şuyü bulmuş; kral Boudouin derhal Bohemund'a bir mektup yazarak kontun hürriyetini kazanması için bu fırsatın kaçırılmamasını rica etmiştir. Fakat Bohemund ve Tankred'in paraya ihtiyaçları vardı. Diğer taraftan Tankred, Boudouin de Bourg geri gelir gelmez şimdiki yerinden uzaklaşacak ve dayısına yeniden yük olacaktı. Bunlar Kudüs

256 Runciman, c. II, s. 35-36.

kralına verdikleri cevapta, bu şekilde kolayca ve çabucak razı oldukları intibanın uyandırılmasının pek diplomatik olmayacağını, tereddüt gösterecek olurlarsa Çökürmüş'ün teklif ettiği miktarı yükselteceğini bildirmişlerdi. Bu sırada ise Çökürmüş ile para hususunda anlaşılıyor ve Boudouin esarete kaldı²⁵⁷.

8. Çökürmüş'ün İkinci Urfa Kuşatması (1105)

Harran Savaşını takip eden bir yıl içinde yani 1105 senesinde Musul ve Nusaybin emiri Çökürmüş büyük bir ordunun başında olduğu halde Urfa Şehrine karşı tekrar yürüdü ve hasat mevsiminde bu şehrin kapısı önünde karargâh kurdu. Frank askerlerinin başında Rişar bulunuyordu. Tankred şehrin müdafaasını buna tevdi eylemişti. Rişar, akılsız bir harekette bulunup cesur Selçuklu muharıplerle çarpışmak üzere piyade askerleriyle beraber dışarı çıktı. Onun tedbirsizliğini gören Selçuklular, hep birden şehrin hendeğinin içine atıldılar ve onlardan 450 kişiyi öldürdüler, Çökürmüş bu seferden sonra büyük bir zaferle kendi memleketine döndü²⁵⁸.

D. Muhammed Tapar Devrinde Urfa

Sultan Berkyyaruk oğlu Melikşah'ı veliaht tayin ettikten sonra, oğlu Melikşah ve emirlerini Bağdad'a gönderdi. Kendisi de İsfahan'a dönmek üzere geride kaldı. Fakat kabile Berucir'den henüz 12 fersah uzaklaşmıştı ki, Berkyyaruk 2 Rebiülahir 498/22 Aralık 1104 tarihinde 25 yaşında vefat etti²⁵⁹. 23 Rebiülahir 498/12 Ocak 1105'te camilerde hutbe Büyük Selçuklu Sultanı olarak Melikşah b. Berkyyaruk adına okundu ve yeni hükümdara dedesi Sultan Melikşah'ın lâkabı olan "Celalü'd-Devle" lakabı verildi²⁶⁰.

Muhammed Tapar ise bu sırada Musul'u muhasara etmekle meşguldü. Sultan Muhammed, Çökürmüş'e haber gönderip kardeşi Sultan Berkyyaruk ile yaptıkları anlaşmaya göre Musul ve el-

257 Runciman, c.II, s. 36-37.

258 Mateos, s. 227-228.

259 İbnü'l-Esir, c. X, s. 308; Ebu'l-Ferec, c. II, s. 303.

260 Abdülkerim Özyayın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s.40.

Cezirenin kendisine verildiğini hatırlattı. Ayrıca Sultan Berkyaruk'un bu konudaki mektuplarını ve şehrin kendisine teslim edilmesine dair yeminlerini ibraz etti. Sultan Muhammed, Çökürmüş'e: "Eğer bana itaat edersen Musul'u senden almayacağım, yine senin eline bırakacağım, yalnızca şehirde hutbe benim adıma okunacak" dedi. Bunun üzerine Çökürmüş: "Anlaşmadan sonra Sultan Berkyaruk bana da mektuplar gönderdi. Sultan bu mektuplarda şehrin kendisinden başkasına teslim edilmemesini emrediyor" cevabını verdi. Çarpışmalar 10 Cemaziyelevvel (28 Ocak 1105) tarihine kadar devam etti. Çökürmüş, Berkyaruk'un vefat haberini alınca şehir halkını çağırıp Sultan'ın ölümünden sonra ne yapacağını istişare etti. Sonunda Çökürmüş Sultan Muhammed'e elçi gönderip itaat arz etti²⁶¹.

13 Cemaziyyülahir (2 Mart 1105) günü Sultan Muhammed; Emir Sadaka, Çökürmüş, Ayaz ve diğer bazı emirleri saraya çağırdı. Gelip toplandıklarında da haber gönderip: "Kılıç Arslan b. Süleyman b. Kutalmış'ın Diyarbekir'i zapt etmek üzere harekete geçtiğini, oradan da el-Cezire'ye yürüyeceğini öğrendik ona mani olacak ve onunla savaşacak adamı aranızda kararlaştırmanız lazımdır" dedi. Toplantıya katılan emirler: "Bu iş için Ayaz'dan daha münasip biri yoktur" dediler. Emir Ayaz da: "Bu meseleyi halletmek ve Kılıç Arslan'ı bölgeden uzaklaştırmak için Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed'in de benimle beraber bulunması gerekir" dedi. Bu konuşmalar kendisine anlatılınca Sultan; Ayaz, Sadaka ve Vezir Sa'dülmülk'ün meseleyi karara bağlamak üzere emirlerin, huzurunda toplanmalarını istedi. Bunun üzerine Sultan'ın huzuruna girmek için şüphlendiği için Muhammed Tapar, Ayaz içeri girince ondan şüphlendiği için görevlendirdiği adamları tarafından onu öldürttü²⁶².

555 (23 Şubat 1106–22 Şubat 1107) tarihinde Musul emiri Çökürmüş, emir Çavlı ile yaptığı bir savaşta Çavlı galip gelmiş ve Çökürmüş'e bir ok isabet etmişti. Birkaç gün sonra da memleketini Sultan Kılıç Arslan'a bırakarak ölmüştü²⁶³.

261 İbnü'l-Esir, c.X, s.310–311.

262 İbnü'l-Esir, c.X, s.314.

263 Mateos, s.231; İbnü'l-Esir, (c.X, s. 341) ise Çavlı'nın Çökürmüş'ü esir aldığı ve bir çukura hapsedtiğini ve kaçırılmaması için de ona nezaret etmek üzere birini görevlendirdiğini, fakat Çökürmüş'ün bir gün bu çukurdan ölü çakanıldığını ileri sürmekte.

E. Kılıç Arslan'ın Urfa Kuşatması

Sultan Kılıç Arslan, Gümüştekin Ahmet'in ölümü üzerine, yerine geçen oğlu Yağıbasan'ın yönetimine geçen Malatya'ya yürüyerek kuşatmaya başlamış, baskıya dayanamayan Yağıbasan da âmânla kenti Sultan'a teslim etti (Eylül 1105)²⁶⁴. Böylece Malatya'yı feth ederek tabiyeti altına alan Kılıç Arslan, bütün Türkiye'de Selçuklu hâkimiyetini sağlamış ve dolayısıyla siyasi birliğini kurma amacıyla Doğu'ya yönelmişti. Bu sıralarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi birtakım Türk beylikleri (Yınaloğlu İbrahim Diyarbakır'de, Kızıl Arslan Siirt'te, Alp-Tekin Erzen'de, Sökmen el-Kutbi Ahlat ve çevresinde, Çubukoğlu Muhammed Harput'ta ve Ziyaüddin Muhammed'de Silvan'da) bulunuyordu²⁶⁵.

Bu sıralarda Ziyaeddin Muhammed Kılıç Arslan'ı Meyyafarkin'e davet etti. Kılıç Arslan da onu kendisine vezir yaptı; Elbistan'ı da ona ikta eyledi ve diğer bütün Şarki Anadolu beyleri de aynı yılda, yani 1105 (498)'de sultana tabiyeti kabul ettiler. Sultan babasının kölesi ve kendi atabeyi Humar-Taşı'ı ise Meyyafarkin'e vali tayin etti. Böylece bütün Şarki Anadolu halkı haçlılara karşı Sultan'ın idaresine girmekle memnun oldu. Bu arada Erzurum ve Ahlat hükümdarı, Saltuklu ve Sökmenli beylerin, Büyük Selçuklulara tabiyeti ise devam ediyordu. Sultan topladığı bu emirler ile birlikte Urfa Kontu Boudouin'e karşı harekete geçti. Boudouin civar bölgelere ve bu arada Mardin Begi Uluğ-Salar'ın memleketine de akın yaparak, birçok ganimet de almıştı. Kılıç Arslan Urfa'yı 1106 (499)'da kuşattı²⁶⁶. Büyük bir orduyla beraber Urfa'ya gelen Kılıç Arslan günlerce şehre karşı hücumlarda bulundu. Fakat şehri zapt edemedi²⁶⁷. İşte tam bu sıralarda, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Çökürmüş'ün yerine Çavlı Sakavi'yi tayin etti. Çavlı, 31 Ekim 1106'da Bağdat'a geldi ve buradan ikta bölgesinin merkezi olan Musul'a yöneldi²⁶⁸.

264 Zeki Velidi Togan, s.203; Claude Cahen, (s.100) ise hadiseyi 1104 yılı olarak vermektedir.

265 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.133.

266 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.108; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s.432; Ali Sevim-Yaşar Yücel, s.115.

267 Mateos, s.231.

268 Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", c.VII, s.156.

Çökürmüş'un Memlûklerinden olan Musul kale muhafızı Guzoğlu, Çavlı ve onu Musul'a tayin eden Sultan Tapar ile tek başına karşı çıkamayacağını gördüğünden, o sıralarda Urfa'yı kuşatmakta olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'dan Harran'ı teslim almasını istedi²⁶⁹. Bu sebeple Urfa muhasarasını terkederek Kılıç Arslan ile birlikte Harran'ı teslim aldı.

Harran halkı Kılıç Arslan'ın haçlılara karşı cihada geldiğini duyunca çok sevindiler. I. Kılıç Arslan Harran'da bir kaç gün kaldı ve bu sırada çok şiddetli bir hastalığa yakalandı. Bunun üzerine Malatya'ya dönmek zorunda kaldı ve hasta bir halde Malatya'ya gitti. Kılıç Arslan'ın adamları ise Harran'da kaldılar²⁷⁰. Böylece Kılıç Arslan, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu seferi ve dolayısıyla Urfa kuşatmasını tamamlayamadı²⁷¹.

1. Mevdud'un Urfa'ya İlk Taaruzu (1110)

Tell Başır savaşında hâkimiyet çatışmalarının da etkisiyle ikiye ayrılan Haçlılar, bu savaştan sonra birlikte hareket ederek özellikle Suriye kıyılarında büyük başarılar kazanıp Trablusşam, Banyas, Cübeyl (Temmuz 1109) ve Beyrut (Mayıs 1110) gibi önemli şehirleri işgal etmişlerdi. Haçlılar İslam dünyası aleyhine kazandıkları bu başarılar karşısında, başta Dimaşk emiri Tuğtekin ve Halep Selçuklu Meliki Rıdvan olmak üzere, Suriye'deki Büyük Selçuklu İmparatorluğunu metbu tanıyan bütün öteki mahalli emirliklerin Haçlılar karşısındaki durumları ciddi bir şekilde tehlikeye düşmüştü. Sultan Berkyaruk'un ölümünden sonra imparatorluk içinde istikrarı sağlayan sultan Muhammed Tapar, Musul valisi Mevdud, Mardin Artuklu emiri İlgazi ve Ahlat Şahı Sökmen el-Kutbi'ye birer mektup göndererek haçlılara karşı savaşmak üzere harekete geçmelerini bildirdi. Haçlılar Anadolu, Suriye ve Filistin'e yerleşip birer devlet kurmalarından beri onlara karşı hemen hemen bütün İslam âlemini temsil eden müşterek bir ordu ancak böylece oluşturulmuş bulunuyordu. Kısa bir zamanda Cizre'de toplanan Selçuklu ordu kumandanları arasında yapılan müzakereler sonunda, Urfa Haçlı Kontluğu üzerine yürünmesi

269 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri, s.111.

270 İbnü'l-Esir, c.X, s.333; Osman Turan, "Kılıç Arslan", İ.A.; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s.87; Hüseyin Algül, c.IV, s.317; Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s. 108.

271 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.133.

kararlaştırıldı. Vakit kaybetmeksizin Nümeyroğulları topraklarından Urfa'ya hareket eden kalabalık Selçuklu ordusu şevval 503 (Nisan) Mayıs 1110'da Urfa'yı şiddetle kuşatıp sıkıştırmaya başladı²⁷². Topluca hareket eden İslam ordusu Urfa şehrini her taraftan kuşatarak giriş ve çıkışları önledi²⁷³. Şehir halkı bu durum karşısında tamamen kaçmış memleket ıssız bir hale gelmiş, muhasara edilenler de büyük bir korku ile sarsılmışlardı. Urfa şehri yüz gün çok tehlikeli ve dehşet dolu bir durum içinde kaldı. Onlar devamlı hücumlara karşı yaptıkları ümitsiz bir mukavemetten dolayı esasen bitap bir hale gelmişken açlık felaketi de başgöstermeğe başlamıştı. Çünkü muhasara eden askerlerin çokluğundan, şehre girip çıkmak imkânsız olmuştu ve düşmanın eline geçen derhal öldürülüyordu. Şehrin etrafı cesetler ile yığılı idi. Bütün mıntika kâmilen yanmış ve hiçbir mamur yer kalmamıştı. Mevdud, şehrin haricinde bulunan bahçeleri tamamen tahrip etmişti²⁷⁴.

Urfa'nın muhasara edildiği haberini Beyrut kuşatması sırasında öğrenen²⁷⁵ Boudouin I, şehri 27 Mayıs 1110 tarihinde ele geçirip doğruca Kudüs'e gitti ve 29 Mayıs 1110'da Pentecost yortusuna katıldıktan sonra Haziran başlarında 600 şövalye ve 300 piyade ile yola çıktı. Yol boyunca 50-60-100'er kişilik birlikler Bertrand de st. Giles'in emrindeki büyük ordu da kral Boudouin'e iltihak etti²⁷⁶. Onlar Antakya'ya Tankred'in yanına gelip onu ısrarla Urfa'nın

272 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.211; Abdülkerim Özeydın, s.104; Azimi, Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler), Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 1988, s. 106.

273 Abdülkerim Özeydın, s.104.

274 Mateos, (s.239) da Mevdud'un bütün bunları Şark emiri Süleyman'ın emriyle yaptığını belirtmekteki bu Mateos tarafından Muhammed Tapar'ın yanlış olarak Süleyman diye tasvir edilmiştir.

275 Mateos (s.237-238), Tankred'den nefret eden Boudouin ve Joscelin'in bir Hıristiyanı yakışmayacak şekilde Mevdud'a haber gönderip yardım istediklerini, Mevdud'un da Harran'a gelip Boudouin'i yanına çağırdığını, fakat Boudouin'in korkarak onun yanına gitmediğini, bunun üzerine aldatıldığını anlayan Mevdud'un Urfa'ya karşı yürüdüğünü, Boudouin'in de Beyrut'u kuşatmakta olan Kral'ı acilen yardıma çağırdığını ileri sürmektedir. Mateos bu hadisenin cereyanında, Sultan Muhammed Tapar'ın Selçuklu emirlerini Haçlılara karşı savaşmaya çağırdığından haberi olmadığından ve Haçlı liderlerinin aralarındaki düşmanlık sebebiyle birbirlerini itham altında bırakmak ve Hıristiyanların nezdinde gözden düşürmek gayesine yönelik olarak ortaya attıkları rivayetlerden kaynaklandığını.

276 Abdülkerim Özeydın, s.104.

yardıma gelmeye razı ettiler. Sonra Ermeni Prens Vasil'in yanına gittiler. O da bütün askerlerini hazırlayıp Samsat'a gitmişti. Meşhur Bir²⁷⁷ şehrinde oturmakta olan Ermeni Şefi Apilgarip'de askerleriyle onların arkasından gitti. Bu arada birleşik Haçlı ordusunun Fırat'ı geçtiği haberini alan Selçuklu ordusu 503 yılı Zilhicce ayı sonunda (Temmuz 1110) bir savaş taktiğiyle Mevdud'un daha önce Artukoğlu İlgazi'ye teslim ettiği Harran'a doğru çekildi. Maksudları Haçlıları Fırat'ın doğusundaki açık sahada bir meydan savaşına zorlamak ve toptan imha etmektir. Selçuklu ordusu Haçlılar iyice yaklaşıncaya ve Dimaşk kuvvetleri gelinceye kadar burada beklemek düşüncesindeydi. Öte yandan Tuğtekin, haçlıların Urfa'yı kurtarmak için anlaşıklarını öğrenince ordusuyla Dimaşk'tan ayrıldı ve Selemiyeye önlerinde karargâh kurdu. Suriye'den gelen kalabalık bir kitle de burada Tuğtekin'e katıldı. Tuğtekin selemiyede iken haçlıların yolları üzerinde Refeniyye'ye taarruz ettiklerini ve vali Şemsü'l-Havass'ın da bir karşı taarruzla onlardan bir topluluğu öldürdüğünü öğrenmiş ve daha sonra haçlıların Fırat'a vardıklarını ve Urfa'ya gitmek üzere nehri geçmekte olduklarını haber alınca da Fırat'ı geçip Rakka tarafına Ca'ber kalesine doğru hareket etti²⁷⁸. Burada bir süre oyalanıp haçlılar hakkında bilgi edinmeye çalıştı. Bu arada Selçuklu ordugâhından ayrılan küçük birliklerin (seriyye) ve keşif kıtalarının etrafa yayıldıklarını ve Fırat'a giden yolları tuttuklarını haber alan Haçlı ordusu da Fırat kenarında beklemeyi uygun bulmuştu²⁷⁹. Diğer taraftan Urfa istikametindeki yürüyüşüne devam eden Kudüs kralı Haziran sonlarına doğru Urfa önlerine vardı. O, şehre yaklaşmaktayken, Gogh Vasil'in, Birecik hâkimi Pahlavûni ailesinin reisi Ebulgarib'in kuvvetleri de kendisine katıldılar. Mevdud Urfa'yı iki aydan beri kuşatmakla beraber şehrin surlarını bir türlü aşamamıştı. Kudüs şövalyeleri, dalgalanan sancakları ve güneş ışığında parıldayan zırhlarıyla ufukta görünen Mevdud, bunları hesapsız ve düşüncesiz bir taarruza kandırıp pusuya düşürmek ümidiyle Harran'a doğru geri çekildi. Boudouin du Bourg metbuu ve aynı zamanda kuzeni olan kralı karşılamak üzere sevinçle şehirden çıkıp derhal, Tankred hakkında şikâyetlerde bulundu. Kral bunun üzerine, Tankred'in birleşmiş Hristiyan ordularına katılmak ve hakkındaki şikâyetlere cevap vermek üzere kuvvetli birliklerle

277 Bir veya Bire: Fırat'ın Şark kıyısında ve Harran'ın kuzey batısında bugünkü Urfa'nın Birecek ilçesi.

278 Ali Sevim, "Tuğtekin", İA.; Abdülkerim Özaydın, s.106

279 Abdülkerim Özaydın, s.106.

derhal yanına gelmesi emriyle Antakya'ya elçiler gönderdi. Tankred şahsen tereddüt içindeydi; fakat onun danışma heyeti kralın davetini kabul etmesinde ısrar etti. Tankred kralın yanına gelir gelmez derhal Boudouin du Bourg hakkında talepler ileri sürdü. Urfa'nın dahil bulunduğu Osrhoene eyaletinin tarihi devrenin başından beri Antakya'ya tabi bulunduğunu ve kendisinin de burasının hukuki ve meşru yüksek hakimi olduğunu bildirdi. Kral Boudouin ise sert bir tavırla, seçilmiş bir kral sıfatıyla kendisinin doğu Hıristiyanlığının reisi bulunduğ ve bu Hıristiyan âlemi adına Tankred'in Boudouin du Bourg ile barışmasını talep ettiği cevabını verdi. Eğer Tankred bu talebe uymayıp, Türklerle hileli anlaşmalarında devam edecek olursa kendisinin artık bir Hıristiyan hükümdar muamelesi görmeyip bir düşman sıfatıyla ve merhametsizce tepeleneceğini ilave etti. Toplanmış olan şövalyeler kralın sözlerini alkışladılar ve Tankred boyun eğmek ve anlaşmak zorunda kaldı²⁸⁰.

Birleşik Frank ordusu bundan sonra, ani bir kuzeye dönüş manevrasıyla kuşatmak üzere kendilerini düşman ülkesine daha derinliğe çekmek için daha gerilere ricat etmiş olan Mevdud'un takibine girişti. Kral Boudouin tam zamanında uyarılarak, Müslüman topraklarında bulunan Şenav²⁸¹ kalesinin önünde karargâh kurdu ve kaleye karşı şiddetli hücumlarda bulundu. Bu esnada Tankred, diğer kumandanların kendisine karşı besledikleri fena niyetleri haber alarak kendi askerlerini alıp Samsat'a çekildi ve Fırat'ın kıyısında durdu. Bunun üzerine bütün Frank askerleri onun arkasından gittiler²⁸². Hıristiyan ahaliye de, arazilerini terkederek büyük nehrin çok daha kuvvetle emniyet altına alınmış olan sağ kıyısına geçmeleri tavsiye edildi. Ahali de bu tavsiyeye uydu. Bu civarda bulunan açık arazi Hıristiyanları, eşyalarını toplayarak yavaş yavaş batıya doğru yola çıktılar²⁸³. Ancak bu esnada iki Frank Mevdud'un yanına gidip Hıristiyanlığı inkâr etmişler ve Mevdud'a bütün Frank ordusunun kaçmakta olduğunu söylemişlerdi. Mevdud, bunu duyunca onları takip etmeye başladı²⁸⁴. Fakat süratli süvariler Haçlı liderlerinin bir

280 Runciman, c.II, s.96.

281 Şenav: Harran'ın şimali şarkisinde üç saatlik yol uzaklığında bulunan müstahkem bir mevki idi. O zaman bu kalenin sahibi olan Arap emirinin adı Mani idi. Bk. Mateos, s. 242-406.

282 Mateos, s. 240.

283 Runciman, s. 96.

284 Mateos, s.240.

kısmı emniyet içinde Fırat'ı geçtikten sonra onlara ulaşabildi. Nehri henüz geçmemiş olan Franklar Selçuklu askerlerini görünce büyük bir heyecan ve telaşla nehir kenarında bulabildikleri iki gemiye hücum ettiler bu ağırlığa dayanamayan gemilerin ikisi de nehir ortasında battı ve içindekiler boğuldu. Bu arada karşı tarafa geçip kurtulmak için nehre atlayan sayısız adamda boğarak öldü. Ordunun geri kalan yaklaşık 5.000 kişilik kısmı kral Boudouin ve diğerlerinin gözleri önünde kılıçtan geçirildi. Müslümanların eli ganimetlerde doldu²⁸⁵. Hiddetinden kuduran Boudouin du Bourg, Mevdud'dan intikam almak üzere birliklerinden bir kısmı ile nehri gerisin geriye geçti. Fakat adamları sayı bakımında o kadar ümitsiz derecede az idiler ki, eğer Kral Boudouin, biraz da istemeye istemeye kendisine katılan Tankred'le onu kurtarmak üzere yetişmemiş olsaydı, az kalsın imha olunacaklardı²⁸⁶. Diğer taraftan Selçuklu ordusunun esas hedefi Urfa'yı ele geçirmek olduğundan nehri geçipte Frank birlikleriyle savaşa girmedi. Birkaç gün Fırat kenarında bekledikten sonra Haçlıların işe yaramaz adamları çıkarıp erzak, silah ve araç gereçle takviye ettikleri Urfa'ya doğru yola çıktı²⁸⁷.

Atabey Tuğtekin de haçlıların Fırat kenarında perişan edildiğini öğrenince kuvvetlerinin büyük bir kısmını Urfa'yı tekrar muharasa etmek üzere dönen Selçuklu ordusuna yardıma gönderdi. Kendisi de muhtemel bir Haçlı taarruzuna karşı Dımaşk'a hareket etti. Urfa önüne gelerek bu müstahkem şehri uzun süre kuşatan Selçuklu ordusu bir netice elde edemedi dağılmak zorunda kaldı. Çünkü kış yaklaşmış, ordugahdaki yiyecek stokları azalmaya başlamıştı. Buna karşılık Frenkler Urfa'da büyük çapta erzak stok etmiş ve müdafaa için lüzumlu tedbirleri almıştı. Mevdud ortaçağın bu en müstahkem kalesini kolay kolay ele geçiremeyeceğini anlayarak Urfa'yı sürekli olarak gözaltında tutacak bir garnizonu Harran'da görevlendirdikten sonra kuşatmayı kaldırıp Musul'a döndü²⁸⁸. Bu arada İlgazi ile Sökmen el-Kutbi'nin araları açıldı. Arukoğlu İlgazi Harran'dan ayrılıp Mardin'e gitti. Müttefik Haçlı ordusuyla birlikte Urfa'dan ayrılan kont Boudouin du Bourg'da Selçuklu ordusunun muhasarayı kaldırdığını öğrenince tekrar Urfa'ya döndü. Halep

285 Müverrih Vardan, agm., s.191; Abdülkerim Özaydın, s.106; Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s. 212.

286 Runciman, s.97.

287 Mateos, (s. 240) ise Mevdud'un önce Harran'a gittiğini ve buradan daha sonra memleketine döndüğünü kaydetmekte.

288 Abdülkerim Özaydın, s. 107.

Selçuklu meliki Rıdvan'da haçlıların bu mağlubiyetini haber alınca Halep'a bağlı olup daha önce Tankred tarafından işgal edilmiş olan beldeleri geri almak için harekete geçti. Hatta Antakya arazisine de taarruzda bulunup pekçok ganimet ele geçirdi. Haçlıların döndüğünü haber alınca da Haleb'e geri çekildi²⁸⁹. Frank askerleri ise mahcup bir vaziyette oldukları halde her biri kendi mıntikasına döndü. Çünkü onlar, Hıristiyanları kurtarmak şöyle dursun, onların mahvına sebep olmuşlardı²⁹⁰.

Mevdud kumandasındaki Büyük Selçuklu ordusu Haçlılara karşı gerçekleştirdiği bu ilk seferde Urfa'yı ele geçirmemekle beraber şehrin tarıma müsait arazisini tahrip etmek ve Fırat kenarında Franklara ağır bir darbe indirmek suretiyle büyük bir başarı elde etti²⁹¹. Tarihçiler Mevdud'un bu seferinin Urfa haçlı kontluğu tarihinde bir dönüm noktası teşkil ettiğini ifade etmektedirler Bu sefer sayesinde kontluğun temellerinin sarsıldığını vurgulamakla bu muvafakiyeti tesbit ve kabul etmektedirler²⁹².

2. Mevdud'un Urfa Bölgesi'ne Yaptığı İkinci Sefer

Selçuklu Ordusunun 503/1110 yılındaki Urfa kuşatması sırasında ekili araziye tahrip etmesi, Urfa'ya yardıma gelen müttefik Haçlı ordusuna mensup bir kısım kuvvetlerin ve Urfa'nın yerli halkının Fırat nehri kıyısında kılıçtan geçirilmeleri, Halep Selçuklu Maliki Rıdvan'ın da Tankred'in yokluğundan istifadesiyle Halep ve Antakya yöresine akınlar düzenlemesi Haçlı liderlerini çileden çıkardı ve intikam hissiyle karşı taarruza geçirdi. Böylece Haçlıların Fırat kenarından dönüşleri sırasında başlattıkları bu yağma ve taarruz hareketiyle birçok Müslüman şehri tahribat ve yağmaya maruz kaldı.

Bu arada Kral Boudouin, Baalbek ve Bika yöresine saldırmaya başlamış ve Atabeg Tuğtekin'i bu bölgede elde edilecek mahsulün üçte birini vermek şartıyla bir anlaşma yapmaya zorlamıştı (Sefer 504/19 Ağustos–11 Eylül 1110). Nitekim o, 3 Rebiülahir (19 Ekim 1110) tarihinden başlayarak 47 günlük bir kuşatmadan sonra 4 Aralık 1110'da Suriye'nin sahil bölgesindeki Sayda'yı da ele geçirmiş ve

289 Abdülkerim Özeydn, s.108.

290 Mateos, s.241.

291 Abdülkerim Özeydn, s.108.

292 Runciman, c.II, s.1 17; J.B., Segal, s.233.

eman verdiği şehir halkını fert başına 20 bin kûsur dinar haraca mahkûm etmişti²⁹³. Tankred ise, bölgesine taaruz etmesini bir ihanet saydığı Rıdvan'ın arazisinde şiddetli bir istila hareketine başladı. O, Sınırın hemen yanı başında bulunan Nâkira kalesini hücumla zaptettikten sonra Haleb'den ancak 30-35 kilometre uzaklıkta bulunan Esarib üzerine yürüdü²⁹⁴. Kaleyi muhasara ederek, erzak ikmali yapmalarına mani oldu. Antakya hâkimi daha sonra da kaleyi daha şiddetli bir şekilde muhasaraya başladı ve sonunda kaleyi kılıç zoruyla zapt etti. Bunlar halktan iki bin kişiyi öldürmüşler, geri kalan erkekleri ve çoluk çocuğu da esir almışlardı. Antakya hâkimi daha sonra Zedina'ya gidip orayı da muhasara ve zapt etti. Esarib halkına yaptıklarını onlara da yaptılar. Menbic ve Balis ahalişi bunu duyunca korkup şehirlerini terk ettiler. Haçlılar bu şehre varıp içerde kimsenin olmadığını görünce de oradan ayrılmışlardı. Suriye'deki Müslümanlar Haçlılara karşı kendilerini müdafaa edecek kimse bulunmadığından, Suriye'deki bütün Müslüman şehirleri Haçlılarla anlaşma yapmaya teşebbüs etmişler, fakat haçlılar kısa bir süre içinde muayyen bir meblağ verilmedikçe onların barış tekliflerini kabul etmediler. Bunun üzerine Haleb hâkimi yedibin dinar, Şeyzar hâkimi ibn Munkiz dördübin dinar, Hama hâkimi Ali ikibin dinar ödemek şartıyla Haçlılarla barış yaptılar. Barışın süresi mahsûlün yetişip hasat edilmesine kadardı (504/1111)²⁹⁵. Haleb'in kuşatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalması başta Rıdvan olmak üzere bütün halkı endişeye düşürdü. Yardım için müracaat edecekleri ilk yer tabiatıyla Büyük Selçuklu Devletiydi. Suriye bölgesinde haçlı zulüm ve istilasına maruz kalan beldelerin emir ve halkı Sultan Muhammed Tapar'ın Cemaziyülevvel 504/15 Kasım-14 Aralık 1110 tarihinde Bağdad'a geldiğini duyunca mektup gönderip yardım istemeye başladılar. Bu arada Haleb'de muhtemelen Rıdvan'ın emriyle Haşimi eşrafından bir zatın başkanlığında sufi ve tüccar halifeden yardım istemek üzere hilafet merkezi Bağdad'a gönderildi²⁹⁶. Halep heyeti ve bunlara katılan Suriye'nin öteki bölgelerinden gelen heyetlere mensup birçok kimse 17 Şubat 1111'de Sultan'ın özel camiine giderek Cuma namazı sırasında bağırıp çağırmaya, feryad ederek Suriye'deki haçlı istilasının elim sonuçlarını açıklayıp gösteriler yapmaya başladılar. Sultan ve

293 Abdülkerim Özeydin, s.109.

294 Runciman, c.II, s.97.

295 İbnü'l-Esir, c.X, s.386.

296 Abdülkerim Özeydin, s.110.

halifenin bu ciddi durumla hiç ilgelenmediklerini, din gayretlerinden yoksun olduklarını söylediler²⁹⁷. Hatta heyecan ve taşkınlıkları o derece arttı ki; camide hutbe okuyan hatibi aşağıya indirip minberi parçalayarak halkın Cuma namazını kılmasına da engel olmuşlardı. Fakat çok geçmeden Sultan adına gönderilen bir hadim ve komutanların, Sultanın Haçlılara karşı kendilerine yardım göndereceğini vaat ettiğini bildirmeleri üzerine gösteri ve tahribata son verdiler. Bir hafta sonra yine bir Cuma günü (24 Şubat 1111), bu defa halifenin özel camiine gidildi. Zorla içeri girilerek orada da taşkınlık ve tahribat yapıldı²⁹⁸. Bu sırada Sultan'ın kızkardeşi halife el-Mustazhir Billah'ın karısı Seyide Hatun birçok ağırlıklarla İsfahan'dan Bağdad'a gelmişti. Gözleri önünde cerayan eden bu acıklı olaylar karşısında, son derece üzülmekten kendini alamadı. Halife, kendi özel camiinde girilen bu eylemlere kızdı ve bunlara önyak olanların yakalanıp cezalandırılmalarını istedi ise de, Sultan, bu konuda onu ikna ederek bunda vazgeçirip, beraberinde bulunan emir ve kumandanlara “Haçlılara karşı derhal bir sefer hazırlığına başlanmasını” bildirdi. Bunun üzerine Bağdad'taki Haleb ve öteki Suriyeli heyetler, ümit ve sevinç içinde memleketlerine döndüler²⁹⁹. Bu arada Selçuklu Sultanı, Musul valisi emir Şerefüddin Mevdud'u başkomutan olarak görevlendirdikten başka, Haçlılara karşı yapılacak cihat seferi için İslam âlemindeki tabi siyasi kuruluş temsilcilerine mektuplar gönderek çağrıda bulundu. Bir süre sonra Ahlat emiri Sökmen, Emir Porsuk, Hemedan emirleri İlbeyi ve Zengi, Meraga Selçuklu valisi Ahmedil, Erbil Emiri Ebul Heyca, İlgazioğlu Ayaz³⁰⁰ ve diğer bazı emirler, kuvvetleriyle birlikte Şehzade Mesut ve Mevdud'un kuvvetlerine katılmak üzere memleketlerinden ayrıldılar³⁰¹. Başkumandan Mevdud, Musul'dan hareketle Şebahtan

297 Ebu'l-Ferec, c.II, s.350.

298 Ali Sevim, “Suriye Selçukluları”, c.VII, s.449.

299 İbnü'l-Esir, c.X, s.386–387; Ebu'l-Ferec, c. II, s.350.

300 Mardin Artuklu emiri İlgazi Sultan'dan çağrı mektubu almış ise de aralarımın açık olması dolayısıyla sefere bizzat katılmayıp bir miktar atlı ile oğlu Ayaz'ı göndermiştir. Bk. Ali Sevim, “Artukoğlu İlgazi”, Belleten, Sayı: 104, Ankara 1962, s.665.

301 Ali Sevim-Erdoğan Merçili, s. .391; İbrahim Aıtuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s.44.

bölgesine gelmiş ve burada Tellü Kurad³⁰², Kotedil³⁰³, Çolman³⁰⁴ ve daha bazı kaleleri fethetti³⁰⁵. Çok geçmeden yukarıda adları geçen emirlerin kumandaları altındaki kuvvetler birer birer gelerek, 1110 seferinde olduğu gibi, bir kısmı da Nümeyroğulları kabilesinin oturduğu Harran arazisinde toplanmaya başladılar³⁰⁶. Bu emirler toplandıktan sonra Urfa'yı almak için harekete geçtiler, bunun üzerine süvarisi ve piyadeleriyle bütün Haçlılar toplanıp Fırat'ı geçerek Urfa'yı Müslümanlara karşı müdafaa etmek için yola çıktılar. Fırat kıyısına geldikleri zaman Müslümanların çok sayıda askere sahip olduklarını haber aldılar, bu sebeple, daha ileri gidemeyip Fırat kenarında beklediler. Müslümanlar ise bu durumu görünce Urfa'dan ayrılıp Harran'a gittiler, maksatları Haçlıların Fırat'ı geçerek kendilerine doğru yaklaşmalarını sağlamak ve onlarla savaşa girmektir. Müslümanlar Urfa önlerinden ayrılınca Haçlılar yanlarında getirdikleri erzak ve zahirelerle Urfa'ya geldiler. Urfa'daki halkın ihtiyaç hissettikleri şeyleri şehre bıraktılar. Daha önce Urfa'da az miktarda erzak kalmıştı ve şehir neredeyse fethedilecekti. Aciz, zayıf ve fakru zaruret içindeki insanları da alıp tekrar Fırat kenarına döndüler ve Suriye tarafına geçtiler. Haleb'e bağlı şehir ve köylere dağılıp buralarda ne varsa, yağmalayıp mahvetteler. Halkın bir kısmını öldürdüler, bir kısmını da esir aldılar. Bu arada çok sayıda kadın ve çocuğu da esir aldılar. Selçuklular Haçlıların geri dönüp Fırat'ı geçtiklerini duyunca derhal Urfa'ya yürüyüp şehri muhasara ettiler, fakat durumlarının kuvvetlendiğini ve Haçlılar tarafından orada bırakılan erzak ve çok sayıdaki askerler sayesinde halkın cesaret ve morallarenin düzeldiğini gördüler ve hiçbir şey elde edemeyeceklerini anlayınca buradan uzaklaşmaya karar verdiler³⁰⁷. Bu sırada Şeyzer emiri Sultan b. Munkiz'den Selçuklu ordusu başkumandanı Emir Mevdud'a bir mektup gelmişti. İbn Munkiz bu mektubunda: "Antakya Prensi Tankred'in Şeyzer topraklarına girdiğini, Şeyzer'in tam karşısına, yeniden girişeceği akınların hareket üssünü oluşturacak

302 Sabahtan bölgesinde bir kale bk. İsm Demikent, c.I, s.142, n.555.

303 Kotedil: el-Cezire'de, birecik'in altı saatlik cenubi şarkisinde bir kasaba idi. Bk. Mateos, s. 242, n.63.

304 Çolman veya Culman: Urfa'nın cenubi şarkisinde bir köy. Bk. Mateos, s. 242, n.64.

305 Mateos, s.242.

306 İlk birleşmeler Harran'ın kuzeyindeki Şabahtan'da başlamış, bütünü itibarıyla Harran'da toplanmıştır. Bkz. Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.216, n.663.

307 İbnü'l-Esir, c.X, s.388-389.

olan Tell İbn Ma'şer kalesinin yapımına başlandığını” bildirdikten sonra “Ordunun Şeyzer yönüne gelip haçlılara karşı savaşmasını” istemişti. Haçlılara karşı önceden bir planı olmadığı anlaşılan Selçuklu ordusu ise İbn-i Munkiz’in bu çağrısına uyarak hareket geçti³⁰⁸. Bunlar Urfa’dan Suruç şehrine giderek Fırat nehrini geçip metin bir kale olan Tell-Bâşir’in önüne gelip (28 Temmuz 1111)³⁰⁹ kaleyi muhasara altına aldılar. Bu arada Nikris hastalığından rahatsız olmasına rağmen Hemadan emiri Porsukoğlu Porsuk’ta sultan Muhammed Tapar’ın emrine uyarak birleşik Selçuklu ordusuna katıldı. Diğer taraftan Tell Başir kuşatmasına gönüllüler de katılmış ve kale etrafında lağımlar açmak suretiyle yardımcı olmuşlardı. Muhasaranın giderek şiddetlenmesi üzerine Tell-Başir senyörü Joscelin de Courtenay bir takım hediyeler vererek vaadlerde bulunduğu Merağa emiri Ahmedil-i kandırmış ve diğer emirlerin muhalefetine rağmen Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını teşkil eden askerleriyle kuşatmadan vazgeçerek kale önünden uzaklaşması için onu razı etmişti³¹⁰. Diğer emirlerin ısrarlarına rağmen Joscelin’in teklifini cazib bulan Ahmedil Müslümanlara ihanet ederek mahasarayı terk etti. Ahmedil’in ayrılmasından sonra diğer Selçuklu kuvvetleri de Tell-Başirden ayrılarak Halep şehrine doğru yola çıktılar³¹¹. Böylece 26 gün kuşatılan ve düşmesi belki de bir an meselesi olan kale Ahmedil’in müslümanlara ihanet etmesinden dolayı neticesiz kaldı³¹².

3. Mevdud’un Urfa Bölgesi’ne Üçüncü Seferi

Musul emiri Mevdud’un 505/1112 yılında Urfa üzerine üçüncü bir sefer düzenlediğini görmekteyiz. Üçüncü seferinden önceki iki seferinde de ganimet bakımından çok başarılı olmasına rağmen kesin sonuca ulaşamayan Mevdud, bu defa Franklardan giderek nefret etmeye başlayan Urfa’daki Ermenilerle işbirliği yaparak şehri zaptetmek üzere harekete geçti. Mevdud’un bu seferine mutad

308 Ali Sevim-Erdoğan Mercii, a.g.e., s.351.

309 Mateos, s.243; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu, s.51; Ebu'l-Ferec, c.II, s.351.

310 Mateos, s. 243; Abdülkerim Özaydın, s. 114.

311 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s.391; Runcıman, c.II, s.100-101.

312 İbnü'l-Esir, (c.X, s.389) Tell-Başir’in 45 gün kuşatıldığını belirtmesine karşın, Demirkent, (c.I, s.147) muhasaranın 26 gün sürdüğünü tesbit etmiştir.

hilafına tek başına çıkması onun Ermenilerle anlaşmış bulunduğu ve zaman kaybetmeden bu fırsatı değerlendirmek istediğine delalet etmektedir³¹³.

Musul hâkimi Mevdud, Muharrem ayında (Haziran-Temmuz 1112) Urfa üzerine yürüdü, şehir halkı, bunu hiç ummadığı için kaygısız bir halde idi. Mevdud, Gubin'e oradan da bütün askerleriyle beraber Urfa kapısı önüne yaklaştı³¹⁴. Mevdud burada şehri muhasara altına aldı. Ekili araziye ve daha önceki seferler sırasında zarar görmemiş olan bağ ve bahçeleri tahrip etti. İki yıldır mahsûl alamayan Urfalılar bu yılda aynı tehlike ile karşı karşıya kaldı ve tam hasad zamanında başlayan muhasara ve tahribatı yaşlı gözlerle seyretmekten başka bir şey yapamadılar. Bu yüzden şehirde büyük bir kıtlık başgösterdi. Mevdud büyük bir moral çöküntüsü içinde olan Urfalılara muhtelif vaadlerde bulunarak şehri kendisine teslim etmeleri halinde bu sıkıntı dolu hayata son vereceğini, bundan böyle sulh içinde yaşayabileceklerini söyledi. Ancak Urfalılar bu tekliflere müsbet bir cevap vermediler³¹⁵.

Bu sırada Frankların zulmünden ve her yıl vukubulan muhasaralardan bıkip usanan ve muhtemelen daha önce Mevdud ile anlaşan bir kısım Ermeniler, Mevdud'a gizlice haber gönderip şehri Türklere teslim etmek hususunda tasarladıkları planı bildirdiler³¹⁶. Kararlaştırılan plana göre Mevdud muhasarayı kaldırdığı intibamı verip, Urfa garnizonunun şehir surlarını muhafaza hususundaki dikkatlerini gevşetmek gayesi ile Suruç'a doğru hareket edecek ve gizlice geri dönüp Ermenilerle kararlaştırmış olduğu sur kesiminden ani olarak şehre girecekti³¹⁷.

Mevdud bu düşünceyle 506 yılı Muharrem ayında (28 Haziran–27

313 Abdülkerim Özeydn, s.1 16.

314 Mateos, s.246.

315 Abdülkerim Özeydn, s. 116; M. Halil Yımanç, Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri, "Türk Tarihi'nin Ana Hatları" eserinin müsveddeleri, No.51, s.17.

316 Abdülkerim Özeydn, s.117.

317 Demirkent, c.I, s. 151.

Temmuz 1112) Urfa'dan ayrılıp³¹⁸ Suruç'a gitti³¹⁹. Urfa'da yaptığı gibi orada da bağ, bahçeleri ve diğer ekili araziye tahrip etti. Ancak Mevdud, Haçlılara gereken önemi vermedi ve lüzumlu müdafaa tedbirlerini de alamadı. Bu arada Tell-Başır hakimi Joselin üzerlerine ani bir baskın düzenledi, askerlerin hayvanları otlakta dağılmıştı. Haçlılar bunların çoğunu gasb ettikleri gibi çok sayıda askeri de öldürdüler. Müslümanlar onunla savaşa hazırlandıkları sırada Joscelin onları bırakıp Suruç'a geri döndü³²⁰. Mevdud, yedi gün Suruç şehrinde kaldıktan sonra Urfa'ya doğru hareket etti. Bazı adamlar onu yolda karşılayıp: "Bize bir sadaka ver, biz de bugün Urfa'yı sana teslim edelim" dediler. Mevdud bu adamların istediklerini büyük bir memnunlukla verdi. Onlar da Mevdud'u beş adamla beraber geceleyin Urfa'ya getirip bu çok nüfuslu şehri Türklere teslim ettiler. Onlar, şehrin şark tarafında bulunup diğerlerinden en yüksek olan kuleyi onun eline verdiler. Yüz asker, bu kuleyi işgal etti. Sonra diğer iki kuleyi de zaptettiler ve oralarda da asker yerleştirip çoğaldılar. Fakat Mevdud'tan önce gizlice Urfa'ya gelmiş olan Tell-Başır senyörü Joscelin de Courtenay, Urfa kontu Baudouin'i ve diğer Frank askerlerini yanına alıp Türklere karşı harp etmek üzere surlara doğru koştu³²¹. O, kuleye o kadar şiddetli bir hücum yaptı ki, Türk askerlerini kâmilten oradan aşağı döktü. Bu suretle gerek kuleyi teslim etmiş olan adamlar, gerekse onu işgal edenler beraberce telef oldular. Urfa şehri böylelikle o gün Joscelin ve şehrin askerleri tarafından Mevdud'un elinden alındı. Bu sırada çok öfkelenmiş olan Kont Joscelin, bazı dedikoducuların kötü sözlerinin tahrikiyle öldürmeler ve yakmalarla halkın içinden birçok masum adamların kanını akıttı. Musul emiri Mevdud'a gelince o, bu Urfa seferinde de istediğini elde edemeyince şehri muhasaraya devam etmenin bir fayda sağlamayacağına karar

318 Mateos, (s. 247) Mevdud'un böyle bir planından bahsetmemekle beraber, onun önce 1500 kişilik bir grubu 15 Haziran tarihinde Suruç'a hücum etmek için gönderdiğini, fakat bu kuvvetin Suruç'ta bulunan Tell-Başır hâkimi Joscelin'in ani ve mukabil taruzu ile mağlup olduğunu ve kayıplar vererek Urfa'ya Mevdud'un yanına kaçtıklarını, bunun üzerine Mevdud'un bütün kuvveti ile Suruç'a karşı yürüdüğünü belirtmekte.

319 lbnü'l-Esir, c.X, s.393.

320 lbnü'l-Esir, c.X, s.393.

321 Mateos, s.246.

vererek Urfa önlerinden ayrıldı ve Sabahtan'daki Tell-Mavzen'i³²² ele geçirdikten sonra Musul'a döndü³²³.

4. Mevdud'un Harran'a Gelmesi

562 (1114) tarihinde İran aspasaları Emir Mevdud, muazzam bir ordunun başında olduğu halde Franklara karşı yürüdü ve bir Müslüman şehri olan Harran'a geldi. Urfa kontu Boudouin, bu sırada askerleriyle beraber Tell-Başer şehrinde bulunuyordu. Bazı Franklar kontun yanına gelip: "Birçok insanlar birleşmiş ve Urfa şehrini Türklere teslim etmeye niyet etmişlerdir" dediler. Bu kötü niyetli kişilere inanan Kont, bir karar verip Suruç kontu Payen'i halkı kâmilen şehirden dışarı çıkarmak vazifesiyle derhal Urfa'ya gönderdi³²⁴. Franklar, o gün ellerinde kılıç olduğu halde şehrin bütün halkını tard edip kâmilen imha etmek kararım verdiler. Franklar, böylelikle hiçbir kabahat işlememiş olan masum insanların kanını akıtıcaklardı. Çünkü onlar, kendi kötü yüreklerine göre kendilerinden olmayan bütün insanları fena biliyorlardı. Daha sonra Urfa şehri müthiş bir akıbete uğradı. Baba oğlunu, oğul da babasını inkâr etti. Şehir haykırış ve figanlarla doldu ve her bir ev matem içine düştü. Çünkü Franklar, halkı evlerinden tardedtiler ve evlerde kalanların yakılması emrini verdiler. Şehirde 80 kişiden başka kimse kalmadı. Tard edilen halk Samsat şehrine gitti ve Urfa ıssız kaldı. Bu sırada Harran'da bulunan Türk ordusu, Fırat nehrini geçerek Kudüs kralı ve Franklara karşı harp etmek üzere bütün mevcudu ile Kudüs'e karşı yürüdü. Mevdud'un Kudüs kapılarına kadar ilerlemiş olduğunu duyan Boudovin, Urfa halkına yapmış olduğu haksız muameleden dolayı çok mahcup oldu. Bunun üzerine O, halkın kendi yerine iade edilmesi için emir gönderdi ve üç gün içinde herkes kendi evine döndü. Bu esnada Müslüman askerleri, Taberiye denizi yakınında karargâh kurmuşlardı³²⁵.

322 Tell-Mavzen: Bugünkü Viranşehir.

323 Mateos, s.247. Krş. Demirken, c.I, s.152, Runcıman, c. II, s.102.

324 Mateos, s.249.

325 Mateos, s.250.

F. Aksungur el-Porsuki'nin Urfa Bölgesine Taaruzu

Taberiyye³²⁶ Savaşı'ndan sonra, bahara kadar Tuğtekin'in yanında kalmak üzere 21 Rebiyülevvel (5 Eylül 1113)'de Mevdud Tuğtekin ile birlikte Dımaşk'a döndü³²⁷. Mevdud Dımaşk'a gelince Meydan-ı Ahdar³²⁸ daki bir evde misafir olarak ikamet etmeye başladı. Atabeg Tuğtekin ev sahibi olarak ona bizzat kendisi hizmet ediyor, aralarındaki dostluk ve muhabbet de her gün artırıyordu. İkiisi birlikte Şam Ulucamii'ne gidiyor ve namazlarını kıldıktan sonra Hz. Osman'ın H.24/M.846'da Medine'den Taberiyye'ye gönderdiği, Tuğtekin'in de Haçlı tehlikesi karşısında 492/1099 tarihinde Şam Ulucamii'ne getirttiği mushafı ziyaret ediyorlardı. Emir Mevdud bir süre sonra Babü'l-Hadid³²⁹ önündeki ovada konaklamaya başladı. Her Cuma günü şehre gelen Emir Mevdud, Atabeg Tuğtekin ile birlikte Cuma Camii'ne giderdi³³⁰. Yine bir seferinde Rebiyülevvel ayında Tuğtekin ile beraber Cuma namazını kılmak üzere camiye gittiler. Namazı bitirip Tuğtekin ile elele caminin avlusuna çıktılar. Bu sırada bir Batını Mevdud'un üzerine saldırıp hançerle dört yerinden yaraladı. Batını öldürülüp başı kesildi, fakat hiç kimse onu tanıyamadı³³¹. Sonra cesedi yakıldı. Bu sırada Mevdud oruçluymdu. Tuğtekin'in evine götürüldü. Orucu bozması söylendiyse de o kabul

326 Taberiyye: Filistin'de Taberiye gölünün yakınında bk. Mateos, s.406.

327 İbnü'l-Esir, c.X, s.396.

328 Meydan-ı Ahdar (Gök Meydan): Dımaşk'ta meşhur bir meydan bk. R. Hartman, "Şam", İ.A.

329 Babü'l-Hadid (Demirkapı): Dımaşk surkapılanından biri bk. R. Hartman, "Şam", İ.A.

330 Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", c.VII, s.161.

331 Mevdud'un öldürülmesi hakkında çeşitli rivayetler mevcut. İbnü'l-Esir'e göre (c.X, s.396) Suriye'de Bâtıniler korktukları için onu öldürmüşlerdi. Başka bir rivayete göre ise Tuğtekin, Mevdud'dan korkup kiralık katillerle onu öldürtmüştür. Mateos'a göre (s.252) ise Mevdud Dımaşk'ta bulunduğu sırada Tuğtekin'i ortadan kaldırıp şehri ele geçirmeye karar verdiğini onun bu hainane fikirlerinden haberdar olan Tuğtekin'in idama mahkûm bir İranlıyı hapisten çıkardığını ve 500 dehakan karşılığında ona öldürttüğünü kaydetmekte. Tarihçilere göre ise, bu suikastte Rıdvan'ın da rolü olduğu şeklindeki görüşe rağmen, Tuğtekin'in bu suikastte baş tertipçisi olduğu üzerindeki suçlamalar büyük ağırlık kazanmakta bk. Ali Sevim, "Tuğ-Tegin", İ.A.; Coşkun Alptekin, Dımaşk, s.68-69.

etmedi ve: “Allah’a oruçlu olarak kavuşacağım” dedi ve o gün vefat etti³³². Haçlılara karşı hemen hemen her yıl seferler tertip eden Mevdud zaman zaman Rıdvan’a da yardım etmiştir. Dukak’ın ölümünden (1104) sonra Şam’da tam selahiyetle hüküm süren Atabeg Tuğtekin’in yardımına koşmuştu. Yalnız Urfa kontluğu ile değil, Kudüs krallığı ile de savaşmıştı (1113)³³³. Onun öldürülmesi ile Haçlılar ilk defa karşılaştıkları büyük bir tehlikeden kurtulmuşlardı³³⁴.

Sultan Muhammed Tapar, Emir Mevdud’un öldürülüğünü duyunca M.1114 yılında Emir Aksungur el-Porsuki’yi Musul ve civarına vali tayin etti³³⁵. Ayrıca oğlu Melik Mesud’u da Aksungur ile beraber gönderip o’na “Haçlılara karşı cihada devam etmesini” bildirdi. Aksungur, Musul’a ulaştığında, ona itaat eden emirler arasında İmadeddin Zengi b. Aksungur ile Sincar da vardı. Porsuki doğruca Ceziret İbn Ömer’e³³⁶ gitti ve Mevdud’un naibi de burayı ona teslim etti. Oradan birlikte Mardin’e gittiler. Porsuki Mardin önlerinde karargâh kurup muhasaraya başladı. Sonunda şehrin hâkimi İlgazi Aksungur’a boyun eğdi ve oğlu Ayaz’ı da askerleri ile Aksungur’la beraber gönderdi. Porsuki onbeşbin süvari ile buradan Urfa’ya gitti. Urfa önlerinde karargâh kurup şehri muhasara etti. Haçlılar ona boyun eğmeyerek savaşa devam ettiler³³⁷.

Porsuki’nin bu muhasarası sırasında (M.1114) Franklar, Urfa’dan çıkarak müslümanları mütemadiyen öldürüyorlardı. Bunlar bir defasında şehirden çıkarak onbir müslümanı³³⁸ yakalamışlar ve şehre getirerek Türklerin gözü önünde ellerini ve ayaklarını kestikten sonra cesetlerini duvara çivilemişlerdi. Bunun üzerine Aksungur bu hadiselerden müteessir olarak elli Frank esirini getirip bunları öldürttü³³⁹. Daha sonra muhasara ve çarpışmalar çok şiddetlendi. Müslümanlar kahramanca savaşarak iki ay birkaç gün müddetle

332 İbnü’l-Esir, c.X, s.396.

333 Coşkun Alptekin, Dımaşk, s.47.

334 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri, s.192–193.

335 Azimi, s. 110.

336 Bugünkü Cizre ilçesi bk. M. Hartmann, “Cezire-i İbn Ömer”, İ.A.

337 İbnü’l-Esir, c.X, s.399.

338 İbnü’l-Esir, c.X, s.399) göre dokuz Müslüman.

339 Ebu’l-Ferec, c.II, s.352–353.

orada kaldılar³⁴⁰. Ancak yiyecek sıkıntısı nedeniyle bir sonuç elde edemediler. Bu sırada Selçuklu kuvvetleri Fırat nehrine doğru ilerleyerek çevreyi akınlara uğratarak Suruç, Samsat ve Fırat kenarında Franklara ait bahçe ve tarlaları sistemli bir şekilde tahrib ettiler³⁴¹.

Diğer taraftan bu kuşatma sırasında, Maraş, Keysun ve Ra'ban ile diğer bazı yerlere hâkim olan Ermeni Gog-Vasil'in ölümü üzerine idareyi eline geçiren karısı Franklardan çekindiği için Haçlılara karşı müdafaa tedbirlerini almış, askerlere bahşiş dağıtmış ve Urfa önlerinde bulunan Aksungur'a haber iletip itaat arz etmek istediğini, bu maksatla adamlarından birini kendine göndermesini talep etmişti. Aksungur'da Habur hakimi emir Sungur Dizdar'ı oraya gönderdi. Sungur oraya varınca Gog Vasil'in karısı onu çok iyi karşıladı ve çok miktarda para verdi. Sungur, Gog Vasil'in karısının yanında iken yüz süvariden müteşekkil haçlı birliği gelip Sungur'un adamlarına saldırdı³⁴². Çok çetin bir savaş sonunda Müslümanlar galip geldi ve Haçlıların çoğunu öldürdüler. Sungur Dizdar, Gog vasil'in karısı tarafından Melik Mesud ve el-Porsuki'ye verilen hediyelerle geri döndü ve onun itaat arz ettiğini bildirdi. Bu arada Gog Vasil'in karısının Türk hâkimiyetini tanıdığını ve Aksungur'a itaat arzettiğini duyan bölgedeki haçlıların çoğu Ermeniler'in yanından ayrılıp Antakya'ya gittiler³⁴³.

Aksungur ise Urfa kuşatmasını terkettikten sonra Sabahtan yörelerinedönmüşvebabasınınseferekatılmamasınınedeniyleİlgazi'nin oğlu Ayaz'ı tutuklayarak Mardin'in köylerini yağmalamıştı³⁴⁴.

Aksungur'un Urfa bölgesine yaptığı bu seferde selefleri gibi

340 İbnü'l-Esir, c.X, s.399; Coşkun Alptekin, "Aksungur el Porsuki", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, c.II, İstanbul 1989, s.297; A. Zeki Velidi Togan, "Aksungur al-Bursuki", İ.A.

341 Mateos, s. 254; İbnü'l-Esir, c.X, s.399; Ebu'l-Ferec, c.II, s.353.

342 Bar Hebraus (c.II, s.354) bu hadise hakkında; Gog Vasil'in karısının Sungur'a: "Adamlarınıza emrediniz geceyi şehir dışında geçirmesinler, zira Frank saldırısına maruz kalabilirler" dediye de o mağrur bir şekilde bu teklifi reddetti. Nihayet 700 Frank süvarisi Sungur'un adamlarını mağlup etti ve pek azı kaçıp kurtulabildi diyorsa da, İbnü'l-Esir, (c.X, s.400)'in verdiği bilgilerin ışığında bunun doğru olmadığını görüyoruz.

343 İbnü'l-Esir, c.X, s.399.

344 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 197.

hedefine ulaşamamıştı. Ancak Gog Vasil'in zevcesinin bu sefer sırasında Aksungur el-Porsuki'ye sadakatini bildirerek Türk hâkimiyetini tanınmasını, bu seferin kayda değer bir başarısı olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü Gog Vasil'in karısının bu hareketi Urfa'nın bütün kuzey batısını Türk nüfuz alanına sokmuştur. Fakat Aksungur'un İlgazi ile mücadeleye girmesi yüzünden bundan arzu edilen sonuç alınamamış. Boudouin du Bourg'un Gog-Vasil'e ait şehirler ve araziye ilhak etmesine ve Urfa Kontluğunun kuvvetlenmesine sebep olmuştur³⁴⁵.

1. Porsuki'nin 1115 Yılındaki Urfa Seferi

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Haçlılarla yapılan seferler esnasında bu karışık siyasi ortamdan yararlanarak merkezle irtibatlarını kesen Dımaşk, Halep beylerini ve Artuklu hükümdarlarını da itaat altına almayı hedef almıştı. Bundan dolayı, bu emirler, Haçlıların varlığını kendi iktidarlarının devamı için bir garanti olarak görüyorlardı. Kendilerini tehlikede gördükleri zaman onlarla işbirliği yapmaktan çekinmiyorlardı. Bunun için Sultan, 1115 yılında hem bu emirleri itaat altına almak, hem de Antakya ve Urfa haçlı kontluklarına karşı sefer yapmak için, Emir Porsuk kumandasında yeni bir ordu gönderdi³⁴⁶. Porsuki, Sultanın henüz pek genç olan oğlunu³⁴⁷ da beraberine alıp bu muazzam ordu ile birlikte Urfa'ya karşı yürüdü. 15 Mayıs Cuma günü, Urfa'nın kapısı önüne geldi ve otuz gün kadar şiddetli hücumlarda bulundu. Porsuki daha sonra Fırat nehrine doğru gidip nehir kıyısında bulunan Bir (Birecik) şehrine karşı yürüdü. Fırat'ın öbür kıyısında bulunan bütün Frank askerleri toplandılar. Her iki taraf birbirleriyle çarpışmaya cesaret edemediler ve Porsuki tekrar Urfa'ya doğru yürüdü, oradan bir müslüman şehri olan Nisib'e gitti³⁴⁸. Bu bölgenin Türk hükümdarları, başta Artuklu

345 Aksungur el-Porsuki'nin bu seferi hakkında bk. Runciman, c.II, s. 128; J.B. Segal, s. 235; Demirken, c.I, s.157; Ali Sevim, "İlgazi", s.666.

346 Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstanbul 1987, s. 34.

347 Bu şehzade Gıyaseddin Mesud'dur. İbnü'l-Esir Mateosla mütefiken onun bu sefer esnasında muazzam bir orduyla birlikte Porsuki ile beraber olduğunu zikretmiştir. Mateos, s. 254, n.92.

348 Maetos, a.g.e., s.254.

İl-gazi ve Malatya Sultanı Tuğrul Aslan namına hareket eden Artuklu Belek, Porsuk'a karşı birleşerek onu mağlup ve yanında bulunan sultanın küçük oğlunu esir ettiler, ancak bir müddet sonra onu serbest bıraktılar³⁴⁹.

Porsuki 1116 Yılında Urfa'ya bir sefer tekrar düzenledi. Bizanslıların Balkanlarda önce Peçeneklerle, sonra da Macarlarla savaşları, Sultan Mesud ile kayınpederi Danişmendli emir Gazi'nin Şark işleriyle uğraşmalarına fırsat verdi. Şarkta Müslümanlar ve Hıristiyanlar karşılıklı iki cephe halinde bulunur iken, Türk ve Frank hükümdarı kendi menfaatlerine göre ittifaklara giriştiler. Bu arada din farklarını tesiri de azalmıştı³⁵⁰. Bu esnalarda Porsuki (1116) tekrar asker toplayıp Urfa üzerine geldi. Porsuki, Urfa'yı muhasara ettiği zaman İl-Gazi, Şam Emiri Tuğ-Tekin ile birlikte Kont Roger, Kudüs kralı ve Urfa Kontu Boudouin ile birleştiler. Bu iki durumda da iki taraf savaşa cesaret edemeyerek ayrıldılar³⁵¹.

349 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.262.

350 Mateos, s.257; Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s. 162.

351 Mateos, s.257.

G. HAÇLILAR DÖNEMİ

XI. yüzyıl ortalarında Anadolu sınırlarına ulaşmış bulunan Türk akınları karşısında Ermeniler topraklarını Bizans İmparatorluğuna satarak ülkenin içlerine çekilmiş, bu arada Güney-Doğu Anadolu bölgesine de girmişlerdi. 1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu kapıları Türklere açıldı. Türkler Malazgirt zaferine kadar, yarı asır zarfında, Anadolu hudutlarına “karıncalar” gibi yığılıyor; Bizans topraklarına girerek kendilerine yurt arıyorlardı. Onlar Abbasiler zamanında bu devletin askerleri ve Türkistan’dan gelip din uğrunda savaşan gaziler (Alp-Erenler) olarak bu ülkeyi daha eski devirlerde de tanımağa başlamışlardı. İslam-Bizans hudut teşkilatında gaza yapan bir kısım Türkler de buralarda yerleşmişti. Bizanslılarda Balkanlar’dan getirttikleri gayrimüslim Türkleri aynı maksatla, İslam’lara karşı kendi hudutlarına tutuyorlardı³⁵². Bu esnada, Bizans’ın zayıf durumundan faydalanan Ermeniler küçük küçük beylikler kurmak suretiyle bağımsızlıklarını sağlamaya çalışıyorlardı. Fakat Türklerin bölgeye gelişiyle üstünlük ve hâkimiyet iddialarını yavaş yavaş ve çoğu zamanda barışçı yollarla Türklere kaptırmaya başlamışlardı³⁵³.

Türkler bu süratli fütühat neticesinde, Boğazlara kadar ilerlemişler ve Süleymanşah’ın ordusu Boğaz’ın Anadolu sahillerinde yerleşmiş; gümrük daireleri ve geçiş vergileri ile de 1081 yılında, İstanbul boğazı ve gemiler murakabe altına alınmıştı³⁵⁴. Bütün bunlarla birlikte hâkimiyetin el değiştirmesi ile bölgedeki etnik yapı değişmiş sayılmazdı. Çünkü Türkler, hâkimiyetleri altındaki yabancı toplumlara karşı her zaman anlayış ve hoşgörü ile bakmışlardı. Haçlıların Anadolu’ya gelişine kadar bölgenin Hıristiyan ahalisi Türklerle birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Haçlıların gelmesi ile bu düzen bozuldu. Anadolu’daki yerli Hıristiyanlar Haçlıları kurtarıcıları olarak gördüler ve onları büyük bir sevinçle karşıladılar. Fakat kısa bir süre sonra büyük ölçüde yanıldıklarını anlayacaklardı. Haçlıların esas niyeti, kendi mezheplerine aykırı inançta olan doğu Hıristiyanlarını kurtarmaktan çok, kendi hâkimiyetlerini buralarda tesis ederek buralardaki zenginliklerden istifade etmektir.

El-Cezire bölgesinde hemen hemen bütün müstahkem mevkiiler

352 Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, c.I-II, İstanbul 1980, s.295.

353 Ali Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara 1983, s.11.

354 Osman Turan, Türk Cihan, s.299.

Türklerin hâkimiyetine geçmişti. Urfa ise iki yıldan beri hıleye iç kaleyi eline geçirmiş olan Ermeni Thoros'un idaresindeydi. İşte tam bu sıralarda Papa II. Urban'ın gösterdiği büyük çabalar sonunda, başta Pier Lermit olmak üzere, Fransız, Alman ve İtalyan liderlerinin kumandasında harekete geçip İstanbul'a gelen çok sayıda disiplinsiz halk kitleleri, İmparator Aleksios tarafından Ağustos 1096'da, Anadolu yakasına geçirildiler³⁵⁵. Emir Muhammed ve Sultan Kılıç Arslan'ın kardeşi Davut Kulan Arslan, Hıristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin geniş yağma ve kıyımlar yapa yapa ilerleyen bu haçlı kitlesini İzmit yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratarak büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiler. Fakat asıl büyük ve muntazam haçlı ordusu kontların ve düklerin kumandasında şövalyelerden mürekkep olarak arkadan geliyordu. Miğferli ve zırlı 100.000 kişiden başka diğer asker, kadın ve çocukların miktarı 600.000 kişi olarak gösterilmiştir. Haçlılar İstanbul'da İmparatorla bir anlaşma yaparak İznik'i kuşatmak üzere hareket ettiler. İznik 26 Haziran 1097'de Bizanslıların eline geçti. İznik'i İmparator'a teslim ettikten sonra nefesine itimad eden Haçlı ordusu Anadolu içlerine doğru yola girdi³⁵⁶.

1. Baudouin'in Urfa'ya Davet Edilmesi

İlk Haçlılar yürüyüşlerine devamla Toros dağlarını aşttıktan sonra tam güneye yönelmelerinden önce, babası Boulogne kontu olan Baudouin de Boulogne idaresi altında bir haçlı birliği, Hıristiyan Ermenilerin oturmakta olduğu doğu kesimlerine doğru bir çıkış yaptı³⁵⁷. 1098 yılının başlarına isabet eden bu ayrı harekâta Baudouin de Boulogne asıl haçlı kuvvetlerinden ayrılarak doğuya doğru yoluna devam ederek Tell-Başir'i ve ardından Ravendan'ı³⁵⁸ ele geçirdi. Kendisinin Antakya ile bağlantısına hâkim bulunan Ravendan'a Ermeni danışmanı Bağrat'ı vali olarak tayin etti; Fırat'ın tarihi geçit yeri Kargamış'a yakınlığı dolayısıyla önem taşıyan Tell-Başir'e ise Ermeni Fer kumandanı tayin olundu³⁵⁹. 1098 yılı Ocak ayı içinde, Boudavin Tell-Başir'de bulunduğu bir sırada, Urfa'dan

355 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s.130.

356 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 99-100-101.

357 Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, c.II, İstanbul 1989, s. 1024-25.

358 Ravendan: Gaziantep'e 40 km. uzakta bir kale olup, Kilis'in 24 km. kuzey batısında yer almaktadır. Bkz. Işın Demirkent makalesi.

359 Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, çev. Fikret Işıltan, c.I, Ankara 1989, s. 156.

bir elçi heyetinin gelip onu şehirlerine davet ettiğini görüyoruz. Urfa Piskoposu ile şehrin eşrafından 12 kişiden müteşekkil olduğu bildirilen bu heyet Baudouin'den şehirlerini civardaki Türk beylerinin akın ve taarruzlarından korumak üzere Urfa'ya gelmesini rica etmekte idi³⁶⁰. Baudouin, sadece kendi gayelerine uygun şartlar içinde Urfa'ya doğru yürümek fikrindeydi. Thoros onu ücretli asker olarak kullanmak ve bol hediyelerle tatmin etmek istemekteydi. Baudouin ise bundan çok daha fazlasını talep etmekteydi. Tell-Başır'deki Urfa elçilik heyetine, yapacağı teklifi, yani vaadleri yükseltmek yetkisi verildi. Thoros Baudouin'i kendi ülkesinin müşterek hükümdarlığına getirmeye hazırdı. Bu ihtiyarlamağa başlamış, çocuksuz Thoros'a yegâne çare olarak görünüyordu. Kalben buna razı değildi ama kendi memleketinde sevilmediği ve komşuları tarafından tehdit altında tutulduğu için çareler arasında seçim yapacak durumda değildi. Bununla beraber Ermenilerin daha uzak görüşlü olanları endişeliydiler. Bu, Bagrat'ın Ermeni işleri hakkında Baudouin'e verdiği derslerin amacına pek uygun değildi. Bu durumdan hoşlanmadığını ilk belirten de Bagrat oldu. Franklar daha henüz Tell-Başır'deyken, hiç şüphesiz Baudouin'in güvenilir adamı olmak hususunda Bagrat'm halefi olmayı arzu eden Fer, Bagrat'ın gizlice Türklerle anlaşmış olduğunu ihbar etti. Muhtemelen Bagrat sadece Ermenilerin uğradığı bu tehdit hakkında kardeşi Goğ-Vasil ile muharebe etmiş olacaktı. Belki de Ravendan hükümdarlığına yükselmeyi ümit etmekteydi. Fakat Baudouin kendisini riske atacak cinsten değildi. Süratle Bagrat'ı tutuklamak üzere Ravendan'a birlikler şevketti. Yakalanan Bagrat Baudouin'in yanına getirilerek yaptıklarını itiraf etmesi için işkenceye tabi tutuldu. Pek itiraf edecek bir şey bulamayan Bagrat kısa bir zaman sonra kardeşi Goğ-Vasil'e iltica etmek üzere kaçtı; fakat nihayet Goğ Vasil'de kardeşi gibi memleketini bırakıp kaçmaya zorlandı.

Baudouin 1098 Şubatı başında Tell-Başır'den hareketle Urfa'ya doğru yola çıktı. Refakatinde sadece seksen şövalye bulunuyordu. Samsat Türkleri, onun Fırat'ı geçeceği tahmin olunan Birecik'in yanında bir tuzak kurmuşlardı; ancak Baudouin daha kuzeydeki bir geçit yerinden faydalanmak suretiyle onların elinden kaçtı. 6 Şubatta Urfa'ya vasil olan Baudouin, Thoros ve bütün Hıristiyan ahalî tarafından taşkın bir sevinçle karşılandı. Muvasalatından hemen sonra Thoros onu, bütün formaliteleri yerine getirerek oğul

360 Işın Demikent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), c.I, Ankara 1990, s.18-19.

edindi. O zamanlar Ermenilerin izledikleri âdete göre yapılan tören gerçekte yetişkin bir adamdan ziyade küçük bir çocuğun oğul edinilmesine daha yaraşacaktı: Baudouin belden yukarı soyunmak zorunda kalmış, Thoros da giymiş olduğu çok geniş bir gömleğin içine bu oğul zamanını zorla sıkıştırmıştı; bundan sonra yeni baba ve yeni oğul göğüslerini birbirine sürtmüşlerdi. Bundan sonra aynı seramoni Thoros'un karısı ile de tekrarlanmıştı. Urfa hükümdarlığın varisi ve müşterek hükümdarı sıfatıyla durumunu emniyete alır almaz Baudouin, ilk vazifesinin, batı ile bağlantısını kolayca kesebilecek olan Samsat Türk beyliğine karşı harp etmek olduğunu anladı³⁶¹ ve birkaç gün sonra da Thoros onları Samsat'ın muhasarasına ve Emir Baldak'a karşı harp etmeye gönderdi. Şehrin askeri ile bölgenin bütün piyade kuvveti Frank askerleriyle beraber gittiler. Onlar, bu büyük ordu ile Samsat'a karşı yürüyerek şehrin hariç kısmında bulunan yerleri yağma ettiler. Türkler önce muharebeye girmek istemediler fakat Hıristiyan askerleri kâmilen yağma ile meşgul olunca Türkler, üçyüz atlı ile beraber onların üzerine geldiler. Türkler Frankları mağlup edip onları, birlikte gelmiş oldukları bölge halkıyla beraber firara mecbur kıldılar. Samsat'tan Til'e kadar olan yolda şiddetli bir çarpışma olmuş ve 1.000 kişi telef olmuştu³⁶².

2. Urfa Hâkimi Thoros'un Öldürülmesi ve Baudouin'in Urfa Kontu Olması

Baudouin, Samsat seferinden Urfa'ya dönünce Thoros'a karşı olan bütün seneto ve ahali bir araya gelerek dağlık bölgede kudretli bir adam olan Konstantin'i çağırarak onunla hükümdarlarını nasıl öldürüp yerine Baudouin'i geçirebileceklerini istişare ettiler. Çünkü Baudouin'in akıllılığını ve Türklerle karşı mücadele gösterdiği dayanıklılığı öğrenmişlerdi. Şehir ve kalelerinin en iyi şekilde onun tarafından kurtarılıp muhafaza edilebileceğini düşünüyorlardı. Hâkimleri olan Thoros'dan hepsi de nefret etmekteydiler. Çünkü bu adam onlara çok kötülük etmiş ve ellerinden inanılmayacak kadar çok altın ve gümüşü zorla almıştı. Bunlar kendi aralarında istişare ettikten sonra bütün şehir, büyüklü küçüklü silaha sarıldı. Silahlanmış ve zırhlar içinde oldukları halde bunlar Baudouin'in yanına gelerek, onun kendileri safında Thoros ölünceye kadar çarpışmasını istediler

361 Runciman, c. I, s. 156-157.

362 Demirkent, II, s.35.

ve yaptıkları toplantıda Thoros'un yerine onu şehrin efendisi yapmayı kararlaştırdıklarını bildirdiler³⁶³. Baudouin, onların planına razı oldu. Bunlar Karnavalın beşinci haftasında (1098 yılının Mart ayının 20'sinde 26'sına kadar) şehrin bir kalabalık kitlesini Thoros'a karşı ayaklandırıldılar ve pazar günü ona merbut bulunan ileri gelenlerin evlerini yağma eylediler ve yukarı kaleyi ele geçirdiler. Onlar ertesi günü de Thoros'un bulunduğu alt kaleye hücum ettiler. Son derece müşkül bir vaziyet içine düşmüş olan Thoros, onlara haber gönderip canına kıymayacaklarına yeminle temin ettikleri takdirde kaleyi ve şehri kendilerine vereceğini, kendisinin de karısıyla beraber Malatya'ya gideceğini söyledi. Thoros, Varak'ın³⁶⁴ ve Makrenis haçlarını çıkardı. Baudouin Saint-Apoutres kilisesinde ona hiçbir fenalık yapmayacağını dair bunların üzerine yemin etti. Kont, aynı zamanda Thoros'un kendisine yazmış olduğu mektupla istemişti oldukları aynen yerine getireceğine bütün melekleri, peygamberleri, aziz patrikleri ve şehidleri şahid tuttu. Boudouin'in bütün azizlerin tasdikine arzettiği bu yeminden sonra Thoros kaleyi Baudouin'e teslim etti ve onlar oraya girdiler. Fakat Mart'ın 29. günü halk ellerinde kılıç ve sopalar olduğu halde, Thoros'un üzerine hücum edip onu surun üstünde heyecana gelmiş bulunan halkın içine düşürdüler. Onlar da onun üzerlerine atılıp onu kılıç darbeleriyle delik deşik ettiler ve feci bir surette öldürdüler. Sonra da yeminlerini inkâr eden bu adamlar, Thoros'un ölüsünün ayaklarına bir ip bağlayarak onu tahkir etmek üzere şehrin sokaklarında sürüklediler³⁶⁵. Böylece Urfa'nın Baudouin'e teslim edilmesi ile doğuda ilk haçlı devletini oluşturan Urfa kontluğu kurulmuş oldu (1098)³⁶⁶. Baudouin, Anadolu'da kurulan bu ilk Latin devletinin ilk prensi oldu. Haçlıların kalan birlikleri ise, Güney İtalya'yı ve Norman asıllı Tankred'in

363 Demirkent, II, s.35.

364 Varak haçı, Hıristiyanlar arasında en meşhur ve en çok hürmet gören kutsal bakiyelerinden bir olup gerçek haçın bir parçasıydı ve Van bölgesinde olan Varak manastırında bulunmakta idi. Sivas'a hicret eden Ardzruni kralı Senekerim Loannes, onu da beraberine almıştı. 1029'da ölümünden sonra oğulları, babalarını vasiyetine uyarak, buna tekrar varak manastırına götürmüşlerdi. Varak haçı 1092'de Urfa'ya götürülmüş Aziz Havariyun kilisesine konulmuştu bk. Demirkent, c.II, s.33 n.127.

365 Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. H.D. Andersyan, Notlar E. Dulaurer-M.H. Yınanç, Ankara 1962, s. 195.

366 Gorigos Senyörü Hetum, Vekayiname, Çev. H.D. Andreasyan, 1946, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde neşr edilmemiş nüsha, s.2; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhati Tarihi", Çev. H.D. Anderasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1/2 İstanbul 1937, s.185.

kumandası altında tam aksi bir cihete yönelmiş ve ahalisi Greklerle karışık olarak aynı şekilde Ermeniler'den oluşan Adana bölgesine gelip yerleşmişlerdir³⁶⁷.

Böylece Haçlıların Anadolu'ya gelmesiyle yerli Hıristiyanların onları sevinçle karşılamalarının bedelini yavaş yavaş ödemeye başladılar. Bir haçlı reisinin, doğu topraklarında ilk haçlı devletçliğini kurarken, kendisi gibi Hıristiyan olan Urfa hâkimini, hangi sebeple olursa olsun, ortadan kaldırması ve kendi mutlak hâkimiyetini kurması çok dikkat çekicidir. Aynı zamanda haçlıların doğu Hıristiyanlarına karşı tutumlarını açıklamak bakımından da önemlidir.

Baudouin iktidarının başlangıcında, Antakya'yı haçlı kuşatmasından kurtarmak üzere yola çıkmış bulunan Gürboğa kumandasındaki Selçuklu Ordusunun Urfa'yı muhasarası ile üç hafta boyunca korkulu günler yaşadı (4–25 Mayıs 1098). Fakat şehir surları çok kuvvetliydi, kısa zamanda zaptı mümkün değildi. Bu sebeple Gürboğa kuşatmayı kaldırarak Antakya'ya doğru uzlaşımca Baudouin rahat bir nefes aldı. Üstelik bölgedeki Türk kuvvetlerinin Gürboğa'nın ordusuna katılmak üzere Antakya önüne gitmeleri, ona Urfa civarındaki Samsat ve Suruç gibi şehirlere kolaylıkla yönelme imkânı vermiştir³⁶⁸.

3. Samsat ve Suruç'un Urfa Kontluğuna İlhakı

Gürboğa'nın ve büyük Müslüman ordusunun Antakya önünde uğradığı mağlubiyet, hem haçlı seferinin nihai başarısına yol açmış oluyor, hem de Baudouin'in Urfa'da kurmuş olduğu haçlı kontluğuna sağlamlaşmak ve gelişme imkânları sağlamış bulunuyordu. Bu sırada Samsat'ta hüküm süren Balduk³⁶⁹, Samsat'ı 10.000 Bizantios (Bizans altını) karşılığında satmayı teklif etti. Baudouin bu teklifi reddetti. Ancak Balduk, Samsat kalesini yakmak ve elinde bulunan Urfalı rehinelere idam etmekle tehdit edince, Kont Baudouin, yakınlarının öldürülmesinden endişelenen Urfalı tebasının ricalarını kabul ederek, kaleyi satın aldı. Balduk Urfa'ya gelerek Baudouin'in maiyeti arasına kabul edildi. İyi niyetli olduğuna delil olmak üzere de karısını ve çocuklarını rehin göstermesi istendiye de o muhtelif bahanelerle

367 Philip Hitti, c.II, s.124–125.

368 Işın Demirkent, "Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış", Belleten, Sayı; 206, Ankara 1989, s.168.

369 Balduk; Danişmendli oğlu Emir Gazi'nin oğlu bk. Mateos, s.341.

bu talebi yerine getirmeyi geciktirdi. Bundan sonra Suruç hakimi Belek bir elçi heyeti ile Baudouin'den vergi vermeyen kendi tebasını yola getirmek üzere ücret mukabilinde yardım istedi, fakat Belek ile Baudouin'in kendilerine karşı ittifakından endişelenen Suruç ahalisi, bu sırada Urfa'da kontun yanında bulunan eski Samsat beyi Balduk'a haber göndererek, ondan kendilerine Franklara ve Belek'e karşı müdafaa etmek üzere başlarına geçmesini istediler. Gerçekten Balduk bu talebi iyi karşılayarak maiyetiyle birlikte gizlice Urfa'dan ayrılarak Suruç'a gitti. Baudouin hemen Balduk'un arkasından harekete geçti. Müstahkem mevkilerin kuşatılması için gerekli olan malzeme ile birlikte yola çıktı. Suruç ahalisi bunu farkedince cesareti kırıldı ve şehri Baudouin'e teslim edip vergi vermeyi kararlaştırdı. Bunun üzerine de Balduk kaleden çıkıp Baudouin'i karşılayarak, ancak kendisine teslim etmek gayesiyle önden Suruç'a gelmiş olduğunu söyledi. Urfa kontu, Balduk'un bu sözlerine inanmamakla beraber ona itimad eder göründü ve şehri eline geçirince onu idam ettirdi. Baudouin bundan sonra Suruç'a Foucher de Charetes adında bir şövalyeyi kumandan tayin ederek Urfa'ya dönmüştür³⁷⁰.

4. Urfa Kontunun Esir Alınan Antakya Kontunu Kurtarma Çabası

Danişmend Gazi 1098 yılında büyük bir orduyla Sivas'tan Malatya'ya yürüdü ve şehri muhasaraya başladı. Üç yıl devam eden kuşatma sonunda Danişmend Gazi'ye mukavemet edemeyeceğini anlayan Gabriel, Urfa'da Thoros'un başına gelenleri düşünerek Kont Baudouin'e başvurmaktan çekindi ve Ermenilere karşı daha anlayışlı davranan Antakya Prinkepsi Bohemund'a haber gönderip yardım istedi ve kızı Morphia'yı kendisine vereceğini bildirdi. Yardım çağrısını alan Bohemund 1100 yılı Ağustos ayında kuzeni Salerno Kontu Richard ve üçyüz şövalye ile Malatya'ya hareket etti. Ancak Ermeniler, Frankların Malatya'ya yerleştikten sonra kendilerini buradan uzaklaştıracaklarından korkarak Danişmend Gazi'ye gizlice haber gönderdi. Ayrıca Gabriel'de Bohemund'u davet ettiğine pişman olmuştu. Bu yüzden onu hemen şehre sokmayıp Danişmend Gazi gelinceye kadar oyalamak istiyordu. Bohemund olup bitenlerden habersiz olarak Malatya'yı Aksu vadisinden ayıran dağlık bölgeye ihtiyatsızca girdi. Pusuda beklemekte olan Danişmend Gazi, ansızın etrafını sardı. Çok kısa süren çetin bir savaştan sonra bütün haçlı

370 Demirkent, c.I, s. 45-46.

ordusu imha edildi. Müslümanlara büyük zararlar vermiş olan Bohemund, Kuzeni Richard ve ileri gelen adamları esir alındı. Zincire vurulan Bohemund ile kuzeni önce Sivas'a daha sonra da Niksar'a götürülerek hapsedildi (493/1100)³⁷¹.

Hıristiyanlar için Kuzey Suriye'yi kurtarmak görevi Baudouin'e düştü. Esir düşeceğini anlayınca, Bohemund açık sarı saçlarının bir tutamını keserek askerlerinden birisine vermişti. Bu asker Türk kuşatmasından sıyrılıp Urfa'ya kaçmaya muvaffak olmuştu. Orada gerçeği söylediğine delil olarak bu saç tutamını gösterdikten sonra Baudouin'e, Bohemund'un mesajını bildirdi. Bohemund bu mesajında, Türklerin kendisini Anadolu içlerine sürüklemelerine vakit kalmadan kurtarılmasını rica etmekteydi. Baudouin içinse eski bir dost ve rakibinin şahsından ziyade, Frank devletinin emniyeti önem taşıyordu. Yanında sadece yüz kırk şövalyeden müteşekkil küçük bir birlik bulunduğu halde derhal yola çıktı. Ancak onun gözcüleri görevlerini mükemmel bir surette yapmaktaydılar; kendisinden önce, kuvvetlerini gözlerde büyüten şaiyalar yol almaktaydı. Melik Gazi Gümüştekin, zaferi kazandığı gün müdafilerine Frank ve Ermeni maktullerinin kesilen başlarını göstermek üzere Malatya surları önüne yollanmıştı. Ancak Baudouin'in yaklaştığı haberini alınca, kazandığı ganimet ve esirleriyle birlikte kendi topraklarına çekilmeyi daha akıllıca bir hareket saydı. Baudouin onu dağlık bölgelerin içine kadar izledi; ancak pusuya kolaylıkla düşebileceği bir ülke içine girmekten çekindiği gibi, buraların yerli ahalisine de güveni yoktu. Üç gün sonra Malatya'ya döndü. Bohemund ve Salerno kontu ise ağır zincirlere vurulmuş olarak Karadeniz sıradağları içindeki Niksar kalesine, uzun sürecek bir esaret hayatına sürüklendiler³⁷².

Bundan sonra Danişmend Gazi Gabriel'e şehri kendisine teslim etmesini bildirdi. Fakat o Urfa kontu Baudouin'e güvenerek bu teklifi reddetti. Bunun üzerine "Türklerin muhteşem hükümdarı Danişmend kendisine; dikkat et, ona fazla güvenme! Zira o da Bohemund gibi elimde olacaktır" diye haber gönderdi³⁷³.

371 Mateos, s. 204-205; Müverrih Vardan, agm., s. 188; Runciman, c.I, s. 247.

372 Runciman, c.I, s.249.

373 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s.138.

5. Urfa Kontu Baudouin De Boulogne'nin Kudüs Kralı Olması

Baudouin'in Antakya prensini kurtarmak için yaptığı bu seferin dönüşünden sonra, Ağustos ayı sonlarına doğru Kudüs'ten ona ağabeyinin ölümünü haber vermek üzere gelmiş olan heyeti kabul etti³⁷⁴. Baudouin bu heyetin getirdiği mesajında ağabeyinin öldüğünü kendisinin onun yerini almak üzere Kudüs'e davet edildiğini öğrendi. Baudouin, çok iyi karşıladığı elçi heyetini geri döndürdüktan sonra bir süre bu teklifi düşünmüş, sonunda Kudüs'e gitmeye karar vermişti³⁷⁵. Eylül ayını seyahat hazırlıkları ve Urfa'nın gelecekteki idaresi için önlemler alarak geçirdi. Kuzeni Baudouin du Bourg Antakya'da bulunmaktaydı. Bu zat oradan Bohemund'a vekâlet ediyor ve belki de iki büyük ordu reisi arasında irtibat subaylığı vazifesi görüyordu. Baudouin du Bourg Urfa'ya çağrılarak Baudouin de Boulogne tarafından, kendi vasallığı altında, Urfa kontluğu makamına getirildi. Baudouin, Urfa halkını ağır tazyik altında ezip onlardan büyük meblağda altın ve gümüş aldıktan sonra, 2 Ekim'de Baudouin maiyeti ve ikiyüz şövalyeye yediyüz yayadan müteşekkil muhafız kuvvetiyle kendi ordu papazı Fulcherius Carnotensis'in hikâye ettiğine göre, ağabeyisinin ölümünden biraz üzüntülü, fakat onun bıraktığı mirastan ötürü daha ziyade sevinçli bir ruh haleti içinde, Kudüs'e doğru yola çıktı³⁷⁶.

2 Ekim'de Urfa'dan ayrılan Baudouin, Antakya'ya gelmiş bir kaç gün burada kaldıktan sonra da Latakya'ya geçmiştir. Latakya'dan Cebele'ye varan Baudouin 160 şövalye ve 500 piyadelik kuvvetiyle Cebri bir yürüyüşe geçmiş Trablus civarına ulaşmıştır. Sahildeki dağların geçit verdiği Nehrül-Kelb'e gelen Baudouin, aralarında Dimâşk kuvvetlerinin de bulunduğu bir İslam kuvveti ile karşılaştı. Fakat bu birlik Baudouin'in Kudüs'e geçmesini engelleyemedi. Böylece Kudüs'e gelen Baudouin, burada da fazla bir güçlükle karşılaşmadan şehri elde etti. Kudüs'e gelişinden bir hafta sonra Askalan'a oldukça yakın bir mevkide karargâhını kuran Baudouin ufak çapta bazı Arap kabileleri ile çarpışmaya da girmiştir. Bunun sebebi, bu Arap kabilelerinin bilhassa Hıristiyan hacıların yol emniyetini ihlal etmiş olmalarıdır. Dört hafta kadar süren bir harekettan sonra

374 Mateos, s.205; Runciman, c.I, s.250.

375 Coşkun Alptekin, Dimâşk Atabeyliği (Tog-Teginliler), İstanbul 1985, s.29.

376 Mateos, s.205.

Kudüs'e geri dönen Baudouin'e, Hz. İsa'nın doğum gününde Kudüs Patriği Bethlehem tarafından krallık tacı giydirildi³⁷⁷.

6. İkinci Urfa Kontu Baudouin Du Bourg

Urfa Kontluğunun ikinci hâkimi Baudouin du Bourg, kontluğun kurucusu Baudouin de Boulogne'un kuzeni idi. Babası Hugue I'de Rethel, Godefroi de Boillon ile Baudouin de Boulogne'un halaları Ida'nın oğlu olup ana tarafından Corbeil kontlarına mensuptu³⁷⁸. Baudouin du Bourg ilk haçlı seferine Godefroi de Bovillon'un refakatinde katılmıştı³⁷⁹. Kudüs'ün haçlılar tarafından zaptı ve Bethohem'in ele geçirilmesi hareketına iştirak eden Baudouin du Bourg'un, bundan sonra Godefroi'nin yanında kalmayarak, ülkesine dönmekte olan Robert de Flandre ile birlikte Antakya'ya geldiği; burada Bohemund'un maiyetine katıldığı, Bohemund'un Danışmendlilere esir düşmesinden sonra ise, Baudouin de Boulogne'un kral olmak üzere Kudüs'e giderken kendisini Urfa'ya çağırmasına kadar Antakya'yı vekâleten idare etmiş olduğu anlaşılmaktadır³⁸⁰.

Baudouin II Urfa'ya gelmesinden pek az sonra, Kuzeni Jascoelin'in de Courtenay'm şahsında çok faydalı bir yardımcı kazandı, Joscelin'in annesi Baudouin'in teyzesiydi. Courtenay kontunun küçük ve varlıksız oğlu olup muhtemelen yurdlarında komşusu bulunan Neveres kontu ile birlikte doğu'ya gelmişti. Yanına geldiğinde Baudouin'in ona başkent ve karargâhı Tell-Başir olmak üzere ülkesinin Fırat'm batısında kalan bütün arazisini iktâ etti³⁸¹.

7. Urfa'daki Haçlıların Rakka, Caber ve Mardin'e Saldırmaları

Urfa'daki haçlılar 1103 tarihinde Rakka çayırı ile Ca'ber kalesine baskın düzenlemek amacıyla Urfa'dan çıkarak iki kola ayrıldılar ve iki şehre aynı günde baskın düzenlemek gayesiyle Urfa'dan bir günlük mesafe kadar uzaklaştılar. Aralarında kararlaştırdıkları baskını yaparak hayvanları sürüp götürdüler ve ellerine düşen Müslümanları

377 Coşkun Alptekin, Dimaşk, s.29.

378 Demirkent, c.I, s. 113.

379 Runciman, c.I, s.76.

380 Demirkent, c.I, s.76.

381 Runciman, c.I, s.31.

esir aldılar³⁸².

Urfa Kontu Baudouin'in Mardin Civarında Yaptığı Saldırı: 1104 yılında Urfa Kontu Boudain, asker toplayıp Mardin hudutlarındaki müslüman memleketine Türkler'e karşı yürüdü. O oranın halkını kalıçtan geçirerek onların Ulu Salar³⁸³ adlı emirlerini esir etti. Baudouin, onların kadın ve çocuklarını da esir olarak götürdüğü gibi binlerce koyunu, atı ve deve sürülerini ganimet olarak beraberinde Urfa'ya nakletti³⁸⁴.

Baudouin du Bourg ve Joscelin'in Serbest Bırakılması: Harran savaşı bahsinde belirttiğimiz gibi Baudouin du Bourg ve Joscelin bu savaşta esir alınmışlar, Tankred'in yeterince çaba sarfetmemesi neticesinde de esaretleri devam etmişti. Anonim Süryani müellifin Boudovin du Bourg ve Joscelin'in Çavlı tarafından serbest bırakılmaları hakkında verdiği tafsilatlı hikâye, yeryer gerçeklere aykırı görünmekle beraber Türk'ün her zaman haiz olduğu civanmertlik hasletini, düşmanı da olsa Seci ve Mahir savaşçılara duyduğu derin alakayı pek güzel bir şekilde aksettirmektedir. Bu sebeple onun bu pasajını olduğu gibi kaydetmekten kendimizi alamadık.

"...İyi bir arabulucu olan Fırat'ın kıyısındaki Caber kalesinin tanınmış sahibinin yardımcısı ile Baudouin'in fidye-i necatı 70.000 dinar olarak tespit edildi. Joscelin bunun 25.000 kadarını toplayarak bizzat Caber kalesine götürdü. Kalanı için de teminat verdi kumandan bu meblağı elçiler vasıtasıyla Musul'a gönderdi. Joscelin kendi nezareti altında bulunduğu cihetle de paranın bakiyesi için sorumluluğu üzerine aldı. Musul'a yeni tayin edilmiş olan Çavlı, Joscelin hakkında birçok şeyler duymuş fakat onu görmemişti. Onun bir meblağ için kendisine rehin olarak Türklerin eline teslim etmiş olduğunu duyunca onu görmeyi arzuladı. Elçi heyeti 25.000 dinarı hamilen gelip, kalan 45.000 dinar için Caber kalesi sahibinin kefil olduğunu söyledikleri vakit Çavlı, Kont Baudouin'i serbest bıraktı. Meşhur ve fevkalade bir savaşçı olduğunu işitmiş olduğu Joscelin'i görmek arzusuna dair haber gönderdi. Caber kalesinin emiri Joscelin'e elbise, kıymetli bir at ve Frank silahları verip Musul'a yolladı. Joscelin oraya vardığı zaman vali, seçkin askerlerini beraberine alıp tören meydanına gitti ve Joscelin'e huzurunda bir at koşusu yapmasını emretti. Joscelin atını koşturdu. Mızrağıyla bazı talimler ve öteye beriye turlar yaptı.

382 İbnü'l-Esir, el-Kamir fi't-Tarih, Çvr. Abdülkerim Özeydin, c.X, İstanbul 1991, s.235.

383 Artukoğullarına tabi bir emir olması muhtemeldir. Bk. Mateos, s.222, n.23.

384 Mateos, s. 222, Müverrih Vardan, agm., s.189.

Bundan hoşlanan vali Baudouin'in fidyесinden 10.000 dinar indirdi. Joscelin attan indi, valinin önünde yer öptü ve ona teşekkür etti. Bu eğiliş için 10.000 dinar daha indirildi. Şehre döndükleri vakit vali ona bir ziyafet verdi ve 10.000 dinar da bu vesile ile bağışlandı. Joscelin bir kaç gün Musul'da kaldı. Vali ona karşı çok nezaketle hareket etti. İkisi de yaşadıkları müddetçe birbirlerine karşı savaşmayacaklarına ve bilakis lazım olduğu zaman birbirlerine yardım edeceklerine dair yemin ettiler. Vali, Joscelin'e hediyeler verdi. Onu tam manası ile serbest bıraktı. Baudouin'in fidyесinden kalan bakiyeyi affetti ve onu selamle uğurladı. Böylece Allah'ın lütfü ile ikisi de kurtulmuş oldular³⁸⁵.

Joscelin ve Baudouin'in serbest bırakılmaları konusunda İbnü'l-Esir şunları zikretmekte; İlgazi Çavlı'nın yanında kaçınca, Çavlı da Rahbe'ye gitti. Makisin'e varınca Musul'da esir olup, giderken yanında götürdüğü haçlı kontu Baudouin'i serbest bıraktı. Urfa, Suruç ve diğer bazı yerler Baudouin'in hâkimiyetindeydi. Urfa kontu Baudouin o zamana kadar hapisteydi. Çavlı'ya pek çok para vermeyi vaat ettiyse de o zamana kadar serbest bırakılmamıştı. Makisin'e geldiklerinde Çavlı onu salıverdi. Hil'atler giydirdi. Baudouin yaklaşık 5 yıl hapiste kamıştı. Çavlı onun şahsı için fide-i necat ödemesini, ülkesinde hapiste bulunan müslümanları salıvermesini ve yardım istediğinde bizzat kendisinin askeri ve mali yardımda bulunmasını şart koştu. Çavlı ve Baudouin bu hususta anlaşınca Çavlı onu Ca'ber kalesine gönderip kale hâkimi Salim b. Malik'e teslim etti. Teyzesinin oğlu, Joscelin'de Baudouin'in yanına geldi. Tel-Başır ve diğer bazı yerlere hâkim olan Joscelin bir haçlı şövalyesiydi. Urfa kontu Baudouin ile beraber Harran savaşında esir düşmüş ve 20.000 dinar fide ödeyerek kurtulmuştu. Joscelin Ca'ber kalesine varınca Kont Baudouin'in yerine rehin kaldı. Baudouin de serbest bırakıldı. Baudouin buradan Antakya'ya gitti. Çavlı, Joscelin'i Ca'ber kalesinden alıp serbest bıraktı ve onun yerine Joscelin ile Baudouin'in kayın biraderlerini rehin aldı. Çavlı, Baudouin'e yardım etmek, onu müslüman esirleri serbest bırakmaya teşvik etmek, teklif ettiği para ve diğer şeyleri göndermesine yardımcı olmak üzere Joscelin'i de onun yanında gönderdi³⁸⁶. Bu sırada Tankred dört yıldan beri, kendi namına Richard de Salerne'in idare ettiği Urfa'ya

385 Demirkent, I, s. 118; Bu konu hakkında bk. Ebu'l-Ferec, (Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, Çev. Ö. R. Doğrul, c.II, Ankara 1987, s. 348; Runciman, II, s.92.

386 İbnü'l-Esir, X, s. 368-369.

hâkim bulunmaktaydı. Burasını Baudouin du Burg'a teslim etmek arzusunda değildi. Baudouin, Urfa'ya gelince her ne kadar tedariki gereken otuzbin dinarı sağlamakta teklif etmedi ise de, Baudouin kendisine vasallık yemini etmediği takdirde şehri ona geri vermekten vazgeçti. Baudouin, Kudüs kralının vassalı olmak sıfatıyla buna razı olmayacağı için, hiddetle Urfa'dan çıkıp Tell-Başir'e gitti; Joscelin burada kendisine iltihak etti³⁸⁷. Antakya hâkimi Tankred onlar asker toplayıp durumlarını kuvvetlendirmeden Çavlı da onlara iltihak ve yardım etmeden önce onlarla savaşa girmek maksadıyla üzerlerine yürüdü³⁸⁸. Tankred 1.000 kadar süvari ve diğer askerlerle beraber ilerleyerek Tell-Başir yakınında onlarla muharebeye girişti. Burada Baudouin ve Tankred şiddetle çarpıştılar. Müslümanlar da Tankred'in piyade askerlerini şiddetli bir telafata uğrattılar³⁸⁹. Fakat muharebe daha çok şiddetlendiği bir sırada Tankred, Baudouin'i mağlup etti ve firara mecbur kıldı. O gün 2.000 kadar Hıristiyan telef oldu. Tankred bu galibiyetten sonra kendi şehri olan Antakya'ya döndü. Firar eden Baudouin Arevintan³⁹⁰ denilen kaleye, Joscelin de kendi kalesi olan Tılbaşar'a iltica ettiler.

Urfa halkı, bu mağlubiyet haberini duyunca matem tuttu ve Baudouin için çok kederlendi. Çünkü onun ölmüş olduğunu zannediyorlardı. Onlar, St. Hovannes kilisesinde Frank Payios (başpiskoposu)'un nezdinde, içtima ettiler. Urfa halkı, Urfa'nın yine Tankred'in eline geçmesinden ve tekrar Rişar'a tevdi edilmesinden korkuyorlardı. Çünkü Rişar, Urfa'ya sahip bulunduğu vakit birçok insanın telef olmasına sebep olmuştu. Urfalılar bu içtimada, Papios'a hitaben: “Şefimizin kim olacağı belli oluncaya kadar sizinle bizim askerlerimiz kaleyi muhafaza etsinler” şeklinde teklifte bulundular. Bir gün sonra Baudouin ile Joscelin Urfa'ya geldiler. Onlar içtimada söylenen sözler için tetkiklerde bulundular. Bunları hasmane telakki ettiler ve bundan dolayı büyük tahribat icra ederek birçok masum insanın gözlerini çıkardılar. Onlar o gün, Hıristiyanlar ağır işkencelere maruz bıraktılar. Çünkü Franklar gammazlıklara kolayca inanıyorlar ve gönül rahatlığı ile masum adamların kanını akıtıyorlardı. Onlar kötülüklerini o kadar ileri götürdüler ki Ermeni başpiskoposu Stepanos'un gözlerini de çıkarmak istediler. Fakat halk Piskopusu bin dahekan mukabilinde satın aldı³⁹¹.

387 Runciman, II, s.92.

388 İbnü'l-Esir, X, s.369.

389 Mateos, s. 234.

390 Arevintan: Raven'dan kalesi bk. Mateos, s. 235, n.48.

391 3 Mateos, s. 35–36; İbnü'l-Esir, X, s.372.

9. Haçlıların 1110 Yılında Harran Tahribi

1110 tarihinde Urfa kontu Baudouin ile Tell-Başir kontu Joscelin, ekinleri mahvetmek üzere Harran'a doğru yürüdüler ve bunlar Harran'a gelince Urfalılar, tarlaları yağma etmeye başladılar. Fakat bu sırada 1.500 Türk süvarisi aniden onların üzerine geldi ve onlardan 150 kişiyi öldürdü. Az sayıda olan Frank askerleri, Urfa'ya doğru kaçmaya başladılar. Franklar daha sonra geri döndüler ise de Türkler onları tekrar püskürttüler ve onlar yeniden Urfa'ya doğru kaçmaya başladılar. Türkler, Frankları sıkı bir takibe maruz bıraktılar ise de onlar salimen şehirlerine iltica etmeye muvaffak oldular³⁹².

1110 yılı Urfa kontluğu tarihinde gerçek bir dönüm noktası oldu. Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle bu yıl haçlılara karşı başlatılan Cihad harekâtını Musul valisi Mevdud yüklenmişti. Tabiatıyla ilk hedef, Türk-İslam dünyası içine bir kama gibi sokulmuş bulunan Urfa kontluğu idi. Mevdud üç yıl süreyle Urfa'ya karşı savaşı şiddetle sürdürdü, şehir birçok kere kuşatıldı. Bölge sistemetik bir şekilde tahrip edildi. Hıristiyan halk Fırat'ın batısına kaçarken ekilebilir tüm arazi metruk ve bakımsız kaldı. Böylece Mevdud'un seferleri sonunda kontluğun Fırat kavsii içinde kalan doğu kısmı, ekili araziden ve nüfustan yoksun, sadece Urfa ve Suruç gibi bir kaç müstahkem mevkiiden ibaret kalmış bulunuyordu³⁹³.

10. Fırat'ın Batısındaki Arazinin Urfa Kontluğuna İlhakı

Aksungur ile İlgazi arasında çıkan anlaşmazlık ve mücadele Baudouin du Bourg'u hiç olmazsa bir müddet için doğu sınırındaki endişeden kurtarmış oluyordu, bu suretle O, Dığa Vasil ve annesinin Aksungur ile anlaşmalarını da cezalandırmak ve böylece doğu kısmı esasen Türk akınları ile tahrip edilmiş olan kontluğunu, o vakte kadar bağımsız kalmış olan Ermeni arazisini ilhak etmek suretiyle yeniden güçlendirmek imkânını buldu³⁹⁴. Ona bu bakımdan 1114 yılında vuku bulan ve bölgede çok büyük tahribat meydana getiren deprem de yardımcı olmuştu. Mateos'un ifadesiyle o gece birçok şehir ve

392 Mateos, s. 237.

393 Işın Demirkent, agm., s. 170.

394 Demirkent, I, s. 161.

bölgeler harap oldu. Onbinlerce insan da telef oldu³⁹⁵.

Baudouin du Bourg bu depremin neticesinde harap olan şehirlerin kendilerini müdafaa etme imkânlarını büyük ölçüde kaybetmelerinden istifade ederek 1115 yılında Vasil'in (Dığa) merkezi ve çok müstahkem şehri olan Raban'a karşı yürüdü ve uzun bir süre hücumlarda bulunup şehri muhasara altında tuttu ise de bir şey elde edemedi. Daha sonra Vasil Dığa, Ruben'in oğlu Konstantin'in oğlu ve Toros'un kardeşi olan Ermeni Prensi Leon'un yanına gidip onun kızıyla evlendi. Bu sırada Leon'un kardeşi Toros, Vasil Dığa'yı hilekârlıkla yanına çağırdı ve onu tutup Urfa kontu Baudouin'e teslim etti. Baudouin bu adamın elindeki bütün toprakları eline geçirdi.

Baudouin kontluğun sınırlarını daha da genişletmek amacıyla 1117 tarihinde asker topladı ve Suruç kontu ile birlikte Bir (Birecik) hâkimi Apılğarib'e karşı yürüdü. Baudouin du Bourg, Apılğarib'i tam bir sene mahasara altında tuttu ve onu her türlü sıkıntılar içine soktu. Bu tehlikeli vaziyet içinde çaresiz kalan Apılğarib, Birecik'i bütün havalisiyle beraber Baudouin'e verdi, kendisi de Anavarza'ya Ruben'in torunu olan Toros'un yanına gitti. Baudouin du Bourg, Birecik'i bütün bölgesiyle beraber kuvvetli bir Frank reisi olan Galeran'a terketti. Baudouin'dan başka Ermeni prensi Bagrat'ı mahvetti ve onun Guris yakınında bulunan arazisini ele geçirdi ve Gerger Senyörü olan Kanstantin'i de mağlup ederek Maraş'ta bulunan Bizans Prensini de tard etti. Baudouin bundan başka diğer birçok prensi hapsederek bunların birçoğunun gözlerini çıkardı, bazılarının da ellerini, burunlarını kesti ve bu suretle birçok yeri birer harebe haline getirdi³⁹⁶.

11. Urfa Kontu Baudouin Du Bourg'un Kudüs Kralı Olması

1118 yılı bütün Yakındoğu'da önemli taç ve taht değişikliklerine şahit oldu. 2 Nisan'da Kudüs kralı Baudouin I³⁹⁷, 18 Nisan'da Sultan Muhammed Tapar İran'da vefat etti³⁹⁸. 6 Ağustos'da Bağdad'da halife el-Müstazhir onu takip etti³⁹⁹. 15 Nisan'da uzun ve acı veren bir

395 Mateos, s. 255–256.

396 Mateos, s. 258–259–260.

397 Runciman, II, s.87.

398 İbnü'l-Esir, X, s.417.

399 İbnü'l-Esir, X, s.425.

hastalıktan sonra Bizans İmparatoru Aleksios'da İstanbul'da öldü⁴⁰⁰. 1118 tarihinde Urfa kontu Baudouin du Bourg, muzaffer sıfatıyla Kudüs'e gitti⁴⁰¹. Baharın başlarında Kral Baudouin ateşler içinde yandığı halde Mısır'dan geri dönmüştü. Tükenmiş, harap olmuş vücudu artık mukavemet gücünden yoksundu. Savaşçıları onu küçük sınır kalesi el-Ariş'e taşıdılar, burada kendisine hayatını borçlu olan devletin hemen sınırında 2 Nisan 1118'de Remle Piskoposunun kolları arasında öldü⁴⁰². Kral ölmeden evvel: "Urfa'ya adam gönderip Kont Baudouin'i getirin ve o, kardeşim Frank memleketlerinden gelinceye kadar Kudüs kralı olsun" diye vasiyet etmişti. Kralın beraberinde bulunmuş olanlar, Baudouin du Bourg'un Kudüs'e gelmiş olduğunu görerek sevindiler ve bunu, Allah'ın ilham ve teşvikinin bir neticesi olarak telakki ettiler. Onlar krallarının vasiyeti mucibince Kudüs tahtı vekâleten ona verdiler. Fakat Baudouin, tahtı kati olarak talep ettiği için buna razı olmadı. O, bir yıl beklemeyi ve bu müddet içinde kralın kardeşi gelmediği takdirde kendisinin kral olup tacı giymesini şart koştu. Bütün Franklar buna memnuniyetle muvaffak ettiler. Bunun üzerine, Paskalya'dan evvelki pazar günü, Urfa kontu, Süleyman mabedine götürüldü ve taht ona tevdi edildi. Sene bittikten sonra da krallık tacını onun başına koydular. Böylelikle Urfa'dan iki kral çıkmış oldu ki; bunların ikisinin de adı Baudouin idi⁴⁰³.

12. Üçüncü Urfa Kontu Joscelin De Courtenay (1119–1131)

Joscelin haketmiş olduğu gibi, Kral Baudouin'in vassalı sıfatıyla, bizzat Baudouin'in Kral Baudouin I zamamnda sahip bulunduğu şekilde Urfa kontluğu ile mükâfatlandırıldı⁴⁰⁴. Fakat bu arada Joscelin'in Urfa'ya hareketi gecikmişti. Ona Galilae'da, görünüşe göre Kraliçe Marphia'nın kalmış olduğu ve Birecik hâkimi Galeran'ın devlet işlerini gördüğü muzey kontluğundan ziyade ihtiyaç hissedilmekteydi. Galilea Prinkepsi sıfatıyla ülkeyi Dimaşk'dan gelecek taaruzlara karşı korumak onun görevi idi. Sonbahar içinde Baudouin, Dimaşk'ın buğday deposu olan Harran'daki Dera'ya bir

400 Demirkent, II, s.9.

401 Mateos, s.261.

402 Runciman, II, s.87.

403 Mateos, s. 261–262. Krş. Coşkun Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.VII, s.482; Runciman, c.II, s.l 19-120.

404 Runciman, II, s. 120.

yağma akını yapmak üzere onunla birleşti. Onlara karşı Tuğtekin'in oğlu Börü çıktı ise de gereğinden fazla aceleciliği yüzünden ağır bir bozguna uğradı.

1119 ilkbaharında Joscelin, zengin bir bedevi kabilesinin, sürülerini Maveray-ı Ürdün'de Yermuk suyu kenarında otlatmakta olduğu haberini aldı. Galilaea'nın en nüfuzlu asilzadelerinden ikisi, Godefroi ve Guillaume de Bures kardeşler yaklaşık yüzyirmi ağır zırhlı atlı ile bunları yağmalamak üzere yola çıktı. Bunlar bedevileri kuşatmak için birliklerini ayırdılar. Fakat teşebbüs akamete uğradı. Bedevi şeyhi zamanında uyarılmış olup Joscelin de dağlık bölgede yolunu kaybetmişti. Bedevi karargâhına taarruz için kopup gelen Godefroi ve Guillaume pusuya düştüler. Godefroi bu arada öldürülüşü gibi maiyetinin çoğunluğu da esir edildi. Joscelin, kolu kanadı kırık, Taberiye'ye dönerek kral Baudouin'e olup bitenleri haber verdi. Baudouin bütün kuvvetiyle esirleri serbest bıraktıkları gibi ceza olarak da para ödediler⁴⁰⁵.

Haçlı seferlerinin sonuç bakımından en önemli savaşlarından birisi bilindiği gibi, 28 Haziran 1119 tarihinde İlgazi ile Antakya Prinkepsi Roger de Salerne arasında cereyan etti. 1104 yılındaki Harran savaşından beri en büyük yenilgi acısını tattıkları bu savaşa haçlılar "Kanlı Meydan" (Ager Sanguinis) adını vermişlerdir. Kudüs ve Urfa'dan davet ettiği ve yola çıkmış olan yardımcı kuvvetleri beklemeden aşırı bir güvenle İlgazi'ye karşı çıkmaya cüret eden Roger de Salerne ile birlikte, Antakya'nın o zamana kadar hakim tabakasını oluşturan norman asilzadelerinin hemen tümüyle hayatlarını kaybettikleri bu savaşa Urfa'dan yardıma koşan Galeran'ın yetişip katılamadığı bütün tasvirlerin şahadeti kanıtlamaktadır. Ancak onun bu arada Kudüs'ten ordusu gelerek Antakya Prinkepsi liginin idaresini de üzerine almak zorunda kalan Kudüs kralı ve Urfa Kontu Baudouin'e katılmış ve İlgazi kuvvetleri ile haçlı birliklerinin oynadıkları sonuçsuz birbirini kovalama harekâtına katılmış olması mümkün ve tabii görünmektedir. Roger de Salerne'nin bu savaşta maktul düşmesi Urfa kontluğunun kaderi üzerinde de büyük bir rol oynadı ve fiili hâkimiyetin el değiştirmesine sebep teşkil etti⁴⁰⁶. Gerçekten de, bir yılı aşkın süreden beri Kudüs kralı bulunan Baudouin II, Urfa hâkimiyetini de elinde tutmaktaydı. Şimdi ise buna ve Kudüs krallığına ilaveten Antakya devletinin idaresini de yüklenmek

405 Runciman, II, s. 121.

406 Demirkent, II, s.14.

durumundaydı. Özellikle kuzeydeki iki Frank devletçığının geleceği, gittikçe baskısını artıran Türk hücumları karşısında tehlikeye düşmüş bulunuyordu ve bu toprakların uzaktan veyahut sadece vekâleten idaresi artık düşünülemezdi. Bu durum kral Baudouin II'yi kuvvetli bir şahsiyeti kuzeye göndermek zorunda bırakmış ve bölgeyi esasen eskiden beri çok iyi tanıyan Joscelin de Courtenay'ın, tabiatıyla kendi Vassali olmak şartıyla, Urfa kontluğuna atanmasına sebep olmuştur⁴⁰⁷.

Bu hadiselerin neticesinde 1119 tarihinde Kudüs kralı Baudouin Urfa'yı ve Tell-Başır'ı kont Joscelin'e verdi ve onu tekrar Urfa'ya yolladı. O Tankred'in ölümü esnasında, Joscelin'in elinden onun bütün topraklarını haksız olarak almış, bu adamı bir zindana atmış ve aç bırakmak suretiyle işkencelere maruz bırakmıştı. O, daha sonra da Joscelin'i hapisten çıkarıp ona ağır suçlu muamelesi yaparak tart etmiş ve yabancı memleketlerde hizmet görmeğe mecbur kılmıştı. Kudüs'ün önceki kralı, Joscelin'i yanına çağırıp büyük iltifat göstermiş, Taberiye şehrini ona vermiş ve bu şehirle havalisine reis tayin etmişti. Baudouin öldükten sonra ve yerine Badovin de Bourg geçtikten sonra bu Joscelin'i Urfa'ya geri gönderdi ve ona Selçuklu taarruzlarına karşı gelmek vazifesini verdi. Joscelin, evelden göstermiş olduğu vahşi tabiatını terk edip bu defa Urfalılara karşı çok merhametle hareket etti⁴⁰⁸. Baudouin, Joscelin'i Urfa'ya tayin ettikten sonra, Antakya'yı da kendi adına idare etmesi için Patrik Bernhard'a tevdi ettikten sonra karısını ve küçük kızlarını Urfa'dan yanına aldı ve Morphia, Noel şenlikleri sırasında Bethlem'de kraliçe olarak taçlandırıldı⁴⁰⁹.

Joscelin 1119 sonbaharında idareyi eline alır almaz, büyük bir cüretle kontluğun müslüman komşuları üzerine yağma akımları tertiplemeye başladı. Ona bu imkânı veren ise, bütün haçlıların gözünü yıldırılmış olan büyük Türk mücahidi İlgazi'nin Selçuklu devletinin diğer bölgelerinde cereyan eden olaylara karışmak üzere Suriye'den ayrılmış olmasıydı. 1122 yılında İlgazi batıya döndü. Yanında haçlı döneminde Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük kahramanlardan birisi olan yeğeni Belek'te vardı. Aynı yıl içinde haçlılara karşı girişilen sefer İlgazi'nin ölümü yüzünden başarılı olamadı ama Urfa kontu Joscelin'in 100'e yakın seçkin adamıyla birlikte Belek'in pususuna

407 Demirkent, II, s. 15.

408 Mateos, s. 266.

409 Runciman, II, s. 128.

düşerek esarete sürüklenmesi haçlılar için büyük bir darbe oldu. Joscelin ve adamlarının Harput'ta hapsedildiğini haber alan Kudüs kralı Baudouin II onları kurtarmak için hemen koşup kuzeye geldiyse de, o da Belek tarafından esir edilerek (12 Nisan 1123) Harput'ta zindana atıldı. Bu durum haçlıların geleceği bakımından felaketti. Ancak Türk-İslam dünyasına unutulmaz bir başarı kazandıran ve silinmez bir şöhrete ulaşan Belek'in şehit düşmesi, haçlıları hiç olmazsa, bu an için yokulup gitmekten kurtardı.

Joscelin ve Belek'in ölümünden sonra kral Baudouin'in esaretten kurtulmaları haçlıları Türk dünyasına karşı yeni saldırılara teşvik etti. Fakat bu defa önlerine başka bir Türk kumandanı Aksungur el-Porsuki çıktı. İslam dünyasını içine düştüğü bunalımdan kurtaran, böylece ilgazi ve Belek'e kıymetli halef olduğunu ispat eden Aksungur, adil ve akıllı idaresiyle herkesin sevgisini kazanarak kuzey Suriye'de bütün müslümanları birleştiren bir otorite oldu. Kısa bir süre sonra Aksungur'un da ölmesi üzerine Urfa kontluğu bakımından rahatlatıcı olabilirdi ama şimdi tarih sahnesine İmadeddin Zengi çıkıyordu. İmadeddin 1127 yılında Sultan Mahmud tarafından Musul bölgesine vali tayin olunmuştu. O planlı ve uzak görüşlü bir siyaset izleyerek, önce kendisine emanet edilmiş olan İslam bölgesinde birlik ve beraberliği sağlamayı, ancak ondan sonra haçlılara karşı harekete geçmeyi kararlaştırmıştı⁴¹⁰. Zengi'nin hâkimiyetini tam olarak kurması, onun zaman zaman Selçuklu Sultanı ile halife arasında çıkan olaylarda yer almak üzere doğuya gitmesi yüzünden bir hayli uzadı. Ayrıca Bizans İmparatoru İoannes Komnenas'un 1137-1142 yılları arasında Antakya üzerine yapmış olduğu iki seferin Suriye içlerine kadar uzaması, Zengi'yi haçlılara karşı kesin mücadeleye girişmekten alıkoymdu. Bununla beraber o, 1139 yılından itibaren Urfa Kontluğu'nun doğusunda ve Kuzeyindeki birçok kale ve bölgeyi itaati altına almaya başlamıştı. 1143 yılında ise kontluğa bağlı Cemlin el-Muvazzir, Tell-Mavzen (Viranşehir), Sabahtan gibi kalelerini zaptetti⁴¹¹.

410 Demirkent, II, s.171.

411 Demirkent, agm., II, s.172.

H. ARTUKLU DÖNEMİ URFA

Artuklular, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da XI. yüzyıl ile XV. yüzyıl arasında⁴¹² üç kol halinde hüküm sürmüş olan bir Türk Beyliği'dir. Oğuzlar'ın Kayı ve Döğer boyuna mensup oldukları kesinlik kazanmayan Artuklular, bu adı ataları olan ünlü Selçuklu komutanlarından Eksükoğlu Artuk'tan almışlardır⁴¹³. Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş, Artuk Bey'e Kudüs'ü 478/1085–1086 yılında iktâ olarak verdi⁴¹⁴. Artuk Bey 1091 yılında burada vali iken öldü⁴¹⁵. Bundan sonra Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgazi Tutuş tarafından buraya vali olarak atandılar; onlar da Fatımîler tarafından 1096–7 yılında Kudüs'ün alınmasına kadar, burada Filistin'in Latin Prensleri ile savaşlarda başarılı olarak babalarının görevini sürdürdüler⁴¹⁶. Fatimî veziri Kudüs'e girdikten sonra Artuk Bey'in çocuklarına pek çok hürmet ve iltifatlarda bulundu. 28 Ağustos 1098 tarihinde Artukoğulları'nın Dımaşk'a serbestçe çekilmelerine izin verdi. Bunun üzerine Sökmen Bey Urfa'ya, İlgazi de Bağdat'a gitti⁴¹⁷.

Sultan Tutuş, büyük sultan olma uğruna Sultan Berkyaruk ile giriştiği mücadelede, kendi aleyhine hareket etmiş olan Emîr Bozan'ı

412 C. L. Cahen, "Artukids", *The Enclopaedia of Islam*, V. I, London 1960, s. 962.

413 Ibn Khallikan, *Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna' al-Zaman*, Trans. M. De Slane, Volume I, Karachi 1961, s. 262; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1933, s. 201. (*Anadolu'nun Fethi*); Stanley Lane-Poole, *The Muhammadan Dynasties*, Edinburgh 1925, s. 166–167; Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Ahmet Savran, "İbnü'l-Azrak'a göre Artukluların Soy Kütüğü", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 13, Erzurum 1958, s. 321 vd.

414 Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Din İl-Ghazi", *Der Islam*, 58, 1981, s. 255.

415 İbnü'l-Ezrak, *Târîh Meyyâfârikîn va Âmid* (Artuklular kısmı), Çevr. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 29; Ibn Khallikan, c. I, s. 263; Sir Steven Runciman, "The Pilgrimages to Plastine before 1095", *A History of The Crusades*, Edited By Marshall W. Baldwin, London 1969, s. 78.

416 Ibn al-Qalanisi, *The Damascus Chronicle of The Crusades*, Extracted and Translated From The Chronicle of Ibn al-Qalanisi, By H.A.R. Gibb, London 1932, s. 25; Stanley Lane-Poole, s.166.

417 İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, Terc. Abdülkerim Özyayın, c. X, İstanbul 1991, s. 235; Ibn al-Qalanisi, s. 26; William F. Spengler and Wayne G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, 1992, s. 2; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 26 (Mardin).

öldürdükten sonra, ona ıkta etmiş olduğu memleketlerden biri olan Suruç'u Sökmen Bey'e vermişti. Sultan Tutuş'un ölmesinden sonra, Melik Rıdvan babasının yönetiminde bulunan memleketlere hâkim olmak amacıyla harekete geçti. O bu amaçla, Diyarbakır bölgesini ele geçirmek için ilerlemeye başladı ve bu arada Artukoğlu Sökmen'e ait olan Suruç'a yaklaştı. Bu sıralarda Kudüs'ten dönmüş olan Artukoğlu Sökmen, kardeşi İlgazi ile birlikte Melik Rıdvan'ın askeri hareketlerini yakından izleyerek savunma tedbirleri almaya başladı. Melik Rıdvan Suruç önlere geldiği zaman, Emîr Sökmen'in emri ile Suruç ahalisinden bir heyet, onun huzuruna çıkarak, askerlerinin ekinlere zarar vermemesi ve şehri kuşatmaktan vazgeçmesi için yalvarıp yakardılar. Bunun üzerine Melik Rıdvan, Emir Sökmen'in kendisini metbû tanıması şartıyla burayı işgalden vazgeçti⁴¹⁸. Melik Rıdvan daha sonra Urfa'yı itaat altına almak üzere Suruç'tan ayrıldı. O, Antakya hâkimi Yağısıyan'la beraber 40.000 asker ile Urfa önlere geldi⁴¹⁹. Melik Rıdvan Urfa önlere geldiği sırada ise, şehirde durum şöyleydi: iç kale, Tutuş tarafından atanan bir Türk kumandanının yönetiminde olmasına karşılık, şehir yönetimi, Bizans sarayında yetişmiş olan Thoros tarafından Tutuş'un ölümünden sonra ele geçirilmişti. Thoros iç kaleyi de ele geçirmek amacıyla bir kısım surları tahkim ettiği gibi, kenti iç kaleden ayıran güney yönünde yeni surlar ve 25 kadar da kule inşa ettirdi. Bunun üzerine iç kalede bulunan Türk kumandanı, Thoros'un bütün faaliyetlerini komşu kale ve kentlerindeki Türk emîrlere bildirdi. Bu arada O, iç kaleyi kendisinininkinden daha çok muhafıza sahip olan Thoros'a karşı savunmadı⁴²⁰. Urfa'daki iç kalenin "Sipehsalar" unvanlı kumandanı civardaki Türk kumandanlara mektup yazarak, Thoros'un Urfa'ya tamamen hâkim olduğunu bildirip yardım istedi. Türk kumandanının çağrısı cevap bulmakta gecikmedi. İlk önce Artukoğlu Sökmen ve Samsat emîri Balduk, askerleri ile beraber Urfa'ya yürüyerek şehri kuşattılar. Fakat bu kuşatmadan bir sonuç alınamadı⁴²¹. Böylece

418 İbnü'l-Esir, X, s. 208; İbnü'l-Adim, II, s. 124; Ali Sevim, "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülük Rıdvan Devri", SAD, II, 1970'ten ayrı basım Ankara 1971, s. 7.

419 İbnü'l-Adim, Buğyetü't-Taleb, fi Tarih-i Haleb (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleleri), çev. Ali Sevim, Ankara 1976, s. 88; Mateos, s. 185.

420 Ali Sevim, Suriye ve Filistin, s.164; Ali Sevim, Suriye Selçukluları, c.VII, s. 415. 421 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Çevr. H. D. Anderasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1937, s.186; Krş. E. Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul 1970, s. 143; J. B Segal, Edessa "The Blessed City", Oxford 1970, s. 223.

Urfa'yı ele geçirmiş olan Thoros, Emîr Sökmen ve Balduk'tan sonra şimdi daha güçlü bir Türk kuvvetiyle karşı karşıya kaldı. O, maiyetindekiler ile birlikte Müslüman Türkler'e karşı savunmaya geçerek iç kaleye kapandı ve şehrin ihtiyaçlarını gidermeye çalıştı. Ancak onun bu çabaları sonuç vermedi ve Melik Rıdvan şehri ele geçirdi⁴²². Urfa alındıktan sonra iç kale Yağısyan'ın isteği üzerine kendisine verildi. Yağısyan da Urfa'yı müstahkem bir hale getirdi ve adamlarını çeşitli mevkilere yerleştirdi⁴²³.

Daha sonra Melik Rıdvan'ın yanında bulunan Yağısyan ile Abakoğlu, Cenahüdevle'ye karşı tavır takınarak onu etkisiz hale getirmek istediler. Bu amaçla da Cenahüdevle Hüseyin'i tutuklatıp Melik Rıdvan'ın hizmetinde yalnız kalmak istediler; fakat Cenahüdevle, ikisinden de kaçıp Fırat ırmağını geçtikten sonra Haleb'e geldi. Rıdvan da onun arkasından Haleb'e geldi. Öte yandan Yağısyan ile Abakoğlu Yusuf da Haleb'e döndü; fakat Melik Rıdvan, ikisinden de tiksindiğinden dolayı, ıktı yeri Suruç olan Artukoğlu Sökmen'e kendisine yardım etmesi için haber gönderdi ve onu Haleb'e davet etti. Bu davet üzerine Emîr Sökmen, Haleb'e gitti. Böylece Emîr Sökmen Tutuş ve onun ölümünden sonra da oğlu Rıdvan'a hizmet ederek onun güvendiği emîrler arasında yer aldı. Emîr Sökmen'in, kaynaklarda herhangi bir açık kayıt yoksa da daha sonraki hadiselerden Suruç'u kardeşinin oğlu Belek'e verdiği anlaşılmaktadır⁴²⁴. Belek Gazi'nin burada hâkimiyetini sürdürmeye başladığından sonra, nüfusu Müslüman ve Hıristiyan olan şehir ahalisine ağır vergiler yükletmesi sonucunda, bu durumdan rahatsız olan Suruç ahalisi, o dönemde Urfa kontu bulunan Baudouin I'e haber gönderip şehri kendisine teslim edeceklerini bildirerek, onu Suruç'a davet

422 Mateos, şehrin Melik Rıdvan'ın kuşatması karşısında şiddetli mukavemet gösterdiğini ve Müslümanlar'ın Urfa'yı almadan geri döndüğünü ileri sürmüştür. Bkz. Mateos, age., s. 185-186; İbnü'l-Adîm de Urfa'nın Melik Rıdvan tarafından alındığına dair açık bir bilgi vermemektedir. Bkz. İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb, c. II, Yay. Sami ed-Dehhân, Dımaşk 1954, s. 123.

423 İbnü'l-Esir, X, s. 209; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, s. 86.

424 İbnü'l-Adîm, II, s. 123; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, c. XXI sayı 25'ten ayırması, Ankara 2001, s. 34 (Zübdetü'l-Haleb); M. H. Yınanç, "Belek", İA, c. II, İstanbul 1972, s. 462.

ettiler⁴²⁵. Bunun üzerine I. Baudouin, beraberinde bulunan Ermeniler ile Suruç'a gelerek şehri işgal etti⁴²⁶. Emîr Belek, bu durum karşısında 1100 yılında buradan ayrılmak zorunda kaldı⁴²⁷.

1. Sökmen Bey'in Suruç'u Frank İşgalinden Kurtarma Girişimi

Urfa yakınında bulunan Suruç bu dönemde köylerinin çokluğu, yoğun nüfusu ile ticaretin birçok çeşidinin yapıldığı, ünlü tüccarların uğrak yerlerinden biri idi⁴²⁸. Bu önemli şehrin Haçlılar tarafından işgal edilmesi üzerine, Emîr Sökmen kalabalık ordusu ile yanında Belek olduğu halde, daha önce kendisinin yönetiminde bulunan bu şehir üzerine yürüdü. Bunu haber alan Kont Baudouin Du Bourg ile Suruç kontu Foulcher, Türkler'in karşısına çıktılar. Burada Sökmen Bey ile Haçlı ve Ermeni kuvvetleri arasında çok şiddetli bir savaş cereyan etti, fakat Türk askerlerinin yiğitçe çarpışması karşısında Haçlılar bozuldular. Bunun üzerine Artuklular, Frank askerlerini ve onlarla beraber bulunan Ermeni askerlerini kılıçtan geçirdiler. Suruç kontu Foulcher öldürüldü. II. Baudouin de acıklı bir halde üç kişiyle beraber Urfa kalesine iltica etti. Bu sırada Türkmen ordusu, Suruç'a karşı hücumlarına devam ediyordu⁴²⁹.

Suruç'ta bulunan Türkler'in Sökmen ile birleşmiş olmasına ve ona yardım etmesine karşılık, şehrin Sökmen tarafından alınmasından son derece endişelenen Hıristiyan halk, evlerini ve

425 Runciman, Belek'in isyan eden Suruç halkını, itaat altına alması için Boudouin'e

başvurarak ücreti mukabilinde yardım istediğini, fakat bu kontun şehri aldıktan sonra

sahibi olan Belek Gazi'ye vermeyerek kendi kontluğuna ilhak ettiğini belirtmektedir.

Bkz. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Terc. Fikret Işıltan, c. I, Ankara 1989, s.161.

426 Anonymous Syrian Chronicle'de verilen bilgiye göre ise, Emîr Belek'in Urfa

kontuna bir elçi göndererek bazı şartlar karşılığında şehri ona teslim etmek istediğini

bildirdiğini ve bu teklif karşılığında Urfa kontunun gerekli şartları yerine getirerek

Suruç'u teslim aldığı belirtilmektedir. Bkz. Anonymous, "The First and Second Cru-

sades from an Anonymous Syrian Chronicle", Translated By A.S Tritton, JRAS, Part I,

1933, s. 76.

427 İbnü'l-Esir, X, s. 299; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", Bel-

leten, Ankara 1962, Sayı 103, s. 508.

428 Anonymous, Syrian Chronicle, s. 76.

429 Ibn al-Qalanisi, age., s. 50; H. A. R. Gibb, "Notes on the Arabic Materials for the

History of the Early Crusades", BSOAS, VII, s. 746; Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-

Namesi (952-1136) ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162), Türkçe'ye Çevr. H. D. An-

derasyan, notlar E. Dulaurer-M. H. Yınanç, Ankara 1987, s. 206.

dükânlarını bırakıp sadece yiyeceklerini alarak, yanlarında Latin Papios⁴³⁰ Benedict olduğu halde iç kaleye çekilmişler ve Türkler'e karşı yeniden direnmeye başlamışlardı⁴³¹. Bunun üzerine Emîr Sökmen, Hıristiyan ahalinin sığınmış olduğu iç kaleyi daha şiddetli bir şekilde sıkıştırmaya başladı. Diğer taraftan, ağır bir yenilgiden sonra Urfa'ya kaçmış olan Baudouin, buradan Antakya'ya gitmiş ve orada yeni kuvvetler toplayarak yeniden Suruç üzerine gelip Türkler'e karşı savaşa girişmişti. Bu durum karşısında Sökmen, iç kalenin kuşatmasını gevşeterek, Suruç'a yeniden hücumla geçmiş bulunan II. Baudouin'le çarpışmak zorunda kaldı. Urfa kontunun taze kuvvetlerle tekrar Suruç'a gelip savaşa başladığını haber alan ve bunun sonucu olarak da sevinç gösterileri yapan iç kaledeki mahsurular, Türkler'in Urfa kontu ile çarpışmaya gitmesini fırsat bilerek kaleden çıkıp onlarla savaşmaya başladılar. İki ateş arasında kalan Artuklu Beyi Sökmen yenilgiye uğrayarak çekilmek zorunda kaldı⁴³².

Türk kampına giren Franklar, yağmada bulunarak sayısız mal ele geçirdiler. Suruç'ta bulunan Müslüman Türk halkı Franklar'ın kendilerine merhamet göstermeyeceklerine inandıklarından şehrin kapılarını tutarak direnmeye başladılar. Onların amacı, Müslüman bir Türk ordusu gelip kendilerini kurtarana dek teslim olmamaktı. Bunun üzerine Franklar amaçlarının onları öldürmek olmadığına yemin ederek, direnmelerine son vermeleri konusunda onları ikna etmeye çalıştılar. Fakat Müslüman Türk halkı bu sözleri pek inandırıcı bulmadığından, yapılan bu çağrıyı dinlemedi. Bunun üzerine, Franklar kasabadaki bütün Hıristiyanlar'ın Müslümanlar'dan ayırt edilebilmeleri için haç takmalarını emrettiler⁴³³. Daha sonra da büyük bir kinle savunmasız Müslüman Türk halkına karşı saldırıya geçtiler. Avrupa'dan gelerek Urfa'yı işgal edip burada bir Latin prensliği kurmuş olan Franklar'ın bu sıradaki kontu olan Baudoin, Suruç'u işgal ettikten sonra burada bulunan Müslüman Türk halkının kendisine boyun eğmemiş olmasından dolayı şehrin bütün halkını kılıçtan geçirtti. Şehir Haçlılar tarafından baştan aşağı yağma edildi. Bu yağma sonucunda Franklar, sayısız erkek ve kız çocuklarını,

430 "Papios", "Papas, pere" kelimesidir. Bu unvan, Şark kilisesinde patriklere, metropolitlere ve piskoposlara veriliyordu Bkz. Mateos, s. 399.

431 Runciman, II, s. 30.

432 İbnü'l-Kalânişi, Zeylu Tarih-i Dimaşk, Yay. H. F. Amedroz, Leyden 1908, s.134; Ali Sevim, "Sökmen", s. 509; Anonymous, Syrian Chronicle, s. 76.

433 Anonymous, Syrian Chronicle, s. 77.

kadınları Urfa şehrine götürdüler. Antakya ve Franklar'ın elinde bulunan diğer yerler, esirlerle doldu ve Suruç'ta kan gövdeyi götürdü. Şehir öldürülenlerin cesetleri ile doldu ve bu şehirden kaçıp gidenler hariç kurtulan olmadı⁴³⁴.

Haçlılar böylece ellerine geçen her fırsatta Müslüman Türk halkını katletmekteydiler. Ancak bu dönemde Selçuklular'a bağlı olarak emîrlik yapan Artuklular, Urfa ve civarında bulunan Haçlılar'a karşı yapılan birçok sefere katılarak, onları durdurmaya çalıştılar. Yine 1110 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Ahlatşah Emîri Sökmen el-Kutbî ve Musul Selçuklu valisi Mevdûd'a birer mektup yazarak, Haçlılar'a karşı cihat için harekete geçmelerini emretti. Sultanın bu emri üzerine onlar, birleşip harekete geçtiler. Bu arada Necmeddin İlgazi de kalabalık bir Türkmen kuvvetiyle gelip onlara katıldı. Bu Türkmen kuvvetleri, Urfa'ya yönelip şehre karşı savaşa başladı. Bunun üzerine bütün Haçlı kuvvetleri, aralarındaki anlaşmazlıklara son vererek birleşti. Bunun sonucunda Tankred, Baudouin ve Saint-Gilles'in oğlu, Urfa'daki Haçlılar'a yardım için hemen harekete geçtiyse de, onlar Türkmen ordusunun çokluğu nedeniyle Fırat ırmağını geçip Cizre yönüne gitmekten çekindiler. Diğer taraftan Selçuklu emîrleri, Haçlılar'ın Fırat ırmağını geçmeleri üzerine, onlara hâkim konuma geçmek amacıyla Urfa'dan ayrılıp Harran'a gittiler. Bu arada Fırat ırmağını geçen Haçlı kuvvetlerine, Selçuklu ordusunun durumu haber verildiği zaman onlar, derhal geri dönüp Fırat ırmağı kıyısına geldiler; bunun üzerine Selçuklu ordusu, Haçlılar'ı takip ederek onların ağırlıklarının büyük bir bölümünü ganimet olarak aldıkları gibi, askerlerinin birçoğunu da öldürdüler⁴³⁵.

2. Harran Savaşı

1104 tarihinde Urfa kontu Baudouin ile Joscelin, askerlerini alıp Harran'ın üzerine yürüdüler. Onlar aynı zamanda, Antakya'ya da haber gönderip Frank kontu Bohemund'u ve Tankred'i yardıma çağdırdılar. Daha sonra bu dört Frank lideri, Urfa'nın yirmi üç mil güneyinde stratejik bir kale olan Harran'a saldırmak için hareket etti. Bu ilerleme Urfa'nın lehine bir hareketti. Çünkü bu şekilde hareket

434 İbnü'l-Esir, X, s. 267; Mateos, s. 207; Coşkun Alptekin, "Artuklular", DGBİT, VII, Konya 1994, s.175.

435 Ali Sevim, Zübdetü'l-Haleb, s. 49-50.

eden Haçlılar, Türk emîrlerinin dikkatini Urfa üzerinden başka bir yere çekmekteydi. Franklar, Harran önüne gelerek şehri sıkı bir muhasara altına aldılar⁴³⁶. Bu sırada Emîr Sökmen ve Çökürmüş, Haçlılar'ın Harran'ı işgal ettiğini haber aldıkları zaman, birbirleri ile savaş halinde idiler⁴³⁷. Artuklu Sökmen Bey, öldürülen yeğenin kanını dava ediyordu. Fakat Haçlı saldırısı karşısında ikisi de birbirlerine haber gönderdiler. Daha sonra da Habur önlerinde buluşup anlaştılar ve Ra'sül-Ayn'da kamp kurdular. Bu sırada Emîr Sökmen'in yanında 7.000 Türkmen süvarisi, Çökürmüş'ün yanında ise 3.000 Türkmen süvarisi bulunmaktaydı⁴³⁸.

İki Türk emîri Kuzeydoğu'da, Urfa üzerine yürüyüş halinde iken Hıristiyan ordusu Harran önünde toplanmıştı. Haçlılar isteseler Harran'ı hücumla ele geçirebilirlerdi. Fakat Franklar, daha sonra kendilerinin kullanmak istedikleri istihkâmları tahrip etmek istemediler. Harran'da bulunanların korkudan teslim olacaklarını ummaktaydılar. Bu tahminleri pek de temelsiz değildi; çünkü şehirdeki Müslümanlar derhal müzakereye talip oldular. Bu sırada Baudouin de Bourg ve Bohemund, şehrin surlarına önce hangisinin sancağının çekileceği meselesinde kavgaya tutuştular. Bu şekilde vaktin geçirilmesi onların felaketine sebep oldu. Daha münakaşa yatıştırılmadan Türk ordusu güneye yönelerek onların üzerine saldırdı. Savaş M. Ö. 53 yılında Cresusu ve Roma Legonları'nın Partlar tarafından imha edilmiş olduğu antik Harran savaş alanının hemen yakınında, Belih çayı⁴³⁹ kıyılarında oldu. Franklar'ın stratejisi, Urfa ordusunun sol kanattan düşman ana kuvvetine taarruz etmesini, bu arada Antakya ordusunun bir buçuk kilometre kadar uzakta alçak bir tepe arkasında, tam zamanında müdahale etmek üzere hazır durumda saklanmasını öngörmekteydi. Fakat Müslümanlar da buna

436 W. B. Stevenson, *The Crusaders in The East*, Beirut 1968, s. 77; Robert L. Nicholson, "The Growth of the Latin State, s.1118-1144", *A History of The Crusades*, Edited By Marshall W. Baldwin, Volume I, Madison, Milwauke and London 1969, s. 389; Mateous, s. 223.

437 Runciman, *Harran hâkimi Karaca'nın Çavlı tarafından öldürülmesinden sonra sıranın Harran'a geleceği endişesiyle Urfa'ya hareket ettiklerini*, bu sırada Frank ordusunun da Müslüman ordusunu karşılamak için Harran'a karşı yürüdüklerini belirtmektedir. Bkz. Runciman, II, s. 34.

438 İbnü'l-Esir, c. X, s. 303; İbn al-Qalanisi, s. 60.

439 Harran sınırları içinde doğan Belih çayı oradan doğuya doğru akar ve Rakka'nın kuzeyinden geçerek daha aşağılarda Fırat nehrine dökülür. Bkz. Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Buldan*, Farsça Terc. A. Muhammed Ayeti, Tahran 1349, s. 70.

çok benzer bir plan izlemekteydiler. Türk ordusunun bir kısmı Frank sol kanadına hücum ettikten sonra, birdenbire geri dönüp kaçmaya başladı. Urfa'daki Franklar zahmetsizce zafer kazandıklarını sanarak süratle bunları takibe giriştiler ve süratle sağ kanattaki arkadaşlarıyla irtibatlarını kaybettiler⁴⁴⁰. Bunlar takip sırasında Belih çayını da geçerek doğrudan doğruya ana Müslüman ordusunun kendilerine hazırlamış olduğu pusuya düştüler. Birçoğu kılıçtan geçirildi. Bir kısmı da geri kaçmaya başladı. Karşısındaki küçük birliği püskürttükten sonra esas savaşa katılmak için hazır bulunan Bohemund, sadece uzaktan büyük bir süratle kendisine doğru koşuşan ve acele ırmağı geçtikten sonra yeni Türk birliklerinin hücumu uğrayan kaçaklara rastlayabildi. O, savaşı kaybettiklerini anlayarak süratle geri çekildi. Birbiri ile savaşan guruplar Harran surları altına geldiklerinde, Harran garnizonundakiler bir çıkış hareketi yaparak büyük bir sevk ve gayretle kaçak Franklar'dan öldürebildikleri kadarını yok ettiler. Bu arada Müslüman takipçilerden birçoğu da karışıklık içinde kılıçtan geçirildi. Antakya ordusu bu karışıklıktan ağır kayıplara uğramadan kurtulabildi; fakat Urfa birlikleri hemen hemen hiç istinasız esir edildi veya kılıçtan geçirildi⁴⁴¹. Baudouin de Bourg ve Joscelin at üstünde kaçmaya çalışırken Belih çayına girdiler. Bunun sonucunda atları çamura saplandığı için Emîr Sökmen'in adamlarından bir Türkmen onları yakalamış ve Baudouin'i Sökmen Bey'in çadırına götürmüştü. Bu sırada Sökmen Bey yanındaki adamları ile Bohemund'un peşinden gitmiş bulunmaktaydı. Bu arada Çökürmüş'ün adamları, Sökmen'in adamlarının Haçlılar'ın ağırlıklarını ele geçirdiklerini, kendilerinin ise ganimetlerden hiçbir pay alamadan geri döndüklerini görünce Çökürmüş'e: "Onlar bizim yanımızdan ganimetlerle ayrılırken, bizim ahalinin ve Türkmenler'in nazarındaki itibarımız ne olur?" diyerek onu kontu ele geçirmeğe teşvik ettiler. Bunun üzerine o da adamlarını göndererek kontu Emîr Sökmen'in çadırından aldırdı. Sökmen Bey geri dönüp meseleyi öğrenince, Çökürmüş'ün yaptıkları çok ağırına gitti; adamları da savaşmak için hazırlandılar, fakat Sökmen Bey onlara engel oldu ve: "Müslümanların bu gazadan duydukları sevinç bizim aramızdaki ihtilaf yüzünden kedere dönmesin. Düşmanları, Müslümanlar'a güldürerek öfkemi teskin etmek istemem." dedi. Daha sonra da vakit kaybetmeden harekete geçti ve adamlarına

440 Robert L. Nicholson, agm., s. 389; Runciman, II, s. 34-35. Krş. İbnü'l-Esir, X, s. 303; Mateos, s. 234.

441 Runciman, II, s. 35.

Haçlılar'ın silahlarıyla sancaklarını alarak, onların elbiselerini giymelerini ve onların atlarına binmelerini emretti. Buradan da Haçlılar'ın bulunduğu Şabah'tan kalelerine doğru ilerledi. Haçlılar, Sökmen Bey'in adamlarını zaferle dönen Haçlılar zannederek onları karşılamaya çıktılar. Sökmen de onları öldürüp kalelerini ellerinden aldı. Bu şekilde birkaç kaleyi daha ele geçirdi. Çökürmüş ise, Harran'a giderek orayı aldı⁴⁴².

Harran savaşı, 1101 yılı Haçlı seferlerinin tamamlayıcı bir parçası niteliğinde idi. Bu seferler, Franklar'ın yenilmezliği hakkındaki iddiaları silip süpürdü. Bu savaş, Latinler'in doğuya doğru yapacakları işgallere bir sınır oluşturduğu gibi, Latinler'in Irak içlerine girebilme şanslarını da ortadan kaldırdı. Ayrıca Haçlılar'ın bu savaşta aldıkları mağlubiyet, Kuzey Suriye'nin, burada Frank hakimiyetini perçinlemek için gerekli takviyelerden yoksun kalacağı anlamını taşımaktaydı; stratejik öneme sahip olan Harran şehrinin kontrol edilmesi ile, Doğu ve Irak'tan Haleb yolunu kesebilecek olan Antakya ve Urfa'nın Haçlı gücü arasındaki işbirliğine son verilerek Haleb'in tehlike altına girmesi önlendi. Harran'ın Franklar tarafından alınamaması ise, uzaktan da olsa, Urfa kontluğunun sukuta mahkum olduğu ve Haleb'in hiçbir zaman Franklar'ın eline geçmeyeceği manasına geliyordu. Bu zaferle Frankların, savunma gücü kırıldığı gibi, Müslümanlar'ın Haçlılar'a karşı verdikleri mücadelede başarılı olacakları inancı arttı. Türk emirlerinin kazandığı bu savaşın en önemli sonucu ise, Franklar'ın İslam'ın üç ağırlık noktası olan Anadolu, Irak ve Suriye arasına sokarak bunların birliğini çatlatmak üzere orada tutmak istedikleri kama, yerine sağlamca oturtulamadı. Bütün bunlar, Artuklular'ın Urfa ve civarında daimi bir surette Franklar'a karşı yaptıkları saldırılarının olumlu sonuçları idi. Artuklular, Urfa ve civarındaki Haçlılar'a karşı verdikleri bu mücadeleler ile Franklar'ın bu bölgede güçlenerek Irak, Suriye ve Anadolu üzerinde kurmak istedikleri hâkimiyet hayallerine en büyük darbeyi vurmuştur⁴⁴³.

442 İbnü'-Esir, X, s. 304; W. B. Stevenson, s. 77; Robert L. Nicholson, agm., s. 389; Krş. Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri, 1990, s. 68.

443 İbn al-Qalanisi, s. 60; Robert L. Nicholson, s. 389; Runciman, II, s. 35-36; Taef Kamal El-Azhari, The Saljuqs of Syria, Berlin 1997, s. 123.

3. İlgazi'nin 1119 ve 1120 Yıllarında Urfa'yı Kuşatması

İlgazi, 1119 yılında Mardin'e gelerek Haçlılar'a karşı yapacağı mücadele için hazırlıklara girişti. Bu amaçla Diyarbakır bölgesindeki Türkmen beylerinden de birçok gönüllü topladı. Daha sonra O, kısa bir zaman içerisinde, Bitlis ve Erzen sahibi Togan-Arslan ve Munkiziler'den Usame b. El-Mübarek el-Kilabi'nin kuvvetleriyle birlikte 20.000'e yakın bir ordu meydana getirdi. İlgazi, önce Urfa üzerine yürüyerek Urfa'nın çevresini dört gün yağmaladı. Daha sonra, 1119 yılı başlarında Beda'ya gitti ve Sence köprülerinden Fırat nehrini geçerek ordusu ile Tell Başır ve Tell Halit bölgelerine ulaştı⁴⁴⁴.

1120 yılının başlarında, Emîr İlgazi tekrar Urfa'ya yapacağı sefer için 130.000 kişilik bir ordu teşkil etti. Artukoğlu İlgazi, hazırlıklarını tamamladıktan sonra süratle hareket ederek Urfa kapıları önüne geldi. İlgazi, Urfa önünde dört gün kaldı ve bu esnada bütün tarlaları tahrip etti. Daha sonra da Suruç şehrine giderek askerlerinin büyük bir kısmını gizlice Fırat'tan geçirdi⁴⁴⁵. İlgazi, Tell Başır'den Keysun'a kadar olan bölgeyi yağma ve talan saldırılarına uğrattı. Burada birkaç gün kaldıktan sonra, Haçlılar'ın elinde bulunan Azaz kalesi üzerine yürüdü ise de bu kaleyi ele geçiremedi⁴⁴⁶.

İlgazi'nin bu sefer esnasında birkaç Türkmen'in sakalını kestirmesi ve iğdiş ettirmesi üzerine, Türkmenler'in çoğu onu terk etti ve böylece İlgazi'nin yanında pek az kişi kaldı. Bu durumu değerlendiren Kont Boudouin II ve Joscelin, İlgazi'nin bu zayıf durumundan yararlanmak için harekete geçerek Tell-i Danis üzerine hücum ettiler. Ancak onların bu saldırısından çok az bir süre önce, Tuğtekin kuvvetleri ile beraber İlgazi'ye katılmış olduğundan Haçlılar muhasara altına alındılar; fakat onlar güç de olsa bu durumdan kurtulmayı başardılar⁴⁴⁷.

4. Artukoğlu Belek'in 1121 Yılında Urfa'yı Kuşatması

Artukoğlu İlgazi'nin kardeşinin oğlu Belek b. Behram, 1121 yılında Franklar tarafından işgal altında tutulan Urfa'yı uzun bir müddet kuşattı, fakat burayı alamadı. Bundan dolayı Artukoğlu

444 Mateos, s. 264. Ali Sevim, " Artukoğlu İlgazi", Belleten, Sayı 104, s. 673.

445 Mateos, s. 267.

446 Ali Sevim, "İlgazi", s. 681.

447 Ali Sevim, "İlgazi", s. 682.

Belek buradan ayrılmaya karar verdi. Josselin ve Galarin, onun kuşatmayı kaldırarak yola çıktığını duyunca Belek Gazi'yi takip etmek için harekete geçtiler. O sırada bir Türkmen, Belek Gazi'nin yanına gelmiş, Urfa ve Suruç'u işgal ederek elinde tutan Josselin'in yanındaki Haçlılar'ı toplayarak kendisine saldırmaya hazırladığını haber etmişti. Bu sırada Belek Gazi'nin adamları onun yanından ayrılmış ve sadece dört yüz süvarisi kalmıştı. Bu yüzden O, elinde kalan adamlarıyla Franklar'a karşı koymak için hazır bir şekilde beklemeye karar verdi⁴⁴⁸.

Belek Gazi'nin peşinden gelen Haçlılar, Urfa'nın Taftıl⁴⁴⁹ denilen köyünde onay etmişler. Haçlılar'ın geldiği yer akarsularla bataklık haline geldiğinden atları çamura saplandı. Bunun sonucunda Frank süvarileri üzerlerindeki silah ve ağırlıklar sebebi ile hareket edemediler. Bunun üzerine Belek Gazi'nin askerleri onları ok yağmuruna tuttular⁴⁵⁰. Artuklu askerleri bu ok saldırısı ile Franklar'ın atlarından birçoğunu yaraladıkları gibi, onların geri çekilmelerini de sağladılar. Ayrıca iki Frank kontu olan Joscelyn ve Galeran'ı da esir ettiler. Diğer Franklar'ı ise kılıçtan geçirdiler⁴⁵¹. Joscelyn esir alındıktan sonra, bir deve derisi içerisine konularak üzeri dikildi. Joscelyn'den Urfa'yı teslim etmesi istendi, fakat o bu isteği kabul etmedi. O bu teklife karşılık olarak, Belek Gazi'ye çok miktarda mal ve çok sayıda esir vermesi şartıyla kendisinin serbest bırakılmasını önerdi. Fakat Belek Gazi'nin amacı, diğer Türk emirleri gibi Franklar'ın hile ve Ermeniler'in yardımıyla ele geçirdikleri Urfa'yı tekrar Türk yönetimine almaktı. Bu sebeple o, bu teklif kabul etmedi ve Joscelyn'i Harput kalesine götürüp orada hapsedti⁴⁵². Belek Gazi, bu olaydan sonra Türkler arasında daha büyük şöhret kazandı ve bunun sonucunda Türk kabilelerinden birçok kişi

448 İbrahim Artuk, "Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", Belleten, Sayı 41, Ankara 1947, s. 131.

449 Işın Demirkent, Taftıl'ın nerede olduğunu tam olarak tespit etmemekle beraber, bu savaşın Urfa'nın güneyinde Harran ile Suruç arasında cereyan ettiğini belirtmektedir. Bkz. Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, II, Ankara 1994, s. 31. Runciman ise Joscelyn ve Galeran'ın Suruç yakınlarında dolaşırken birden bire Belek'in adamları ile karşılaştıklarını ve muharebe neticesinde esir düştüklerini belirtmektedir. Bkz. Runciman, II, s. 133.

450 İbnü'l-Esir, X, s. 469; Mateos, s. 271.

451 İbn al-Qalanisi, s. 166; Mateos, s. 272; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 166.

452 İbn al-Qalanisi, s. 169; İbnü'l-Esir, X, s. 469; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 298; İbrahim Artuk, a.g.m., s. 60.

onun etrafında toplandı⁴⁵³.

Joscelin'in esir düştüğünü Kudüs'e dönerken Trablus'da⁴⁵⁴ öğrenen Kral Baudouin, derhal Antakya'ya dönüp vakit geçirmeden Urfa'ya giderek kontluğun idaresi için Maraş Senyörü Geofray'ı vazifelendirdi⁴⁵⁵.

5. Belek Gazi'nin Harran'ı Alması

Kudüs kralı Urfa'ya gelip kontluğun idaresi için gerekli tedbirleri aldığı sıralarda Gerger sahibi Mikhail, Türkler'in devamlı sıkıştırması sebebi ile artık kaleyi elinde tutamayacağını anladığından Urfa'da bulunan krala müracaat ederek, hayatı boyunca sahip olacağı diğer bir yer karşılığında Gerger'i ona teslim etti. Gerger'e bir Frank garnizonu yerleştiren Baudouin, buna karşılık Dülük kasabasını Mikhail'e vermiştir⁴⁵⁶. Emîr Belek 1123 yılında bu kaleyi yeniden kuşattı. Kudüs kralı kuvvetlerinin başına geçerek Tell-Başir'den hareket etti ve Fırat'ın batı kıyılarını takip ederek ilerlemeğe başladı. Belek Gazi, II Baudouin Gerger'e giderken, Uruş denilen bugünkü Turuş mevkiinde onun karşısına çıktı. Haçlılar ve Belek Gazi arasında yapılan savaş, Artuklular'ın galibiyeti ile sonuçlandı. Bu çarpışmada Kral başta olmak üzere, Haçlı ordusunun ileri gelenleri de esir edildi⁴⁵⁷.

Bu zaferden sonra 1123 yılının Mayıs ayında Belek Gazi, Harran'ı Araplar'dan teslim aldı ve şehrin hâkimi olan Barakt b. ebi -el- Fahmi'yi tevkif etti. Belek Gazi Harran'ı aldıktan sonra, Halep'e giderek burayı da aldı⁴⁵⁸. Bu sıralarda on beş kişi, sözbirliği ile Behesni kalesinden çıkıp Hansit bölgesine giderek, Frank kralı ile Joscelin ve Galeran'ın hapiste buldukları Harput kalesini gözetlemeye başladılar ve kale muhafızlarının azlığını, bunların da kaygısız

453 Süryani Mihail, Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi, II. Kısım, Çevr. H. D. Anderasyan, 1944, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yayınlanmamış Nüsha, s. 72.

454 Şu anda Lübnan'da bir kasabadır. Memlûkler zamanında ise, Lübnan dağları ve Asi nehrine kadar uzanan bir bölgeyi kapsamaktaydı. Bkz. Samir Al-Durabi, A Critical Edition of and Study on İbn Fadl Allah's Manual of Secretaryship "Al-Ta'rif Bi'l-Mustalah Al-Sharif", 1992, s. 164; İbn Fazlullah Ahmed Yahya el-Ömerî, et-Tarif bi-el-Mustalah eş-Şerif, Neşr. Semir ed Durübî, Kerek 1992, s. 259.

455 Işın Demirkent, II, s. 32.

456 Demirkent, II, s. 33.

457 İbnü'l-Esir, X, s. 485; Mateous, s. 273; İbrahim Artuk, "Balak", s. 132.

458 Süryani Mihail, s. 73; İbnü'l-Esir, age., c. X, s. 483; İbrahim Artuk, Mardin, s. 63.

durduklarını görünce sefil bir kıyafette oldukları halde, güya davacı imişler gibi kale kapısına yaklaştılar. Bunlar, aynı zamanda daha önce kale içinde bulunan bir gayrimüslim ile de irtibat sağlamışlardı. Bir müddet sonra da kaleye girerek zindana kadar ilerlediler ve kapıda rastladıkları askerleri öldürüp kapıyı kapattılar. Daha sonra, büyük bir gürültü çıkararak Baudouin'in, Joscelin, Galeran'ın ve diğer şeflerin buldukları burca girdiler ve onları oradan çıkardılar⁴⁵⁹. Buradaki gayrimüslim halktan bazı kimseler, Baudouin ile Joscelin ve diğer mahpuslar serbest bırakılınca kaleyi zaptettiler. Bölge içinde bulunan Türk askerleri olup bitenleri duyunca oradan etrafa dağıldılar⁴⁶⁰.

Bu esnada Halep'te bulunan Türk emiri Belek, Harput'un Franklar tarafından baskına uğrayıp zapt edildiğini duyunca, süratle hareket edip on beş günde oraya gitti. Burada kaleyi kuşatma altına alıp, kaleye karşı mancınıklar kurup tüneller açtırarak, kaleye büyük hasar verdi. Haçlılar, bu sebeple büyük bir korku içine düştüler. Bu yüzden Kont Galeran, Belek Gazi'nin yanına giderek, kaleyi ona teslim etti⁴⁶¹. Emîr Belek de Kral ve diğer Franklar'ı zincire vurdurup, Harran'a göndererek orada onları tekrar hapsedirdi⁴⁶². Bu arada Halep'i 1123 yılında ele geçiren Belek Gazi, burayı Haçlılar'a karşı daha güçlü bir hale getirmişti. O, aynı zamanda yönetimi ele geçirmek için Sultanşah⁴⁶³ ile ailesini, herhangi bir harekete girişmesinler diye, Halep'ten çıkartıp Harran'a göndermiş ve orada ikamete mecbur etmişti⁴⁶⁴.

6. Belek Gazi'nin Şehid Olması ve Temürtaş'ın Haleb'e Hâkim Olması

Belek Gazi'nin 1128 yılında Suriye'de Menbic'i kuşatması

459 İbnü'l-Esir, Kudüs Kralı, Urfa kontu ve Birecik senyörü ile diğer şövalyelerin zincirlerini kırıp, Harput'ta bazı askerleri hile ile yanlarına çektiklerini ve daha sonra üstünlüğü ele geçirip kaleyi ele geçirdiklerini zikretmiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, X, s. 485.

460 C. L. Cahen, "Balak", EI, Volume I, London 1960, s. 983; Süryani Mihail, s. 73; Mateos, s. 273; Robert L. Nicholson, a.g.m., s. 419.

461 Süryani Mihail, s. 74; Mateos, s. 274.

462 Robert L. Nicholson, s. 420; İbrahim Artuk, "Balak", s. 274.

463 Son Suriye Selçuklu Sultanı Sultanşah b. Rıdvan. Bkz. Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989, s. 225 n. 677.

464 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), Ankara 1995, s. 404.

sırasında, kaleden atılan bir okla şehit olması⁴⁶⁵ üzerine, beraberinde bulunan Mardin Artuklu Emîri İlgazioğlu Temürtaş, 22 Mayıs 1124 tarihinde Halep'e gelerek şehri hâkimiyeti altına aldı. Halep yönetiminde bir takım değişiklikler yapan Temürtaş, Belek tarafından Harran'a sürülen Sultanşah'ı buradan Mardin'e götürerek orada kaleye hapsedirdi⁴⁶⁶. Fakat Temürtaş'ın genç yaşta ve devlet işlerinde tecrübesiz olmasından dolayı ve özellikle de Arab asıllı devlet adamlarının mal ve para hırsları yüzünden, memleket işleri iyi yürütülemiyordu. Bunun sonucu olarak da, halkın sosyal durumu gittikçe bozuluyordu. Haçlı kuvvetlerinin zaman zaman yağma hücumlarında bulunmaları, bu kötü durumu bir kat daha tehlikeli hale sokuyordu. Bu durumu kendi lehine değerlendiren Urfa Kontu Joscelin, 1123 yılının Nisan ayında Şebahtan civarında yağma hareketlerinde bulunmaya başladı. Temürtaş bu yağma hücumlarını durdurmak amacıyla, naibi olan Ömer'ül Has kumandasında 300 atlı gönderdi; bu kuvvet Mercü Eksas civarında Haçlı kuvvetlerini bozguna uğratarak bir kısmını öldürdü, geri kalan kısmının da kaçmasını sağladı⁴⁶⁷.

7. Temürtaş'ın II. Baudouin ile Anlaşması ve Onu Serbest Bırakması

II. Baudouin Halep kalesindeki tutsaklığı sırasında, Şeyzarlı emîrlerden Ebu'l-Asakir Sultan b. Munkiz'in aracılığı ile Halep hâkimi Temürtaş ile müzakerelerde bulunmak imkânını elde etmeğe muvaffak oldu⁴⁶⁸ ve Baudouin'in karısı Morphia ve Joscelin, Temürtaş ile Baudouin'in serbest bırakılması konusunda anlaştilar. Yapılan anlaşmaya göre; Kral Temürtaş'a seksen bin dinar ödeyecek, Esarib, Zerdana, Azaz, Kefertab ve Cisir beldelerini, Temürtaş'ın Belek'i istihlaf etmiş olduğu Halep'e devredecekti. Baudouin bundan başka el-Cezire'de yerleşmiş bulunan bedevi şeyhi Dübeys b. Sadaka'yı tenkil etmek hususunda Temürtaş'a yardım edecekti.

465 İbnu'l-Ezrak, s. 43; Carole Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in The Twelfth Century", SI, LIV, s.139; Süryani Mihail, s. 74 Carole Hillenbrand, A Muslim Principality in Crusader Times, İstanbul 1990, s. 116; Daha geniş bilgi için Bkz. Işın Demirkent, II, s. 48-49.

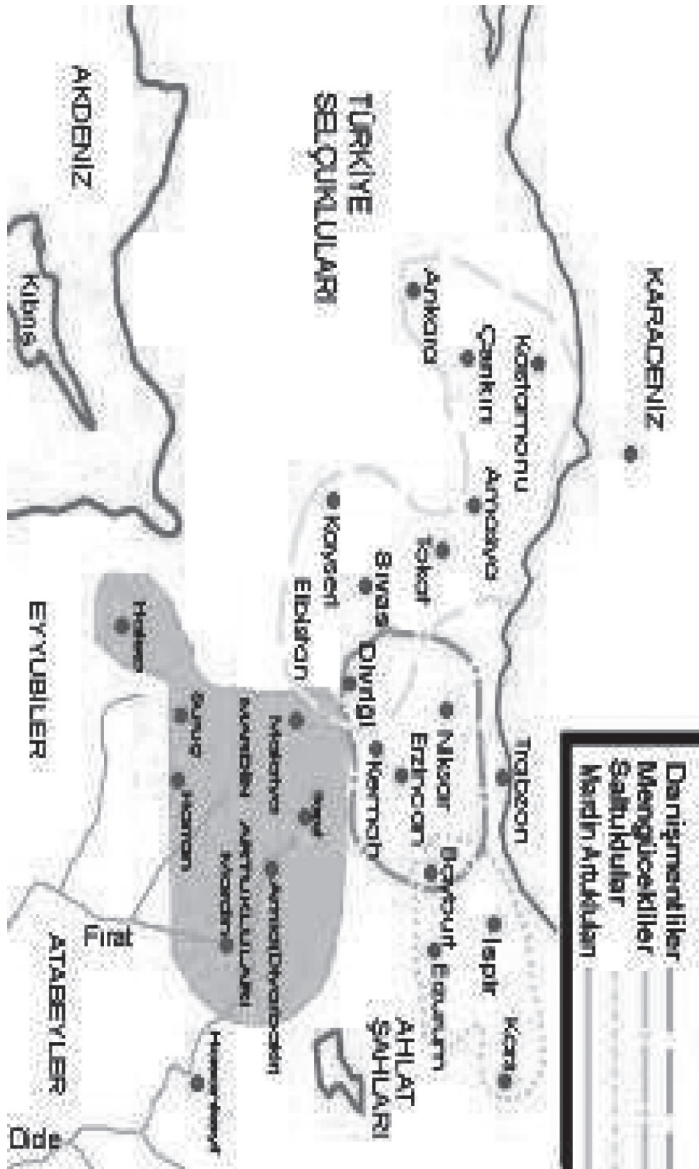
466 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s. 166; Ali Sevim, "Suriye Selçukluları", DGBİT, c. VII, İstanbul 1994, s. 468.

467 Ali Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti", Belleten, Sayı 100, Ankara 1991, s. 574.

468 Ali Sevim, "Temürtaş", s. 576.

Pey akçesi olarak yirmi bin dinar ödenecek, geri kalan paranın ödenmesine teminat olarak Şeyzer'e rehineler gönderilecekti. Bunlar Müslümanlar'a teslim edilir edilmez Baudouin serbest bırakılacaktı. Temürtaş rehine olarak kralın en küçük çocuğu olan Prenses Jovettay'ı, Joscelin'in oğlunu ve ayrıca asalete mensup on çocuğu talep ediyordu. 1124 yılının Haziran sonunda Baudouin, birçok değerli hediye ile Temürtaş'ın geri verdiği kendi savaş atı üzerinde Şeyzer'e giderek, burada emîr tarafından krallara layık bir şekilde misafir edildi. Kral burada kızı ve diğer rehinelerle karşılaştı. Bunlar Şeyzer'e gelir gelmez Baudouin'in muhtemel kararlaştırılmış olan pey akçesini bile ödemedi, Antakya'ya gitmesine müsaade oldu. Kral Ağustos ayının son günlerinde Antakya'ya ulaştı⁴⁶⁹.

469 Runciman, II, s. 141.

I. ZENGİLER DÖNEMİNDE URFA

Zengiler, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletlerine bağlı olarak kurulmuş bir atabeylik olup, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bağımsız hale gelmiş, Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüştür, Mısır'a dahi hâkim olmuş büyük bir sülaledir.⁴⁷⁰

Kurucusu İmadeddin Zengi'ye nispetle Musul Atabeyliğine Zengiler denilmiştir. Zengi'nin babası Kasimüddeve Aksungur, Sultan Alp Arslan zamanında Selçuklu sarayına alınmış. Sultan Melikşah zamanında komutanlığa tayin olunmuş bir memlûktur. Melikşah'm Suriye seferine bir komutan olarak katılan Aksungur, Halep'in zaptedilmesi üzerine Kasimüddeve unvanıyla bu şehrin valiliğine getirmiştir (1087)⁴⁷¹.

Melikşah'm 20 Kasım 1092 tarihinde ölümü üzerine sultanın oğullarından Berkayaruk ve kardeşi Suriye Meliki Tacüddeve Tutuş arasında saltanat mücadelesi başladı. Berkayaruk tarafını tutan Aksungur üzerine yürüyen Tutuş, Tellu's-Sultan civarında giriştiği muharebede onu yakalatarak öldürttü (26 Mayıs 1094)⁴⁷². Bu sıralarda yedi yaşlarında bir çocuk olan Zengi, Gürboğa, Musa et-Türkmani, Çökürmüş, Çavlı, Mevdud ve Aksungur Porsuki gibi Musul'a tayin edilen emirler tarafından büyütülmüş ve eğitilmiştir.⁴⁷³

1. Zengi'nin Musul'a Vali Tayin Edilmesi

İmadeddin Zengi, Aksungur el-Porsuki ve onun yerini almış olan oğlu İzzeddin Mesud'un birbiri arkasında ölümleri üzerine 521 yılında Musul valiliğine tayin olundu. Musul bu sırada, Aksungur'un emirlerinden olup oğlu İzzeddin Mesud'a hizmet eden ve Mesud'un ölümünden sonra onun küçük kardeşi adına Sultan Mahmud'dan Aksungur el-Porsuki ve Mesud'un iktalarnın kendisine verilmesini rica eden Çavlı adlı bir Memlûkün idaresinde idi.

Çavlı'nın Sultan Manmud'a gönderdiği heyetin başında bulunan Bahaeddin Ali b. Eş, Şehrezuri ve Salahaddin Muhammed el-Yağsıyani, Bağdad'da İmadeddin Zengi'nin en yakın arkadaşlarından

470 Coşkun Alptekin, "Musul Atabeyliği", DGBİT, VII, Konya 1994, s.534.

471 Coşkun Alptekin, "Aksungur", DİA., II, İstanbul 1989.

472 İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't Tarih, çev. Abdülkerim Özeydin, c.X, İstanbul 1991, s.197.

473 Coşkun Alptekin, "Zengi", İ.A., XIII.

Nasireddin Çakır ile görüştüler ve kendilerine gönderilmiş olan Çavlı'yı bir kenara bırakarak Musul ve ona bağlı ülkelerin idaresine İmadeddin Zengi'nin getirilmesini önermeyi kararlaştırdılar. Bu öneri esasen Zengi hakkında olumlu düşüncelere sahip olan Sultan Mahmud tarafından benimsendi. Böylece İmadeddin Zengi Musul ile ona bağlı El-Cezire ve Kuzey Suriye bölgesine vali ve Sultan'ın iki küçük oğluna atabeyi olarak atandı. Zengi, Musul'a 521 yılının Ramazan ayında Musul'a geldi. Bu sırada Musul'u elinde tutmakta olan Çavlı, Zengi'ye mukavemet etmedi. Aksine onu karşılayarak hürmet gösterdi ve buna mukabil de Zengi tarafından kendisine Rahbe iktâ edildi⁴⁷⁴. Böylece İmadeddin Musul ve el-Cezire'ye hâkim olmuştu. Bu hadiseler üzerine Emir Sungur, Dıraz ve Emir Hasan Karakuş gibi Porsuki'nin iki büyük emirini Haleb'e gönderdi. Bunlar güçlü bir orduyla İmadeddin'in saflarına katılmışlardı. İmadeddin Sultan'ın Musul, el-Cezire ve Suriye'yi kendisine iktâ ettiğine dair tayin beratını yanında taşıyordu. Sonunda Bedrüddevle b. Abdülcebbar ve Kutluğ-abanın Musul'a, İmadeddin'in yanına gitmeleri kararlaştırıldı. Bu ikisi İmadeddin'in yanına gittiler. Hasan Karakuş geçici olarak Haleb valisi oldu. Aralan bozuk olan Bedrüddevle ile Kutluğ-aba, İmadeddin'in yanına varınca İmadeddin onların aralarını düzeltti, fakat Haleb'e hiçbirini göndermedi. Hacıbi Salahaddin Muhammed el-Yağısıyan'ı bir askeri birlikle Haleb'e gönderdi. Salahaddin kaleye çıkıp işleri düzenledi ve İmadeddin tarafından Haleb valisi tayin edildi⁴⁷⁵.

2. Zengi Dönemi El-Cezire ve Zengi'nin Harran'a Gelişi

521/1127'de Zengi'nin Atabeg olup Musul'a ve takiben Haleb'e hâkim olmasıyla Dımaşk Atabeyliği kuzeyde yeni bir rakiple karşılaşırken bir taraftan Haçlılar Suriye'de bütün Akdeniz sahilini ve limanları kendi denetimleri altına almışlardı. Böylece Haçlılar Akdeniz yoluyla takviye aldıkları gibi ayrıca Müslümanların deniz yoluyla ticaretini de önlemekte idiler. Heleb, Hama, Hıms ve Dımaşk biraz iç kısımlarda kaldıklarından henüz müslümanların elinde idi. Dımaşk'dan Rahba ve Rakka'ya uzanan iki yolun dışında bütün ticaret yolları kesilmişti. Bu iki yolun güvenliği de bedevilerce sık sık ortadan kaldırılmaktaydı. Hıms, Musul atabegliğinin olduğu gibi. Antakya Princepsliğinin de hücumları altında bulunmaktaydı. Arada

474 Işın Demikrent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, c.II, Ankara 1994, s. 86.

475 İbnü'l-Esir, X, s. 514.

Musul atabegliğinin bulunması Urfa Kontluğu'nun Atabegliğe direkt tesirini önlemesine rağmen, Urfa'dan Rakka ve hata Habur'da Re'sul-Ayn'e (Ceylanpınar) gönderilen birlikleri Dimaşk'ın ticaret hayatını büyük ölçüde etkilemekteydi⁴⁷⁶. İşte bu sıralarda Musul Atabeği Türk soyundan geen İmadeddin Zengi'nin sivilirip ortaya çıkışı Haçlılar karşısında talihin artık İslam lehine dönmeye başladığına işaret eden bir olay oldu. Zengi Haçlılara karşı mücadele eden birbiri arkasında yetmişmiş, nihayet Salahaddin Eyyubi'de doruk noktasına varan ve ertesini yüzyılın ikinci yarısında zuhur eden Memlûklere kadar uzanan bir mücahid-bahadırılar zincirinin ilk halkasını teşkil etmeye başladı⁴⁷⁷.

Zengi atabeg olduktan sonra ilk iş olarak Musul'dan harekete geçerek Kuzeye doğru yönelerek Ceziret b. Ömer'e (Bugünkü Cizre), sonra da doğuya doğru yürüyüşüne devam ederek Nusaybin ve Sincar'ı kuşatarak itaate zorladı ve buradan Harran'a gitti. Urfa kontluğuna komşu bulunan Harran halkının Frankların daimi baskısı ve yağma akınları ile çok rahatsız oldukları için Zengi'yi sevinçle karşıladılar⁴⁷⁸. Zengi bölgenin dış emniyetini sağlamak üzere ordusuyla Urfa topraklarına gelerek Urfa kontu Joscelin ile temasa geçerek onunla kısa bir müddet için dostluk mütarekesi yaptı⁴⁷⁹. Zengi'nin Urfa kontu Joscelin ile yaptığı bu anlaşma ile Haçlılara karşı gayet planlı ve uzak görüşlü bir siyaset izlediğini ve kendisine emanet edilmiş olan İslam bölgesinde birlik ve beraberliği tamamen tesis etmeden Franklara karşı acele harekete geçmeyi ve belki mümkün ucuz başarılarla iltifat etmeyi düşünmediğini göstermektedir. Bunun yanında mütareke teklifinin, tam bu sıralarda Bohemund II ile ihtilaf halinde bulunan Joscelin'in de işine gelmekte idi.

Kuzey komşuları olan Franklarla anlaşma yaptıktan sonra birliklerini daha önce Haleb'e göndermiş bulunan atabeg Zengi, Haleb'e giderken yolu üzerindeki Menbic ve Bizâa şehirleri de ona itaatlerini bildirdiler. 1128 tarihinde Haleb'e giren atabeg Zengi, şehir halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı⁴⁸⁰. Zengi daha sonra Haleb'i, Dimaşk atabeği Tacel-Mülk Börü'den belirtilmeyen

476 Coşkun Alptekin, Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), İstanbul 1995, s. 93.

477 Philip Hitti, İslam Tarihi, c.II, İstanbul 1989, s.1036.

478 Demirkent, II, s.87.

479 Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162), çev. H.D. Anderasyan, notlar E. Dulaurer-M.H. Yınanç, Ankara 1962, s. 286.

480 İbnü'l-Esir, X, s.514.

bir sebeple türkerek ayrılan ve Zengi'nin yanına gelerek Zengi'nin hizmetine giren Savar, Zengi tarafından iyi bir kabul görerek Haleb şihneliğine tayin edildi⁴⁸¹. Savar'ın 1130 tarihinde Haleb'e gelişinden sonra kuzey Suriye bölgesinde atabeg Zengi'nin güvendiği ve güvenini hiçbir zaman kaybetmediği bir adamı olarak hizmet görmeğe başladı⁴⁸².

Atabeg Zengi, 1130 yılı başlarında kendisine daimi bir düşmanlık içinde bulunan Artukluların üzerine yürüyerek onları Mardin ile Nusaybin arasındaki Şerci yakınlarında yenilgiye uğratarak Şerci şehrini ele geçirdi⁴⁸³. Rüküddevle Davud mağlup olunca Ceziret ibn Ömer'e yürüdü ve orayı yağmaladı. Bunu duyan İmadüddin el-Cezire taraflarına hareket etti ve Davud'un beldesine girmek istedi. Daha sonra geçitlerinin darlığı ve yol boyunca dağların çok sarp oluşu sebebiyle vazegeçti ve Dârâ'ya girip orayı zapt etti⁴⁸⁴. Daha sonra yeniden Suriye'ye yönelen Zengi, Urfa bölgesinde es-Sinn kalesini fethetti ve askerleri, Urfa'nın ekinlerini atlarına yedirdiler. Atabeg Zengi daha sonra Fırat'ı geçip (7 Temmuz 1130) 28 Recep 524 tarihinde Haleb'e döndü⁴⁸⁵. İmadeddin Zengi'nin, Haleb emiri Savar 1136 yılında Lazikiye seferi sırasında Keysun bölgesine kadar uzayan akınında Urfa kontluğunun batı bölgesine çok şiddetli bir akın yaparak bu akınını Antakya'ya kadar uzattı⁴⁸⁶.

1139 yılında ise Atabeg Zengi, Temürtaş'a aid Dârâ ve Res'ül-ayn kasabalarını işgal etti ve böylece biraz daha Mardin'e yaklaştı. Savtekin'n ölümü üzerine Harran'ı da aldı. Bununla beraber Atabeg, Temürtaş'ın kızı Safiye Hatun ile evlenince iki taraf arasında dostluk hüküm sürmeye başladı. Temürtaş bu müsaid durumdan Haçlıları Sabahtan bölgesinde 1139 senesinde bozguna uğrattıp birçok esir alarak, Urfa'dan Samsat'a giden bir Haçlı kervanını esir etti⁴⁸⁷. İmadeddin Zengi bu tarihe kadar zamanın büyük bir bölümünü Dımaşk'ı ele geçirerek buradaki hâkimiyetini güçlendirmeye

481 Demirkent, II, s.96.

482 Işın Demirkent, "Haçlılarla Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar", Belleten, Sayı: 191-192, Ankara 1984, s.461.

483 İbnü'l-Esir, X, s.524.

484 İbnü'l-Esir, X, s.525.

485 Azimi, Azimi Tarihi (Selçuklular İle İlgili Bölümler), Yayınlayan, Ali Sevin, Ankara 1988, s. 53; Kamal al-Din İbn al-Adim, Buğyat Taleb Fi Tarih Haleb (Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere), Yay. Ali Sevim, Ankara 1976, s.88.

486 Işın Demirkent, s. 468.

487 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s.157.

çalışmağa sarfetti. Fakat bütün çabalarına rağmen Dimaşk'ı ele geçiremeyen Zengi, adının hutbede okunması ile yetinerek dikkatini Haçlılar üzerine çevirdi. Zaten Urfa kontluğuna bağlı süvari birlikleri; Rakka, Nusaybin ve Amid'e kadar sokulmakta, Mardin civarı ile Harran'ı tehdit altında tutmaktaydılar. Irak Selçuklu Sultanı Mesud, kendisine bağlı Musul atabegine Urfa'nın fethini emretti. Zengi sultanın bu emri üzerine civardaki beylerden yardım istedi⁴⁸⁸.

Urfa'nın fethedilmesi Musul atabegliğinin hâkimiyet sahasını kuzeyde genişletecek ayrıca, önemli bir düşmandan da arındıracaktı. Üstelik Selçuklu Sultanının böyle bir fethi emretmesi, atabeg'in işini de kolaylaştıracak, gerekli asker ve ikmalin temini süratle mümkün olabilecekti⁴⁸⁹.

3. Zengi'nin Urfa'yı Fethetmesi

Zengi, kuzeye yapacağı harekâtı oldukça gizli tuttu ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1144 yılı baharında harekete geçip Van gölü civarındaki aşiretler üzerine yürüdü. Hizan ve Maden'i ele geçirdi. Artuk Oğullarından babası Davut'un yerine yeni geçmiş olan Kara Arslan bu haberi duyunca Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ve Urfa Kontu II. Joscelin'den yardım istedi. Zengi'nin, kendisi için de büyük bir tehlike olduğunu gören Urfa kontu, Kara Arslan ile işbirliğine girmeyi uygun buldu. Çok kuvvetli bir haber alma teşkilatına sahip olan Zengi, Amid Urfa arasındaki bu haberleşmeyi öğrendi. Yürüyüşünü yukarı Habur havzası ile Sabahtan dağları civarına yönettirip, Cemlin el-Muvazzaz, Tell Mavzen, Hanin, Fimlin, Hamima ve Tanza gibi merkezleri ele geçirdi. Böylece Urfa ile Amid arasındaki muhtemel yardım yollarını kesti. Atabegliğe ait Musul kuvvetleri, Bağdat'ın 200 km. kadar kuzeybatısında bulunan ve Zengi'ye karşı isyan havasını sürdüren el-Hadisa ve Ana üzerine geldiler. Kasım 1144'de ise buraları kontrol altına alındı.

Zengi'nin kuzeydeki bu faaliyetleri Urfa'dan önce Amid'in ele geçirilmesi yönünde idi. Bu bakımdan Kara Arslan, Urfa kontu II. Joscelin'i Musul kuvvetlerinin ikmal yollarını kesmeye zorladı. Joscelin'de bu düşünce ile Urfa'dan kuvvetleriyle çıkarak, Fırat nehrinin batısına doğru yürüyüşe geçti. Harran emiri Fazlullah b. Ca'fer, Joscelin'in bütün kuvvetleri ile Urfa'dan çıkmış olduğu haberini Diyarbakir civarında bulunan Zengi'ye ulaştırdı. Atabeg Zengi için

488 Coşkun Alptekin, "Musul", s.545.

489 Coşkun Alptekin, The Reing of Zengi, Erzurum 1978, s. 63.

bu, kaçırılmaz bir fırsattı. Derhal harekete geçti. Emirlerinden Yağı-Basan'ı bir öncü kuvvet ile önden Urfa'ya göndererek şehri ve civarını kontrol altına almasını emretti. Fakat yağmurlu bir Kasım gecesi yola çıkan Emir, yolunu kaybetti. Ancak bir süre gecikerek Urfa önlere gledi. Emir Yağı-Basan'ın ilk teşhisi, Harran emirinin söylediği gibi şehrin savunmadan tamamen yoksun olmadığı, kuşatmanın uzayabileceği merkezinde idi. Durumu güvercinle Atabeg'e bildirdi. Atabeg yeni yardımcı kuvvetler temini için komşu emirliklere haberciler gönderip açılan cihad'a katılmalarını istedi. Atabeg Zengi ise Harran yolu üzerinden Yağı-Basan'ın gelişinden iki gün sonra, 28 Kasım 1144 salı günü Urfa önüne geldi⁴⁹⁰.

Mahalli Müslüman emirlerden ve Türkmenlerden gelen yardımcı kuvvetlerle Atabeg Zengi, Urfa'yı muhasara altına aldı. Kendisi merkez kuvvetlerinin başında şehrin kuzey istikametine yerleşti. Urfa'nın doğusu Vezir Cemale'd-Din, batısı Melik Alparslan b. Mahmud ve Emir Yağı-Basan, kuzeybatısı emir Zeyned-Din Ali küçük tarafından çevrildi. Yardıma gelen kuvvetlerden Zaferan ve Araknin'in hâkimi Ebu Ali batı kapısı civarında, Türkmenler ise şehrin güneydoğusunda diğer bir gurup emir Hasan komutasında şehrin batısında yerlerini alarak muhasaraya katıldılar. Böylece Urfa dört bir yanından kuşatıldı⁴⁹¹. Zengi Urfa'ya varmadan önce şehirdekiler olup biteni öğrenmişler ve şehrin bütün savunucuları surlar üzerinde müdafaa tertibatını almış bulunuyorlardı.

Joscelin, Urfa'dan ayrılırken bütün işe yarayan askerlerini beraberinde götürmüştü. Bu sebeple şehrin müdafaası Latin başpiskopos Hugue H'e tevdi olundu. Ermeni psikopos Yohannes ile Yakubi piskoposu Bazilios mütareke teklifinde bulunulmasını tavsiye ettiyse de umumi efkâr ona karşı idi. Ancak müdafiler, bütün gayretlerine rağmen, sayıca pek az idiler⁴⁹². Şehrin içindeki halkın da değişik inanışlarda olması ve bir bütün teşkil edemedikleri birçoğunun tüccar, sanat sahibi ve din adamları olmaları, dolayısıyla

490 Runciman, s.193-194; J.B. Segal, Edessa "The Blessed City", Oxford 1970, s.244; Coşkun Alptekin, The Reign, s.64; İbnü'l-Adim, Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Bi-yografilerle Selçuklu Tarihi Seçmeler), Çvr. Ali Sevim, Ankara 1989, s. 162; Anonim, "Urfa Salnamesi", 1927, s.67-68; İbrahim Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s.74; Ebu'l-Ferec (Gregory Abul-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, çev. Ö.R. Doğrul., II, Ankara 1987, s.378.

491 Coşkun Alptekin, Zengi'nin Urfa'yı Fethi, Atatürk Üniversitesi Fen Ed. Fak. Araştırma Dergisi, Fasikül: 1, Sayı: 14, Erzurum 1986, s.75.

492 Runciman, II, s.194.

askerlikten anlamadıkları görülmektedir. Kuşatmanın başlamasıyla büyük bir korkuya kapılan bu kişiler, Antakya ve Kudüs'e haberciler yollayıp yardım istedikleri⁴⁹³.

Urfa Kontu Joscelin ise elindeki kuvvetlerin Zengi'nin ordusu ile bir savaşı göze alabilecek kadar güçlü değildi. Joscelin Urfa'nın kuvvetli istihkâmlarının bir müddet için dayanabileceğine güveniyordu. Kendisi Tell-Başir'den, Zengi'nin mesela Haleb'den yardımına çağıracağı bütün takviye kuvvetlerini yakalayabilecek bir durumda idi ve bir taraftan Frank komşularından yardım alabilmeyi umuyordu. Antakya ve Kudüs'e durumu derhal haber vermişti. Kudüs'te krallık danışma kurulu toplanmış ve Konnetabl Manasse de Hierges, Nablus kontu Philippe ve Galilaea Princepsi Eliand de Bures kumandasında harekete geçirmek üzere bir ordu toplamak hususunda selahiyet almıştı. Buna mukabil Antakya hükümdarı Raymond hiç bir harekete girişmedi. Joscelin'in ona metbuu sıfatıyla yaptığı bütün müraccatlar boşuna gitmişti. Onun yardımı olmadan ise Joscelin, Zengi'ye taarruz etmeye cesaret edemediği için, Tell-Başir'den kraliçenin gönderdiği ordunun muvasalatını bekledi⁴⁹⁴. Ordu işiştikten sonra geldi. Zengi bu arada ordusunu yukarı Dicle yöresinin Türkmenleriyle takviye etmiş olup ayrıca iyi kuşatma aletlerine sahip bulunmaktaydı. Zengi'nin ordusu yedi mancınıkla şehir içini ve surlarını dövmeye başladı. Oklarını yağmur gibi yağdıran Türkmenler, şehrin kuzey kapısı altında lağımlar açtılar. Atabeg Zengi, kuleler düşmek üzere iken Urfalılara şunları bildirdi: "iki adamınızı bize vermek mukabilinde iki adamınızı alınız da kalelerin düşmek üzere olduğunu görünüz ve şehri, ele geçirerek kılıçla helak olmadan evvel teslim ediniz". Urfa'nın içinde bulunan Frankların şefi Papyes, Joscelin ile Kudüs kralının yardım için geleceğine emin olduğu için, bu sözlere inanmamış, bunlarla ve Zengi ile alay etmişti⁴⁹⁵.

Her ne kadar, Basil Bar Şumana, Zengi ile bir barış yolunun açılmasını ve böylece zaman kazanma yoluna gidilmesini Hugo'ya teklif etmişse de bir netice elde edememişti. Şehrin kuzey kapısı civarındaki sur temelinin altına açılan ve içi nefit ile doldurulan lağımlar ateşlenmeden önce Atebeg'in teslim olmalarını belirten teklifi ikinci defa geri çevrildi. Böylece geriye şehrin sadece kılıç zoruyla alınması yolu açık bırakıldı⁴⁹⁶.

493 Coşkun Alptekin, "Urfa", s.75.

494 Runciman, II, s. 194.

495 Ebu'l-Ferc, II, s.378.

496 Coşkun Alptekin, Urfa, s.76.

Bunun üzerine Zengi'nin ordusu, kuleleri destekleyen ahşap merkezlere ateş verdiler ve bunlarda düştüler. Urfa'daki müdafilerin ise çoğunluğunu teşkil eden esnaf ve rahipler savaş hususunda tecrübesiz kimselerdi. Bunların yaptıkları mukabil taarruzlar, açılan lağımlara mukabil olarak açtıkları lağımlar başarısız kalıyordu. Başpiskopos Hugue'u biriktirmiş olduğu hazineleri, savunma bakımından çok gerekli olmasına rağmen, sakladığı şaiyaları alıp yürümüştü. Noel gecesi saatler kapısında, surun bir kısmı çöktü ve açılan yarıktan Müslümanlar şehre aktılar⁴⁹⁷. Bunun üzerine şehir halkı, Papyas ve Mukaddes adamlar bu yarığın içinde mevki aldılar ve Türkleri içeri girmekten menetmek istediler. Yarık, içerdekilerin ve dışardakilerin ölü yığınları ile dolmuştu. Ahali yarık üzerinde toplanmış oldukları için Türkler muhariplerin suru terketmiş olduklarına dikkat ettiler ve merdivenler kurarak surların üzerine çıktılar⁴⁹⁸. Şehrin içindekiler Türklerin surlara hâkim olduklarını görünce, aciz kalarak panik halinde içkaleye doğru kaçıştılar ise de, bunun kapıları başpiskoposun emriyle kapalı buldular. Başpiskopos ise bu esnada bizzat içkale dışında bulunuyor ve boş yere nizam ve intizamı tesisi çalışıyordu. Bunu umimi keşmekeş içinde binlerce kişi ayaklar altında ezilip ölmüştü. Ahaliyi yakından takip eden Zengi'nin birlikleri de geri kalanlardan birçoğunu ve bu arada başpiskoposu öldürdüler. Nihayet Zengi atı üstünde Urfa şehrine girdi⁴⁹⁹.

Atabeg Zengi, Urfa'yı görünce hoşuna gitti ve bu şehrin tahrip edilmesinin doğru hareket olmayacağını düşündü. Hemen emir verip askerler arasında münadiler dolaştırdı erkek, kadın ve çocuklardan ne almışlarsa evlerine geri vermelerini ve ev eşyalarıyla ticari emtiyayı da iade etmelerini istedi. Askerler aldıkları her şeyi iade ettiler. Alınan mallardan ve eşyalardan hiçbir şey kaybolmadı. Ancak yine de önemsiz bazı hadiseler olmuştu. Mesela o eşyayı alan asker ordugâhtan askerlerin arasında ayrılmışsa ancak o durumda alınan eşyalar geri verilmedi⁵⁰⁰. Urfa feth edildikten sonra yerli Hıristiyanlara dokunulmadı, fakat bütün Franklar toplanarak öldürüldüğü gibi, kadınları da esir pazarında satıldı. İçkalenin kumandasını elinde tutan Barsauma adında bir Yakubi papazı ise maiyetiyle beraber susuzluktan dolayı orada uzun zaman tutunamadılar, canlarına kıyılmamasına dair

497 Ebu'l-Ferec, II, s.378; Runciman, II, s. 194.

498 Ebu'l-Ferec, II, s.378-379.

499 Runciman, c.II, s. 194.

500 İbnü'l-Esir, El Kamil Fi't-Tarih, Çvr. Abdülkerim Özyayın, XI, İstanbul 1991, s. 95.

yeminli teminat aldıktan sonra teslim oldular⁵⁰¹.

Franklar bir kere ortadan kaldırıldıktan sonra Zengi fethettiği şehre müsamaha ile muamele etti. Urfa kuşatmasında görev alan komutanlar arasında, Urfa'nın kuzey batısında Barşuma istihkâmlarının olduğu yerde Ali Küçük de bulunuyordu. Fetihten sonra Zengi, Urfa valiliğine Ali Küçük'ü tayin etti. Ali Küçük'ün emrine yedi komutan ve kuvvetli bir garnizon veren Zengi, ona Urfa'yı iyilik ve adaletle idare etmesini emretti. Urfa'nın fethinden sonra yerli Hıristiyanlara, Ermeni, Yakubi ve hatta Rumlara muayyen bir ölçüde serbestlik verildi. Latin kiliselerinin tahrip edilmesine mukabil bunların mabetlerine dokunulmadı⁵⁰². Bunlar hatta şehri yeniden insanla doldurmak için dindaşlarını Urfa'ya çağırarak hususunda teşvik gördüler. Özellikle Süryani Psikoposu Bazilios, kendisinin sadakate ne kadar kabiliyetli olduğunu gösterdiğini söylemiş olmasının oluşturduğu müsait hava yüzünden fatihlerin çok teveccühünü kazanmıştı⁵⁰³, böylece eski bir medeniyet ve ticaret mekrezine olan Urfa, ikinci defa Türkler tarafından feth edilmiş oldu. Bu fethin akisleri kısa zamanda yayıldı. Müslümanların haçlılar karşısında kendilerini sürekli olarak zayıf hissetmeleri ve haçlılara karşı koyabilmenin imkânsız olacağı düşüncesi, bu zafer ile yıkıldı. Abbasi halifesi el-Muktefi, İmaded-Din Zengi'ye ancak Sultan çocuklarına verilebilecek, "Zeynü'l-İslam", el-Melikü'l Mansur", Nasirü'l-Emir-el-Mü'minin" gibi unvanlar verdi. Müslümanlara güven kazandıran bu zafer, devrin şairleri tarafından iftiharla terennüm edildi. İbn Kaysarani, İbnü'l-Münir gibi şairler Urfa'nın fethinden sonra sıranın Kudüs'e geldiğini şiirlerinde işlediler. L. Sivan "L'İslam et la Croisade" adlı eserinde bu fetihle müslümanlarda haçlılara karşı savunmadan taarruza geçme fikrinin doğduğunu belirtmekte ve devamla "Şam ve Haleb hâkimleri her ne kadar şevkle ve hatta taarruzi bir hareketle mücadele etmişler ise de bunların en önemli faaliyetleri sadece cüretli bir tehdidi uzaklaştırmak gayesi ile sınırlandırılmış, fetihlerdi" demekte ve Atabeg Zengi'nin Urfa'yı fethinin öncekilerle mukayese kabul etmeyecek ölçüde ehemmiyetli olduğunu belirtmektedir⁵⁰⁴.

501 Matos, s. 229; Runciman, c. II, s. 195.

502 Bu hareket tarzı ile Zengi, Hıristiyan dinine ve onun mensuplarına değil, Avrupa'dan İslam'ı yok etmek için gelen istilacı haçlılara karşı olduğunu ifade etmek istemiş olmalıdır.

503 Coşkun Alptekin, "Erbil Atabeyliği", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VIII, Konya 1994, s. 64; Runciman, c. II, s.195.

504 Coşkun Alptekin, "Urfa", s.77.

Urfa fethini Bedr Savaşı ile mukayeseye kadar giden İbnü'l-Esir, Zengi ve oğullarının tarihini yazan diğer müverrihlerin de eserlerine aldıkları, Urfa fethi ile ilgili, bazı kerametlerden de bahsetmiştir⁵⁰⁵. Urfa'nın fethedilmesiyle İslam dünyasındaki büyük şevk ve heyecanı, o devrin Vakanüvislerinden İbnü'l-Esir tarafından şu şekilde aksettirilmekte: “Bu, Müslümanların şimdiye kadar görmedikleri büyük bir fetih idi; haberi her tarafa yayıldı... Salih ve velilerden birçoğu buna şahit oldu ve bunlar birbirlerine fethi müjdelediler. Doğruluklarını bildiğim kişiler, Urfa'nın fethedildiği gün Şeyh Ebu Abdullah b. Ali eş-Şafi'yi gördüklerini söylediler. Bu zat büyük bir âlim olup Dünya'ya değer vermezdi ve kerametleri vardı. Anlattıklarına göre, Urfa'nın fethi günü zaviyesinden ve adamlarından bir müddet ayrılmış ve sonra onu hiç görmedikleri kadar sevinçli olarak dönmüştü. Meclis esnasında “Arkadaşlarımızdan birisi Zengi'nin Urfa'yı fethettiğini ve kendisinin de bu fetihte hazır bulunduğunu söyledi” dedi. Sonra “Ey Zengi, bugünden sonra yaptığın şey sana zarar vermeyecek” diyerek bu sözü defalarca tekrarladı. Bu günü kaydettiler ve gerçekten Urfa'nın fethi günü olduğunu anladılar. Daha sonra fethiye katılmış olan askerlerden bir gurup şeyhin yanına gelerek, onu sur üzerinde tekbir alırken gördükleri zaman şehrin fethedileceğine kanaat getirmiş olduklarını söylediler. Şeyh, fetihte bulunduğunu inkâr ediyor, onlar ise onu görmüş olduklarında ısrar ediyorlardı⁵⁰⁶.

Rivayete göre ensab ve tarih sahasında âlim bir zat şöyle demişti: “Sicilya adasının hâkimi Tarablugarb'a ve o civardaki yerlere deniz yoluyla bir askeri birlik sevk etti. Bunlar o bölgeyi yağmalayıp halkı kılıçtan geçirdiler. Sicilya'da müslüman bir âlim vardı. Muhterem ve salih bir insandı. Sicilya hâkimi de ona saygı ve hürmet- gösterirdi. Onun fikrini alır ve ona yanındaki papaz ve rahiplerden daha önemli ve üstün mevki verirdi. O yöre halkı Sicilya hâkiminin bu âlim sayesinde müslüman olduğunu söylerler.

Birgün denize nazır bir yerde oturuyordu. Tam bu sırada bir gemi yanaştı. Gemide bulunanlar, askerlerinin İslam ülkelerine girdiğini, ganimetler elde edip ahaliyi kılıçtan geçirdiğini ve zafer kazandıklarını haber verdi. Yanındaki Müslüman hafif uykuya dalmıştı. Sicilya kralı ona: “Ey falan! Ne söylüyorlar, duyuyor musun?” dedi. O da: “Hayır” cevabını verdi. Kral: “Onlar, şunları şunları anlatıyorlar, Hz. Muhammed bu bölgeyi ve halkını bırakıp

505 Demirkent, II, s.149.

506 Demirkent, II, s. 150.

nereye gitti?” dedi; bunun üzerine müslüman âlim: “Hz. Muhammed onların yanından ayrılıp Urfa’nın fethine iştirak etti. Müslümanlar şu anda Urfa’yı fethettiler” dedi. Orada bulunan Franklar bu sözlere güldüler, fakat kral: “Gülmeyiniz, Allah’a yemin olsun ki, bu adam ne söylerse doğrudur” dedi. Aradan bir müddet geçti ve Suriye’deki Franklardan Urfa’nın fethedildiğine dair haberler geldi⁵⁰⁷.

Yine o devrin müelliflerinden Ebu’l-Mehasin, Urfa’nın fethedilmesi hakkında şunları yazmıştır: Zengi, Urfa’yı feth ettiği zaman halka karşı iyi tavsiyelerde bulundu, onlara kötü söz söylemedi ve şehrin imaretine girişti. Şehir camiinin mihrabının iki tarafında şunları yazılmış olduğu görüldü:

“Nişanlar ve minberlerle gururlanırken Benu Afser’den biri olarak değerim sıfır oldu. İyiliğe yakın oldum ve yalnızca onunla başbaşa kaldım. Çirkinlik, aşırılık ve kötülükten uzaklaştım. Kalbim temizlenmiştir. Cemalüddin olmasaydı ben, temizlenemezdim”.

Harran reisi Cemalüddin Fazlullah Ebu’l-Meali, bu yazıyı haber alınca: “Cemalüddin-i silin, yerine İmadüddin yazın” dedi. Onun bu sözleri atabek İmadüddin’e ulaştırılınca: “Şair doğru söylemiştir. Eğer sen olmasaydın, biz Urfa’yı almayı arzu etmezdik” dedi ve vergi memurlarına, Harran’dan elde edilen ürün oranında, halktan vergi almalarını emretti, onun bu emri üzerine tahsildarlar, bazan tam, bazan yarım, bazan üçte bir, bazan da dörtte bir oranında vergi alıyorlardı. Hatta kıtlık olduğu takdirde hiç vergi almazlardı. Harran’daki su üçe bölünmüş olup, bir kısmı Sultan’a bir kısmı şehir eşrafına, bir kısmı Harran kuyularına ve kale hendeklerine veriliyordu⁵⁰⁸.

Salih kimselerden birisi şunları anlattı: İmadeddin Zengi’yi şehid edildikten sonra rüyamda gayet iyi durumda gördüm ve ona: “Allah sana ne yaptı” diye sordum. Zengi: “Beni affetti” dedi. Ne sebeple diye sorunca, “Urfa’nın fethi için” cevabını verdi⁵⁰⁹.

Zengi, Urfa’dan, Fırat’ın doğusunda ikinci büyük Frank müstahkem mevki olan Suruç üzerine yürüdü. Burası Ocak ayı içinde düştü. Zengi bundan sonra nehrin esas geçit yerine hâkim bulunan Birecik üzerine gitti. Ancak buradaki Frank garnizonu inatçı bir direnme gösterdi. Bir kere Joscelin çok yakındaydı ve kraliçenin

507 İbnü’l-Esir, c. XI, s.95-96.

508 İbnü’l-Adim, Biyografilerle Selçuklu Tarihi İbnü’l-Adim Bugyattü’t-Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler), çev. Notlar ve açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1989, s.163.

509 İbnü’l-Esir, XI, s.96.

göndermiş olduğu ordu da yaklaşıyordu⁵¹⁰. Birecik, Kal'at er-Rum'dan gönderilen yardımlara rağmen çaresiz kalıp teslim olacağı sırada, Musul'dan gelen bir haber Zengi'nin kuşatmayı kaldırmasına sebep olmuştur. Musul'da Zengi'nin Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmud'un oğulları Alp Arslan ve Ferruḫşah'a atabek olarak iktidarı eline aldığından beri, onun yokluğunda şehrin idaresini üstlenmiş olan değerli arkadaşlarından Nasireddin Çakır, artık ergenlik çağına ulaşmış bulunan Şehzade Alp Arslan tarafından öldürülmüştü. Bunun sebebi şuydu: Sultan Mahmud'un "El Hafaci" adıyla tanınan oğlu Melik Alp Arslan Atabeg Zengi'nin yanında bulunuyordu. Zengi, Halifelere ve Sultan Mes'ud ile o civardaki beldelerin hükümdarlarına bütün bu ülkenin Melik Alp Arslan'a ait olduğunu söylerdi. Sultan olarak adına hutbe okutmak ve onun adına ülkeye hâkim olmak için Sultan Mesud'un ölmesini bekliyordu. Melik Alp Arslan bu sene Musul'da idi. Nasireddin Çakır ise kendisine düşen bir iş olursa hizmet etmek ve görevini yerine getirmek için her gün onun yanına giderdi. Bozgunculardan bir kısmı Melik Alp Arslan'ı saltanat peşinde koşmağa teşvik ettiler ve: "Eğer Nasiruddin Çakır'ı öldürürsen Musul'a ve diğer bazı şehirlere hâkim olursun. Atabeg Zengi'nin yanında tek bir süvari dahi kalmaz" dediler. Melik Alp Arslan bu fikri güzel buldu ve bunun doğru olduğunu zannetti. Nasireddin Çakır, Melik Alp Arslan'm huzuruna girince, Atabeg Zengi'nin orada bulunan asker ve Memlûkleri üzerine hücum edip Nasireddin'i öldürdüler. Başını kesip adamlarının arkasına attılar; çünkü adamları onun kesik başını görünce dağılırlar ve böylece Melik Alp Arslan çıkıp şehri zapt eder zannediyorlardı.

Fakat zannettiklerinin tam aksi çıktı: Çünkü Çakır'ın adamlarıyla Zengi'nin Melik'in hizmetindeki adamları Çakır'ın başını görünce sarayda Melik Alp Arslan'ın yanında bulunanlarla savaşa girdiler. Çok sayıda halk da onlara katıldı. Atabeg Zengi'nin devleti ileri görüşlü ve tecrübeli asker ve devlet adamlarıyla doluydu. Daha sonra Kadı Taceddin Yahya b. Eş Şehrizuri, Melik Alp Arslan'ın yanına gidip onu ikna etmeğe çalıştı. Melik Alp Arslan'ı korku ve üzüntü içinde görünce: "Ey efendimiz! Bundan niçin korkarsın? O da, onun efendisi de senin memluklerindedir. Allah'a hamd olsun ki, bizi senin sayende ondan ve onun efendisinden kurtardı. Bu sarayda ne oturup duruyorsun? Kalk, kaleye çıkıp malları ve silahları alıp şehre hâkim

510 Runciman, c.II, s.195. Krş. İmad Ad-Din Al-Katib Al-İsfahani, Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s.186.

ol, asker topla artık Musul'u ele geçirdikten sonra diğer beldeleri zapt etmene hiçbir kimse mani olamaz" dedi.

Bunun üzerine Melik Alp Arslan kalkıp kadı ile birlikte kaleye çıktı. Kaleye yaklaşınca orada bulunan nakip ve askerler onunla savaşa girmek istediler. Bunun üzerine Kadı Taceddin onlara doğru ilerleyip: "Kapıyı açıp onu teslim edenler içeri girdeler. Melik ve yanındakiler hemen hapse atıldılar. Kadı aşağı indi. Bu haber Atabeg Zengi'ye ulaştığında o el-Bire (Birecik) kalesini muhasara ediyordu ve kaleyi zapt etmek üzereydi. Çakır'ın katlinden dolayı Fırat'ın doğu tarafındaki bölgede bir takım anlaşmazlıklar çıkmasından korktuğu için Birecik önünden ayrıldı ve Zeyneddin Ali b. Büktekin'i, Nasiruddin'in deruhte ettiği bütün beldelere vali olarak Musul kalesine gönderdi⁵¹¹.

Birecik'teki Franklar Zengi'nin tekrar dönmesinden büyük bir korkuya kapılmışlardı; bu sebeple Mardin hâkimi Necmeddin'e haber gönderip kaleyi ona teslim ettiler. Böylece Müslümanlar Birecik'e hâkim oldular⁵¹². Urfa'daki haçlı hâkimiyetinin sukütü Avrupa'da müthiş bir heyecana sebep oldu. Urfa'nın müslümanlar tarafından yeniden fethedilmesi, müslüman Suriye ile Irak arasına çakılmış olan bir kamanın yerinden sökülüp atılması demekti⁵¹³. Frankların Urfa'da uğradığı mağlubiyeti haber alan Avrupalılar son derece müteessir olmuşlar ve bu mağlubiyetin meydana getirdiği tesir ile yeni bir haçlı seferinin yapılmasına karar verdiler. Süratle hazırlanan iki büyük haçlı ordusunun başında ilk seferden farklı olarak Fransa Kralı VII. Saint Louis ve Alman İmparatoru III. Konrad bulunuyordu⁵¹⁴.

4. Zengi'nin Fetihden İki Yıl Sonra Tekrar Urfa'ya Gelişi

Zengi, Urfa'ya iki sene sonra tekrar geldi. Ordusunu Kısas ve Harran arasındaki Cullab nehri yakınında bırakıp, yanında sadece

511 İbnü'l Adim, "Hal Tercemeleri"; İdris Bostan, "Birecik", DİA., VI, İstanbul 1992, s.187; İbnü'l Adim, "Seçmeler", s.163; İbnü'l-Esir, XI, s.97.

512 İbnü'l-Esir, XI, s.98.

513 Philip Hitti, II, s. 1096.

514 İbrahim Kafesoğlu, Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil And Mehmet Saray, short History of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman State), Ankara 1994, s. 126; Ebu'l-Ferec, c.II, s.384; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s.216; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s.110; Ali Sevim, Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Ankara 1989, s.127.

emirler, kadılar ve bir kısım seçkin kişiler olduğu halde şehre girdi. Şehir halkı kendisini iki grup halinde karşıladı. Bu gruplardan birini Müslümanlar, diğerini Hıristiyanlar teşkil ediyordu. Anonim Süryani Vekainamesi, Atabeg'in "Fetih sırasında ortaya çıkan ziyani ödemeye geldiğini" söylediğini kaydetmektedir. Nitekim Zengi, ilk iş olarak iki yıl önce Urfa'ya tayin ettiği Ali Küçük'e onun, Musul'a gönderilmesiyle yerine getirdiği Anü'd-Devle'ye emrettiği, imar faaliyetlerinin neticelerini görmek istedi. Kuzey kapısında yıkılan ve kısmen tahrip olan yedi adet kule, sur ve bir kısım binalar tamir edilmişti⁵¹⁵. Bu imar faaliyetlerinden başka Resü'l-Ayn (Ceylanpınar) ve Urfa'da birer medrese inşa edilmişti⁵¹⁶.

Anadolu'daki Türk mimarisinin erken tarihli örneklerinden biri olan Urfa Ulu Cami Zengi'nin Urfa'yı fethetmesinden sonra bir Bizans kilisesi yerine inşa ettirilmiştir. Urfa ulu Camii'nin, plan şeması açısından daha çok Suriye'deki Zengi dönemi yapılarıyla yakınlık göstermektedir⁵¹⁷. Zengi bunlardan başka bazı kiliselere de yardımda bulunmuştur.

Zengi'nin 1146 yılındaki bu Urfa ziyareti esnasında oradaki Ermenilerin, kendisinin hâkimiyetini silkip atarak tekrar Joscelin'i getirmek üzere bir teşebbüse girişmiş oldukları haberini aldı. Ali Küçük bu komployu zahmetsizce bastıracağı gibi, Zengi hareketin elebaşlarının idamını ve Ermeni ahaliden bir kısmının şehirden kovulmasını emretti. Bunların yerine üçyüz Yahudi ailesi yerleştirildi. Zengi, bunları Yahudilerin Hıristiyanlar'a karşı Müslümanları desteklemeye her zaman hazır olduklarını bildiğinden Urfa'ya davet etmişti⁵¹⁸. Şehrin ticari hayatını canlandıracak olan bu Yahudi alilelerin yanı sıra kaynakların Müslüman deyip geçtikleri grupların, büyük bir kısmının Urfa'ya yerleştirilen Türkmenler olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır⁵¹⁹. Nitekim Zengi'nin, Baalbek'e Haleb'e kendi kurduğu için adına izafe edilen İmadiye'ye Türkmenlerden birçok aileyi yerleştirmiş olduğunu bilmekteyiz, XII yüzyılda İmaded-Din Zengi, Haleb emiri olduktan sonra Şehrizar Erbil bölgesindeki Yıvalar'ın mühim bir kısmını Haleb bölgesine getirdi ve onlara

515 Coşkun Alptekin, a.g.m., s.77.

516 Ziya Kazıcı, İslam Müesseseleri Tarihi, İstanbul 1991, s.233.

517 Aynur Durukan, "Şanlıurfa Ulu Cami", Türkiye İş Bankası, Kültür ve Sanat, Şanlıurfa Özel Sayısı, Ankara 1992, s.10 bkz. J.B. Segal, s. 263.

518 Runciman, II, s.196.

519 Coşkun Alptekin, agm., s.78.

Haçlı ucunda dirlik verdi⁵²⁰. İmaded-Din Zengi, İvaiyye (yani Oğuz Yıva) Türkmenleri reisi Yaruk'u haçlılara karşı Haleb hududuna, Türkmenleri ile birlikte cihada memur etmiş ve Frenklerden alacakları beldeleri kendilerine temlik etmeyi kararlaştırmış ve bunları Haleb dış mahallerine yerleştirmiştir.

Zengi, Menşeylerini tesbit edemediğimiz bir kısım Türkmen ailelerini de Baalbek'e yerleştirmiştir. Bütün bu hususlar gözönüne alındığı zaman Zengi'nin Urfa'nın fethiyle Türkleşmesi arasında sıkı bir irtibatın mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır ki, bu husus Türk tarihi yönünden fethin doğurduğu önemli neticedir⁵²¹. Urfa'ya daha önceki yüzyıllardan ve daha sonraki yüzyıllarda da yerleşmeler olmuş fakat bu yerleşmelere daha çok fetihler yol açmıştır. Atabeg Zengi, bu ziyaretinin sonunda Urfa'dan ayrılırken, Aynü'd-Devle'ye büyük bir "Düşkünler Evi" açılmasını emretti⁵²². Bu sırada Joscelin, Fırat'ın batısında kalan arazide Tell-Başir başkent olmak üzere kontluğunu yeniden kurmak gayretleri içindeydi. Ancak Zengi'nin kendisine pek yakında taaruz edeceği pek belli bir keyfiyet olduğu halde, bir türlü Raymond'un kendisine yardım etmemiş olmasını affedemiyordu. Açıkça onunla ilişkisini keserek Raymond'un metbuluğunu reddetti. Raymond da onunla barışmaya yanaşmak taraflısı değildi; ama her taraftan tecrid edilmiş olmanın tehlikesini kavramıştı. 1145 yılında bir Türkmen akınına geri püskürttükten sonra İmparator'dan yardım rica etmek üzere İstanbul'a gitmeyi kararlaştırmış, oraya varışında Manuel kendisini huzura kabul etmeyi reddetmiş, ancak Reymond pişmanlık göstererek İmparator Ioannes'in mezarı önünde diz çöktükten sonra huzura kabul olunmuştu. Manuel bunun üzerine ona bu sefer iyi kabul göstermiş ve birçok hediyeler vererek paraca destek vaadinde bulunmuştu. Buna rağmen askeri yardım vadedmemişti; çünkü bizzat Bizanslılar da Türklerle savaş halindeydiler. İlerideki bir tarihte yapılacak bir seferin imkânları üzerinde müzakerelerde bulunulmuştu. Gururu için ne kadar küçültücü ve asilzadeleri tarafından ne kadar isteksiz karşılanmış olursa olsun Raymond'un İmparatoru bu ziyareti kendisi açısından faydalı olmuştu. Zengi bunu haber almış ve üzerinde düşünmüştü. Zengi, belki de bu düşünce ile kuzey Franklarına karşı savaşı şimdilik erteleyerek dikkatini Dimaşk'a çevirmeyi kararlaştırdı⁵²³. 1146 yılında atabeg Zengi,

520 Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980, s.365.

521 Coşkun Alptekin, agm., s.78.

522 Coşkun Alptekin, agm., s.78.

523 Runciman, II, s. 196.

Dımaşk'a taaruz etmeden el-Cezire'deki kuvvetleriyle irtibatını tam olarak emniyete almak gayesi ile henüz kendisine tabi olmayan Caber kalesini ele geçirmeye çalıştı. Haleb bölgesinin eski sahibi Ukayl oğullarından Melik b. Salim'e ait olan kale kendisine mukavemet etti. Menbic emiri Hasan b. Gümüştekin'in aracılığı ile de Malik'in kaleyi teslimini sağlayamadı⁵²⁴. Kalenin buradan tamamen kuşatılmış, ikmal yolları kesilmiş bir halde teslim olması beklenirken, Zengi'nin Caber kalesi sahibi ile anlaşılan birkaç memluku⁵²⁵ Atabeg'i geceleyin gizlice öldürdüler ve Caber kalesine kaçtılar (14 Eylül 1146)⁵²⁶.

Zengi'nin tarih sahnesinden bu ani çekilişi bir müslüman hükümdarının vefatından sonra zuhuru mutat olan hanedan kavgalarının onun devletimde dağıtacağını uman bütün düşmanları tarafından sevinçle karşılandı. Cenazesi defnedilmemiş olarak ortada yatarken, oğullarının en yaşlısı Seyfeddin Gazi Vezir İsfahanlı Cemaleddin ile birlikte, devleti eline geçirmek üzere süratle Musul'a hareket etti. İkinci oğlu Nureddin, babasının parmağından mühürünü çıkararak, kardeşi Eyyüb 1132 yılında halife tarafından mağlup edildiği sırada Zengi'nin hayatını kurtarmış olan Şirkuh tarafından Haleb'de kendisini hükümdar ilan ettirdi. Devletin bu şekilde paylaşılması, düşmanlara her taraftan Zengi Devleti arazisine saldırmak için bir işaret teşkil etti. Güneyde Üner'in Dimaşklı birlikleri Baalbek'i istirdad ederek Hıms Valisini ve Hama emiri Yağısıyan'ı Dimaşk'ın vassali haline getirdiler. Doğuda Selçuklu Alparslan, boş yere de olsa, elini tekrar iktidara uzatırken, Diyarbekir Artukluları da evvelce

524 Caber kalesindeki muhasara uzayınca Zengi, Emir Hassan el-Menbici'yi aralarındaki dostluk sebebiyle kale hâkimine elçi olarak gönderdi ve kalelerin teslim edilmesini istedi. Hasan kaleye çıkıp elçilik görevini yerine getirdi ve mesajı tebliğ etti. Fakat kale hâkimi teslim olmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Hasan ona; "Zengi bana karşı seni kim müdafâ edecek?" diye soruyor" dedi. O da, "Emir Belek'e karşı seni müdafâ eden, beni de Zengi'ye karşı müdafâ edecektir" dedi. Bununla Belek'in Menbic'i kuşattığı sırada tesadüfî bir ok isabetiyle ölmüş olmasına telmihte bulunuyordu. Bu konuda bk. İbnü'l-Esir, c.XI, s.103.

525 Runciman, (c. II, s. 197) Zengi'nin ölüm sebebini şu şekilde açıklamakta; Zengi caber kalesi kuşatması sırasında 14 Eylül 1146 gecesi, Frank menşeli bir hadımı, kendi kadehinden şarap içerken yakalayıp fena halde azarladı. Uğradığı muameleye içeren hadım Zengi'nin uyumasını bekleyip onu öldürdü. Ebu'l-Ferec ise, (II, s.381) Zengi'nin öldürülmesini şöyle açıklamakta: Zengi bir gün çadırında birtakım maden işçilerinin kendisine yapmakta oldukları altından bir tasa bakmakta iken zırhlarını taşıyan kölelerinden biri kılıcı ile onu arkasından vurdu ve başını kesti.

526 İbnü'l-Esir, XI, s.103–104; Coşkun Alptekin, Dımaşk, s.132.

kaybetmiş oldukları şehirleri geri aldılar⁵²⁷.

5. Atabeg Zengi'nin Öldürülmesi ve Urfa'dan Çıkan İsyân

Tell-Başir ve civarını elinde bulunduran ve daha önce Urfa kontu olan Joscelin, Zengi'nin öldürülmesi üzerine Urfa halkıyla ve şehirdeki Ermenilerle haberleşip onları isyana, Müslümanlara karşı direnmeğe ve Urfa'yı kendisine teslim etmeğe teşvik etti. Urfa'daki Ermeniler Yakubileri de Joscelin'in tarafına çektiler⁵²⁸. 1146 Ekim ayı sonlarında, vassalı olan Maraş ve Keysun senyörü Boudouin ile birlikte, fakat yine Antakya prinkepsi Raimond'un yardımından yoksun olarak, süratli davranmak ve etraftan görülmemek için az bir kuvvetle Joscelin II Urfa önünde görüldü. O, daha önce Urfa'nın Ermeni ahaliyle yeniden anlaşmıştı. Zengi'nin Urfa'yı zaptettiği zaman göstermiş olduğu civanmertliğin ve yüksek kalpliliği pek çabuk unutmuş olan Ermeniler eski efendilerine Urfa'nın kapılarını yeniden açtılar⁵²⁹.

6. Nureddin Mahmud'un Çıkan İsyânı Bastırıp Urfa'yı Tekrar Alması

Ancak II.Joscelin'in gizli tutmaya çalıştığı hareket Halebliler tarafından fark edilmiş ve Urfa garnizonu uyarılmış bulunuyordu. Bu sebeple de iç kaleyi iyice hazırlamış, erzak teçhizatı ile doldurmuş, her tarafa yardım için haberler yollamışlardı. Joscelin içkaleyi kuvvetli istihkâmlarına taaruz edebilecek kadar kuvvete sahip değildi. Ne yapacağını kararlaştırmadan şehirde tereddüt içinde kaldı. Bu sırada yaya ve atlı Franklar şehre girdiklerinde Türklerle dövüşmek yerine derhal evleri ve çarşıları yağma etmeye başladılar. Müslümanlara ait ev ve dükkânların kapılarını kırıp ne buldularsa talan ettiler. Bunu gören Müslümanlar iç kaleye koşup çocukları ve eşyaları ile birlikte emniyete aldılar. Birçok müslüman da surlardan atlayıp Harran'a kaçtılar⁵³⁰. Bu arada gönderilen haberciler Haleb'de Nureddin'e ulaşmışlardı. Nureddin'in ordusu mukabil taarruz halinde Antakya arazisinde bulunmaktaydı. Nureddin orduya, derhal geri dönmesini emrederek komşu müslüman emirlerden yardım talep etti.

527 Runciman, II, s.197.

528 İbnü'l-Esir, XI, s.106-107; Runciman, II, s.197.

529 Demirkent, II, s. 153; Maetos, s.209.

530 Runciman, II, s.197; Demirkent, II, s.153-154.

Nureddin 2 Kasım 1146'da Urfa önünde görüldü. Joscelin, onunla içkale arasında tuzağa düşmüş durumdaydı. Kurtulma ümidini şehri süratle boşaltmaya bağlı olduğunu anladı. Joscelin gece esnasında adamları ve büyük sayıda yerli Hıristiyan ile birlikte Urfa'dan çıkıp Fırat istikametinde kaçmaya muvaffak oldu. Nureddin onu hemen arkasından izledi. Ertesi gün iş savaşa döküldü. Franklar, Joscelin aceleye kapılarak zamanından önce karşı saldırıya geçmeyi emredinceye kadar şiddetli mukavemet ettiler. Ancak mukabil taaruzları geri püskürtüldü ve bu esnada Frank ordusunda panik çıktı⁵³¹ ve Frank atlıları, Türklere karşı duramadıkları için kaçtılar. Frankların kaçamayan piyadeleri Yıldız adını taşıyan harap kaleye göz dikerek oraya gittiler. Acınacak bir halde olan ayak takımında buraya iltica etti ve Türklerin kılıçları ateşin samanları yakması gibi, bunları mahvettiler. Birinci ikinci hamlede maktul düşenlerin sayısı 30.000'e varmıştı. Esir edilerek götürülenlerin sayısı da 46.000 kadardı⁵³². Ayrıca Maraş senyörü burada savaş meydanında öldü. Ensesinden yaralanan Joscelin şahsi muhafızlarıyla kaçıp Samsat'a sığınmaya muvaffak oldu. Yakubi piskoposu Basilios da burada ona iltihak etti. Ermeni piskoposu Yohannes yakalanarak Haleb'e götürüldü⁵³³. Bu defa Urfa, yağmalanmış ve şehirde onlardan çok az sayıda adam kalmıştı. Halkın büyük bir kısmı Urfa'nın Zengi tarafından fethedildiği zaman yağmalandığını zanneder. Hâlbuki gerçek öyle değildir. Seyfeddin Gazi'de Urfa'nın isyanıyla ilgili haberi alınca derhal Urfa'ya asker şevketti, fakat bunlar yolda iken Nureddin'in Urfa'ya hâkim olduğunu ve şehrin yağma ettiğini duyunca geri döndüler⁵³⁴.

Urfa'nın Hıristiyan ahalisi kendi kaderini kendisi tayin etmişti. İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı 1144'te fethetmesi esnasında onlara karşı gösterdiği merhamet ve civanmertliğe karşı onlar şimdi Zengi'ye karşı olan şükran duygularını, ihanet etmek ile ödemeye çalıştılar. Fakat ihanetlerinin cezası olarak yok oldular, üstelik uğruna ihanet ettikleri Franklar onları yüzüstü bırakmışlardı. Haçlı faaliyetlerinin İslam âleminde yarattığı tepki aşağı yukarı 35 yıllık (1110–1144) sistemli bir mücadeleden sonra el-Cezire'nin Fırat kavsi içinde kalmış olan bölgesini, Bizanslılar döneminde yerleştirilmiş olan Hıristiyan ahalisinden büyük ölçüde arınmış olarak kurtarılmış

531 Osman Turan, Doğu Anadolu, s.159–160; Runciman, II, s.197–198.

532 Ebu'l-Ferec, II, s.384.

533 Runciman, II, s. 198.

534 İbnü'l-Esir, XI, s. 107.

bulunuyordu. Bölgenin Selçuklu fethi ile hızlanmış olan Türkleşme hareketi, aşağı yukarı yarım asırlık bir aradan sonra, 1146'da büyük Türk hükümdarı Nureddin Mahmud'un Urfa'yı tekrar ele geçirmesi ile hızlandı ve Urfa Türk yurdunun ana parçalarından biri oldu⁵³⁵.

Urfa'nın fethi büyük akisleri yapmış, batıda ikinci haçlı seferinin tertibine amil olmuştu. Alman imparatoru ile Fransa kralının sevk ve idare ettikleri ikinci haçlı seferleri bu defa Anadolu şeddini aşamadı, Anadolu Selçuklu hükümdarı Mesud tarafından hemen hemen tamamıyla imha edildi⁵³⁶. Bundan sonra Seyfeddin Gazi kardeşi Nureddin Mahmud'a Haçlılar ile yaptığı mücadelede yardımcı oldu. Nureddin Antakya Prensi Raymond'u innib (veya inab)'de bozguna uğrattığı sırada beraberinde Seyfeddin'in de kuvvetleri vardı (1149). I Seyfeddin Gazi, 544 yılı Cuma'da II. ayının sonlarında (5 Kasım 1149) Musul'da öldü⁵³⁷. Seyfeddin Gazi ölüp yerine kardeşi Kutbüddin Mevdud geçince, Haleb sahibi kardeşi Nureddin ile anlaşarak Harran'ı Sincar ile trampa ettiler⁵³⁸. Bu arada Nureddin Mahmud 1149 yılında Harran şehrine sahip olunca imar faaliyetlerinde bulundu ve şehrin büyük camisini tamir ettirdi⁵³⁹.

Nureddin Mahmud haçlılara karşı sefer yaparak Joscelin'in elinde bulunan Ayntab, Tell-Başir ve Azaz bölgelerini 1149 (544)'da istila etti. Fakat Nureddin'in gönderdiği kuvvetler mağlup ve hatta silahdan esir edildi. Haçlı reisi onun silahlarını Nureddin'in kayınpederi Sultan Mesud'a gönderip mektubunda: "İşte sana damadının silahlarını gönderiyorum" ifadesiyle hem Sultan'a ve hem de Nureddin'e karşı ağır bir istihzada bulunuyor ve bununla Atabeg'in erkekliliğini kaybettiğini belirtiyordu⁵⁴⁰. Bunun üzerine Nureddin'in kayınpederi olan Sultan Mesud oğlu Kılıç Arslan ile birlikte Doğu Anadolu'ya gelerek Maraş, Göksün, Behisni, Göynük, Antep, Dülük ve Ra'ban gibi şehirleri ele geçirdi (1150)⁵⁴¹. Sultan Mesud'un karşısına çıkamayan II. Joscelin daha sonra bir gece hafif bir muhafız kuvveti ile Antakya'ya doğru giderken Nureddin Mahmud'a hizmet eden bir kısım Türkmen tarafından yakalanarak Haleb'e götürüldü. Joscelin

535 Demirkent, II, s.154.

536 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1993, s. 296.

537 Erdoğan Merçil, Müslüman Türk, s.217.

538 Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 20.

539 Ramazan Şeşen, "Harran ve Türk-Islam Tarihindeki Yeri", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, ed. A. Karahan, İstanbul 1988, s.164.

540 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s.187.

541 Hüseyin Algül, İslam Tarihi, c.IV, İstanbul 1991, s. 326.

hayatının sonuna kadar Halep kalesinde hapsedilmiştir. II. Joscelin'in yakalandığı haberi, Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'a da ulaşmıştı. Gerek Sultan Mesud, gerekse Nureddin bu fırsatı değerlendirerek harekete geçtiler. Nureddin, II. Joscelin'in oğlunun idaresi altında bulunan Halep yakınlarındaki el-Azaz kalesini kuşatırken, Sultan Mesud, Tell-Başir'i bir süre muhasara altına aldı. el-Azaz çok geçmeden teslim oldu ve Nureddin büyük bir karşılama töreni ile Haleb'e döndü⁵⁴². 1151 yılında Nureddin, ebedi düşmanı II. Joscelin'i esir ettikten sonra, Dülük'te Frenkler'i büyük bir yenilgiye uğrattı. Fırat'ın batısındaki Urfa kontluğuna ait kaleleri zaptederek Kuzey Şam ve el-Cezire'deki hâkimiyetini de iyice yerleştirdi⁵⁴³.

Nureddin Mahmud buralara hâkim olduktan sonra Harran'ı önce Abdülmelik b. el-Mukaddeme, daha sonra 547/1152 yılında Zeyneddin Ali Küçük'e ikta etti⁵⁴⁴. Böylece 1153 yılında İmadeddin Zengi'nin gayretlerinin neticesini oğlu ve halefi Nureddin Mahmud topladı: Haleb'i payitaht yapan Nureddin, el-Cezire ve Suriye'yi tek bir hâkimiyet altında topladı ve Sultanlığını ilan etti. Prestiji Selçuklu hanedanınıkindi gölgede bırakacak kadar arttı⁵⁴⁵. Nureddin Mahmud 552/1157 yılında Harran'ı Ali Küçük'ten aldı ve kardeşi Nasiruddin Emiran'a verdi. Bu sırada 1157 yılında meydana gelen şiddetli depremlerden Harran'ın zarar gören kısımlarını tamir ettirdi⁵⁴⁶. 1159 yılında Nureddin Mahmud ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Bunun üzerine öldüğü şaiyası yayılınca Harran'daki kardeşi Nusretuddin Mirmiran, Haleb'i ele geçirmek istedi. Gerçekten ağır bir hastalık geçirmekte olan Nureddin Mahmud'da kendisine bir halef tayin etmek ihtiyacını hissetmiş ve Mevdud'u Mirmiran'a tercih etmişti. Bir süre sonra iyileşen Nureddin Mahmud; Mirmiran'ı cezalandırmak üzere Harran'a yürüdü. Ali Küçük de Nureddin Mahmud ile birlikte idi. Harran'ı zapteden Nureddin Mahmud şehri Ali Küçük'e ikta etti⁵⁴⁷. Ali Küçük'te Harran'a Memlûk Kaymaz'ı naib tayin etti. Birkaç

542 Coşkun Alptekin, "Musul Atabegliği", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.VII, Konya 1994, s. 554; İbrahim Artuk, (Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s.78) ise bu olayı şu şekilde tasvir etmekte: Nureddin Mahmud 1150 tarihinde Joscelin'in oğlunu esir ederek Tell-Başir, Telhalid ve etrafındaki kasaba ve şehirleri ele geçirdiğini belirtmektedir.

543 Hüseyin Algül, İslam Tarihi, IV, İstanbul 1991, s.326.

544 Ramazan Şeşen, Harran, s.20.

545 Coşkun Alptekin, Erbil, s.67.

546 Ramazan Şeşen, s.20.

547 Coşkun Alptekin, Erbil, s.67.

sene sonra, Musul sahibi Mevdud Harran'ı Ali Küçük'ten aldı ve şehre yeni bir naib tayin etti⁵⁴⁸. 1196 yılında Ukaylilerin sonuncusu olan Şehabeddin Malik b. Ali, Suruç ve Babü Büzad bölgeleriyle 20.000 dinar karşılığında Ca'ber kalesini İmadeddin Zengi'nin oğlu Halep atabeği Nureddin Mahmud Zengi'ye teslim etti⁵⁴⁹. Bu zat Suruç'ta iken arkadaşlarından bazıları ona sordular: "Oradan mı daha memnundun buradan mı daha memnunsun?" o da şu cevabı verdi: "Burada daha fazla servet var, fakat orada şerefimizi bıraktık"⁵⁵⁰.

565/1170 yılında Mevdud ölünce, Nureddin Musul'un idaresini düzenlerken yeniden Harran'ı kendi topraklarına kattı. Oraya Kaymaz el-Harrani adlı birini naip tayin etti⁵⁵¹. Bu sıralarda Birecik hâkimi Artuklulardan Şahabeddin Muhammed bin İlyas bin Gazi Nureddin Mahmud'un tabiyetine girdi⁵⁵².

Seyfeddin Gazi, amcası Nureddin'in 1174 yılında ölümü üzerine daha önce kendisine ait olan, Harran, Nusaybin, Urfa, Habur ve Suruç gibi şehirleri geri alarak el-Cezire'yi tekrar hâkimiyeti altına aldı. Seyfeddin gazi, bu sefer de kendisine katılmış olması sebebiyle Harran'ı Gökbörü'ye ikta etti. 1175'de Cibab et-Türkman'da, Seyfeddin Gazi idaresinde ikinci defa Selahaddin Eyyubi ile karşılaşan Musul ordusunun sağ koluna, Harran emiri Muzaferüddin Gökbörü komuta ediyordu. Gökbörü, Eyyubi sol kanadını bozguna uğrattı. Fakat onun bu taaruzu ertesi güne ertelemesi, hemen hücumu geçen Selahaddin Eyyubi'nin aldığı yerlerin kendisine kalması şartıyla anlaşma yapıldı⁵⁵³. 1182 yılında Gökbörü, Selahaddin Eyyubi'nin yüksek hâkimiyetini tanıdı. Selahaddin bu sene içinde çıktığı birinci Şark seferinde Urfa'yı ve el-Mevzir'i ertesi sene kızkardeşi Rabia Hatun'la evlenmesi üzerine Samsat'ı Harran'a ilave olarak Gökbörü'ye verdi⁵⁵⁴. 1186 yılı başlarında Musul'un Selahaddin'in hâkimiyetini tanımasıyla Zengi'lerin el-Cezire bölgesindeki hâkimiyeti sona ermiş oldu.

548 Ramazan Şeşen, s.20.

549 Aydın Taneri, "Caber Kalesi", DİA., İstanbul 1992, s.526.

550 Ebu'lFerec, s. 406.

551 Ramazan Şeşen, s.20.

552 Osman Turan, Doğu Anadolu, s. 126.

553 Erdoğan Merçil, Müslüman Türk, s.218; Coşkun Alptekin, Erbil, s.69.

554 Ramazan Şeşen, agm., s. 164.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

A. URFA VE ÇEVRESİNDE EYYÜBİLER

Zengiler'in hükümdarı Atabeg Nureddin Mahmud 1174 yılında öldükten¹ sonra, kumandanlarından Salâhaddîn, Mısır'da Şii-Fatimi Devleti'ne son vererek Eyyübîler Devleti'ni kurdu². O burada devletini kurduktan sonra, Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine el-Cezirede bozulmuş olan Türk-İslâm birliğini yeniden kurmak için bir çaba içerisine girdi ve bu amaçla da Fırat ile Dicle vadilerini kendi topraklarına katmak istedi³. Bir süre sonra da Abbasi Halifesi el-Mustazi (1170–1180), Salâhaddîn'in Suriye ve el-Cezire hâkimiyetini tanıdı⁴.

Esasen Salâhaddîn Eyyübî, Urfa civarına gelmeden önce burada onun lehine bazı gelişmeler olmuştu. Şöyle ki, o Mısır'da devletini kurmadan önce, 1173 yılında Salâhaddîn Eyyübî'nin taraftarı olan Benû Şihab kabilesi, Nureddin'den korktukları için Harran bölgesinden, Franklar'ın elinde bulunan Vadil-Teyme'ye gitmişlerdi. Bunun üzerine Franklar, onları buradan atmak için kalabalık bir ordu ile üzerlerine yürüdüler. İki taraf arasında üç gün devam eden şiddetli bir muharebe sonucunda Benû Şihab kabilesi galip geldi⁵. Bu sıralarda ise doğu ve batı arasında, zaman zaman görülen mücadelelerden biri yaşanmaktaydı. Hıristiyanlar, tertipledikleri haçlı seferleriyle doğu ülkelerinin bir kısmını ele geçirerek, burada krallık ve kontluklar kurmuşlardı; Müslümanlar ise, kültür ve medeniyet bakımından üstün olmakla beraber, siyasî ve otorite bakımından bir dağınıklık ve gevşeklik içinde idiler. Bu dağınıklığı önce Nureddin Mahmud ortadan kaldırmış, ancak onun ölümüyle Ortadoğu'daki İslâm birliği yeniden dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Nureddin Mahmud'dan sonra, el-Cezire'yi Seyfeddin Gazi b. Kutbeddin yönetimine almış ve

1 M. C. Lyons and D. E. P. Jackson, *Saladin the Politics of the Holy War*, Cambridge 1982, s.150.

2 Erdoğan Merçil, "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten*, Sayı 209, Ankara 1990, s. 417.

3 Abdülkerim Özyayın, "Ahlatşahlar", *DGBİT*, c. VIII, Konya 1994, s. 199.

4 Erdoğan Merçil, *agm.*, s. 417.

5 Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 240.

Urfa'yı Emîr Fahreddin Mesud'a vermişti⁶.

Bu sıralarda Birecik emiri Şihabeddin ile Suruç hakimi İbn Malik, Salâhaddîn Eyyûbî'ye başvurarak Musul üzerine bir sefer yapması hususunda onu teşvik ettiler⁷. Fakat bu konudaki en büyük çaba Muzafferreddin Gökbörü tarafından verildi. Salâhaddîn Eyyûbî 578 (1182-1183) yılında Haleb'i almak amacıyla Haleb'e yaklaştığı sırada, Harran emîri olan Gökbörü Sultan'ın yanına geldi. Onu Musul ve el-Cezire üzerine yürümesi için ikna etmeye çalıştı. Bu amaçla da şunları söyledi: "Ben sana değer veren, sana dost, düşman olana düşman bir kimseyim (el-Cezireyi işaret ederek) bu memleketler senindir. Yanına gelmişken bu hususu belirtmemem samimiyetsizlik olur. Bir kere oraları ele geçirirsen Haleb'in doğu ile irtibatı kesilir, kolayca fethedebilirsin. Aksi takdirde Haleb muhasarası seni diğer mühim işlerden ve el-Cezire'yi ele geçirmekten alı koyar. El-Cezire halkı seni sever ve sayar. Bir Fırat'ı geç; göreceksin, ülkeler anahtarlarını sana teslim edecekler. Ben Harran'da daima seni özlüyor ve sana hizmet menbaında su içmek istiyorum. Orası sana fedadır, seni sevenlerle doludur. Urfa'nın bundan sonra işi kolaylaştı. Musul'u ele geçirirsen büyük bir mülke kavuşursun. Artık bu fırsat kaçırılmaz." dedi. Gökbörü Sultan'a gereken yardımı yapacağını vaat ettikten sonra Fırat'ı geçip Harran'a döndü. Bu sözler Sultan tarafından gayet olumlu karşılandı⁸. Bunun üzerine, Sultan Salâhaddîn birinci doğu seferine çıkarak⁹ Anadolu'ya girdi. Salâhaddîn Eyyûbî

6 İbnü'l-İbri, Tarihu Muhtasari'd-Düvel, Beyrut 1890, s.375; Süryani Mihail, Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi, II. Kısım, çev. H. D. Anderasyan, 1944, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yayınlanmamış Nüsha, s.230-231; Anonim, Urfa Salnamesi, 1927, s. 69; M. C. Lyons and D. E. P. Jackson, s. 176.

7 Ramazan Şeşen, Devlet, s. 78.

8 İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, el-Bark el-Şâmî, Neşr. Ramazan Şeşen, c. V, İstanbul 1979, s. 2; Ramazan Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", SAD, III, Ankara 1971, s. 273-274 ("Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler"); İbn Hallikân, Vefayâtü'l-Ayan va Enbâu va Ebnâi'z-Zamân, Neşr. İhsan Abbas, c. V, Beyrut 1968, s. 205; Sir Hamilton A.R. Gibb, "The Rise of Saladin", A History of The Crusades, Edited By Marshll W. Baldwin, London 1969, s. 576; M. C. Lyons and D. E. P. Jackson, s. 174.

9 Salâhaddîn Eyyûbî'nin bu seferinin sebebini Osman Turan şu şekilde zikretmektedir: Salâhaddîn'in süratle ilerlemesi üzerine tehlike karşısında telâşa düşen atabeg Mesud'un, Haçlılar'a dahi elçi gönderip onları Salâhaddîn aleyhine kışkırttığını, bu sebeple Salâhaddîn'in Urfa, Suruç ve Nusaybin'i alarak Musul'a karşı harekete geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 98.

Fırat'a vararak nehrin batı kıyısında Birecik'in garbında karargâh kurdu. Doğuya geçmek için köprüler kurdurdu. Daha önce Mardin hâkimi İlgâzi Birecik'e bağlı bazı yerleri ele geçirmişti. Salâhaddîn Eyyûbî'nin geldiğini duyunca buraları boşaltmıştı. Sultan da buraları ele geçirdikten sonra Artuklu Şihâb al-Din İlyâs'a verdi¹⁰. Sultan Fırat'ı geçip kuvvetlerini nizama koyduktan sonra etraftaki emirlere mektuplar yazarak kendisine katılmalarını istedi ve bu çağrısından sonra da Birecik'ten ayrıldı. Bundan kısa bir süre sonra da Artuklu Nureddin Muhammed, Sultan Salâhaddîn'e itaat etmeyi kabul ettiğini, kuvvetleri ile yardıma geleceğini bildirdi. Nureddin buna karşılık olarak, kendisine düşman olan Diyarbakır hâkimine karşı Sultan'dan yardım talebinde bulundu; Sultan Salâhaddîn de onun bu isteğini kabul etti. Salâhaddîn Eyyûbî Birecik'ten Urfa'ya gelerek burayı kuşatma altına aldı. Onun birbirini takip eden hücumları karşısında çaresiz kalan Urfa hâkimi Fahreddin Mesud, canına ve malına dokunulmaması şartıyla Urfa'yı teslim etti. Burayı ele geçiren Sultan Salâhaddîn, şehrin yönetimini Muzaffereddin Gökböri'ye verdi. O, buradan Harran'a gitti. Orada da işleri tanzim ettikten sonra Rakka, Habur ve Nusaybin gibi müstahkem şehir ve kaleleri aldı. Böylece bütün el-Cezire bölgesini yönetimine alan Salâhaddîn Eyyûbî, 10 Kasım 1182 tarihinde Musul'u kuşattı¹¹. Bu durum karşısında Halife ve Azerbaycan atabegi Kızıl Arslan, elçiler göndererek Salâhaddîn Eyyûbî'yi Musul kuşatmasından vazgeçirmeye çalıştılar¹².

Bu kuşatma sırasında Musul'un batısındaki Sincar kalesinde bulunan Musul kuvvetleri Sultan'ın ordusunun ikmal yolunu kesiyorlardı. Sultan, bunun üzerine Takiyyüddin'i Sincar üzerine gönderdi. Takiyyüddin, Sincar'ın yardımına gelen bir Musul birliğini yenilgiye uğrattıktan sonra, Sultan'ı Sincar'a çağırdı. Bu yardım çağrısı üzerine Sultan, hemen Musul muhasarasını kaldırarak Aralık

10 İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, c. V, s. 7-9; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 274.

11 Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, Terc. Ö. R. Doğrul, c. II, Ankara 1987, s. 429; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb, Neşr. Sami ed-Dehân, c. III, Dımaşk 1957, s. 58; İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, c. V, s. 7-8-9; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 219 (Türk Devletleri) ; Anonim,Urfa Salnamesi, s. 69; Erdoğan Merçil, agm., s. 421, İbrahim Kafesoğlu, "Kök-Böri", İ.A, c. VI; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 275-276.

12 Osman Turan, Doğu Anadolu, s. 93.

ortalarında Sincar'ı kuşattı. Salâhaddîn, 19 Aralık 1182'de Sincar'ı zapt ederek el-Cezire'de aldığı yerleri emniyet altına aldı ve buraya kayımbiraderi Sadeddin Mesud b. Üner'i tayin etti¹³. Sultan, Sincar'ı kendine tâbi kıldıktan sonra Dara'ya hareket etti. Bunun üzerine Dara hâkimi Artuklu Şemseddin Behram ona tâbi oldu. Bu sırada kış mevsiminin ortalarına gelindiğinden, Salâhaddîn kışı Harran'da geçirmeye karar verdi ve Zilkade 578/ Şubat-Mart 1183 tarihinde Harran'a geldi¹⁴. Sultan, burada mevsimin kış olmasından dolayı, yanında küçük bir muhafız birliği bırakıp ordusundaki diğer askerleri evlerine göndererek onların dinlenmelerini sağladı. Fakat onun el-Cezire'de yapmış olduğu faaliyetler bu civardaki hükümdarları endişelendirmeye başladı. Bu sebeple de Atabeg İzzeddin Mesud, Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgazi, Ahlatşah Sökmen, Bitlis ve Erzen hâkimi Devletşah ona karşı bir ittifak oluşturdular. Bu hükümdarlar, Salâhaddîn Eyyübî'yi el-Cezire'den atmak amacıyla Zilhicce 578/Mart-Nisan 1183 yılında harekete geçtiler¹⁵.

Harran'da bulunan Salâhaddîn Eyyübî, kendisine karşı bir ittifak oluşturulduğunu ve kendisine karşı harekete geçildiğini öğrenince askerlerinin toplanması için her tarafa haberler gönderdi. Bunun üzerine el-Melik el- Muzaffer Takiyy al-Din, beş günde Hamâ'dan Harran'a geldi. Takiyy al-Din Harran'a gelince, hemen müttefiklere karşı harekete geçilmesini söyledi. Salâhaddîn Eyyübî de onunla aynı fikirde olunca kısa bir süre sonra birlikte harekete geçtiler ve birkaç gün içinde Re'sû'l-Ayn'a (Ceylanpınar) vardılar. Bunu duyan müttefik hükümdarları Sultan ile karşılaşmak istemediler. Ahlatşah'ın mevsimin kış olduğunu ve bu sebeple savaşmanın uygun olmadığını ileri sürmesi üzerine, diğer hükümdarlar da kendi memleketlerine döndüler. Salâhaddîn Eyyübî ise yoluna devam ederek Mardin'in

13 Ramazan Şeşen, Devlet, s. 78; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 289.

14 İbnü'-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, Çevr. Abdülkerim Özaydın, c. XI, İstanbul 1991, s. 388; Erdoğan Merçil, agm., s. 422; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 290.

15 İbn Şeddâd, Kitâbu Sireti Salâhaddîn el-Eyyübî', Kahire 1317, s. 46-47; İbn-i Vasil, Müfericü'l-Kürüb fi Ahbârı Beni Eyyüb, Neşr. Cemâleddin Şeyyal, c. II, Kahire 1957, s. 132-133 Ebu'l-Ferec, c. II, s. 430; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 296; Süryani Mihail, II. Kısım, s. 262.

aşağısındaki Harzem'e geldi ve birkaç gün burada kaldı¹⁶. Bu olaydan sonra Salâhaddîn Eyyübî, Harran'dan Abbasi Hilafet Divanı'na bir mektup göndermiş ve Hıristiyanlar ile işbirliği yaptıkları için Musul halkını halifeye şikâyet etmiştir¹⁷.

Salâhaddîn Eyyübî, 1183 yılında Diyarbakır'ı ele geçirdikten sonra¹⁸, Ayıntab üzerine yürüdü. Buranın hâkimi olan Humartegin de, Sultan'a 13 Mayıs 1183 tarihinde itaatini bildirdi. Sultan da onu yerinde bıraktı¹⁹. Salâhaddîn Eyyübî, bundan sonra Haleb'i kuşatma altına aldı. Sultan'ın şehri almakta kararlı olduğunu gören II. İmadeddin Zengi ve ordu kumandanı Toman el-Yaruki, Sultan ile anlaşmaya karar verdiler. Sultan ile Toman arasında yapılan görüşmelerden sonra, II. İmadeddin Zengi'nin Haleb'i teslimine karşılık Sincar, Habur, Suruç ve Nusaybin'i alması ve Sultan'a tâbi bir hükümdar olarak kalması kararlaştırıldı²⁰.

Salâhaddîn Eyyübî, 1184 yılında Karak gazvesinden döndükten sonra, Dımaşk'ta kalmıştı. Bu sırada Muzafferreddin Gökbörü, elçiler ve mektublar göndererek Sultan'ı doğuya sefer yapması hususunda teşvik etmeye başladı. Özel elçisi İbn Mâhân, efendisi namına birçok vaatlerden bulundu ve şunları söyledi: "Fırat'ı geçtiğiniz takdirde, Muzafferreddin sizin bütün ihtiyaçlarınızı görecektir. Harran'a vardığınız gün 50.000 dinar takdim edecektir". Bu sözler Sultan'ın yanındaki emîrleri, hacipleri ve devletin ileri gelenlerini harekete geçirdi. Bunun üzerine Salâhaddîn Eyyübî doğuya doğru hareket ederek Harran önlerine geldi ve şehrin dışında karargah kurdu. Sultan vaat edilen şeyleri Gökbörü'den istemedi; fakat onun sözünü tutmadığını ve bu konuda herhangi bir faaliyetinin olmadığını görünce şüphelenmeye başladı. Bu arada dedikoducular "Onun Musullular ile arası iyi olmasa verdiği sözleri tutardı." demeye başladılar. Bu sebeple Sultan, İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İfahânî ile Şams al-Din Muhammed Faraş'ı Muzafferreddin Gökbörü'nün yanına göndererek durumunu araştırılmasını istedi. Sultan'ın bu emri üzerine onlar da Gökbörü'nün yanına gittiler. Fakat Gökbörü mutemedinin ve elçilerinin durumu

16 İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî, c.V, s. 62–63–64; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 297; İbnü'l-Esir, XI, s. 388–389; M. C. Lyons and D. E. P. Jackson, s.188–189.

17 Erdoğan Merçil, s. 420–421.

18 İbnü'l-Esir, XI, s. 391; İbn Şeddâd, s. 47; Ebü'l-Ferec, II, s. 431.

19 İbnü'l-Esir, XI, s. 393; Ebu'l-Ferec, c. II, s. 431.

20 Ramazan Şeşen, Devlet, s. 81; İbnü'l-Esir, XI, s. 393.

yanlış aksettirdiklerini söyledi ve vezirini azletti. Bunun üzerine İsfahânî ile Şams al-Din, Sultan'ın yanına gelerek Gökbörü'nün daha önce vaat ettiklerini yerine getirmesinin imkânsız olduğunu bildirdiler. Bu duruma son derece öfkelenen Sultan, onu bir çadıra hapsedirdi. Fakat el-Cezire ahalisinin kendisine itaatten ayrılmasından çekinen Salâhaddîn Eyyûbî, Gökbörü'yü serbest bırakmaya karar verdi. Bu amaçla adamlarını Muzafereddin'in yanına göndererek gönlünü almaya çalıştı; fakat Harran ve Urfa kalelerini onun elinden aldı²¹.

1. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Harran'a Gelmesi

Salâhaddîn Eyyûbî, Haziran 1185'de Harran'dan harekete geçerek Musul üzerine yeni bir sefer yapmak amacıyla doğu seferine çıktı²². O Musul üzerine giderken, Kefer Zammar'da konaklamaya karar verdi. Salâhaddîn Eyyûbî'nin amacı burada kalarak Musul'a bağlı bütün beldeleri ıktâ ederek, Musul'un gelir ve mahsulüne el koyarak şehri bu şekilde zayıflattıktan sonra ele geçirmekti. Bu arada İzzeddin ile aralarında elçiler de gidip gelmekteydi. O esnada Salâhaddîn Eyyûbî hastalandı. Bunun üzerine o, Harran'a gitti. Daha sonra Musul'dan elçiler Salâhaddîn Eyyûbî'nin bulunduğu Harran'a gelerek, isteklerini kabul ettiklerini bildirdiler. Aralarında yapılan anlaşma ile Salâhaddîn Eyyûbî'nin hâkimiyeti Musul hâkimi İzzeddin tarafından tanındı²³.

Salâhaddîn Eyyûbî bu başarıları elde ettikten sonra, Harran'da uzun bir süre hasta yattı. Ailesinden o sırada Haleb'de olan kardeşi el-Adil ile oğlu el-Melikü'l Aziz Osman vardı. Bir ara hastalığı ağırlaştı ve iyileşmesinden umut kesildi. Bunun üzerine o, yanındakilere çocuklarına bağlı kalacaklarına dair yemin ettirdiği gibi, oğullarından her birine de birer belde verdi. Kardeşi el-Adil'i de bunların hepsine vasi tayin etti; fakat Sultan daha sonra iyileşti²⁴ ve 582 yılı Muharrem

21 Baha'al-Din Ibn Shaddad, al-Nawadir al-Sultaniyya wa'l-Mahasin al-Yusufiyya, Translated by D. S. Richards, 2002, s. 66; İbnü'-Esir, XI, s. 408; İbnü'-Adim, III, s. 80-81; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 330; Erdoğan Merçil, Türk Devletleri, s. 220.

22 Ramazan Şeşen, Devlet, s. 82; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 331.

23 İbnü'-Esir, XI, s. 408; İbnü'l-Adim, III, s. 79-81; Erdoğan Merçil, Türk Devletleri, s. 220; Sir Hamilton A.R. Gibb, agm., s. 580.

24 İbnü'-Esir, XI, s. 409.

ayında /Mart-Nisan 1186'da Şam'a döndü²⁵. Salâhaddîn Eyyûbî Harran'da hasta olarak bulunduğu sırada Harran hâkimi olan Gökbörü kendisine büyük bir ilgi gösterdi. Bunun üzerine Sultan, Gökbörü'nün bu davranışını ve onun el-Cezire'deki başarılarını elde edilmesindeki katkısını göz önünde bulundurarak Urfa'yı yeniden ona ıktı etti; ayrıca onu kızkardeşi Rabia Hatun ile evlendirdi²⁶.

Salâhaddîn Eyyûbî 2 Ekim 1187 tarihinde Kudüs'ü fethetti²⁷. Şehir fethedildiği zaman, ahaliye gayet iyi davranıldı. Fidyeye karşılığında, taşınabilir eşyaları ile çıkıp gitmelerine müsaade edildi. Gökbörü, fidye veremeyip esir kalan beş bin kişiden bin kadar Urfalı Gayrimüslim'i, kendi teb'ası oldukları gerekçesi ile fidye vererek kurtardı. Aynı şekilde Birecik Emîri Şihabeddinoğlu da, birçoklarını satın aldı ve bunların da kendi memleketine mensup olduklarını söyleyerek onların esir edilmelerine engel oldu. Bu olay bize Türk hükümdarlarının kendi teb'alarının din, mezhep ve ırkına bakmaksızın her yerde koruduklarını göstermesi açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir²⁸.

2. Takiyüddin'in Urfa ve Harran Emirliği'ne Atanması

30 Ekim 1190 tarihinde, Muzaferreddin Gökbörü'nün Erbil hâkimi olan kardeşi Zeyneddin Yusuf öldü. Bunun üzerine Salâhaddîn Eyyûbî Gökbörü'ye Erbil şehrini verdi. Buna karşılık olarak da ondan, sahip olduğu Urfa ve Harran ile birlikte bu şehirlere bağlı olan mntakaları bırakmasını istedi. Gökbörü, kendisine verilen topraklar karşılığında Urfa ve Harran'ı bırakacağına dair yemin ederek Sultan ile anlaştı. Bu anlaşmadan sonra, Salâhaddîn Eyyûbî Urfa ve Harran'ı yeğeni Takiyüddin'e verdi²⁹. Ordugâhta bulunan Gökbörü ise, Takiyüddin'in gelişine kadar bekledi; onun gelmesi üzerine, Harran ve Erbil'deki işlerini düzenleyerek, baharda geri dönmek üzere ordugâhtan ayrıldı. Diğer taraftan kış mevsiminin gelmesi üzerine, askerlerin çoğu ülkelerine geri dönmek için sızlanmaya başladı. Sultan, onları zorla karargâhta tutuyordu. Hatta Cizre sahibi Sencerşah izinsiz ordugâhu

25 Ebu'l-Ferec, II, s. 438; İbnü'l-Esir, XI, s. 409.

26 İbnü'l-Adim, III, s. 83; İbn Hallikan, Vefayâtü'l-A'yan, c. I, Kahire 1299, s. 435; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 343.

27 Ramazan Şeşen, Devlet, s. 116.

28 Ebu'l-Ferec, II, s. 445-446.

29 Baha'al-Din İbn Şaddad, s. 133.

terk etti ve Dimaşk yakınında rastladığı Takiyüddin tarafından zorla geri çevrildi³⁰. Daha sonra Takiyüddin, Mart 1191'de Suriye'den el-Cezire'deki Harran ve Urfa'ya hareket etti³¹.

3. Harran Hâkimi Takiyüddin Ömer'in Ölmesi Üzerine El-Cezire'de Meydana Gelen Olaylar

Salâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Takiyüddin Ömer'in ölümü üzerine oğlu Nasırüddin Muhammed, el-Cezire şehirlerini ele geçirdi. Nasırüddin el-Cezire'yi istila edince, Salâhaddîn Eyyûbî'ye haber gönderip, buranın Suriye'deki babasına ait olan topraklara ilaveten resmen kendisine verilmesini istedi; fakat Salâhaddîn Eyyûbî, böyle bir bölgenin bir çocuğa verilmesini uygun görmeyerek, onun teklifini geri çevirdi. Nasırüddin, Salâhaddîn'in Haçlılar'la uğraştığını düşünerek, ona muhalefet etmeyi aklına koydu. Bu sırada el-Efdal Ali, babası Salâhaddîn'den, Takiyüddin'e ait olan yerleri kendisine iktâ etmesini isteyerek, Dimaşk'dan feragat edeceğini söyledi. Salâhaddîn de bu teklifi kabul etti ve hemen hareket etmesini emretti. El-Efdal bir askeri birlik ile birlikte Haleb'e gitti; Salâhaddîn de Musul, Sincar, el-Cezire, Diyarbakır ve diğer Şark vilayetlerinin hâkimlerine birer mektup yazarak, onlardan oğlu el-Efdal'in yanına asker göndermelerini istedi. Harran emîri Takiyüddin'in oğlu bu durumu görünce, onlara karşı koyacak gücünün olmadığını anladı ve babasının amcası el-Melikü'l Adil'e haber göndererek, ondan Salâhaddîn ile arasını düzeltmesi için yardım istedi. O da bu durumu Salâhaddîn Eyyûbî'ye ileterek aralarını düzeltti. Suriye'de babasına ait olan yerlerin Nasırüddin'e verilmesi ve el-Cezire'deki şehirlerin elinden alınması kararlaştırılarak anlaşma sağlandı. Salâhaddîn Eyyûbî, el-Cezire'deki Urfa, Harran, Samsat, Meyyafarîkin ve Hani'yi el-Adil'e iktâ ederek, onu bu şehirleri teslim almak üzere Takiyüddin'in oğlunun yanına gönderdi. El-Adil, Nasırüddin'i Salâhaddîn Eyyûbî'ye gönderecek ve el-Melikü'l el-Efdal'i her nerede bulursa Sultan'a iade edecekti. Adil yola koyulup el-Efdal'e Haleb'de yetişti ve onu babasının yanına gönderdi. El-Adil, Fırat'ı geçip el-Cezire'deki şehirleri Takiyüddin'in oğlundan teslim aldı ve bu şehirlere naipler tayin etti. Daha sonra Takiyüddin'in oğlunu

30 Ramazan Şeşen, Devlet, s. 144.

31 İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't Tarih, Çevr. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, c. XII, İstanbul 1987, s. 59.

da alarak, ordusuyla birlikte Cemaziyülahir 588/ Haziran-Temmuz 1192'de Salâhaddîn Eyyûbî'nin yanına döndü³².

4. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Ölmesinden Sonra Urfa Yöresinin Durumu

Salâhaddîn Eyyûbî, 1193 yılında 56 yaşında Dimaşk'da öldü³³. Bunun üzerine Musul emîri olan İzzeddin Mesud, Suriye'yi Eyyûbîler'den geri almak için harekete geçti. Bu amaçla da, Sincar ve Nisibis emîri İmadüdüddin ile yeğeni Cezire emîri Sincar Şah'a birlikte hareket etmeleri için çağrıda bulundu. Bu durum karşısında Salâhaddîn Eyyûbî'nin en büyük oğlu Efdal, Şam'da hüküm süren amcası Adil'i çağırıldı. Bunun üzerine, o da atabegler hanedanı ile yapılacak muharebeye katılmak üzere askerlerinin başında Efdal'ın yanına gitti. Efdal, aynı zamanda Eyyûbî hanedanının diğer üyelerini de yardım için çağırıldı. Bundan sonra Adil, harekete geçerek Urfa havalisindeki Rihan çayırında karargâh kurdu. El-Adil aynı zamanda bu yöredeki kaleleri sağlamlaştırmaya da çalıştı³⁴.

Bu sırada Musul atabegi İzzeddin Mesud, el-Adil'in askeri gücünü gönderdiği casusları sayesinde öğrendi. Atabeg, Eyyûbî askerlerinin az sayıda olduğunu anlayınca da üzerlerine yürümek için harekete geçti. O Musul'dan ayrılacağı sırada Sincar hâkimi olan kardeşi İmâdeddin'den yardım istedi. Bu sırada Mardin Artuklu hükümdarı da ona yardıma geleceğini bildirdi. Atabeg İzzeddin ve kardeşi daha sonra kuvvetlerini Nusaybin'de birleştirdiler. Buradan da Urfa üzerine doğru ilerlemeye başladılar. Atabeg Mesud kuvvetleri ile Tell-Mevzen'i geçtiği sırada el-Adil kendisine haber göndererek Urfa, Harran ve Rakka'nın Salâhaddîn Eyyûbî zamanında olduğu gibi şimdi de Atabeg tarafından kendisine ikta olarak verilmesini istedi. Fakat atabeg Mesud bu teklifi kabul etmediği gibi onun el-Cezire bölgesinden çıkmasını da istedi. Ancak atabeg Mesud hastalanmış olduğundan daha fazla ileri gidemedi. Hastalığı iyice artınca da

32 İbnü'l Esir, XII, s. 74–75; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s. 192.

33 İbnü'l-İbrî, s. 388; İbn Şeddâd, s. 308; Ramazan Şeşen, Devlet, s.192.

34 Ebu'l-Ferec, II, s. 466–467; Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 62.

Musul'a döndü³⁵. İzzeddin Mesud'un Musul'a dönmesi üzerine, el-Adil el-Cezire'deki hâkimiyetini sağlamlaştırarak güçlenmeye başladı. Böylece bu bölgede kendisine karşı koyacak güç kalmadı. Mardin Artukluları da ondan özür dileyerek itaat ettiler. Bu arada atabeg İzzeddin Mesud ölünce, yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçti. Yeni Musul atabegi, el-Adil'e elçi göndererek onunla anlaşmaya vardı³⁶. Fakat el-Cezire'deki hâkimiyet mücadelesi daha sonraları Eyyübîler arasında sorun olmaya başladı. Örneğin 1198 yılında Efdal, Melik Adil'e müracaat ederek Mısır yerine Şam'ın kendisine verilmesini istedi. Fakat Melik Adil buna razı olmadı. Bunun üzerine Melik Efdal, Urfa ve Harran'ı istedi. Adil buraları da vermeyi kabul etmedi³⁷. 1199 yılında ise Melik Adil, Şam'da yeğenleri tarafından kuşatılınca, Mardin kalesini almaya çalışan oğlu Melik Kâmil'den kuşatmayı bırakıp yardıma gelmesini istedi. Bunun üzerine Melik Kâmil, Urfa ve Harran askerleri ile beraber babasının yardımına koştu³⁸.

1200 yılında ise Melik Tahir ile Melik Efdal arasında Şam'ın kimde kalacağı konusunda ihtilaf çıktı ve bunun üzerine iki kardeş, aralarında barış sağlanması amacıyla Melik Adil'e başvurdu. O da onların arasındaki anlaşmazlığı çözdü³⁹. Melik Adil, 1201 yılında Urfa ve Harran'ı, oğlu Melik Eşref Muzaffereddin Musa'ya verdi⁴⁰. Bu arada Haleb Eyyübîleri hükümdarı Melik Zahir Gazi, Melik Adil'in baskısından kurtulmak için Mardin ve Musul hükümdarları ile ittifak yaptı. Bu durumu değerlendiren Artuklular ve Atabegler, Harran ve Urfa'yı almak için harekete geçtiler. Ancak, Harran emîri Melik Adil'in oğlu barış teklifinde bulundu. Bunun üzerine şiddetli sıcakların da olmasından dolayı, Melik Adil'in memleketlerine dokunulmaması şartı ile 1202 yılında aralarında anlaşmaya vardılar⁴¹. Yine 1227 yılında Melik Eşref, kendi askerleri ile birlikte Melik Kâmil'in askerlerinden

35 İbnü'l-Esir, XII, s. 91–92; Ebu'l-Ferec, II, s. 467; Süryani Mihail, II. Kısım, s. 290-291-292; İbnü'l-Esir, el-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye, Neşr. Abdülkadîr Tuleymat, Kahire 1963, s. 185–186.

36 Ramazan Şeşen, "Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 363–364.

37 Ebu'l-Ferec, II, s. 474.

38 Faruk Sümer, Oğuzlar., s. 597.

39 bu'l-Ferec, II, s. 473; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 251.

40 Anonim, Urfa Salnamesi, s. 70–71.

41 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s. 251.

de bir kısmını alarak Şam'ı işgal etti. Fakat burasını alamadığı için kardeşi Melik Kâmil'i de yardıma çağırıldı. Bunun üzerine yardıma gelen Melik Kâmil, kuşatmayı şiddetlendirerek burayı ele geçirip, Melik Eşref'e teslim etti. Melik Eşref, kardeşi Kâmil'e Urfa, Harran, Suruç, Ceylanpınar ve Jamlin'i verdi⁴².

1228 yılında Melik Kâmil ile Melik Eşref arasında yapılan bir anlaşma ile Dımaşk'ın Melik Eşref'e verilmesi, buna karşılık olarak da onun el-Cezire'deki topraklarının Melik Kâmil'e bırakılması kararlaştırıldı. Bunun üzerine o, 1229 yılında el-Cezire'ye yeniden sahip oldu. Eyyübîler döneminde Harran, el-Cezire bölgesinin merkezi idi⁴³.

5. Urfa Hâkimiyeti İçin Eyyübî-Selçuklu Mücadelesi

Yassıçemen muharebesinden sonra, Eyyübîler Diyarbakır'ı ele geçirdiler. Bu olaydan sonra Eyyübîler ile Selçuklular'ın çıkarları birbiriyle çatışmaya başladı⁴⁴. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad 1235 yılında, Anadolu birliğini kurmak amacıyla, henüz Eyyübîler'in elinde bulunan Urfa ve Harran'ın alınması için, Kayseri subaşılığına atadığı Kemaleddin Kemyar kumandasında elli bin kişilik bir Selçuklu ordusu gönderdi⁴⁵. Selçuklu ordusu Harran önlerine gelerek mancınıkları kurdular; daha sonra da oldukça sağlam ve yüksek olan kale duvarlarını bu mancınıklardan atıkları taşlarla yıpratmaya başladılar. Harran ahalisi Selçuklu saldırısı karşısında korkuya kapılmasına rağmen, şehrin kendilerine emanet edilmiş olmasından dolayı emaneti korumak için iki ay bu kuşatmaya karşı direndiler. Ancak daha fazla karşı koyamayacakları için, şehirden itibarlı birkaç kişiyi sözcü seçerek Emir Kemaleddin Kemyar'ın yanına gönderdiler ve Harran'ı teslim etme konusunda anlaştılar. Daha sonra da şehri boşalttılar. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Harran'a girdi. Harran'ın alınmasından sonra Selçuklu ordusu Urfa önlerine gelerek şehrin teslim edilmesini istedi; fakat Urfa ahalisi Selçuklu Sultanı'na karşı direnerek ona hakaret ettiler. Bu duruma

42 Ebu'l-Ferec, II, s. 525.

43 Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 24; Anonim, Urfa Salnamesi, s. 72.

44 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Terc. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 13.

45 Ibn Bibi, Histoire Des Seldjoudes D'Asie Mineure, M. T. H. Houtsma, 1902, s. 199; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 179.

son derece hiddetlenen Selçuklu Sultanı, bizzat harekete geçerek Urfa'ya karşı hücumla geçti. Bu sebeple de Selçuklu askerleri bütün kuvvetleri ile savaşmaya başladı. Bu saldırı sonucunda onlar şehrin surlarında delikler açarak, kulelerine karşı da merdivenler kurarak Urfa'yı ele geçirdiler⁴⁶. Urfa'ya giren Selçuklu ordusu yağma hareketinde bulundu. Urfa içinde bulunan Eyyûbî ordu kumandanları ile 2000 kadar asker Anadolu içlerine gönderildi. Selçuklu Sultanı daha sonra Urfa'yı yeniden tahkim etti. Buraya askerler, mimarlar ve marangozlar bıraktı⁴⁷.

Selçukluların, Eyyûbîler'i mağlup ederek Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini kurmalarından sonra, Mardin hükümdarı Artuk Aslan Alaaddin Keykubad'a tâbi oldu⁴⁸. Böylece Alaaddin Keykubad, Urfa, Harran ve Rakka şehirlerini Selçuklu hâkimiyetine alarak Anadolu'nun Doğu, Güneydoğu ve Güney şehirlerini hemen hemen bugünkü Türkiye sınırlarına ulaştırdı⁴⁹. Fakat bu bölge, buradan geçmeksizin Suriye ve yukarı el-Cezire'deki topraklarına ulaşamayan Eyyûbîler için çok büyük bir önem taşımaktaydı⁵⁰. Kısa bir müddet sonra da Melik Kâmil, Urfa'da meydana gelen olayları duyunca büyük bir ordu ile Mısır'dan hareket ederek, Selçuklu ordusunun hareketinden dört ay sonra Urfa önelerine geldi ve müthiş bir taarruzla, Urfa kalesinin büyük bir kısmını tahrip ederek şehre girdi. Burada bulduğu eşrafı, muharip ve sanatkârları develere bindirerek Mısır'a gönderdi. Daha sonra da Harran'ı ele geçirdi. Melik Kâmil bir önceki yıl Selçuklular karşısında bu şehirlerin yeterince direnmediğini düşünerek tekrar ele geçirdiği şehirleri yağma etti ve büyük zararlara yol açtı. Melik, buradan Alâeddin Keykubad'ın taabiyetindeki Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Aslan'ın memleketine yürüdü. Ona ait olan Mardin

46 İbn-i Bibi, *El-Evamirü'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye*, Hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, Tıpkıbasım, Ankara 1956, s. 447-448; Terc. Mürsel Öztürk, *El-Evamirü'l-Ala'iyehi Fi'l-Umuri'l-Ala'iyehi*, c. I, Ankara 1996, s. 444; İbnü'-Adim, III, s. 220; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*, c. III, İstanbul 1286, s. 157; Ebu'l-Ferec, II, s. 534; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları*, s. 382.

47 Ebu'l-Ferec, II, s. 534-535.

48 Osman Turan, *Türk Devletleri*, s. 181.

49 M. Altay Köymen, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Savunması", *Belleten*, Sayı 205, Ankara 1988, s. 344.

50 Claude Cahen, s. 140.

civarındaki Koçhisar'ı, cami müstesna tahrip etti⁵¹. Melik Kâmil'in bu davranışı Müslümanlar arasında iyi karşılanmadı. Özellikle onun Selçuklu esirlerine karşı yapmış olduğu muamele birçok kişi tarafından eleştirilerek hoş karşılanmadı⁵². Fakat bu müthiş istila ve tahripler cereyan ederken Moğollar da 50.000 kişi ile Erbil havalisine akın yaptılar. Oradan Dicle'yi geçerek Sincar'a gelerek yağma, esir alma ve katliam yapma hareketlerinde bulundular. Daha sonra onlar Suriye'ye gitmekte olup, Sincar civarında konaklayan çok büyük ve zengin bir kervanı soydular; tüccar ve yolcuları öldürerek, onların bütün paralarını ve mallarını aldılar⁵³.

1233 ile 1235 yılları arasında, Urfa'nın, Suruç'un ve bölgenin diğer şehirlerinin durmadan el değiştirdiği sürekli bir savaş durumu hüküm sürdü⁵⁴. Ancak sonunda Abbasi halifesi Müstansırillah, karşılarındaki büyük Moğol tehlikesine karşı, bu iki büyük Türk-İslâm devletinin arasındaki düşmanlığı doğru bulmayarak arabulucu oldu ve 1236 yılı Eylül'ünde aralarında mütareke yapılmasını sağladı⁵⁵.

B. MUZAFFERUDDİN GÖKBÖRİ DÖNEMİ URFA

1. Muzaferuddin Gökböri'nin Tarih Sahnesine Çıkması

Merkezi Erbil olmak üzere Şehrızor, Hakkari, Tekrit, Sincar, Harran ve Urfa çevresinde hüküm sürmüş olan beyliğe Beyteginliler veya Erbil Beyliği şeklinde de adlandırılmaktadır.⁵⁶ Beyliğin adı Beyteğin adını taşıyordu. Musul Atabeyliğinin en büyük komutanlarından ve idarecilerinden Zeyneddin Ali Küçük'tür⁵⁷. Doğumu kaynaklarda kayıt edilememiş, ölümü ise 563/1167'dir. Bazı kaynaklarda O'nun 100 yaşından fazla yaşamış olduğundan doğumunun 463/1063'de

51 İbn-i Vasıl, Müfericü'l-Kürüb fi Ahbârı Beni Eyyüb, Neşr. Cemâleddin Şeyyal, III, s. 296-297; İbn-i Bibi, s. 449; Terc. s. 445; Ebû'l-Fidâ, III, s. 158; İbn'ül-Adim, III, s. 220; Erdoğan Merçil, Türk Devletleri, s. 147; Ebu'l-Ferec, II, s. 535.

52 Takıyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, Kitabu's Sülûk li Marifeti Düveli'l-Mülûk, Neşr. M. Ziyade, c. I, Kahire 1934, s. 291; Ebû'l-Fidâ, age., c. III, s. 158.

53 Osman Turan, Türkiye Selçukluları, s. 383.

54 Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Terc. Fikret Işıltan, c. III, Ankara 1989, s. 183.

55 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara 1988, s. 7.

56 Çoşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Begteginliler" Türklük Araştırmaları Dergisi Marmara Ün. Fak. 1982, sayı 3, s. 1.

57 İbn Tağrıberdi, c. VI, s. 282

olabileceğini söylemektedirler. Hayatıyla ilgili sınırlı olmakla birlikte Atabek Zengi'nin babası Kasımüddeve Aksungur'un adamlarından olduğu ve bunun vefatından sonra onun on yaşındaki tek oğlu İmadeddin'in etrafında toplananlardan⁵⁸ biri olduğu bilinmektedir. İbn'ül Esir'in Bahir'deki Zengi'nin babası Kasımüddeve Aksungur'un Suriye Meliki Tutuş tarafından öldürülmesi sırasında oğlu Zengi ile aynı yaşta olduğunu belirtmesi Zeyneddin Ali Küçük'ün 1085 yılında doğmuş olabileceği ihtimalini⁵⁹ kuvvetlendirmiştir. Zeyneddin Ali Küçük, İmadeddin'in ölümüne kadar birlikte olmuşlar. Zengi'nin Urfa fethine katılmış ve daha sonra Musul naibi Nasir al-din Çakır'ın öldürülmesi üzerine Musul'a 539/1144'da naib olarak atandı. 541/1146'da Zengi'nin ölümünden sonra Onun çocuklarını ve Atabeyliğini koruyanlardan biri olmuştur. Bu amaçla Zengi'nin oğlu Seyfeddin'i Şehrizor'dan getirip Musul'da babasının yerine oturmuştur. Atabeyliğin Artuklularla yapmış olduğu savaflara katıldı. Seyfeddin'in ölümünden sonra 544/1149'da Kutbettin'in naibliğini ve ordu komutanlığını yaptı⁶⁰. Sultan Muhammed ile Halife arasındaki mücadelesinde dini kaygılarla pek ciddi bir şekilde davranmadı. Zeyneddin Ali Küçük kahramanlığının yanında çevresindekilere göstermiş olduğu pozitif tavırlarla tanınmaktadır. 544/1159'da önceki yerlerine ilaveten Harran ikta olarak verildi. Bir insanda bulunması gereken hasletlerin çoğunu bünyesinde barındıran Zeyneddin Ali Küçük Kahramanlık, merhamet, ahde vefa gibi hasletlerin yanında ilim ve edebiyatı teşvik etmiş, Musul'da bir cami ile kendi adını taşıyan al-Medreset'ül Zeyniyye'yi yaptırmıştır⁶¹. Hayatının sonuna doğru kör ve sağır olmuştur. Bu yüzden elindeki yerleri Kutbettin Mevdud'a teslim ederek Erdebil'e çekildi. Çok geçmeden Eylül 1167 yılında vefat etti. Musul'da Eski cami yanında kendisinin yaptırmış olduğu türbeye gömüldü⁶².

Zeyneddin Ali Küçük'ün ölümünden sonra yerine 14 yaşındaki oğlu Muzafferuddin Gökbörü geçti. 559/1164'den beri Erbil'in idare işleri Mücahiddin Kaymaz tarafından yürütülmekte idi. Muzafferuddin ile Kaymaz'ın arasının açık oluşu nedeniyle Kaymaz, Muzafferuddin'in idarecilikte yetersiz olduğunu Halife'ye bildirdi.

58 İbn'ül Esir, Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye, neşr. A.A. Tolaymat, Kahire 1963, s.15

59 Coşkun Alptekin, agm, s.1

60 İbn'ül Esir, s. 85-113

61 Coşkun Alptekin, s.3-4

62 İbn'ül Esir, age s.177; İbrahim Kafesoğlu "Kökbörü" İ.A., VI. s.885

Halife al-Nasır'dan Muzafferuddin aleyhine muvafakat aldı⁶³. Kaymaz bu destekten de cesaret alarak Muzafferuddin'i tevkif ederek yerine onun küçük kardeşi Zeyneddin Yusuf'u geçirdi⁶⁴.

Erbil'i kardeşine kaptıran Gökböri bir müddet sonra 569/1173 yılında memleketinden şikâyet amacıyla Bağdat'a gitti. Uğramış olduğu haksızlığı anlatmak ve de Hak aramak için gittiği Bağdat'ta aradığı desteği bulamadı. Maksudına ulaşamayınca Musul'a Atabeg Seyfeddin Gazi II'ye giderek onun hizmetine girdi. Seyfeddin Gazi amcası Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi üzerine önceden Musul Atabeyliğine ait olan el-Cezire'deki toprakları geri aldı. Bu dönemde yapılan savaşlarda Gökböri'nin yardımını görmesinden Harran'ı O'na verdi.

2. Musul Atabegliği Döneminde Gökböri

Nureddin Mahmud sonrası Zengilerin kendi aralarındaki siyasi mücadelelerde Gökböri'nin rolü azalmamış bilakis daha etkili olmaya başlamıştır. Dönemin iç hesaplaşmalarından yararlanmak isteyen Salahaddin Eyyubi Dımaşk'ı alarak güney Suriye'yi alarak bağımsızlığını ilan etti⁶⁵.

Seyfettin gazi 570 (1174) yılında İmadeddin Zengi'nin hâkimiyetindeki Sincan üzerine yürümesi Salahaddin Eyyubi yanlısı olan II. İmadaeddin Zengi, Salahaddin Eyyubi yardımıyla Salahaddin Gazi mecbur olarak Musul'a çekildi. Seyfettin Gazi ve Salahaddin Eyyubi'nin 571/1175'teki Hama yakınlarındaki Cıbab Türkmende, mücadelesinde Musul ordusunun sağ cenahının kumandanlığını yapmıştı⁶⁶ Gökböri, Eyyubi sol kanadını bozguna uğrattı, fakat onun bu taarruzu ertesi güne ertelenmesi hemen hücumu geçen Salahaddin Eyyubi'nin aldığı yerler karşılığında antlaşma yapıldı.⁶⁷

3. Gökböri'nin Salahaddin Eyyubiye İntisabı

II. Seyfeddin Gazi ölünce yerine kardeşi İzzettin Mesud geçti. Bundan kısa bir süre sonra Halep, Eyyubiler döneminde Muzafferuddin Gökböri, Emir Melik Salih İsmail'de öldü. İsmail ölümünden önce

63 İbrahim Kafesoğlu "Kökbörü" İ.A. c.VI. s.

64 İbn Hallikan, c.1, s.550; İbn Esir, s. 177; İbrahim Kafesoğlu, agm., s.885

65 İmadeddin İsfahani, Sana el-Bark, neşr. Ramazan Şeşen, c.I. s.181

66 İ.A., Kökböri maddesi

67 Erdoğan Mercil, Müslüman Türkler, s. 228; Coşkun Alptekin, Erbil DGBİT, s.69

ülkesinin amcasının oğlu olan Mesud'a verilmesini vasiyet etmişti. Mesud merkez Halep olmak üzere Melik Salih'e ait yerleri almak için yola çıktı. Ancak kardeşi Sincar Emiri II. İmadeddin Zengi, Sincar'a karşılık Halep'e sahip olmayı istedi. Bunun reddedilmesi halinde de Selahaddin Eyyubi'nin davet edileceği ile tehdit edildi. Mesud bunun üzerine onu alarak Muzaferuddin Gökbori'yi Halep'e yollamıştı. Fakat Halep kale komutanı Emir Candar ile Emir Şazibaht Gökbori'nin şehre girmesine mani oldular. Zaten II. İmadeddin Zengi'nin komutanı Tuman al-Yaruki'ye kaleyi teslim etmişlerdi. Emir Tumeç'in ise çatışmasından zor duruma düşen Gökbori, Musul'dan yardım istedi. Bölgedeki dengelerin etkili olması nedeniyle Atabey İzzetin Mesud Selahaddin'in öfkesinden çekindiği için Halep'e yardım göndermemiş ve Halep'i kardeşine terk etmişti.⁶⁸

Gökbori'nin eskiden beri hasım olduğu Mucahiddin Kaymaz, İzzetin Mesud tarafından Musul'daki işlerinin başına getirildi. Bu yüzden 578/1182'de Selahaddin'e yakınlaştı⁶⁹. Ona yazdığı mektupta Fırat'ı geçtiği takdirde yardıma hazır olduğunu hatta el-Cezire'nin hiçbir direnme göstermeden kendisine tabi olacağını bildirerek onu Musul üzerine yürümeye teşvik etti⁷⁰. Selahaddin Eyyubi'nin esas gayesi olan Halep'i almak olduğu halde M. Gökbori'nin ısrarı üzerine fikrini değiştirdi. Fırat'ı geçip el-Cezire'ye girdiği zaman Gökbori'de ona katıldı. Selahaddin Eyyubi'nin Musul atabeyliği ve Artukluları endişelendirmiş, muhtemel bir saldırıya karşı Musul ve bazı önemli merkezlerde önlemler alındı. Özellikle Urfa'dan önemli bir miktarda asker takviye edilmiş olmasına rağmen dayanamadı. Selahaddin Eyyubi Urfa'ya Harran'a ilaveten Gökbori'ye ikta etti.⁷¹ El-Cezire zaferi sonunda Musul düşmesine rağmen Musul Atabeyliğinin itibarı zedelenmiş büyük kayıplara uğramıştı. Sincar, Habur, Nusaybin ve Sena karşılığında, Halep Selahaddin Eyyubi'ye teslim edildi. (23 Safer 579/26 Mayıs 1183)⁷² Gökbori, Selahaddin'in Musul'u kuşattığı takdirde pek çok mal ile birlikte ellibin dinarda para vermeyi vaad etmiş Selahaddin Eyyubi'yi teşvik etti.⁷³ Bunun üzerine Selahaddin Eyyubi, Muharrem 581 (Nisan 1185) tarihinde Halep'ten çıktı.

68 Coşkun Alptekin, a.g.m. s.5

69 İ.Kafesoğlu, Kökböri, İ.A. C. 6 s.885

70 C. Alptekin, s.1-10

71 El-Kamil, XI, s. 483-484; İ.A "Kökböri"

72 İbn'ül- Adim, Zubte, III. 64-69, DGBİT, s. 72 s.435

73 İbnü'i-Esir, Kamil, c.XI, s. 401.

Gökböri O'nu Bire'de (Birecik) karşıladı, ancak birlikte Harran'a girdikleri zaman vermeyi vaad ettiği mal ve parayı vermekten kaçındı. Bunun üzerine ıktaları elinden alınan Gökböri hapsedildi. Fakat halkın tepkisi üzerine Selahaddin Eyyubi Gökböri'yi serbest bıraktı.⁷⁴ O'ndan alınan Harran'ı iade etti.⁷⁵

Selahaddin 22 Mayıs'ta Gökböri, kardeşi Zeyneddin Yusuf ile birlikte yanlarında Sencerşah da var olduğu halde ikinci defa Musul'u kuşattı. Ancak sonuçsuz kaldı. Gökböri, Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi Takiyüddin onun ile Ahlat üzerine yürüdü. Bölgeden yalnızca Meyyafarikin'i almakla yetinerek, Ekim-Kasım 1185'de Musul'a döndü.⁷⁶ Selahaddin Eyyubi Musul'un çevre ile bağlantısını kesmek ilkbaharda yeniden kuşatmayı planlıyordu. Fakat hastalanması üzerine Harran'a gitmek zorunda kaldı. Musul atabeylerinin elçilerinin Harran'a gelmesi ve antlaşma isteği üzerine Selçuklu sultanları adına okunan hutbenin Selahaddin Eyyubi adına okunması şartıyla anlaşma yapıldı.⁷⁷ Selahaddin Eyyubi, el-cezire'deki başarılar ve hastalığı sırasındaki Harran'da gördüğü yakın ilgiden memnun etkilenmiş ve Gökböri'ye Urfa'yı yeniden iktâ etti⁷⁸ ve onu kızkardeşi Rabia Hatun ile evlendirdi.⁷⁹

Bu dönemlerde Güneydoğu Anadolu'ya büyük bir kalabalık Türkmen gurubu geldi. Bu Türkmenler genellikle Musul- Rakka ve Urfa civarında kışlıyorlardı. Bu Türkmenlerin ansızın ortaya çıkmış olmaları, bu Türkmen gurubunun Harran'dan gelmiş oldukları kanaatini uyandırmaktadır.⁸⁰

4. Haçlı mücadelesinde Döneminde Gökböri

Selahaddin Eyyubi, Suriye ve El-Cezire'yi hâkimiyeti altında birleştirdikten sonra bölgede büyük bir problem olan hanlıklarla mücadele dönemi başladı. Haçlılarla yapılan mücadelede Selahaddin Eyyubi, Artuklu ve Musul atabegleri kuvvetlerinin yanında Erbil

74 C. Alptekin, Erbil s.73

75 İbnü'l-Esir, XI, s. 408; Ebu'l-Ferec, II, s. 435; E. Merçil, Müslüman Türk, s. 220.

76 Ebu'l-Ferec, c.11 s.435; İ.A. VI. S. 886

77 İ.A., VI.886 ; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İst., 1987 s. 82-83

78 İ.A. VI. S.881

79 Ali Dukaki, Kuzey Irak'ta Atabeyler Hakimiyet, İstanbul 1975 (Yayınlanmamış doktora tezi) s.172 ; R. Şeşen , agm., s.164.

80 Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980, s.137

Beyi Zeyneddin Yusuf'u almıştır. Haçlılara karşı kurulan savunma ittifakında Urfa ve Harran emiri Gökböri'nin önemli bir yeri olmuştur. Gökböri 586/1190'a kadar Selahaddin'in haçlılarla mücadelesinin safına katıldı. Bu savaşlarda özellikle Hittin muharebesinde fevkalade cesaret göstermiş ve asıl şöhretini bu vesile ile kazanmış. Kara kuşatmasında 583/1187 sevk oldular, Musul ve civarından gelen kuvvetler kumandasında⁸¹ Sena el-Takuti ve Sarimettin Kaymaz ile birlikte⁸² Akka kalesi muhasara ve tahribinde haçlıların Saffariyya bozgununda⁸³ önemli bir rol oynamıştı. 27 Recep 583 (30 Ekim 1187)'de Kudus'ün fethinde haçlılar tam anlamıyla hezimeye uğradılar. Şehir feth edildiği zaman halka gayet iyi davranıldı. Fidyeye karşılığında taşınabilir eşyalar ile çıkıp gitmelerine müsaade edildi. Fidyeye veremeyip esir kalan Beşbin kişiden Bin kadar Urfa'lı Ermeni ve Süryani'yi Gökböri, kendi tebası oldukları gerekçesiyle fidyelerini vererek serbest bıraktırdı.⁸⁴ Gökböri'nin katılmış olduğu Hittin meydan muharebesindeki (24 Rebiyü'l-Ahir 583/ 4 Haziran 1187) yararlılığı hakkında çağdaşı müellif İbn Hallıkan : "O, hiç birşey yapmamış olsa bile, Hittin'deki hizmeti kendisine yeter"⁸⁵, der. Bu da Gökböri'nin göstermiş olduğu hizmetlerin önemi için yeterli bir ifade olsa gerek.

Selahaddin'in Rebiyü'l-Ahir 584/Mayıs 1188'de Antakya Prinkepsliği topraklarında fetihlere giriştiğinde yanında Urfa ve Harran Emiri Gökböri ve Sincar beyi İmadeddin Zengi ve kuvvetleriyle birlikte görmekteyiz. Haçlıların 586/1190 yılı sonuna kadar Akka kuşatmasında Selahaddin Eyyubi'nin cihat çağrısına uyarak Akka müdafasına gelenler arasında Musul ve Artuklu askerlerinin yanında Urfa ve Harran Emiri Muzaffereddin Gökböri ile kardeşi Erbil beyi Zeyneddin Yusuf da vardı. Zeyneddin Yusuf 586/1190 yılında Akka kuşatması sırasında hastalanarak öldü. Gökböri, karedeşinin ölümü üzerine Selahaddin Eyyubi'den ıktalarını devretmek ve ellibin dinar da para vermek ve daha kalabalık bir orduyla yardım teklif ederek Erbil'i kendisine vermesini istedi. Selahaddin Eyyubi, ona Erbil'den başka şehrizor ve Karabeli'ni de iktade ederek gitmesine müsaade etti⁸⁶.

81 Bkz. "Kökböri" İA. MEB, Eskişehir 1997.

82 Dukak, s. 172.

83 İbnü'l-Esir, XI s. 419.

84 Ebu'ı-Ferec, II s.444-446.

85 İbn Hallıkan., I s. 551; İbnü'l-Esir, Kamil c. IX, s. 176.

86 İbnü'l-Esir, El-Kamil, XII, s. 56-57; Ramazan Şeşen, Selahaddin, s. 144.

Bundan sonraki dönemde Gökbori, Selahaddin'den gelen yardım çağrılarına cevap vermemiştir. Buna rağmen 586/1193 yılındaki Selahaddin Eyyubi'nin ölümüne kadar ona tabiiyyetini devam ettirmiştir.

5. Erbil'de Gökbori:

Gökbori Selahaddin Eyyubi'nin ölümünden sonra bağımsız kaldı. Yaklaşık 44 yıl Erbil beyliğini müstakil olarak idare etti.⁸⁷ Muzaffereddin Gökbori, ülkesini genişletme teşebbüslerini 587/1191 yılından itibaren başlatmış olduğunu görmekteyiz. Bu yıl da Yıva Türkmen Kıpçakoğullarından Yakup oğlu İzzeddin Hasan'ın bölgesi Kerkük'e yürümüş ve Hasan'ı tevkif etmiştir. Halife Nasır li Dinillah'ın devreye girmesi ile Hasan'ı serbest bıraktı ve ülkesinden geldi⁸⁸. 589/1193'ten 600/1203'e kadar kaynaklarda Gökbori hakkında kayda değer bir bilgi yoktur. 600/123 yılında Irak ve Suriye deki mücadelelere katılan hükümdarlar arasında yer alan Muzaffereddin 602/1205 yılında Azerbaycan'a doğru genişleme hareketine giriştiği görülmektedir. Azerbaycan ve Arran atabeyi eğlenceye düşkün Ebu Bekir Özbek bin Cihan pehlivan idareyi ve halkı ihmal ediyordu. İslam topraklarını yağma eden ve tahribata uğratan Gürcülerle mücadeleden kaçıyor⁸⁹. Muzaffereddin merava hâkimi Alaaddin Karasungur Ahmedili ile birlikte Azerbaycan üzerine sefer yapmak için anlaştı. Birlikte Tebriz'e yürüdüler.⁹⁰ Ebubekir Rey, Hemedan ve İsfahan Beyi Aytoğmuş'un sayesinde bu tehlikeyi atlatabilmiştir.⁹¹ Atabey Özbek ile İran'da alamut ve başka bölgelerdeki İsmaililere karşı halifenin meydana getirdiği ittifaka dâhil oldu. İttifak ordusunu idare eden Gökbori, Mengli'nin bozguna uğratılmasında başrol oynadı⁹²

Gökbori Gerek Musul atabeyliğinin gerekse Eyyubilerin güç kazanmasını önlemek amacıyla ittifaklar kurmuştur. Bu amaçla 1210 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı İzzettin Keykavus'a tabi oldu. Rabia Hatun'dan doğan iki kızını Nureddin ArslanŞah'ın

87 İ.A. Kökbori, s. 887

88 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 360-363

89 İbnü'l-Kesir, XIII, s. 43.

90 İ.A. Merağa mad.

91 Dukak, s.175.

92 İbrahim Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti Tarihi, s.181-199

oğulları ile evlendirerek Erbil beyliği ile Musul atabeyliği arasında iyi münasebetler kurmaya çalıştı. Bu iyi ilişkiler damadı İzzettin Mesud döneminde de devam etmiştir. İzzettin Mesud'un ölümünden sonra diğer damadı İmadeddin Zengi'nin Musul atabeyi olması için çaba sarfetti. Bu nedenle Nureddin Arslanşah II. b. İzzeddin Mesud'u atabey sıfatıyla iş başına getiren Bedrettin Lulu ve müttefiki Eyyubilerle uzun bir dönemde mücadele etti.⁹³ Bu çabalardan sonra moğolların Anadolu'ya ilerledikleri yıllarda memleketi onlara karşı müdafaa etmek durumuna geldi. 617/1220 yılında Moğolların hareket üsleri olan merağa'dan Erbil'e doğru ilerlediklerini haber alan Muzaffereddin ülkesinin dağlık oluşu zabtının güç olacağı düşüncesiyle Moğollar güzergâhlarını Irak-ı Acem istikametine değiştirdiler.⁹⁴ Moğolların yollarını değiştirmelerine rağmen Gökbori Moğol tehlikesine karşı Bedrettin Lulu ile düşmanlığına son vermiştir. Aynı zamanda Musul ve Bağdat'tan yardım istedi. Müttetik kuvvetler Dakuka'da⁹⁵ toplandılar. Fakat Moğollar taarruz etmeden hemedan'a doğru uzaklaşmaları üzerine Muzaffereddin'in komutasındaki kuvvetler dağıldılar. 618/1221⁹⁶

Daha sonra Muzaffereddin Gökbori'nin Eyyubi ailesinin iç çekişmelerine katıldığını görmekteyiz. 622/1225 'in başlarında Moğollardan kaçan Celaleddin Harzemşah Bağdat yakınındaki Ba'kuba üzerinden Dakuka bölgesini yağmaya başladığında Harzemşahu ikna ederek onu Azerbaycan bölgesine gitmesini tavsiye etti.⁹⁷ Zilhicce 628/Ekim 1230'da yeniden Erbil bölgesine gelen Moğollar Şehrizor ve çevresini tavsiye ettiler. Gökbori'de halifenin göndermiş olduğu bir miktar kuvvetle ordusunu Kerkük'te topladı. Ancak Moğolların geri çekilmesi üzerine savaş olmadı.

27 Muharrem 549/Mart 1154'de Musul kalesinde doğan Muzaffereddin Gökbori 18 Ramazan 630/21 Haziran 1232 tarihinde yine bir kalede Erbil kalesinde vefat etti. Vasiyeti gereği cenazesi Mekke'de kendisinin yaptırmış olduğu türbesine gömülmek üzere Haç kafilesi ile birlikte yola çıkarıldı. Ancak Hac kafilesine yolda bedevi taarruzlardan endişe edilerek yola devam edilmemiş, bu nedenle

93 El-Kamil, XII, s.284-287 ; İ.A., VI, s.888.

94 M. Le Baron, Moğol Tarihi, terc. Mustafa Rahmi İstanbul 1340-1342, s.152.

95 Dakuka, Kerkük'e yakın bir kent (Yakut Mucemu'l-Buldan, IV, s. 66).

96 M.Le Baron, s.152.

97 İbnü'l-Esir, El-Kamil, IX, s. 353-354; İ.A, V, s. 890.

Küfe’de gömülmüştür.⁹⁸ Muzafferddin Gökbori’nin erkek evladı ve halefi bulunmadığı için memleketinin hilafete intikalini arzulamıştı. Ölümünün ardından El-Mustansirin, Kuştemir kumandasındaki askerleri Erbil’e gelerek ülkeyi teslim almıştır.⁹⁹

6. Gökbori’nin Mevlüt Şenlikleri ve Urfa’daki İzleri

Mevlüt kelimesinin anlamı: Mevlid, sözlüklerde Arapça zaman ve mekân ismi olarak gösterilmiştir. Herhangi birinin doğumu için kullanılmıştır. Türkçede halen aynı anlamda kullanılmaktadır. Arapça “Vld” kökünden türetilen kelime “doğmak” ve “doğurmak” anlamına gelir.¹⁰⁰ Bununla beraber. Mevlid müslüman toplumlar için Hz. Muhammed’in doğum zamanı¹⁰¹ Doğum yeri ve doğum günü münasebetiyle yapılan Anma törenlerini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰² Müslüman toplumlar için Hz. Peygamber ile ilgili her şeyin ayrı bir önemi olmuştur. Bu manada peygamberin hayatı ve yaşadığı yerler zamanla müslümanlar için kudsiyet kazanan unsurlar olmuştur. Kelime bir yer ismi olarak “Doğum yeri” manasına mevlüd’ü’n-Nebi kavramı kullanılmıştır. Hem peygamberin doğumu hem de doğduğu zaman olan 12 rebiyü’l-Evvel, hem de doğduğu yer olan Mekke’deki mütevazı ev için kullanılır olmuştur.¹⁰³ Fakat İbnü’l-Hallıkan’ın Vefayatü’l-Ayan’daki “Kane ya’ melu’l-mevlide seneden fi samini’ş-şehr”¹⁰⁴ ve Es-Suyuti’nin “ve kad idda’a...’l-Fakihaniyyü... enne ’amele’l-mevlid-i bid’at¹⁰⁵ cümlelerindeki Mevlid kelimesi peygamberin doğum gününü kutlamak için yapılan toplantı ve tören anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁶

“Hz. Muhammed’in doğumu menkibesi” manasına Mevlid, mağribli İbn Dıhye’nin İbn Hallıkan’da tasvir edilen Erbil beyliği Muzafferddin Gökbori’nin yaptırmış olduğu Mevlid törenlerinde

98 Dukak, s.178.

99 İ.A., Kökböri, s.890.

100 El-Firuzabadi, El-Kamusu’l-Muhid, İstanbul 1268 c.1 s.713; Ahmet Ateş, Vesilatü’l-Necat, Ankara 1954 s.1

101 Necla Pekolcay, Mevlid, Ankara 1993 s. 1.

102 H. Fuchs, “Mevlid”; İ.A., c.8 s.172.

103 Ahmet Ateş, s.1 ; H. Fuchs, agm., s.171.

104 İbn-Hallıkan, Vefayatü’l-A’yan, Kahire, 1299 c. 1, s.552.

105 Es-Suyuti, Husnu’l-maksid fi ’amele’l-mevlid, Kahire, 1327 s. 5.

106 Ahmet Ateş, s. 2.

okutulmak üzere yazıp, Gökböri'ye takdim ettiği Kitabı'l-Tenvir Fi Mevlidi'l-Beşirin-Nezir (M.1232) adlı eserle ilgilidir. Bundan sonra Mevlid Hz. Muhammed'in doğumu menkıbesi manasında kullanılmaya başlanılmıştır. Yine muhtemelen Erbil'deki törenlere dayanan Mevlid'in " Bayram ziyafeti" manası da Muzafferredin Gökböri tarafından Mevlid şenlikleri ile birlikte halkın tümüne ziyafet verilmesi ile olmuş olabilir.¹⁰⁷ İslam tarihinde Muzafferredin Gökböri'nin sergilemiş olduğu tarzda Mevlüd merasimlerini daha önce görmek mümkün değildir. Hz. Muhammed'in doğum günü dolayısıyla herhangi bir şenlik veya toplantı yaptığı veya yaptırmış olduğu kaynaklarda geçmemektedir. Dört halife, Emeviler ve ilk Abbasi halifeleri döneminde de peygamber'in doğum gününe izafeten resmi veya özel bir tören, şenlik ile ilgili kaynaklarda bir kayıt yoktur. Yalnız İbni Hişam (öl. H.218/M.834), İbni İshak'ın (öl. H.150/M.767), notlarına dayanarak peygamberin hayatını, şahsiyetini anlatan sireti'l-Resuli'l-İlah adını taşıyan bir eser yazdı. Bu çalışma, Hz. Peygamberle ilgili yapılacak çalışmaların hatta Mevlidlerinde temel kaynağı olmuştur. Yalnız bu eserin herhangi bir vesile ile düzenlenen bir toplantıda okunabilmesi mümkün değildi. Halkın düşüncelerine hitap edebildi fakat duygularına da hitap edebilecek tarzda bir şeylerin olması gerekiyordu. Bu manada peygamberin doğum gününe izafeten törenin yapıldığı yer Mısır, devlette Fatimiler olmuştur.¹⁰⁸ Vezir, El Afdal (487-515/1094-1121) döneminde bir dönem için kaldırılmıştır fakat daha sonra bütün ihtişamıyla tekrar ihya edilmiştir.¹⁰⁹ Şiiliğin yedi imamını kabul eden İsmailiye fırkasına mensup olan Fatimiler başlangıçta Salemiyya merkezli Dailer aracılığıyla Irak, Suriya, İran Rey, Horasan, Yemen ve Bahreyn'de propaganda yapmışlardır. Nihayet İsmaili propaganda Dai Abdullah Eş-Şii tarafından Kuzey Afrika'da önemli bir ivme kazanmış sonuçta Kuzey Afrika ve Mısır'da İsmaililer Fatimi devletini (297-567/910-1171) kurdular. İdeolojik bir devlet olan Fatimi devletinin idarecileri için eğitim ve sosyal faaliyetlerin ayrı bir yeri olmuştur. Fatimi devletini, ideolojisini ve coğrafyasını cazibe merkezi yapabilmek için sosyo-ekonomik unsurlar ön plana çıkarılmıştır. Bölgenin ekonomik refah düzeyinin

107 Necla Pekolcay, s. 2-7.

108 Corci Zeydan, Medniyeti İslamiye Tarihi, terc. Zeki Megamiz, İstanbul 1978 (1330) V, s. 251; Ahmet Ataş, s. 3.

109 Makrizi, El-Hitat, 1 s. 466.

artması¹¹⁰dini bayramların önem kazanmasını sağlamıştır. Bu manada Fatimi dönemde altı doğum günü töreni yapılıyordu. Bu günlerde halk toplantılar yapar, birbirine altın, mücevher, elbise vb. şeyleri hediye eder, yemek ve tatlılar dağıtılırdı.¹¹¹ Büveyhilerin 10 Muharrem'i özel bir matem günü olarak düzenlemeye başlamış olmaları da ayrıca bir öneme sahiptir. Şii ve İsmaili geleneğinin hâkim olduğu Fatimi coğrafyasında bunlar yapılırken İslam dünyasının Sünni anlayışının hâkim olduğu yerlerde Peygamberin doğum veya ölüm günlerinde şenlik yapıldığına veya matem tutulduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Yalnız adında Mevlüt kelimesinin bulunması Hz. Peygamberin doğum gününde yapılan tören ve şenliklerle ilgili olması açısından İbnü'l-Cevzi'nin (öl.597/1200) El-Anus veya Mevlidü'n-Nebi eserini de belirtmemiz gerekir.¹¹² İbnü'l-Cevzi'nin ölümünden kısa bir süre sonra bütün kaynakların hassaten Celaledin Es-Suyuti'nin peygamberin resmi şenlikler olarak doğum gününün kutlanması için yapılan törenlerden¹¹³ bahsedilir.

Erbil beylerinden Muzaffereddin Gökböri, Zengiler, Eyyubiler dönemlerinde yapmış olduğu siyasi ve idari faaliyetler onun devlet idaresi ve askeri mahareti hakkında önemli ipuçlarını verir. Ama Şii ve Batıni-İsmaili-Karmati propagandası altındaki İslam ülkelerinin yapması gerekeni yapamamış olmaları O'nu Sünni anlayışı kabul eden toplumlara psikolojik olarak tatmin edebilmek için sosyal faaliyetleri yapmaya itmiştir. Oldukça dindar olan Gökböri,¹¹⁴ bu faaliyetleri yaparken âlimleri, sufilere korumuş ve meclislerine devam etmiş hatta sufilerle birlikte sema meclislerinde de raks etmiştir. Gökböri, Hz. Peygamber'in doğumu münasebetiyle bir yıl 8 Rebiülevvel, bir yıl 12 Rebiülevvel'de olmak üzere büyük şenlikler düzenlerdi. Şenliklerin tarihinin yıldan yıla değişmesinin nedeni Peygamberin doğum tarihi ile ilgili iki rivayetin oluşudur. Kaynaklarda anet olmamakla birlikte Gökböri'nin Erbil'de bulunduğu zamandan (586 zilhicce/

110 Nasır-ı Hüsrev, Sefername, terc. Ahmet Terzi, İst. 1952 s. 93; Makrizi, kitabü'l-Meva'izi ve'l-İtbar bi-zikri hitati ve'l-Asar, Kahire 1278, c.1 s. 490-491; C.H. Becker "Kahire" İ.A., 6, s.74-88.

111 Makrizi, s. 490-491; Corci Zeydan, s. 250-251 ; H. Fuchs, agm., s.172; Ahmet Ateş, s. 3.

112 İ.A., İbnü'l-Cevzi maddesi.

113 Es-Suyuti, s.3 ; A. Ateş , agm., s.6 ; H. Fuchs, agm., s.172.

114 İbn Kesir, el Bidaye ve'n-Nihaye, Kahire Tarihsiz, c. 13 s. 136; İbn Hallikan, s. 551; Ahmet Ateş, s. 6.

ocak 1288) beriyapılan bu şenlikler¹¹⁵ Peygamber'in doğum gününden çok evvel başlardı. Her yılın Muharrem ayından başlayarak, İran, Cezire, Suriye, Anadolu özellikle de Gökböri'nin daha önce valilik yapmış olduğu bölgeler olan Nusaybin, Sancer, Harran, Urfa ve diğer Müslüman memleketlerinden âlimler, fakihler, sufiler, kurrular, şairler ve halk gruplar halinde Erbil'e gelir ve Göbörü'nin bölgesinde toplanırlardı.¹¹⁶

Doğum şenlikleri değişik safhalara ayrılmıştı. Öncelikle doğum gecesi öncesi hazırlıklar ve eğlenceleri, ikinci safha olarak doğum gecesi etkinlikleri, üçüncü safha olarak Mevlid günü, son olarak ta Mevlid sonrası olmak üzere dört safhada gerçekleşmekte idi. Doğum gecesi öncesi hazırlıklar ve eğlenceleri; halkın katılımını sağlamak amacıyla halkın duygularına seslenecek mahiyette olacak unsurlardan da istifade edilmekte idi. Bunun yanı sıra halkı bilgilendirmek için de farklı alanlardaki âlim, sufi, kurra, fakih vaiz bilginlerden yararlanılmakta idi. Bunun yanı sıra vaizlere vaazler verilir hatta Gökböri de bizzat bu vaazleri dinlerdi. Bu amaçları elde edebilmek amacıyla Gökböri Mevlid gününden çok önce kale kapısından hankah kapısına kadar olan bölge içinde biri kendine, diğerleri de devlet erkânına olmak üzere, dört-beş katlı, yaklaşık yirmi adet ahşap kubbe hazırlatırdı. Sefer ayının ilk günlerinde kubbeler ihtimamla ile süslenir, katlarına muğanniler ve hayalciler yerleştirilirdi.¹¹⁷ Gökböri, ziyaretçileri özel bir şekilde süslenmiş kubbelere yerleştirmek ve onları musiki, şarkı, satranç, oyun ve hokkabaz gibi eğlencelerle meşgul olmalarını sağlıyordu.¹¹⁸ Muzafferredin Gökböri, her gün ikindi namazını kıldıktan sonra kubbelerden neler yaptıklarına bakar, hankahta kalarak, oradaki zikire katılırdı. Sabah namazının ardından, ava çıkar, öğleden sonra kaleye dönerdi. Şehrin sokaklarında haftalarca bir panayır canlılığı hüküm sürer, mevlid arefesi akşamı, namazdan sonra başlarında Gökböri olmak üzere her biri bir katır sırtına bağlanarak yükletilen büyük çapta tantanalı bir fener alayı şehrin kalesinden sufi hankahına doğru giderdi. Ertesi sabah halk, hankah'ın önünde toplanırdı. Hankahın önünde ayrıca vaizler için bir kürsü, hükümdara mahsus ahşap bir burç kurulmuş bulunuyordu. Pencereleli olan bu burç, Gökböri'nin orduyu, halkı ve vaizleri seyretmesine yarardı. Hükümdar bu kuleden hem vaazı dinlemek

115 İbn Hallikan, s. 551-552.

116 İbrahim Kafesoğlu, agm., s.172; Ahmet Ateş, s. 7; Necla Pekolcay, s. 8.

117 Necla Pekolcay, s. 8; Ahmet Ateş, s.7.

118 İbrahim Kafesoğlu, agm., s.173; Necla Pekolcay, s. 8.

hem de kürsü etrafında ve meydanda safflar halinde duran halkı görebilmekte idi. Bu törende verilen vaazlerin konusu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi olmamakla birlikte dini, ahlaki konularda bilgilendirmeye yönelik olduğu muhtemeldir. Vaaz bitince Gökböri, ileri gelen misafirleri, fakihleri, vaizleri, kurruları ve şairleri kuleye çağırarak onlara hil'atler giydirdir¹¹⁹, ikram ve ihsanda bulunurdu.¹²⁰ Gökböri, Peygamber'in doğum gününden iki gün önce yani 6 veya 10 Rebiülevvelde, kaleden sürülerle deve, inek ve koyun indirilir, şehri büyük meydanında kurban edilirdi. Gökböri, halka ziyafet vermek amacıyla bu kurbanları, kurulan büyük kazanlarda çeşitli yemekler halinde pişirterek halka dağıtırdı.¹²¹ İleri gelen kişilerle de hankah içinde ziyafet verilirdi. Gökböri daha önceki geceler de olduğu gibi, ertesi geceyi de hankahtaki zikir meclisinde geçirirdi.¹²²

Mevlid gününde ise askeri bir geçit resmi ile beraber, meydanlara kürsüler konur, nutuklar söylenir, aynı zamanda sufilerin eliyle halka ekbiseler dağıtırdı. Kendiside vaiz ve şairlere hil'atler verir ve bu günü ikindiye kadar böyle geçirirdi. Aynı günün gecesinde sabaha kadar sema meclislerinde sema yapardı.¹²³ Gökböri'nin semadan aldığı zevk ve keyfi hiçbir şeyden almazdı. Mevlid bayramı bitince, Erbil'de bu maksatla toplanmış olanlara memleketlerine gidebilmeleri için birmiktar para da verilirdi. Bu şenliğin göz kamaştırıcı parlaklığını daha açık olarak anlayabilmek için, bu törenlere katılmış olan İbn Kesir'in vermiş olduğu bilgilere bakalım. İbn Kesir; mevlid şöleninde 5000 kızarmış baş, 10.000 tavuk, 30.000 sahan tatlı dağıtıldığını söyler. Toplam harcama miktarı olarakta 300.000 dinar sarf edildiğini¹²⁴ belirtir. Aynı konuyla ilgili Sıbt b. el-Cevzi, mevlid şöleni için 300.000, hankahlar için 200.000, Dâr el-ziyâfe için 100.000, esirleri kurtarmak için 100.000, Hicaz için 300.000 dinar harcadığını belirtir.¹²⁵ Bu rakamlar biraz abartılı olsa da Gökböri'nin yapmış olduğu buna benzer sosyal faaliyetleri yok saymaz. Bilakis kaynaklardaki bilgiler abartılı kabul edilse de benzer

119 İbn Hallikan, s. 550.

120 Necla Pekolcay, s. 9.

121 Ahmet Ateş, s. 7.

122 İbn Hallikan, s. 550.

123 Ahmet Ateş, s. 7.

124 İbn Kesir, s. 137.

125 Sıbt b. el-Cevzi, Mir'at el-Zaman, Haydrabat 1952, c.VIII, s.680-683; Ramazan Şeşen, s. 318.

hizmetler bu dönemde yapıldığı darbu mesel mahiyetini almıştır. Daha önce yapıldığı kaydedilen Fatimi dönemi merasimleri bu boyutta ve içerikte olmadığı için ayrıca başka bir İslam ülkesinde bu tarzda bir şölen yapılmadığı için şölenlere katılan ilim adamlarının rivayetlerinin duyulması unsurları taşımasını doğaltır.

Gökböri ile Fatimiler'in yapmış olduğu merasimleri karşılaştırılması yapıldığında şu hususlar ön plana çıkar. Gökböri'nin yapmış olduğu şölenlere çok büyük sayıda tasavvuf erbabı katılırdı. Bunda Gökböri'nin sufilerle zikre katılması onlarla gecelemesi ve en önemlisi onlara vermiş olduğu değer etkili olmuş olabilir. Şölene halkın aşırı rağbeti, halk kendisinden "biri olarak" Gökböri'yi görmüşler, halk İslamı diyebileceğimiz unsurları taşıyan hususlarda şölende olması, çeşitli eğlence unsurlarının varlığı da bunda etkili olmuştur. Halkın büyük gruplar halinde katılmasının belki de en başta gelen nedeni sufiler ile olan sıkı bağlarından kaynaklanmakta idi. Bu bakımdan şölenler ayrıca bir öneme haizdir. İlgiyi çeken diğer bir hususta Kahire'nin bayram günlerinde bulunmayan bir kandil alayı, katılanlara yemekler, çeşitli tatlılar, caizeler ve verilen vaazler mevcut olması idi.¹²⁶ Bu şölen bu özellikleri ile daha sonra İslam ülkelerinin diğer bölgelerinde yapılan mevlidlerin başlangıcı sayılmaktadır.

İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde bu şenliğe katılan insanları düşünce, gönül açıdan ve ayrıca yedirilip içirilmesi İslam dünyasının bütünlüğü açısından ayrıca bir öneme haizdir. İsmaili ve Alamut fedailerinin dini mefhumları hiçe saydığı, kutsal mekânların yağmalandığı ve hac için yola düşenlerin soyulduğu bir dönemde Gökböri'nin ve idaresindeki halkın dini hislerinin ifadesi açısından bu şölenlerin ayrı bir önemi olsa gerek. Farklı tarikatların kök salması bakımından da bu şölenlerin ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur.¹²⁷ Şenliklerle ilgili değişik değerlendirmeler yapılmıştır. Bazı Avrupalı yazarlar, Gökböri'nin yaptırdığı şenlikler dolayısıyla doğum gecesi şenliklerinde fener alayları yapılmasına ve mumlar yakılarak, evlerin ve şehrin aydınlatılmasını temel olarak, bunları Hıristiyan etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Gökböri, haçlı savaşları münasebetiyle Hıristiyanlardan etkilenmiş ve Noel yortularını görüp, onu taklit etmiş olduğunu belirtmişlerdir. Bu dönem Haçlı seferlerinin üçüncüsüne tesadüf etmektedir. Gökböri, Selahaddin Eyyubi ile birlikte, bu seferlere katılmış ve birçok savaşlarda, şahsi cesaret ve

126 İbrahim Kafsoğlu, s. 173.

127 H. Fuchs-Necla Pekolcay, "Mevlid" İA. , MEB, 1997, s. 482

kahramanlık örnekleri göstererek, haçlılara karşı galip gelmesini bilmişti. Bu manada Gökböri'nin haçlılarla kurmuş olduğu diyalog, dostça olan bir diyaloktan ziyade düşmanca bir diyalog idi. Ayrıca İslam ülkelerinde oldukça büyük sayıda Hıristiyan toplulukları yaşamakta olduğu gibi, İslam devletlerine bağlı Hıristiyan devletleri de vardı.¹²⁸ Gökböri, Hıristiyanların Noel yortularını çok daha evvel birlikte yaşamış oldukları bu gruplardan alarak uygulama sokabilirdi. O'nun yapmış oldukları Müslüman halkın dini duygularına yönelik bir sosyal faaliyetten ve ayrıca halkı aykırı akımlara karşı bu şenlikler aracılığıyla bilinçlendirmeden başka bir şey değildi. Şenliklerde Hıristiyan etkisini aramak yerine eski Türk törenlerindeki bir takım hatıraların tesiri olduğu daha gerçekçi olsa gerektir. Gökböri'nin mevlid törenlerinden önce av eğlenceleri tertiplemiş olması, hazırlık mahiyetindeki bu av törenlerinden döndükten sonra çok sayıda kurbanlar keserek mevlid ayinlerine, eski Türk (Sığır) ve (Şölen)leri ruhunu vermiştir.

C. URFA VE HARRAN'DA HAREZMLİLER

Harzemşahlar Devleti bir Türk-İslâm devleti olarak XIII. asır başlarında çok parlak bir devir yaşamıştı¹²⁹. Fakat daha sonra, Moğollar'ın istilası sonucunda Sultan Muhammed Harzemşah, Cengiz Han'ın bu saldırısına karşı duramadı¹³⁰. Onun oğlu Celâleddin Harzemşah, Aralık 1220 tarihinde babasının yerine hükümdar olduğu zaman Harzemşahlar Devleti'nin toprakları Moğollar tarafından tamamıyla işgal edilmek üzereydi. Celâleddin Mengüberti büyük kahramanlıklar göstererek ülkesini savunmaya çalışmış, fakat Cengiz Han'a yenilerek Hindistan'a gitmişti. Orada Moğollar'la mücadele ettikten sonra, 1224'te buradan ayrılarak İran topraklarına girdi. Sultan Celâleddin burada Kirman hâkimi Barak Hâcib'i itaat altına aldı. Fars Atabeyi Salgurlu Sa'd b. Zengi'nin kızı ile evlenerek yakınlık kurdu. Bu faaliyetleri ile İran'ı çok az bir süre içinde ele geçirdi. Buradan sonra da Azebeycan'a yönelip buradaki İldenizoğulları Atabeyliği'ne

128 Corci Zeydan, IV, s.171-198.

129 Stanley Lane-Poole, The Mohammadan Dynasties, Paris 1925, s. 176; Clifford Edmund Bosworth, The Islamic Dynasties, Edinburgh 1967, s.109.

130 İbrahim Kafesoğlu, Harezşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1992, s. 276-277; Reuven Amitai-Preiss, Mongol and Mamluks, Cambridge 1995, s. 9.

son vererek, başkentleri Tebriz'i ele geçirdi¹³¹. Daha sonra Selçuklu sınırına gelen Celâleddin Harzemşah Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad ile yazışarak onunla dostluğunu kuvvetlendirmeye çalıştı, fakat 1230 yılında Ahlat'ı ele geçirincede iki Türk hükümdarı arasında anlaşmazlık çıktı ve bunun sonucunda da 10 Ağustos 1230 tarihinde Alaadin Keykubad, Eyyubî askerleri ile takviye ettiği ordusu ile Celâleddin'i Erzincan civarındaki Yassıçemen'de yenilgiye uğrattı. Bu savaştan sonra Selçuklu Sultanı ile bir anlaşma yapmaya yanaşmayan Celâleddin Harzemşah, Moğolların takibinden kurtulmak için kaçarken, Meyyâfârîkîn taraflarındaki bir eşkiya tarafından 1231 yılında şehit edildi¹³². Celâleddin Mengüberti'nin bu savaşta hayatını kurtarabilen askerleri de Anadolu içlerine el-Cezire¹³³ ve Suriye'ye dağıldılar. Bunlardan bir kısmı da Aladdin Keykubad'ın hizmetine girdi¹³⁴.

Alâeddin Keykubad, vefatından önce küçük oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı veliaht olarak göstermişti. Onun 1237 yılında vefat etmesinden sonra da Harezm emirlerinin en büyüğü olan Kayır Han¹³⁵

131 Nesevî, Siret-i Celâleddin Mengüberti, Yay. Mücteba Minovi, Tahran 1365, s. 40; Gaffârî, Tarih-i Cihan-ârâ, Neşr. Hasan-ı Nerakî, Tahran 1343, s.122; Gıyasüddin Hondmir, Habibu's-Siyer, c. III, Yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333, s. 38; Abbas al Azzamî, Tarihü'l-Irak Beyne İhtilâleyn, c. I, Bağdad 1935, s.122-125; Erdoğan Merçil, Fars Atebegleri, Salgurlular, Ankara 1975, s. 80-81; Aydın Taneri, Celâlü'ddin Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara 1977, s. 18-43; İbn-Bibi, Histoire Des Seldjoiceds D'sie Mineure, Par M.T. H. Houtsma, Vol. III, E.j. Brill 1902, s. 400.

132 İbn-i Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye, Neşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 94; Terc. Mürsel Öztürk, El Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk Name), c. I, Ankara 1996, s. 114; Kerîmüddin Mahmud, Mûsâmeret ül-Ahbâr, Neşr. Osman Turan, Ankara 1999, s. 100; Gregory Abu'l Farac (Bar Habraeus), Ebu'l Farac Tarihi, Çev. Ö. R. Doğrul, c. II, Ankara 1987, s. 529-530; Anonim, Anadolu Selçukluların Devleti Tarihi, Tercüme ve Neşr. F. Nâfiz Uzluğ, Ankara 1952, s. 21-22; Müverih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", Türkçe Terc. Hrant D. Andreasyan, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, TSD, 1/2, 1937, s. 224; EL-Makrizi, Kitâbu's-Sulûk Li-Marifeti Düveli'l-Mülûk, Neşr: Mustafa Ziyade, 1/1, s. 240-241; H. İbrahim Hasan, İslam Tarihi, Çev. İsmail Yiğit, V, İstanbul 1986, s.130.

133 Fırat ile Dicle nehirleri arası adeta bir ada (Cezire) teşkil ettiğinden ortaçağda İslâm coğrafyacılarınca bu bölge el-Cezire olarak adlandırılmıştır. Bkz. Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Ankara 1988, s.28; G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905, s. 86.

134 Mükrimin Halil Yınanç, " Celâleddin Harzemşah", İA, c.III, İstanbul 1945, s.53.

135 Han unvanı Kıpçaklar tarafından kabile reisleri için de kullanılmıştır. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul 1981, s. 341.

ile Ümera'dan meşhur Kemaleddin Kemyar, Selçuklu hükümdarının bu isteğine göre İzeddin'in hükümdar olmasını istediler ise de, çoğunluk Giyaseddin'in hükümdar olmasını istediğinden onlar da çoğunluğun bu isteğine uydular¹³⁶. Giyaseddin Keyhüsrev hükümdar olunca babasının ölümünden önce Kayseri'ye gelen bütün elçileri kabul etti. Oktay Kaan'ın elçisini, babasının hazırladığı şekilde Moğolistan'a gönderdi. Eyyûbî hükümdarı Melik Kamil'in elçisini de bir anlaşma ile gönderirken, Kayseri zindanlarında bulunan Mısır esirlerini, Urfa ve havalisinde tutulan Türk esirleri ile mübadele etti¹³⁷.

Giyaseddin Keyhüsrev, Saadeddin Köpek'in mahareti ile saltanatı elde etmekle beraber, kardeşi İzeddin Kılıçarslan'ı babasının veliyahtı ve meşru varisi sayan Harezmi Hanları'nın ve diğer yerli beylerin kendisine sadakat edeceklerine ve tahtı bırakacaklarına inanmıyordu. Saadeddin Köpek ise genç sultanın yanından ayrılmıyor; ona bütün icraatında rehberlik ediyordu¹³⁸. Kötülüklere başlayan Saadeddin Köpek, Harezmi (Türkistan) askerlerinin emirlerinin büyüklerinden olan Kayır Han aleyhinde hile ve yalanlara başvurdu. Sultana, "O, siz cihan padişahımızın kulluğundan ayrılacaktır. Eğer bu ülkeden başka bir yere giderse, askerlerimizin sayısı ve gücü hakkında bilgi sahibi olduğu için, düşmanları devletinize karşı kıskırtır. Beldeleri zor duruma sokar. O zaman saltanatta zayıflama görülür. Onun tutuklanmasının iyi olacağı görüşündeyim. O tutuklanırsa, diğer Harezmliler'in kaçış yolu kapanır. Korkup çekinerek doğru yola girerler ve sizden ayrılmaya kalkmazlar." dedi¹³⁹. Bunun üzerine Selçuklu hükümdarı, Harezmliler'in başı durumunda olan Kayır Han'ı, Zamantı (Zamandı-Pınarbaşı) kalesinde zindana attırdı¹⁴⁰. Kayır Han burada bir müddet yaşadı; fakat ağır hapis şartlarından dolayı müzmin bir hastalığa yakalanarak 1237 yılında öldü. Aynı gün durumu öğrenen Harezmi emirleri ve askerleri, Sultana itimadları kalmadığından Selçuklu hizmetini terk ederek Urfa bölgesine doğru kaçtılar. Gittikleri yerleri yıkıp yağmalayarak bütün ülkeyi sıkıntıya düşürdüler. Bu durumu sultan haber alınca, onları durdurup geri döndürmeleri için Emir Kemaleddin Kâmyar'ı gönderdi. Malatya'ya

136 Nesevî, s. 364; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I, Ankara 1970, s. 5-7; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara 1988, s. 8-9.

137 Osman Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 405.

138 Osman Turan, Selçuklular., s. 407.

139 İbn-i Bibi, s. 468; Terc., II, s. 23.

140 Nesevî, s. 365.

varan Kemaleddin Kâmyar, buranın subaşı olan Sayfûddeve'le Ertakuş'u onları takip etmesi için Harput'a gönderdi. Çünkü o sırada Harezmliler, Arapkir yolundan Fırat'ı geçmişlerdi¹⁴¹. O da Harput'a varınca, subaşı Seyfeddin Bayram ile birlikte Harezmliler'in önüne çıktılar. Harezmliler Selçuklu ordusunun geldiğini öğrenince, bu subaşılar bir haberci göndererek, "Biz çaresiz ve avare bir vaziyette iken bu devletin sayesinde huzura, rahata, emniyete ve saadete kavuştuk. Eski sultan, sahip olduğu büyüklükle kullarına iyi davranma ve garipleri hoş tutma ilkesini güdüyordu. O hakkın rahmetine kavuşunca, büyüğümüz olan Kayır Han'ı delilli bir suç, belirlenmiş kötü bir hareketi olmadan tutuklayıp hapsedtiler. Biz de canımızın derdine düşüp bu hanedanın hizmetinden çıktık. Rızık bulmak için orda burda avare olarak dolaşmaya başladık. Doğrusu odur ki, üzerimize gelenler, aklın yolunu tutup geri dönsünler, fitne ve kötülüğü uykusunda uyandırmassınlar. Biz de düştüğümüz bu zor durumda, doğruluk ve iyilik yolundan sapmayalım. Düşmanlık ve savaş yolunu tutmayalım. Çünkü namusun şişesi kırılınca pişmanlığın, ahın vahın bir faydası olmaz." dediler. Onların barış ve kurtuluş yolunu gösteren sözlerini, yapılarında aşırı gurur ve kibir bulunan Seyfûddeve ile Seyfeddin Bayram dinlemediler. Harezmliler ile savaş tutuştular. Harezmliler de bu çarpışmada Seyfeddin Bayram'ı bazı savaşçılar ile birlikte öldürdüler. Seyfûddeve'yi de ünlü emirlerden birkaçıyla ele geçirdiler¹⁴². Bu savaş, Harezmliler'in hayli at ve ganimet alıp Siverek ve Samsat bölgelerini yağma etmelerine sebep oldu. Harezmliler orada fazla beklemeden yola çıkıp Suriye'ye hareket ettiler. Harezmliler beylerinden Süer ve Deman ise bu çekilme esnasında Siverek ve Çermik civarına yerleşti. Bunlardan bugün Karahan Türk aşiretine mensup olanlar, Karahan köyü ve çevresindeki diğer köylerde yaşamaktadırlar¹⁴³.

Bu çekilme sonucunda Harezmliler Urfa, Harran ve Suruç¹⁴⁴ beldelerini ele geçirdiler. Daha sonra da, Harezmliler Beyleri'nden olan

141 İbn-i Bibi, s. 468; Terc. c.II, s. 23; Faruk Sümer, agm., s. 7.

142 İbn-i Bibi, s. 469; Terc. c.II, s. 24.

143 Gülçin Çandarlıoğlu, "Türklerin Müslümanlığı kabullerinden Önce Orta-Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya yapılan Göçler ve Bunların Yer adlarına Tesiri", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, ed. A. Karahan, İstanbul 1988. s. 75.

144 Ortaçağda Harran ve Urfa dan Menbiç'e giden kervan yolu Suruç üzerinden geçmekte idi. Bkz.G. Le Strange, s.108.

Berke Han, Berdi Han, Küçlü Han ve diğerleri aldıkları bu bölgeleri, Malikâne usulüne göre aralarında taksim ettiler. Bu sırada Dudıoğlu adında bir Türkmen Beyi'nin idaresinde bulunan kesif bir Türkmen kitlesi de onlarla birleşti. Kemaleddin Kamyar, bu mağlubiyeti ve Bayram'ın öldürülüp Er Tokuş'un esir edildiği haberini alınca çok muzdarip oldu; ne ileri gidebiliyor ve ne de geri dönebiliyordu. Fakat neticede, Kayseri'ye dönmeye karar verdi¹⁴⁵.

1. Urfa'daki Harezmliler'in Eyyûbiler'den el-Cezire Hükümdarı Melik Salih'in Hizmetine Girmeleri

Harezmliler, Urfa mıntakasına geldikten sonra bir süre burada bağımsız yaşadılar¹⁴⁶. Bir süre sonra yukarı el-Cezire ve Suriye'deki bütün Eyyûbî şahzadeleri, Fırat'ın ötesindeki bütün Eyyûbî topraklarını elinde bulunduran el-Kamil'in oğlu el-Salih'e karşı koalisyon kurdular. Kendisine Samsat ve Amid'in verileceği söylendiği için Keyhüsrev de bu koalisyona katıldı. Saadeddin Köpek, el-Efdal'in oğullarının savunmaya bile çalışmadıkları Samsat'ı işgal etti. Ne var ki, bu koalisyonun başarısı daha öteye gidemedi. Çünkü el-Salih, Urfa mıntakasına gelen Harezmliler'e Diyar Mudar'ı¹⁴⁷ iktâ olarak vermesine karşılıklı olarak onların yardımını sağlamıştı¹⁴⁸. Böylelikle el-Salih Suriye'ye hakim olarak, Harezmliler arasında kuvvet sahibi oldu¹⁴⁹. Ancak Harezmliler bağlı oldukları es-Salih Necmeddin Eyyub'un babası Mısır sultanı el-Kamil'in vefat etmesini fırsat bilerek ona isyan ettiler. Bunun üzerine es-Salih Necmeddin Eyyub, Sincar kalesine kaçtı. Bu durum karşısında Harezmliler el-Cezire bölgesini yağmalamaya başladılar. Es-Salih Necmeddin Haleb Atabeyi durumunda bulunan Safiyye Hatun'dan yardım istediye de

145 İbn-i Bibi, s. 469; Terc. s. 24; Osman Turan, Selçuklular, s. 408; Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1988, s. 33.

146 Ali Sevim- Yaşar Yücel, s. 107.

147 Ortaçağda Samsat'tan Ane'ye kadar Fırat bölgesini ve aynı zamanda Harran'dan gelen Belih çayının suladığı toprakları ihtiva etmekteydi. O dönemde merkezi Harran'dır: Urfa, Birecik Suruç bu bölgenin en meşhur şehirleri idi. Bkz. M.Streck, "Diyar Mudar", İA, c. II, İstanbul 1977, s.601; G. Le Strange, s. 87.

148 Claude Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 142.

149 Gregory Abu'l Farac (Bar Habraeus), Ebu'l Farac Tarihi, çev. Ö. R. Doğrul, c. II, Ankara 1987, s. 538.

olumlu bir cevap alamadı¹⁵⁰.

Bu arada es-Salih Necmeddin Eyyub'un Sincar Kalesinde mahsur kalmasını fırsat bilen Musul nâibi Bedreddin Lü'lü, Haziran 1238'de Sincar'ı kuşattı. O'nu yakalayıp Bağdad'a göndermek istiyordu. Çok güç durumda kalan es-Salih Necmeddin, Sincar kadısı Bedreddin Yusuf'u Harezmlilere göndermeye karar verdi. Bunun üzerine Sincar kadısı kaleden gizlice çıkarak, Harezmlilerin yanına gitti. Es-Salih Necmeddin, bir taraftan da Harran'da bulunan oğlu Fetheddin Ömer'e mektup yazarak Harezmlilerle anlaşmasını emretmişti. Sincar kadısı ile Fetheddin Ömer, verilen talimat üzerine Harezmlilerle müzakarede bulunup Sincar, Harran ve Urfa'yı onlara iktâ vermeyi teklif ettiler. Bu teklif karşısında Berke Han Komutasındaki Harezmliler de es-Salih Necmeddin'e bağlılık yemini ettiler. Bu anlaşmadan sonrada Fetheddin Ömer ile beraber Sincar'ın imdadına koşular. Bunun üzerine, Bedreddin Lü'lü muhasarayı kaldırdı. Musul'a dönerken de arkasından ona yetişen Harezmliler tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Urfa ve Harranda iktidarı ele alan Harezmliler bundan sonra bir iki defa Halep'e kadar akınlar yaptılar¹⁵¹.

Bu olaylar meydana gelirken 1240 yılında geniş ölçüde bir Türkmen ayaklanması vuku buldu. Bu ayaklanmayı hazırlayan Türkmen Şeyhi Baba İshak bilhassa Malatya bölgesindeki Türkmenler arasında kendisine Baba Resul dedirtecek derecede büyük bir nüfuz kazanmıştı¹⁵². Bu olay ister istemez akla Baba İshak ile Harezmliler arasında bir ittifak bulunabileceği ihtimalini getirmektedir¹⁵³. Öyle görünüyor ki, Harezmliler'in Güneydoğu Anadolu'da çıkarttıkları huzursuzluklar, Baba İshak'ı isyan etme konusunda cesaretlendirmiştir. Çünkü Baba İshak'ın müridleri, ondan aldıkları emirle sırasıyla Türk topluluklarına koşuyor, onları baştan çıkarmakla meşgul oluyor, halkı, ona bağlı hale getirmeye çalışıyorlardı. Öyle ki, Harran ve Urfa taraflarına yerleşmiş olan Harezmliler'e davetçiler (dai) gönderiyor, onların yanında Sultan Gıyaseddin'in yaşayış tarzını ve onun şaraba düşkünlüğünü kınıyor, onun Tanrının yolundan saptığını ve Hulafâ-yi Raşidin'in izinden ayrıldığını söylüyordu. Baba İshak, bu yalanları

150 Ramazan Şeşen, "Eyyübiler" DGBİT, c.VI, İstanbul 1989, s.374.

151 Anonim, Urfa hakkında Tabii, Coğrafi, İctimaî, İktisadî, Tarihî, Mülki Malumatı Cami-i Sâlnâme, 1927, s. 72-73; Ramazan Şeşen, s. 375; Peter Thorau, The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century, Translated by P.M Holt, London and New York 1987, s. 14.

152 Faruk Sümer, agm., s. 8.

153 Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, İstanbul 1986, s. 98.

ve aldatmacalarıyla halkı kendi sapık yoluna girmeye çağırıyordu. Cahil insanların da onun bu faaliyetleri sonucunda ona inandıkları görülmektedir¹⁵⁴.

2. Urfa'daki Harezmîler'in Anadolu Selçukluları'na Bağlanmaları

Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra, Selçuklu Devleti'nin geçirdiği sarsıntıları gidermek amacıyla, Selçuklular Urfa civarındaki Harezmîler'i tekrar hizmete çağırmaya karar verdiler. Harezmîler, Anadolu-Suriye sınırlarında bazen Eyyûbî hükümdarlarından biri ile bazen de diğeri ile anlaşılıyor; fakat daima bir anarşi ve asayişsizlik âmili oluyorlardı. Bu sıralarda Moğol istilası önünden kaçan ve göçen kesif Türk boylarının bir kısmı da Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye sınırlarında yığılmıştı¹⁵⁵. Harezmîler ise ele geçirdikleri Harran, Urfa, Suruç, Rakka ve Ra'sulayn (Ceylanpınar) beldeleri ile bağlı yerlerini rütbelere, adam sayılarına ve güçlerine göre paylaşmışlar, hep bir arada güçlenmiş olarak vakitlerini geçirmeye başlamışlardı. Onların baskılarından ve korkularından dolayı Suriye, Diyarbakır, Rabia, Mısır ve Cezire melikleri korku ve telaş içinde bulunmaktaydılar. Bunlar her bir Harezm beyine hayvanlarının sırtında değerli eşyalar gönderip, gönüllerini alarak onları ülkelerine saldırmaktan uzak tutmaya çalışıyorlardı. Fakat buna rağmen bazı zamanlarda, ani ve habersiz baskınlarla o yavguluların¹⁵⁶ halefleri, tüccar kabilelerini kârdan ve kazançtan, halkı da ziraat yapmaktan ve geçimlerini temin etmekten alıkoyuyor, onlara zarar veriyorlardı. Bu duruma son vermek için, Kemaleddin Kemyar'dan sonra Urfa ve civarındaki Harezmîler'e, elçi olarak bu defa İbn-i Bibi'nin babası Meceddin Tercüman gönderildi¹⁵⁷. Selçuklu Sultanı elçi ile birlikte her han için, ayrı ayrı meliklere yakışır hediyeler, şahane hil'atler,

154 İbn-i Bibi, s. 499-500; Terc., c.II, s.50.

155 Osman Turan, Selçuklular, s. 416.

156 İbn Bibi, Selçuklu sınırlarına yığılan, akın ve yağma ile geçinen Türk göçebelerini "Yavgıyan'ın halefleri" olarak vasıflandırır ki, bu tabir Selçuklular'ın ilk çıkışlarında Arslan Yabgu Oğuzları'na verilen bir isim iken, bilahare bir sıfat olarak yağmacı manasına kullanılmıştır. Bkz. Osman Turan, Selçuklular, s. 417, n. 23.

157 Jr. Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century, London 1971, s.247:İbn Bibi, s. 485.

altın kınlı kılıçlar ve altın dizginli özel atlar gönderdi. Meceddin Tercüman, Urfa bölgesindeki Harezmîler'in yanına varıp Selçuklu Sultanı'nın mesajını iletince, onların hepsi kendisine gerekli saygıyı gösterdi. Hil'at giyinme sırasında hep birlikte alınlarını yere koydular. Atların tırnaklarını öpüp saygı ve bağlılık gösterisinde bulundular. Ertesi gün hanların hepsi bir araya gelerek elçiyi yanlarına çağırıp, "Biz Sultan Alaaddin zamanında sevilen sayılan, huzur ve rahat içinde yaşayan insanlardık. Kayır Han olayı üzerine, çıktığımız yolda bizi çevirmeye gelen emirlerle istemeyerek savaştık. Onlara zarar verdik. Hâlâ onun utancını ve sıkıntısını yaşıyoruz. Yaptığımız bunca taşkınlık ve küstahlıkla hangi yüzle ayağımızı o dergâhın zeminine koyarız? Biz her zaman zor ve güç kullanarak ele geçirdiğimiz bu beldeleri, cihan padişahının memleketleri arasında sayıyoruz. Eğer bu yerler bize saltanat menşuruyla verilir, buralara ikta yoluyla sahip olursak, buna mukabil size saldıracak düşmana karşı canımızı ortaya koymaktan, bu nimetin bedelini ödemekten geri durmayız. Minberlerdeki hutbeyi ve sikkelerin yüzlerini Feridun gücündeki padişahın isimleri ile donatıp süsleriz. Hiçbir zaman ve hiç bir durumda Suriye ve Şiraz¹⁵⁸ memleketlerinden, Mısır ve Hicaz diyarlarından bize katılmış olan, bazıları Sultan'ın memleketlerinde, bazıları da başka yerlerde yaşayan, Sultan'a bağlılık yazısını hal alınlarına yazmış olan askerlerimizden sizi rahatsız edecek ve sıkıntıya düşürecek bir hareket de doğmaz" dediler. Harezmîler, bu konuda anlaştıktan sonra sikkelerini değiştirdiler. Cuma günü hatip hutbede Sultan'ın adını andı. Çok miktarda dinar ve dirhemi, saç olarak saçtılar¹⁵⁹. Harezmîler, Selçuklu Sultanı'nın elçisine büyük bir saygı ve ilgi gösterdiler. Daha sonra da Sultan'ın isteklerine gönülden uyduklarını bildirerek onu geri gönderdiler. Bu anlaşmadan sonra Kervan kafilelerinin yolu açıldı. Ülke yollarında emniyet ve asayiş tekrar sağlandı. Harezmîler'in idaresindeki Urfa bölgesinde, Selçuklu Devleti'ne bağlılık ilkesi hâkim oldu¹⁶⁰.

158 İran'ın Fars eyaletinin başkenti olan Şiraz, Emeviler zamanında Irak'ın ünlü valisi Haccac'ın kuzeni ya da kardeşi olan Muhammed tarafından 864 yılında kurduuldu. Daha sonra Saffariler'in başkenti olmasıyla genişledi. Bkz. Hamdullah-ı Müstevfi, Nüzhetü'l-Kulüb, Yay. G. Le Strange, London 1915. s. 114; G. Le Strange, Cambridge, 1905, s. 249.

159 İbn Bibi, s. 486.

160 İbn Bibi, s. 487; Terc., II, s. 40.

3. Suriye Melikleri'nin Harezmliere Karşı Selçuklu Sultanından Yardım İstemeleri

Harezmliiler, bir süre Selçuklu Sultanı'na bağlı kalarak yapmış oldukları antlaşmaya sadık kaldılar; fakat daha sonra tekrar isyan ettiler. Yollarda ve şehirlerde haksızlık yapıp karışıklıklar çıkarmaya başladılar. Yolları kesmeye ve insanların mallarını yağmalamaya başladılar. Harezmliiler'in bu faaliyetlerinden olumsuz olarak etkilenen başta Halep¹⁶¹ Eyyûbi hükümdarı Melik Nasır olmak üzere diğer Eyyûbi ve Artuklu melikleri, Harezmliiler'e karşı Selçuklular'dan yardım istemek zorunda kaldılar¹⁶². Bunun üzerine Selçuklu Sultanı, yardım ve destek kuvveti olarak Malatya, Harput, Elbistan ve Maraş gibi etraf memleketlerden toplanan üç bin süvariye Malatya subaşı Emir Zahreddin Mansur Tercüman komutasında yola çıkardı. Yardım kuvvetleri yedi gün içinde Malatya'dan Halep'e vardı. Halep hükümdarı onları karşılamaya çıktı¹⁶³. Selçuklu Sultanın cömertliğine, yardımseverliğine ve merhametine övgüler yağdırarak onlara birçok yol azığı ve ulufe verdi. Daha sonra da orduyu oradan Bire (Birecik) tarafına gönderdi. Bu ordu oraya vardığında, köprü kurulmuş ve geçiş araçları hazırlanmış olduğundan askerler Fırat'ı geçtiler. Bu sırada Suriye askerlerinin idaresi için görevlendirilmiş olan Humus hâkiminin savaşa hazır halde beklediği Ceylanpınar'a gittiler. Suriye ordu birliklerinin, Sultan'ın yardım birliklerinin katılımıyla çoğalıp güçlendiğini gören Melik Mansur'a cesaret geldi. Suriye'lilerin sağ ve sol cenahları, Selçuklu askerlerinin katılımıyla güç kazandı. Böylece güçlü cenahları ve cesur öncüleri ile ilerlediler. Diğer taraftan Harezmliiler de, casusların getirdikleri haber üzerine saflar kurarak mevziler hazırlamış ve savaşa hazır bir vaziyette beklemeye başlamışlardı. Askerler, Ceylanpınar'ı iki menzil geçince düz bir alana çadır kurarak su kaynaklarının başına yerleştiler. O sırada Harezmliiler'in öncülerinden bir grup, tepenin

161 Halep vilayeti Selçuklu ve Atabegler devrinden beri Türkmenler'in çok kesif bulunduğu bir bölge idi ve bizzat şehrin bir kısmında Türkler'le meskun idi. Haçlılara karşı büyük hizmetleri dokunan bu Türkmenler'in bir kısmı vilayet dâhilinde yerleşirken Yarıkiyye Türkmenleri de Halep'de kendi adlarına büyük bir mahalle kurmuşlardı. O sırada Harezmliiler ve diğer Türkmenler Halep vilayet dâhilinde yığılıyor; akın yapıyorlardı. Bkz. Osman Turan, Selçuklular, s. 417.

162 Hüseyin Algül, IV, s. 377.

163 İbn Bibi, s. 487.

üzerinde görüldü. Bunun üzerine, Selçuklu ve Suriye meliklerinin askerleri savaşmak için harekete geçti¹⁶⁴. Savaş başladığında Suriye askerleri ilk başta Harezmliler'in saldırısı karşısında sarsıldıkları zaman Zahireddin Mansur, ansızın geri dönerek tekrar savaşmaya başladı. Harezmliler'i savaş meydanında bozguna uğratarak, onların kaçmasını sağladı. Böylece 6 Nisan 1241 tarihinde el-Mansur İbrahim komutasındaki mütefiklerle Berke Han komutasındaki Harezmliler arasında Urfa yakınlarında meydana gelen bu savaşta Harezmliler yenildiler ve ileri hareketlerine devam eden mütefik kuvvetleri Urfa, Siverek, Ceylanpınar, Rakka ve Suruc'u aldılar. Bu yenilgiden sonra Harezmliler'in bir kısmı ise Bağdad civarına gittiler. Bu durum Abbasi Halifesi El-Mustansır Billah'a haber verildiği zaman, El-Mustansır Billah onlara izzet ve ikramda bulunulması için ferman çıkardı. Suriye ordusu, Zahireddin Mansur'un saldırısından dolayı zafer ve başarı kazanınca ve her iki ordunun da eline Harezmliler'in mallarından ve hayvanlarından çok miktarda ganimet geçince, Sultan Celâleddin'in katibliğini yapmış olan, o sırada da Berke Han'ın vezirliğini yapmakta olan ve Harran kalesine hakim olan Şihabeddin Zenderi¹⁶⁵, Berke Han'ın ordusunun yenildiğini öğrenince Selçuklu hizmetine girmek istedi ve bunun için de Harran kalesini Selçuklu Sultanı'na teslim etmeyi düşündü. Fakat o sırada Humus Hakimi Melik Mansur, gizlice Şihabeddin Zenderi ile Cemaleddin Habş-i Hemedani'ye emirlik, iktalar, mûmbit ve kıymetli mülk verme vaadinde bulunarak onlarla haberleşip mektuplaşmaya başladı. Bunlar, Melik Mansur'un düzenlediği Melik Nasır'ın menşur'unu alınca, gizlice Halep hükümdarı Melik Nasır'ın sancağını kaleye götürerek ona bağlandılar. Daha sonra Selçuklu emirleri bir toplantı yaparak Suriye emirlerinin hile ile Urfa ve Harran memleketlerini ellerine geçirmelerini hoş karşılamadıklarını aralarında konuştular¹⁶⁶. Buna karşılık olarak da, Diyarbakır'ı ele geçirmeye karar verdiler. Bunun için de Sultan'a bir ulak göndererek, Harezm askerlerinin yenildiğini, Suriyeliler'in Harran ve oraya bağlı kaleler ve beldeler konusunda yapmış oldukları hileyi ve kendilerinin de Diyarbakır tarafına hareket ettiklerini ve orayı almak niyetinde olduklarını bildirdiler. Sultan, bu haberi alınca onların düşüncesini beğenerek, Diyarbakır'ın alınması için yardım kuvvetleri gönderdi¹⁶⁷. Selçuklular

164 İbn Bibi, s. 488; Terc., II, s. 41.

165 İbn Bibi, s. 489; Ramazan Şeşen, agm., s. 381.

166 İbn Bibi, s. 490; Terc. c. II, s. 43.

167 İbn Bibi, s. 491.

da bu arada Siverek’i aldılar¹⁶⁸. Bu yenilgiden sonra Urfa civarında kalmış olan Harezmîler ise, bundan sonra karargâhlarını Urfa ile Harran arasındaki açık arazide kurdular ve ücretle talip olanlara hizmet arz etmeye başladılar¹⁶⁹.

4. Urfa ve Harran’ın Haleb Eyyûbilerinden Alınması

I. Necmeddin, Meyyâferikin’de yerleşmiş olan Eyyûbî Meliki Şehabeddin Gazi ile birleşerek 1242 yılında Urfa, Harran ve Cezire’yi Halep Eyyûbilerinden aldı. Bu bölgedeki Harezmîleri, Artuk Arslan tarafından hizmete alınmak istenirken, Eyyûbîler kendisinden önce davranarak Harezm askerlerinden faydalandılar. Necmeddin Gazi ve Şehabeddin Gazi, mal ve memleket vaadi ile Harezmîler’i taraflarına çekerek 20.000 kişilik kuvvet kazandılar. Ayrıca Urfa havalisinde bulunan 30.000 hanelik bir Türkmen kitlesini de ittifaklarına aldılar. Bu göçebeler o zaman Davud oğlu adındaki bir reis idaresinde bulunuyorlardı¹⁷⁰. Bu müttefik kuvvetlere karşı Haleb Eyyûbî ordusu, doğuya doğru ilerleyerek onları Habur civarında mağlubiyete uğrattı; fakat asıl kayıpları Harezmîler verdi; onlar, çok miktarda kadın, çocuk ve ganimeti geride bıraktılar¹⁷¹.

Bütün bu olumsuzlukların neticesinde Moğollara karşı Türk hükümdarlarının bir birlik meydana getirememeleri Moğolların yavaş fakat durmaksızın ilerlemesine sebep oldu. Moğol ordusu kumandanı Baycu Noyan, Babai isyanı dolayısıyla Selçuklular’ın zayıf düşmesini fırsat bilerek, 1242 sonbaharında Erzurum üzerine yönelmiş, şehri şiddetle kuşattıktan sonra da ele geçirerek tahrip etmişti¹⁷². Moğollar 1243 yılında Anadolu Selçukluları ile yaptıkları Köseadağ savaşından sonra ise Baycu Noyan komutasında Anadolu topraklarını tamamen istilalarına açık hale getirdiler¹⁷³. 1244 yılı Mayıs ayında es-Salih Necmeddin el-Cezire bölgesindeki Harezmîleri Mısır’a davet

168 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, s. 470; Coşkun Alpçekin, “Türkiye Selçukluları” Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. VIII, s.302; Nuri Ünlü, İslâm Tarihi, c. I, İstanbul 1992, s. 489; Ali Sevim-Yaşar Yücel, s.168.

169 Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, c. III, Ankara 1989, s. 194.

170 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1983, s. 182.

171 Osman Turan, Türk Devletleri, s. 183.

172 Ali Sevim- Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, Ankara 1989, s. 170–171.

173 Reuven Amitai-i Preiss, Mongol and Mamluks, Cambridge 1995, 9.

etti¹⁷⁴. Bunun üzerine Harezmliler Beyleri olan Berke Han, Berdi Han, Saruhan ve Küçlü Han'ın emrinde 10 bin atlı olarak onun hizmetine girmek için yola çıktılar. Bunlar Suriye üzerinden Kûdüs'e saldırarak Haçlıların elinden aldılar. Harezmliler Gazzeye gitmek için buradan ayrıldılar. Bu arada bir haberciyi Mısırdaki bulunan al-Melik al-Salih Necmeddin'e göndererek onun yardımına geldiklerini bildirdiler. Bunun üzerine Sultan al-Melik al-Salih Necmeddin Suriye topraklarını onlara vereceğine dair söz verdiğini bildirmek için bir haberci gönderdi. Böylece Eyyübî hükümdarı Harezmlileri hizmetine alarak onları düşmanlarına karşı kullanmaya başladı¹⁷⁵.

Sonuç olarak Moğollar, Anadolu'ya yaklaşırken Türk kuvvetleri birbirleri ile savaşarak vakit geçirmişlerdi. Anadolu Selçukluları tarafından, Sultan Celâleddin'in Moğol tehlikesi konusundaki uyarılarına gereken önem verilmediği gibi Selçuklu Sultanı ve Celâleddin Harzemşah arasında yapılan savaş ile Moğollar'a karşı ittifakta meydana getirilemedi. Celaladdin Harzemşah'ın ölümünden sonra da büyük bir hata ile onun askerleri küstürülmüş, bunun sonucunda da Harezmliler askerleri, Urfa ve Harran civarına yerleşerek ticaret ve ziraatın yapılmasına engel olmaya başlamışlardı. Bütün bu olumsuzlukların en önemlisi ise, yaklaşan Moğol kuvvetlerine karşı ciddi bir hazırlığın yapılmaması sebebiyle, kısa bir süre içinde Moğol ordusunun bütün Anadolu'yu işgal etmesi idi. Eğer Selçuklu sınırlarına yaklaşan Moğollara karşı Harezmliler'in tecrübelerinden istifade edilseydi. Onların Anadoluyu tahrip etmeleri büyük bir ihtimalle engellenebilirdi.

174 Ramazan Şeşen, agm., s.384.

175 Ibn al-Furat, Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk, Text and Translation By U. And M.C. Lyons, Cambridge 1971, s. 2-3.

BEŞİNCİ BÖLÜM

A. URFA'DA MOĞOLLAR

1. Moğolların Urfa ve Çevresinde Yaptıkları Tahribat

1239 yılından sonra Diyarbekir ve El-Cezire bölgesine Harzemşahlar gelmişler ve Moğollar gibi büyük bir tehlikeyi de beraberlerinde getirmişlerdi. Artuklu Necmeddin hâkimiyetinin ilk yıllarında, Urfa ve Harran'ı ele geçirmesine rağmen (1242), daha sonra bölgeyi istila eden Moğollar'a tabi olmayı reddetmesi sonucunda onların büyük tehdidi altına düştü¹.

1242 yılında Moğollar Erzurum'u işgal ve tahrip ettiler, 1243'te de Selçukluları Köseadağ'da bozguna uğratarak akınlarını Ahlat ve Diyarbekir'e kadar uzattılar. Bu arada Selçuklular'a ait Malatya ve Harput vilayetleri de istilanın sarsıntılarına maruz kaldı. Köseadağ muharabesinden sonra Moğollar bir müddet Anadolu'yu kendi haline bıraktılsa da onların önünde kaçan Türkmenler ve Harezmliler bu bölgeleri çok kesif göçebelerle doldurdular ve bunların verdikleri huzursuzluk devam etti². 1244 yılında ismi Yasavar (Nasavur) Navin olan Moğal reisi Mardin ve Urfa havalisine kadar geldi ve buradan Fırat'ı geçerek Halep'e gitti³. Bu arada Kafkas ve Küçük Asya ülkelerine boyun eğdirilmesi aynı zamanda el-Cezire ile Bağdat üzerine yapılacak bir taarruzda yanların emniyete alınması demektir. Bu amacına yönelik olarak Baycu 1245 tarihinde taarruza başladı⁴. Moğollar bu taarruz ile 1251 'de Diyarbekir ve Meyyafakirin havalisine girdiler; Suruç, Harran ve Urfa'ya kadar akın, yağma, esir ve katliamlarda bulundular. Anadolu'dan Bağdat'a doğru gitmekte olan büyük bir kervanı toptan imha ederek mallarını aldılar. Mısır mamulü 600 yük şeker taşıyan başka bir kervanı basarak mallar ile birlikte 600.000 dinarlık paralarını da soydular, yaşlıları öldürüp kadın ve çocukları ise esir alarak Azerbaycan'a götürdüler⁵.

1 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s. 210.

2 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s.183.

3 Ebu'l-Ferec, Abu'l-Farac Tarihi, Çvr. Ö. R. Doğrul, c.II, Ankara 1987, s.544.

4 Bertold Spuler, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, Çvr. Cermal Köprülü, Ankara 1987, s.54.

5 Coşkun Alptekin, "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.VIII, Konuya 1994, s. 185; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.

2. Hülâgû'nün Urfa ve Harran'ı Alması

1259 Eylülünde Hülâgû Moğol ordusu ile kuzey batı Suriye'yi zapt için yola koyuldu. Bağdat'ın alınmasında rolü görülen Nesturi Nayman Noyan Kitbuka öncü kuvvetlerle birlikte önden gitmişti. Moğol ordusunun sağ kanadı yaşlı Baycu Sonkor, sol kanatta Suyunca veya Suncak, merkez ise Hıristiyan karısını yanına almış olan Hülâgû tarafından yönetiliyordu⁶. Hülâgû bu yürüyüş ile 400.000 atlıdan müteşekkil askerleri ile Bet Nahrin havalesine geldi ve evvela Harran'a karşı ordugâhını kurdu. Bu sırada Harran'da Haleb hükümdarı el-Melik el-Nasır Yusufun valisi Nasrullah b. Seyyar, kale kumandanı Ayıntab sahibi Nasıruddin Muhammed b. Hüsameddin bulunuyorlardı. Şehrin düşeceği anlaşılınca, Hülâgû'nun karargâhına gidip aman dilediler. Hülâgû bir yarlıg yazıp şehri teslim aldı. Halka dokunmadı. Harran reisliğine ise Ali el-Savrani'yi tayin etti. Fakat kale kumandanı direnmeye devam etti. Kale'nin burcu yıkılınca kaledekiler Ebu'l-Kasım b. el-Şeyh Ebu Bekr b. el-Şeyh Hayat el-Harrani'yi gönderip Hülâgû'den aman dilediler. Bunun üzerine Hülâgû kaledekilere aman verdi⁷. Teslim alınca kaleyi şehrin birçok çarşı ve evlerini yıktılar ve camiini de sökerek tavanlarının tahtalarını aldılar. Ayrıca ahalden buldukları kimseleri de yanlarına alıp Harran'ı harab ve yebab bıraktılar⁸.

Hülâgû'nün Harran'ı almasından sonra Urfa yerlileri de Harrandakiler gibi hareket ettiklerinden bunlara da dokunulmadı. Fakat elçi göndermeyen Suruç ahali hayatlarına dokunulmayacağına dair söz istediler, bunun üzerine Suruç ahalesinin hepsi öldürüldü⁹. Kış mevsimini Urfa şehrinde ilkbaharda yapacağı seferin planlarını yaparak zaman zamanda kumandanlarıyla yaptığı toplantılarla karşı tarafın planları hakkında fikirlerini almak suretiyle hazırlıklarını tamamlayan Hülâgû Fırat nehri üzerine üç ayrı yerde köprü kurdu. Bunlar: Rumkalesi (Halfeti) yakınında, ikincisi Fırat nehrinin batısındaki Samsat'da üçüncüsü Habur ırmağının Fırat nehrine döküldüğü Kırkısyva civarında idi. İlkbaharda harekete geçen Moğol kuvvetleri, Fırat nehri boyunca ilerleyerek Menbiç, Rakka ve Caber

6 Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, çev. M. Reşet Üzmen, İstanbul 1993, s.344.

7 Ebu'l-Ferec, c.II, s.573; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s.27.

8 Al Melik Al-Zahir (Baypars), Baypars Tarihi, çev. Ş. Yaltkaya, c.II, İstanbul 1941, s.5.

9 Ebu'l-Ferec, c.II, s.573.

kalelerini aldılar. Bunlardan Menbiç uzun süre dayandığı için büyük yağma ve katliama uğradı¹⁰. Böylece Moğol asker ve muhاریpleri Birecik kalesine ve Necm kalesine, Caber kalesine, Kalonikos ve Balas'a karşı yerleştirildiler ve buradaki bütün ahali de öldürüldü¹¹.

Hülagü'nun bu seferi sonucunda Halep, Dimaşk, Harran, Urfa, Diyarbekir, Hama, Mardin civarındaki çamlıklar içinde gizlenmiş olan Kaçarlar'da Moğollar tarafından öldürüldüler (1259)¹². Bu sefer esnasında Harran'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesi ile büyük alim Şeyhülislam ibn Teymiyye¹³, Harran'dan Dimaşk'a gitti. İbn Teymiye daha sonraları bölge halkını cihada teşvik ederek Müslümanlara önderlik ederek, Moğollara karşı mücadeleler verdi¹⁴.

Bu arada Artuklu Necmeddin Gazi'de hastalığından kurtulamayarak bu felaket içinde öldü. Moğollar ölüm haberini duyunca anlaşma taraftarı olduğunu bildikleri oğlu Kara Arslan'a elçi gönderip itaat etmesini bildirdiler. Kara Arslan da Moğollar'a İzzeddin bin el-Şemma'yı gönderip niyetlerini iyice anlamasını ve anlaşma şartlarını öğrenmesini istedi. O Moğollara "Siz memleketi tahrip ve ahalisini katlettiniz. Bu durumda Kara Arslan nasıl tabiiyeti kabul edebilir" sualini sordu. Kumandanlardan Kutuz Noyan da, Artuklu hükümdarı itaat ettiği ve sözünde durduğu takdirde anlaşmaya sadık kalacakları ve tahribat karşılığında tazminat ödeyecekleri cevabını verdi. Gerçekten Moğollar, Artuklular'dan kalenin yıktırılmasını, yılda 50.000 dirhem haraç (katia kesim)ödemelerini şart koşuyor; buna mukabil Kara Arslan'ı Artuklu hükümdarı olarak tanıyacıklarını ve eskiden kendilerine ait bulunan Dara, Resul-ayn (Ceylanpınar) Nusaybin ve Habur beldelerini de Artuklu ülkesine katacaklarını teklif ediyorlardı. Nihayet bu esaslara göre bir anlaşmaya varıldı¹⁵. Hülagü Filistin'de Kit Boğa namında bir şef ile 10.000 yani bir tümen

10 Abdülkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş, Kayseri 1994, s.84.

11 Ebu'l-Ferec, c.II, s.574.

12 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatu Tarihi", Çevr. H.D. Andereasyon, Tarih Semineri Dergisi 1/2, İstanbul 1937, s.233.

13 Kelam akide ve ilahiyat gibi konularla ilgili olarak, sünni ve muhafazakâr bir düşünce yapısına sahip Takiyüddin-Din-ahmed ibn Teymiyye'ye dini alanda yetişmiştir. Harran'da doğan âlimlerdendir. Bk. Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, c.II, istanbul 1989, s. 1114.

14 Ahmet Ağırakça, "İslam Fetihlerinden Günümüze Kadar şanlıUrfa Tarihine Genel Bir Bakış", Hz. İbrahim (as)'i Anma ř. Urfa I Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri (12-24 Kasım 1991), G. Antep 1992, s.101.

15 Osman Turan, Doğu Anadolu, s. 184.

atlı bıraktı ve geldiği yoldan geri döndü. Tell-Başir'e vardığı zaman Tatarların Meyafarkin'i aldıklarına dair haber geldi. Bunlar buranın emiri Melik Eşrefi ele geçirmişler ve Hanlar hanına götürmüşlerdi o da onu öldürdü¹⁶.

3. Ayn Calut Yenilgisi ve El-Cezire'nin Memlûklere Bağlanması

Bu sıralarda Suriye'de harp durumu tamamiyle değişti. Hülagû doğuya Seyahatinden evvel başkomutanlığı Kitboğa'ya bırakmış, o da Memlûklara mektup göndererek teslim olmalarını istemişti. Generaller Sultan Kutuz'un nüfuzu ile bu isteği ret, sefaret heyetini de katlettiler. Bunun üzerine Kitboğa rivayete göre, on bin kişilik bir ordu ile Filistin'e yürüdü ve 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn Calut mevkiinde Memlukların ordularıyla karşılaştı. Moğollar tam bir bozguna uğradılar, ordunun en büyük kısmı telef oldu. Hatta esir edilen Kitboğa'nın başı Kutuz'un emriyle kesildi. Bu arada o zamana kadar hiç olmadık bir hadise vukubuldu: Moğollar ilk defa apaçık bir meydan savaşında kesin bir hezimete uğradılar. Moğol ordusu gibi çoğu Türk olan Memlûkler ordusu Moğollara üstün olduğunu gösterdi. Aynı harp tekniğini bütün şumulüyle kullanan her iki ordu arasındaki kati çarpışmada Şarktan gelen fetih millet mağlup olmuştu. Suriye istihkâmları ne derece süratle elde edilmişse o derece süratle de elden çıktı. Bu sırada muhasara edilen Birecik kurtuldu ve Suriye üzerinde Mısır hâkimiyeti tekrar kuruldu¹⁷.

Aynı sene içinde Baybars Memlûk sultanı oldu. Akkuş el-Berli ondan korkarak Haleb'e kaçtı. Bu kumandan Birecik ve Harran'ı ele geçirdi ve Harran'a bir vali tayin etti. Yine aynı yıl Mısır'da halife ilan edilen Müstansırbillah, Mısır, Şam, Diyarbekir, Hicaz, Yemen ve Fırat memleketlerinin hükümdarlığını Baybars'a verdi¹⁸. 1261 yılı Temmuz'unda Baybars Halep üzerine asker gönderince Akkuş el-Berli Harran'a kaçtı. Mayıs 1262 tarihinde Moğollar yenilinceye kadar Harran onun elinde kaldı. Akkuş'un yenilmesi üzerine Moğollar, Harran'a döndüler. Bu arada Moğollar ve etraftaki göçebe Araplar şehre ve şehir halkına çok zarar verdiler. Halkın çoğu şehri terkederek Dımaşk, Haleb, Mardin, Urfa gibi etraftaki şehirlere gittiler¹⁹.

16 Ebu'l-Ferec, c.II, s.575.

17 Bernold Spuler, s. 83.

18 Ramazan Şeşen, Harran, s.27.

19 Ramazan Şeşen, Harran, s. 27–28.

Doğu'da durum gerginliği yüzünden Moğollar bu aralık mühim bir askeri kuvvet toplayamadıklarından Maraş üzerinden Emir Alaüddin Vezirinin Harran'a aym zamanda yaptığı hareketler tesirsiz kaldı²⁰.

4. Baybars'ın Moğollar'ı Birecik'te Yenilgiye Uğratması

Baybars, fırsat buldukça Suriye'ye saldıran ve zaman zaman Haçlılarla işbirliği yapan Moğolları sevkettiği bir orduyla 1269 tarihinde yenilgiye uğrattı²¹. Bu tarihten sonra Moğollar artık Urfa ve çevresinde güç duruma düşmeye başladılar. Cemaziel-evvel'in beşinde Sultan Baybars Dımaşk'ta iken Moğollardan bir fırkanın Rahbe'ye geldikleri haber alındı. Kendisi hemen harekete geçerek Kasir'e geldiği zaman bunların Rahbe'den kalkıp Birecik'e indikleri haberi geldi. Hükümdar; buradan Hımıs'a yürüdü ve bu civardaki Kades gölünde ne kadar balıkçı varsa bunların hepsinin kayıklarını köprü yapmak için aldı ve bu kayıkları develer üzerinde naklettirdi. Ardından Halep muzafatından Bab'a kadar hareketle buradan kölelerinden bir kısmını Moğolların ahvalini istikşafa gönderdi. Bunlarda kendisine 3.000 kadar Moğol süvarisinin Cezire altlarında Fırat sahilinde buldukları haberini getirdiler. Bunun üzerine Sultan Cemaziel-evvel'in onsekizinci pazar günü Menbic'den kalktı Fırat sahiline indi ve burada köprü kurulmasını emretti. Fırsatı elden kaçırmamak için de köprünün bitmesini beklemeyerek askerin Fırat'ı yüzerek geçmeleri için emir verdi. Birinci olarak Emir Seyfeddin Kılavun ve bunun ardından Emir Bedreddin, Biser'i geçtiler. Bunlardan sonra bizzat kendisi ve arkasından bütün asker geçerek Moğolların başına indiler ve kargı, kılıçlar ile bunların canlarını tenlerinden çıkardılar. Ayrıca bunlardan 200 kadarını da esir aldılar. Kaçıp kurtulanlar pek az oldu. Emir Bedreddin Biseri bu kaçanları Suruç yakınlarına kadar kovaladı ve buradan geri döndü²².

Moğollar Birecik'e indikleri vakit içlerinde Pervane ve Hatiroğlu Beylerbeyi Şerefeddin ve Atabey Arslandoğmuş ile Naibüssultan'a Emin ad-Din Mikail ve 3.000 kadar süvari ile Rum beyleri vardı. Bu sırada Moğol kumandanı Abaka idi. Bu yenilme haberi Moğollardan Birecik üzerinde bulunanlara vasıl olunca bu şehri almak üzere bulunan bu Moğollar yanlarındaki silah, mancınık, at vesair nesnelere

20 Bertold Spuler, s. 83.

21 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.29.

22 Baypars Tarihi, s.18.

ne varsa bırakarak canlarını kurtarmak için arkalarına bakmadan kaçışmağa başladılar. Sultan Baybars bu ayın yirmi ikisinde Birecik'e gelip, bu kulenin müstahfızlarına hila'atlar giydirip bunlara ayrıca 100.000 dirhem para dağıtıp, Moğolların bırakmış oldukları eşyalardan bazılarını da onlara verdi²³.

5. Abaka'nın Moğol Ordusunu Birecik Üzerine Sevketmesi

Pervane ve Toka Noyan ile bunların yanlarındaki kimseler Anadoluya döner dönmez Pervane'nin ve Selçuklu askerlerinin Birecik kalesi üzerine doğru hareket etmeleri hakkında Abaka'nın emri geldi. Cemaziel-ahir'in sekizince Perşembe günü bunlar Birecik kalesine geldiler. Bu askerın miktarı 30.000 olup, başlarında da Tabişi ve Atabay Noyan vardı²⁴.

Selçuklu askerinin başında ise Muinaddin Pervane bulunuyordu. Mardin ve Meyyafarkin askerinin kumandanı Abdullah al Lavi idi ki; bunun yanında Musul, şehri Zur ve Irak askerinden muhtelif taifeler de vardı. Bunlar, Birecik etrafına yanlarında bulunan yetmiş mancınıktan yirmi üç tanesini kurdular ve kaleyi dögmeye başladılar. Bunların kurmuş oldukları bir Frank mancınığını bir müslim kullanıyor ve buna karşı kaleden kurulan mancınıktan atılmakta olan mancınığın taşi da bu mancınıktan ileri düşüyordu. Frank mancınığını kullanan Müslim: "Tanrı senin kolundan bir arşını kesse idi senin bu beceriksizliğinden Birecekliler kurtulmuş olurlardı" diye söylendi. Kaledeki mancınıkçı bunu anlayarak mancınığının kolundan bir arşını kesti ve bundan sonra tam isabetli olarak attığı taşlar bu muhasara mancınığını kırdı ve geceleyin Birecekliler dışarı çıkarak başka mancınıkları yakıp düşman askerini baskına uğrattılar. Bu muvaffakiyetten sonrada tekrar kaleye girdiler²⁵.

6. Moğolların Birecik'i Bırakıp Gitmeleri

Pervane, Birecik'e geldiği vakit Al-Melik az-Zahir'e dair malumat almak ve Şam etrafından yağma yapmak bahanesiyle dörtyüz süvari göndermişti. Hakikatte ise; bunları Al-Melik az Zahir'in görmesi ve haklarından geldikten sonra Birecik'e imdada yetişmesi ve Birecik'e geldiği vakit yanındaki Selçuklu askeri ile Moğol askerlerini bastırarak

23 Baypars Tarihi, s. 18.

24 Baypars Tarihi, s.58.

25 Baypars Tarihi, s.59.

Al-Melik az-Zahire iltihak etmesi ve evvelce vadetmiş olduğu veçhile Anadolu sultanlığını kendisine teslim ederek Moğolların tamamıyla yok edilmeleri maksadını takip ediyordu. Bu dörtyüz süvari Şam'a gitmek üzere Fırat'ı geçtikleri vakit Al-Malik az Zahir'den Pervane'ye hitaben yazılmış mektupları hamil (yükü) olarak Birecik'e gitmekte olan postacıları buldular ve bunların üzerlerindeki mektupların: "Biz; senin bize yazmış olduğun mektupların muhtevalarına vakıf olduk. Senin bu sebeple göndermiş olduğun elçilerinin peşlerinde biz de hemen oradayız. Düşmanı tepelemek hususundaki ittifakımızı meydana çıkarabilmek için hazırlıklarda bulun" mealinde olduğunu gördüler. Bunlar yakalamış oldukları bu postacıları Atabay Noyan'a getirdiler. Atabay Noyan kızarak kendi yanlarında bulunan müslimlerin hepsini öldürmek istedi. Samkan bunu doğru bulmadı. Çünkü müslimler kalede bulunan müslimlerden imdat isteyecekler ve birleşip kaleden müşterek harekete geçecekler idi. Bu iş bitinceye kadar ses çıkarılmaması ve sonra içlerinde Pervane'de dâhil olduğu halde hepsinin dağlar ve dereler içinde öldürülmeleri hususunda muvafık oldular²⁶.

Bu karardan sonra yakalanan postacıların Pervane'ye teslim olunmalarını Atabay Noyan emretti. Pervane bunları görünce inkârdan gelerek bunun Sis hükümdarı tarafından kendisinin katlolunması için tertip olunmuş bir desise olduğunu ve bunun daha öncede kendi aheyhinde birkaç defa böyle desiseler tertip etmiş olduğunu söyledi. Atabay Noyan'ın kendisi buna inanmış gibi davrandı ve postacıları kendisine bıraktı. Pervane bunları öldürttü ve kafalarını asker arasında gezdirtti. Ancak bu postacıların üzerlerinde yakalanmış olan mektuplar Pervane'nin haberi olmaksızın Abaka'ya gönderildi²⁷.

Bu durumda Moğollar, Birecik kalesini elde etmekten aciz kalmış idiler. Kaledekilerin gösterdikleri kuvvet ve cesaret bunları yıldırmaştı. Atabay Noyan, Beylerbeyi emir Seyfeddin Tarantay ve Husameddin Bicar ile bu kale üzerinde kalıp kalmamak hususunda müşavere etti. O, bu görüşmede zad ve zahire tükenmiş ve kuvvetleri azalmış olduğunu ve Abaka tarafından mahaze edileceklerinden korkmakta olduğunu söyledi. Bunun üzerine Emirler, kalenin muhkemliğini ve içinde pek çok zahire bulunduğunu, Al-Melik az-Zahir'in askerlerinin civarda bulduklarını, kendi askerlerinin ise hastalıktan zayıf düştüklerini belirterek bu kale üzerinden göçmek

26 Baypars Tarihi, s.59; Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, Ankara 1970, s.39.

27 Baypars Tarihi, s.60.

gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine kendi elleri ile mancınıklarını ve eşyaları yakıp yıktıktan sonra Birecikten göçtüler. Diğer taraftan Dimaşk'ta bulunan Baybars Moğolların Birecik üzerine gelmiş olduklarını haber alınca askerlerine 600.000 dinardan ziyade para dağıtarak Moğolların Birecik'ten göçmüş oldukları Cemaziel-ahir'in onyedinci Cumartesi günü (Ocak 1265) Dimaşk'tan çıktı. Kutayfa'ya vardığı gün ise Moğolların Birecik'ten ayrılmış olduklarını haber aldı²⁸. Ancak Baybars ilhanlılarının el-Bire (Birecik) ve Suriye'yi geçmek için bir merkez edindiklerini görünce bu kaleyi silah ve teçhizat ile donatarak uzun kuşatmalara dayanacak hale getirdi²⁹.

7. Moğolların Harran'dan Çekilmeleri

Moğollar 1271 tarihinde Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca, Harran'ın Camiini, çarşılarını, surlarını ve kalesini tahribederek halkını ve şehrin kalan zenginliklerini Musul'a ve Mardin'e götürdüler. Artık Harran bundan sonra eski parlak günlerine yeniden dönemedi. Etrafındaki bedeviler tarafından işgal edildi³⁰. Harran'ın Moğollar tarafından tahrip edilmeden önceki halini Seyyah ibn Cubair şu şekilde bahsetmektedir: "Haran gölgelik ve ağaçlıktı. Sebzelelerin ve meyvaların lezzeti çeşit çeşitti, suları boldu ve devamlı akardı. Şehrin suyu kuyulardan çıkardı ve her evin kuyusu vardı. Harran halkı çok misafirperverdi, her ne kadar dükkânları ve hanları varsa da hepsinde misafir kalırdı. Yolları büyük ve genişti. Harran içinde kapalıçarşılar var idi. Diğer şehirlerden gelip alışveriş ederlerdi. Kuraklık oldu ve bu kuraklık 7-8 yıl sürdü ve Harran harap oldu". Harran Moğolların bu tahribatından sonra bir daha eski önemini kazanamayıp yerini yakınında bulunan Urfa şehrine terk etti³¹.

1272 yılında Moğollar tekrar Harran ile Urfa'yı aldılar ve Birecik'e kadar ilerlediler. Ancak Birecik'te yenilip geri döndüler. Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca, şehrin önemli

28 Baypars Tarihi, s.60.

29 Ramazan Şeşen, Harran ve Türk-islam Tarihindeki Yeri, Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, ed. A. Karahan, İstanbul 1986, s. 165; Aynur Özfirat, Eski Çağda Harran, İstanbul 1994, s.15.

30 Kazım Yaşar Koprıman, Memlûkler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VI, İstanbul 1989, s.458.

31 Nurettin Yardımcı, "Harran Kazıları", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, ed. A. Karahan, İstanbul 1988, s.156.

ustalarını ve kalan zenginliklerini Mardin'e taşıdılar. Halkın kalan kısmı ise Dımaşk ve Haleb'e kaçarak oralara yerleşti. Moğollar şehrin camiini tahripedip surlarının kapılarını taşla ördüler. Harran'ı tamtakır harebe halinde bırakıp gittiler. Harran bundan sonra etraftaki göçebeler tarafından işgal edildi. Bir köy haline geldi. Memluklarla-Moğollar arasında savaş alanı olduğu için buradaki ziraat öldü. Hatta ziraatten ve ticaretten anlayan halk kalmadı, buradaki ticaret Anadolu içlerine, karadeniz limanlarına kaydı³².

1272 senesinde Abaka aynı zamanda Horasan'da olduğu gibi, Suriye'de de tehlikeli olan durumu taarruzla önlemeye çalıştıysa da ordusu 11 Aralık 1272'de bir pazar günü Fırat kenarında er-Rahba'da bozuldu. Ordu kumandanı Çınkar maktul düştü. Bu suretle Fırat üzerindeki Birecik kalesi de muhasaradan kurtuldu³³. 1272 yılında bir memlûk elçiler gurubu, Muinüddin ile birlikte Abakaya ziyarete gitmişti. Fakat bir anlaşmaya varılamamış ve bir sonraki yıl olan 1273'te Muinüddin'in de katıldığı bir Moğol ordusu, orta Fırat yöresinde, yukarı el-Cezire'de Suriye'ye açılan geçitlerden birini savunan Birecik'e saldırdılar³⁴. Moğolların bu tahribatından istifade eden Suriye'nin eşkiya çeteleri 1273 yılının yaz mevsiminde Ayıntab üzerinden Birecik'e geldiler. Kadınları ve bir sürü genç erkekleri esir ederek gittiler³⁵.

1276 yılının kışında ise 70.000 kişilik Selçuklu ve Moğol güçleri toplanarak Birecik Kalesini almak üzere yürüdüler. Fakat şiddetli karların yağması ve acı soğukların başlaması, karşılıklı güvensizlik ve anlaşmazlık nedeniyle Birecik'i almaya muvaffak olamadılar. Bunların çoğu atsız kaldıkları için yaya olarak döndüler. Bu sırada büyük Noyan bunların başında bulunuyordu³⁶.

32 Ramazan Şeşen, Harran, s.28.

33 Bertold Spular, s. 84.

34 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çvr. Yıldız Moran, İstanbul 1984,

35 Ebu'l-Ferec, II, s.591.

36 Claude Cahen, s. 279; Ebu'l-Ferec, II, s.596.

B. MEMLÛKLER

1. Memlûklerin Halfeti Üzerine Sefer Yapmaları

1279 yılının Mayıs ayının Cumaya müsadif 19. günü Mısır orduları Rumkale (Halfeti)'nin üzerine saldırdılar. Bunlar 9.000 atlıdan ve 4000 piyadeden müteşekkil idiler. Mısırlıların başında Basari adlı biri bulunuyordu. Suriye askerlerinin başında da Ayıntab ahalisinden olan iki kişi göndererek şu sözleri bildirdiler: “Sultan sizin kaleyi sulh içinde teslim etmenizi ve sizinle rahiplerinizin Kudüs'e gidip orada ikamet etmenizi emretti. Size iâşeniz için kâfi derecede köyler verilecektir. Bu şekilde hareket etmek istemez de Kilikya'ya gitmek isterseniz kendi katırlarımız ve atlarımızla sizi izzetü ikram içinde götürüreceğiz. Fakat teslim olmaz da mukavemet ederseniz Allah bu Hıristiyanların kanını dökmenin vebalini sizden soracaktır”, bunun üzerine Katolikus şu cevabı verdi: “ölünceye kadar harbedeceğim. Biz hem Allah'a, hem krala sadakat gösteremeyiz”. Bunun üzerine Memlûkler bütün gece bahçelerde toplanarak ağaçları kestiler, merdivenler yaptılar ve cumartesi sabahı şehre karşı en şiddetli bir muharebeye giriştiler. Bu sırada Şehrin alt tarafında inşa olunan yeni sur üzerinde dövüşen Ermeniler de kaçmağa mecbur edildiler. Daha sonrada merdivenler kurarak Rumkale'ye (Halfeti) girildi. Bu sırada bütün şehir halkı kaleye kaçmış oldukları için Memlûkler şehirde bir tek adam bulamadılar. Fakat burada 5 gün yağmagirlik etmekle, ganimet toplamakla ve yangınlar çıkarmakla meşgul oldular. Bunlar her tarafı tahrip ettikten sonra şehri terk ettiler. Ancak giderken buğday anbarlanm boşalttılar, bağları kesip ağaçları yıkıp un değirmenlerinin taşlarını, hamamların taşlarını da alarak Birecik'e götürdüler³⁷. Bu dönemde Birecik kalesinde, Memlûk Sultanı Berkuk'a ait iki Arapça kitabe bulunmaktadır (1277–1279)³⁸.

Anlaşıldığı üzere Yakın-Şarkın iki büyük imparatorluğu olan Memlûk ve İlhanlı devletleri arasında Anadolu hudutlarında daimi savaşlar olmuş; şimdide aralarında yeni bir harp çıkmıştı. Bu sırada Kilikya Ermenileri Moğollar tarafında, Karamanlılar da Memlûkler yanında bulunmakla iki İmparatorluğun münasebetlerine tesir ediyorlardı. Memlûkler ile İlhanlılar Rumkale (Birecik'in şimalindeki

37 Ebu'l-Ferec, II, s.603–604.

38 İdris Bostan, “Birecik”, İ.A., VI, DİA., İstanbul 1992, s.187-188.

Halfeti) üzerinde savaşırken, Karamanoğlu'da Mısır sultanı Klavun'a elçi gönderip Moğollara ve Ermenilere karşı kendisine yol açmasını istiyordu. Zira Kilikya'da Ermeniler ve Selçuklu ülkesinde Moğollar bulunduğundan Karamanlıların Suriye'ye geçecek yolları yoktu³⁹.

1282 yılında Birecik kalesinin Haydar isimindeki emiri 2000 atlı kadar bir kuvvet toplayarak Zait kalesini zaptetti, burada bulunan birçok Hıristiyan kaçıp Arapların büyük camiine iltica ederek kurtuldular⁴⁰. Abaka'dan sonra kardeşi Teküder Ahmed 1282 yılının Haziran ayının 21'inde saltanat tahtına oturdu. Ahmed, Mısır hükümdarına, Mardin emirinin veziri Titioğlu Şemseddin'e elçiler gönderdi. Hanlar hanı sulhu sağlamak üzere Şeyh Abdurrahman'ı Memlûklara gönderdi. Şeyh Abdurrahman Amid yollarını muhasara eden Moğol ordusunu getirerek beraber hareket etti. Mardin emiri Melik Muzaffereddin onunla birlikte kendi tarafından bir elçi gönderdi. Bu zat büyük ve meşhur olan Titioğlu Şemseddin idi. Mardin emiri, Şeyhi Fırat kıyılarına kadar uğurlayacak, sonra geri dönecek askerler de vermişti. Şeyh 1283 yılında Mardin'den hareket etti. Harran'a vardığı zaman Mısır Sultanı'nın kölelerinden biri olan emir kendisini karşılamaya geldi. Bu emir Şeyh'e hizmet edecek, onun gelmesi üzerine atından inecek, yaya yürüyerek onu selamlayacak ve âdete göre onun elini öpecekti. Fakat bu emir atından inmedi ve Şeyhin önüne gelerek onu yüksek bir sesle selamladı. Sonra Şeyhe haber göndererek "yanınızdaki Moğolların daha fazla ilerlemelerine gerek kalmadı, emredin de geri dönsünler" dedi. Şeyh'de Moğolların geri dönmelerine müsaade etti. Askerlerin gitmeleri üzerine emir şeyh ile maiyetinde bulunanları alarak bunları Birecik'e giden yoldan uzak bir yere götürdü ve şu sözleri söyledi: "Size daha başka bir yerde bir karargâh hazırladık". Ve bunlar buradan hareket ederek Fırat'ın kıyılarına vardılar; Emir "çadırlarınızı nehrin öbür kıyısına kurduk" dedi. Şeyh'de "siz nereye konarsanız biz de oraya konarız" dedi. Bunun üzerine şeyhi uğurlamak üzere gelen Mardinliler aldıkları emre göre geri dönmek istediler. Fakat Mısır sultanının emiri bunlara müsaade etmeyerek "Sultan sizin Halep'e kadar gelmenizi emretti" dedi. Bu yüzden bunlar da istemedikleri halde Fırat'ı geçtiler ve burada konakladılar⁴¹.

39 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 574.

40 Ebu'l-Ferec, II, s.608.

41 Ebu'l-Ferec, II, s.611-612.

2. Memlûklü-Dulkadir Mücadelesi Birecik'teki Etkileri

Memlûk Devleti 1379 yılı sonlarında Dulkadirîliler'e karşı savaş ilan ederek Şam valisi Baydemir Harezmi komutasında bir oduyu sefere hazırladı. Türkmenlerin Halep üzerine yaptığı akınlar artınca Berkuk, tehlikenin büyüklüğü karşısında Dulkadir Beyi'nin hakkından gelmek için bütün Suriye valilerine genel bir seferberlik emri verdiği gibi bazı valiliklere de yeni tayinler yaptı. Buna göre Halil Bey, Dulkadir Beyliği'nden azledilerek Elbistan'a Malatya valisi Mintaş getiriliyordu. Fakat bu tayinler gerçekleşmedi. Büyük Hacıb Çöğen'in kumandası altında hareket eden orduya yolda Birecik valisi Sudun Muzafferi ve Malatya valisi Mintaş da birlikleri ile katıldılar. Memlûk kuvvetleri Maraş önlerinde karşılayan Dulkadirîliler büyük bir zafer kazandılar⁴². Berkuk'a karşı düşmanlık gösteren birçok valiler gibi Memlûklerin Elbistan'a tayin etmiş oldukları Alâeddin Atunboğa'da ayaklanarak Dulkadirîlilerin desteği ile Darende'yi ele geçirmeye teşebbüs etti. Fakat şehir halkının şiddetli direnişi ile karşılaşınca Elbistan'a dönmek zorunda kaldı. Daha sonra Birecik'te bulunduğu bir sırada Halep valisi Yelboğa Nasırı'nin saldırısına maruz kalan Alâeddin Altunboğa, Kadı Burhaneddin'in yanına kaçtığı için yerine Elbistan valiliğine Memlûkler tarafından Şeyh Ali Kazvini tayin edildi⁴³.

Moğolların Urfa ve civarında uzaklaştırılmalarından sonra Urfa yeniden imar edildi. Hatta büyük âlim Kalkaşandi'nin ifadesine göre Urfa 1400'lü yıllarda son derece mamur bir şehir idi⁴⁴. 1383 yılında Caber hâkimi Suriye Döğerlerinin beyi Salim Bey'in Musul hacılarının yollarını keserek mallarını yağma etmesi, Mehmed Bey'in bu Bey üzerine sefer yapmasına sebebiyet vermiştir. Bu sıralarda Musul ahalisi Kara-Koyunlu Beyi'nin tebası durumundaydı. Bozdoğan beylerbeyisi Ziyâü'l-Mülkü'de ittifakına alan Kara Mehmed Bey, onikibin kadar kuvvetle Salim Bey'in üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Salim Bey büyük bir bozguna uğrayarak güçlkle o sırada ordusuyla bu olaylar sebebi ile Ruha (Urfa)'ya gelmiş olan Memlûk Sultanı

42 Refet Yımaç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989, s.22.

43 Refet Yımaç, s. 24.

44 Ahmet Ağırakça, İslam Fetihlerinden Günümüze Kadar Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış, Hz. İbrahim (as)'i Anma Şanlıurfa 1. Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri (12-24 Kasım 1991), Gaziantep 1992, s. 106.

Berkuk'un Halep naibi Yelboğa'ya sığındı. Kara-Koyunlular Salim Bey'in obalarını yağma ederek pek çok ganimet ele geçirdiler⁴⁵.

Bu sırada Maraşta ordugâh kurmuş olan Yelboğa Nasiri derhal Elbistan'a gelip oradan da Darend'e yöneldi. Dulkadirliiler düşmanlarını 6 Temmuz 1384 tarihinde Aslantaş'ta karşıladılar. Ancak Harran ve Resû'l-Ayn'da (Ceylanpınar) meskûn Türkmenlerin de kendilerine katılmalarına rağmen Memlûk kuvvetlerine yenilerek dağıldılar. Halil Bey çadırlarını ve koyun sürülerini düşmanın yağmasına terk ederek kaçmak zorunda kaldı⁴⁶.

C. TİMUR DÖNEMİ URFA

Moğolların Anadolu'da yaptıkları tahribattan sonra 1395 yılında Asya'da yeni bir iktidar büyümeye başlamıştı ve bu iktidar Timur tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı. Timur kendisini Cengiz Han'ın varisi sayarak Moğolların daha önce ele geçirmiş olduğu yerleri imparatorluğu'na katmak istiyordu⁴⁷.

Timur bu amacının bir parçasını oluşturan Suriye ve Anadolu'yu almak için harekete geçti. Emir Timur, Anadolu'nun doğu bölgelerini istila için askeri harekâtına başlarken diplomatik teşebbüslerde bulunmayı da unutmadı. Bağdad'ı aldıktan sonra kuzeye doğru hareket ederek Tekrit'e geldiğinde el-Cezire'yi elinde bulunduran ve yönetenleri ile Mutaharten, Karamanoğlu Alâeddin, Dulkadirli Suli, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu beylerine ve Kayseri, Sivas hükümdarı kadı Burhaneddin Ahmed'e haberler göndererek verilecek emirlere uymalarını istedi. Bu arada Mısır Memlûklü sultanı Berkuk'da kalabalık bir elçi heyeti gönderdi. Bütün bu girişimlerde bulunan Timur bunun sonuçlarını beklemeden Musul'dan Mardin'e doğru harekete geçti⁴⁸. Mardin önlerine gelen Timur'a Mardin hâkimi Sultan İsa ona bağlılığını bildirdi. Emir Timur onu kendisine bağlı olarak gördüğünden sefer ayının sonunda Ra's al-Ayn'a geldi. Timur buraya askerlerinin hücum edip yağmada bulunmalarına izin verdi⁴⁹.

45 Çetin Varlık, "Kara-Koyunlular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.VIII, Konya 1994, s.455.

46 Refet Yımaç, s. 26.

47 Fernand Grenard, Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, İstanbul 1992, s. 56.

48 Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara 1989, s. 12.

49 Nizameddin Şami, Zafername, çev. Necati Lügal, Ankara 1987, s. 178;

E.Honigman, "Resû'l-Ayn", İA, c. IX, İstanbul 1964, s. 697.

Ra's al-Ayn'da bu hadiseler olurken Emir Timur'un habercisi Sivas Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin'in yanında bulunmaktaydı. Timur'un Kara-Koyunlu Türkmenlerine saldırıp onların mallarını ve hayvanlarını yağmaladığı, oradan Ra's al-Ayn'a geçip kasaba insanlarını esir ettiği haberini getirdiler. Kadı Burhaneddin bu haberleri alınca Emir Timur'un habercisi ile Emir Mutaharten'in adamını yanına çağırarak onlara Emir Timur'un yapmış olduğu fiilleri hoş karşılamadığını belirtti. Ancak onlar Emir Timur'un hiçbir zaman kötü davranışlarda bulunmadığını ve bulunmayacağını belirttiler⁵⁰.

Diğer taraftan Timur Ra's al-Ayn'ı egemenliği altına aldıktan sonra oradan hareket ederek Urfa önlerine geldi⁵¹. Urfa hisarı valisi Güzel, Emir Timur'un ordusunun gelmekte olduğunu işitince ölüm korkusuyla hisarı bırakarak gitti. Bu durum karşısında Urfa ahalisinden bir kısım şahıs'ta ona uyarak şehirden kaçarak Urfa yakınlarındaki dağa sığındılar. Bu davranış Timur'un hoşuna gitmediğinden onların çocuklarının ve mallarının yağmalanması için bir grup askerine emretti⁵². Timur'un vermiş olduğu emre uyan emirler de şehirden firar edenlerin peşinden giderek onların bir kısmını yakalayarak orada birkaç gün kalarak eğlendiler. Timur Urfada iken Türkmen Cüneyd yanına gelerek ona bağlılığını sunarak ehli, vilayeti ve ahalisi aman dileğinde bulundu. Hısn-ı Keyfa Sultanı yanına gelerek ona bağlılığını sundu. Emir de ona çeşitli hediyeler vererek bağlılığını kabul etti. Timur ve ordusu Urfada ondokuz gün kaldıktan sonra Urfa kalesinde tahribatta bulunarak 29 Ocak 1394 tarihinde buradan ayrılarak Mardin'e gitti⁵³.

1. Emir Timur'un Suriyeden Dönüşü ve Urfa'dan Geçiş

Emir Timur Suriye yi terk etmeye karar verdikten sonra Şamdan hareket ederek Humus'a geldi. Şehirde Timur'a karşı herhangi bir karşı koyma hareketi olmadığı için halka karşı ceza uygulanmadı. Burad toplanan savaş meclisinde yeniden bir durum değerlendirmesi yapan Emir Timur, birtakım kararlar alındığı bunların uygulanmasına

50 Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi, Bezm u Rezm, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 414.

51 İbn Arabşah, Acaibü'l-Makdur fi Ahbar Teymur, Farsça Terc. Muhammed Ali Necati, Tahran 1339, s. 69; Nizameddin Şami, s. 178.

52 Hvandmîr, Habîbü's-Siyer, yay. Celâleddin-i Humayî, III, Tahran 1333, s. 458.

53 Nizameddin Şami, s. 178; Mehmet Alper, Tarihi Süreç İçinde Urfa, Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 122.

hemen başlandı. Dört seçkin emir, Timur tarafından bir iki kişilik bir kuvvetle Temdir taraflarına gönderildiler. Çünkü bu sırada Dulkadirli Türkmenler bölgede yağma ve talan yapmaktaydılar. Diğer taraftan seçkin iki emir kumandasında 5.000 kişilik bir kuvvetle Fırat nehri kenarında Antep yakınlarında oturan bazı Türkmenlerin cezalandırılmasına memur edildi. Temdir tarafına Dulkadir Türkmenlerini cezalandırmaya giden kol, şehir çevresine konmuş bulunan Dulkadirli'leri dağıtarak 20.000 koyun ele geçirdiler. Türkmenlerde bu baskı karşısında kaçarak Mekkeye sığındılar. Antakya bölgesine giden kol ise Asi nehri boyunca bu şehrin yakınlarına kadar ilerlediler. Bölgede tam anlamıyla bir cezalandırma ve yağma işlemi uygulayan bu kol daha sonra Halep yolu ile merkez kolda bulunan Emirzade Halil Sultan'a katıldılar birlikte Fırat kenarındaki Rumkale de bulunan Köpeklü Türkmenlerine yetişmiştiler. Türkmenler burada başlangıçta Timurlulara karşı parlak bir direnme örneği gösterdilerse de neticede geri çekilmek zorunda kaldılar. Yapılan muharebe sırasında Köpeklü Şeyh Hüseyin ölmüş, diğer kardeşleri de yanındakilerle güç bir durumda çöle kaçabildiler. Yakalanan Türkmenlerin tümü ise Emir Timur tarafından öldürüldüler. Türkmenlerin yurtlarından kaçarken bıraktıkları ve büyük bir yekün tutan eşyaları Timurluların eline geçti. Bu işleri gören birlik geri dönerken Antap'e bir kez daha girerek şehri yağmaladıktan sonra Timur'a katıldı. Merkez kolda görevini tamamlayan Halil Sultan da Halep'te Timur'a katıldı⁵⁴.

Bu arada Halep'e doğru ilerlemeye devam eden Emir Timur, Halep'e girerek askerleri Halep kalesini iki günde harap bir duruma getirdiler⁵⁵. Timur burada Fırat kenarına gelerek nehri geçip Birecik şehrine girdi. Bunun üzerine Birecik yönetiminden sorumlu olan Naib Emir Nasreddin Muhammed b. Şöhrî birtakım hediyeler ile Timur'un huzuruna gelerek onun emrine uyacağını bildirdi. Herhangi bir direnme göstermeden emrine girdiğini gören Timur, Birecik halkına da zarar vermedi. Timur'un Halep'te almış olduğu ganimetleri korumak için buraya bıraktığı kuvvet Timur'un Halep'te almış olduğu ganimetleri korumak için buraya bıraktığı kuvvet 3.000 kişiydi. Bunlar da dönüşte Timur'un Halep'e gelmesinden sonra şehri ve kalesini tahrip ederek ona katılmışlardı. Timur Birecik'te bulunduğu sırada, Sivas ve Malatya'nın alınmasıyla kendisine eşlik eden sonrada

54 Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara 1989, s. 110-111.

55 Nizameddin Şami, s. 284.

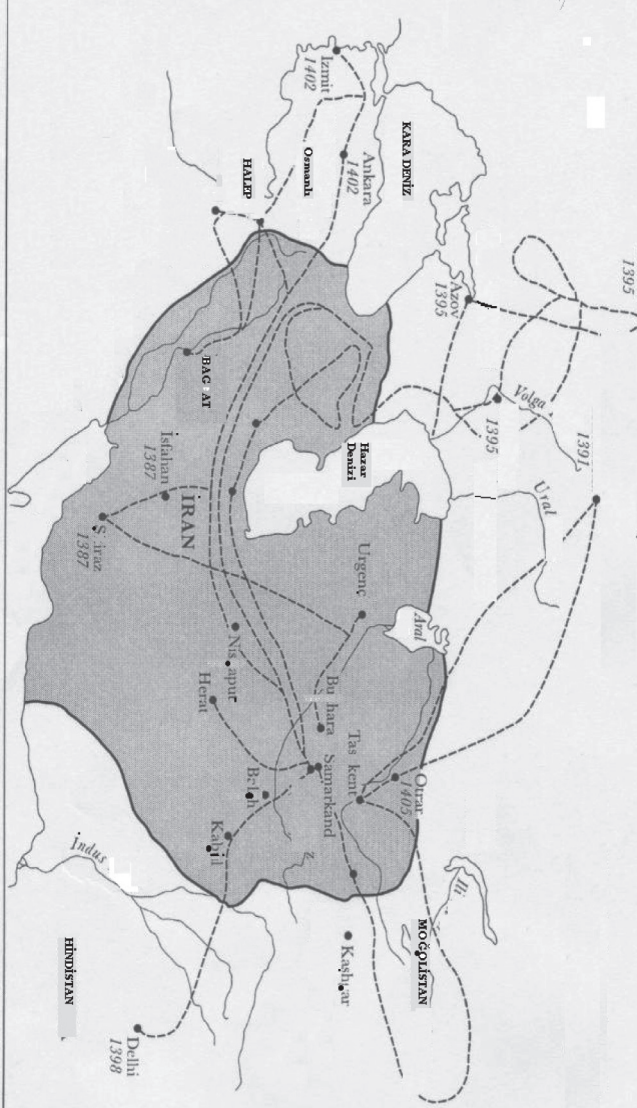
Malatya ve çevresinin yönetimine Timur tarafından bırakılan Kara Yülük Osman Bey gelerek tabiyetini yeniledi ki bu da çok önemli bazı hadiselerin oluşmasında etili olmuştur. Çünkü Uzun yıllardan beri Anadolu'nun güney ve doğu bölgelerinde göçebe hayatı yaşayan Ak-Koyunlu Türkmenlerinin milli bir organizasyona gidebilmek için ele geçirdikleri fırsatı iyi kullanmak istemelerine olan inançlarıdır. Ak-Koyunlu emiri Kara Yülük Osman Bey, hâkimi olduğu topluluğun geleceği açısından Timur'un hiddetini üzerine çekecek davranışlardan kaçınmanın gereğine inanmıştı. Bu düşünceyle yerinde bir hareketle Birecikte bulunan Timur'a gelmiş ona bağlılığını sunmuştu. Daha açık bir deyişle projelerinin gerçekleşmesi için zamanın lehine çalıştığı bir sırada kendisi ve topluluğu için Timur'da bazı kuşkuvarın uyanmasına fırsat vermek istememiş ve Birecik'te ona bağlılığını tazelemişti⁵⁶.

Timur, Birecik'in kendisine itaat etmesinden sonra av alemi yapılmasını emir buyurdu. Birkaç gün büyük bir tarama avı yaparak birçok hayvan avladılar. Orada bir müddet işşü işretle meşgul olduktan sonra göç ederek Urfa şehrine gelecekleri vakit Urfa'nın ileri gelenleri itaat ve teslimle emire sığındılar. Emir bunlara merhamet ederek bir şey yapmadı ve Urfa'dan ayrılarak Ermenilerin işgal etmiş oldukları bir hisar üzerine giderek bunları yenilgiye uğratarak onların İslam memleketlerine verdikleri zararları önlemiştir⁵⁷. Timur'un Suriye seferi sonucunda Malatya, Elbistan, Kahta, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Rumkale (Halfeti), Antep ve Tell-Başir harap edildi. Sayda, Beyrut, Bire (Birecik) ve Darendede şehirlerinde bulunan ahalinin sadece malları alındı. Bunların yanında Gerger, Şeyzar, Kerek ve Trablus'un ahali ise şehirlerini terk ederek başka yerlere sığındılar. Timur bu seferi ile Suriyede kalıcı bir hâkimiyet tesis etmek istemiştir⁵⁸.

56 Yaşar Yücel, s. 111-112.

57 Nizameddin Şami, s. 284;Anonim, Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimai, İktisadi, Tarihi, Mülki Malumatı Cami Salname, 1927, s. 73.

58 Yaşar Yücel, s. 116-117.

Timur Dönemi Urfa ve Çevresi

D. DÖĞERLER

Divanü Lugati't-Türk'de oğuz boyları listesinde Döğerlerin adı "Töker" olarak yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud eserinde Boy'un, hayvanlarına vurdukları damgaların şeklini de göstermiştir. Reşidüddin ise 14. yüzyıl başları Döğerlerin adını bugünkü imlasiyle yazmış ve Döğer'in "Toplanmak" manasına geldiğini kaydetmiştir. Bu boyun ülüşünün (şölenlerde koyunlardan yedikleri kısım) "aşıglu" onkununun (totem kuşu) kartal olduğunu bildirmiş⁵⁹ ve damgasının şeklini göstermiştir. Selçukname adlı eserini 15. yüzyılın birinci yarısında yazmış olan Yazıcıoğlu Ali, Döğer'in "toplanmak için bir araya gelenler" anlamında ve "sünük'ünün" yani ülüşünün "aşuklu umaca" olduğunu söylemiştir. Döğer'ler Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz boyları listesinde 18. sırada bulunurken, Reşidüddin ve Yazıcıoğlunun eserlerinde 6. sırada kaydedilmiştir. Faruk Sümer, Cizreli ünlü Tarihçi Şemseddin el Cezeri'nin (ö. 739/1338) Artuklu hanedanının bu boydan geldiğini kaydettiğini bildirmekte ve tahrir defterlerinde on dokuz Döğer yer adına rastlanmaktadır. Bu yerler diğer boylarınki gibi Orta ve Batı Anadolu'da bulunmaktadır.⁶⁰

Türklerin Ön Asya'ya gelmeleri ve Anadolu'yu Türkleştirmesi devrinde Döğerler'e daha çok Suriye ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde rastlanılmaktadır. Eğer Artukoğullarının Döğer boyuna mensup olduğu iddiasını da nazarı dikkate alırsak⁶¹ Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki mevcudiyetleri kesinlik kazanmış olur. Moğol hâkimiyetinin sona ermesi ve Memluklu Emirlerin birbirleriyle mücadeleye başlamaları üzerine faaliyete geçen Döğerler, özellikle Sultan Berkyaruk zamanında Suriye'de önemli roller oynamışlardır. Bu dönemde yirmi bin ev gibi o dönem için oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Döğerler, daha ziyade Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Caber ve Rakka civarında yaşıyorlardı. Suruç, Harran, Siverek bölgelerinde 30000, 5000 ve 3000 hane Döğer halkı

59 Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugati't Türk, c.I, s. 57; Faruk Sümer, *Oğuzlar:Türkmenler*, İstanbul 1963, s. 244, ... "Döğer" DİA., İstanbul 1994, C. 9, s. 514.

60 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 514; ... "Döğer" EİF II, s. 613-614.

61 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138.139; N. Sevinç, "Gaziantep Yer Adları ve Türk Boyları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1983, s. 45-47

Dımaşk-Hoca, Yağmur ve Osman beylere bağlı bulunmakta idi.⁶² Mısır-Suriye sultanlarına tabi bulunan Döğer Türkmenleri XIV. Asır sonlarına doğru Salim el-Döğeri idaresinde bulunuyordu. Salim Bey idaresinde bulunan Oğuzlar 773/1371 yılında Hısn Keyfa bölgesine hâkim oldu⁶³.

1371 yılında Döğer Salim Bey, Beşiri'ye gelmiş ve Hısn Keyfa Eyyubi Hükümdarı Melik el-Eşref'e elçi göndererek ondan kendisine sığınacak bir yer göstermesini ve ihtiyaçları hususunda yardımda bulunmasını istemiş ve arkasındanda karısı ile yanındaki diğer beylerin hanımlarını göndererek bu hususta tekrar ricada bulunmuştur. Salim Bey'in bu şekilde hareketine sebep Şam ve Halep kuvvetlerinden müteşekkil bir Memluk ordusunun kendisini şiddetle takip etmesi idi. Salim Bey, Memluk ordusunun önünden kaçarak Beşiri'ye kadar gelmişti. Fakat Memlûklular onu adım adım takip ediyorlardı. Döğer beyinin Memlûkluları bu kadar kızdıran hareketinin ne olduğu bilinmiyor. Bununla beraber bunun ticaret ve belki de hac kafilelerini soyamak hususu ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü Salim Bey'in bu mahiyetteki bir hareketinden dolayı Kara-Koyunlu Kara Mehmed'in hücumuna uğradı. Hısn Keyfa hükümdarı, Salim adına kendisinden yardım istemek için gelenlere bir şey yapamayacağını söyleyip onların üzgün olarak geri dönmelerine sebep olmuş ise de, Salim'in güveyisi olan kardeşi Ömer'i gizlice Döğer beyine göndermiş ve ona ülkesinde istediği yere sığınmasını ve elinden gelen her yardımı yapacağını bildirerek Salim Bey'i sevindirmişti. Salim Bey Hısn Keyfa çevresindeki Sarp dağa yerleşmiş ve Eyyubi hükümdarından da her türlü yardımı görmüştü. Memluk ordusu Salim'i bu dağda bir müddet kuşattı ise de, hiçbir şey elde edemedi geri döndü. Salim, Memluk ordusunun uzaklaşmasından sonra maiyeti ile sığındığı dağın yakınında bir gezinti yaparken Türkmenler'den bir bölüğün saldırısına uğradı. Memlûkler'in yakalayamadığı Döğer beyini Türk Bey'in amcası olan Ebu'l Gadir'in oğlu Hasan Bey yetişerek onu Türkmenlerin elinden kurtarmıştı. Bu Türkmenler'in Akkoyunlular'dan olması muhtemeldir. Bu hadiseden sonra Salim Bey yerleşmiş oldukları Caber'e döndü.⁶⁴

62 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138.139; N. Sevinç, "Gaziantep Yer Adları ve Türk Boyları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1983, s. 45-47.

63 İcabet el-Usul'dan aktaran Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.

64 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 241.

776 (1374–1375) yılında Salim Bey, Irak Tüccarlarını öldürerek mallarını yağmalayan Yağmuroğlu Şihabud-din Ahmed'in affedilmesi için annesini bir Türkmen beyi ile Kahire'ye göndermişti. Bundan Salim Bey'in Memluk Sultanı ile arasını düzeltmiş olduğu anlaşılıyor. Memluk Sultanı Melik el-Eşref Şaban çok kızgın olduğu Yağmuroğlunu affetmiş ve ona Mısır'da dirlik tahsis etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle vazifesini başarı ile ifa eden ve sultandan ikram gören Salim Bey'in annesi oğlunun yanına dönmüştür. Yağmuroğlu İbrahim Bey'e gelince,⁶⁵ O Berkuk'un yakın adamları arasına girmiş, Dulkadiroğlu Halil Bey'i öldürmek suretiyle Berkuk'a mühim bir hizmette bulunmuştur.⁶⁶

785 (1383) yılında Kara-Koyunlu Bey'i Kara Mehmet, tabi beylerinden Bozdoğan oğlu Ziyaddül Mülk'ü yanına alarak Salim beyin üzerine yürüdü bunun sebebi Kara Mehmed'e ait olan Musul şehri ve bölgesi hacılarının Salim Bey tarafından soyulmuş olması idi. Timur tarafından aynı işle itham edilen Kara Mehmet 12000 den fazla bir kuvvetle çok hızlı bir şekilde Döğer Bey'in üzerine yürüdü ve onu bozguna uğrattı. Daha sonra Döğer obalarını yağmalayarak pek çok ganimetler ele geçirdi. Salim Bey, Kal'at ul Müslimin'e doğru kaçmak zorunda kaldı. Kara Mehmet etrafı yağmalayarak Salim Bey'i rahat bırakmamış, onu sürekli takip etmekte idi. Salim Bey'de bu sıkıştırmalardan kurtulmak, ölüm korkusundan kurtulabilmek için Memlûklerin Halep valisi Yel Buğa en-Nasiri'ye dehalet etti. Yel Buğa ona hüsnü kabul gösterdi. Sultanın buyruğu üzerine Kahire'ye gönderdi. Emir Salim 21 Haziran 1383'te Kahire'ye geldi. Sultan Berkuk'tan ikram gördü. Kendisine hil'at giydirildi ve Halep tablhaneye emirliği verildi.⁶⁷

791/1389 yılında Kara Mehmet ve amcası Bayram Hoca'dan önce Doğu Türkmenlerinin başı olan Hüseyin Bey'in oğlu Pir Hasan tarafından öldürülmesinden itibaren iki aile arasında kanlı bir mücadele başlamıştı. 1390 tarihinde ikinci defa Memluk tahtına geçen Berkuk, kendisinin tahtan indirilmesinde büyük rolü olan Türk Memluk emirlerinden Mintaş'ın, Salim Bey'in yanında olduğunu öğrenince Kara-Demirtaş'ı teslim almak üzere Döğer beyinin

65 Makrizi, s. 136; Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 241–242.

66 Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi, Bez-u Rezm, . Mürsel Öztürk. Ankara 1990, s. 253,317; Makrizi, Sulûk, III, s. 556; İbn Tağriberdi, Nücüm, V, s. 437; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1989, s. 26–27.

67 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 242–243; Osman Turan, Doğu Anadolu, s. 196.

yanına gönderdi. Kara Demirtaş 4 gün beklemesine rağmen Salim Bey değişik bahanelerle Mintaş'ı teslim etmek istemiyordu. Kara Demirtaş, Döğer Bey'inin bu davranışından rahatsız oldu. Döğer Bey'inin obasını yağmalattı ve bazı adamlarını da öldürttü. Salim Bey yanına Mintaş'ı da alarak Sincar'a kaçtı. Salim Bey'in obasına gelen Mintaş'ın eski arkadaşlarından olan Yel-Boğa en-Nasiri hadiseyi öğrenince Kara Demirtaş'ı azarlamış elindeki topuzuyla vurmak istemişti. Berkuk'a Mintaş'ın Yel Boğa tarafından korunduğu söylenilmiştir. Berkuk'ta Halep'e dönen Yel Boğa'yı öldürmüştür. Bütün bunlara rağmen Salim Bey, Mintaş'ı Berkuk'a teslim etmemiştir. Mintaş'ı serbest bırakmıştır. Aslında Salim Bey zengin bir bey olmadığı hatta zaman zaman kervan soygunculuğu yaptığı halde teslim etmemiştir. Döğerlerin Timur-Memluklu mücadelesinde Memluklular lehine hareket ettiğini gösteren bu kanıt; 796 (1393/94) yılında Salim Bey'in Timur'un adamlarından biri olan Devlet Hoca'yı tutsak alarak Halep Valisine göndermesidir. Halep valisi de onu Mısır'a gönderdi.⁶⁸ Aynı yıl Berkuk, Timur ile savaşmak için Şam'da bulunuyorken Berkuk, çadırına gelen Döğer Bey'i ayakta karşılaşmış kendisine Türk kumaşından elbise ve hil'at giydirerek görülmemiş bir itibarda bulundu.⁶⁹ Salim Bey, 799 (1396/97) yılında bilinmeyen bir sebepten Şam Valisi tarafından tutsak edilmiş ve bu tarihten sonra kaynaklarda Salim Bey hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ebu'l-Ferec tarihinde Kara Yusuf'un 1389 yılında Döğerlerin yurduna girip göçkünlerini ele geçirdikten sonra reisleri ile birlikte Caber'de kuşattığı bildirilmektedir.⁷⁰ Bu hadisede Döğer beyi Salim Bey'mi yoksa Dimeşk Hoca mıdır, bu konuda herhangi bir şey söylemek mümkün değildir. Salim Bey'le ilgili bu bilgilerden onun cesur faal dirayetli bir kişi olduğunu söylemek mümkündür. Hatta kervan soygunculuğu yapmasına rağmen Mintaş'ı teslim etmemesinden onun asil bir ruha sahip olduğunu söylenebilir. İsteseydi para karşılığında onu Berkuk'a teslim edebilirdi. Salim Bey'in yerine (1399) oğlu Ferec Sultan oldu. Aynı zamanda Dimaşk hocanın Caber naipliği beraatını da yenilendi.⁷¹

68 Makrizi, s. 256; Faruk Sümer, s. 244.

69 Makrizi, s. 256.

70 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 246.

71 Faruk Sümer, s. 245.

1. Dımaşk Hoca'nın Döğerlerin Başına Geçmesi

Salim Bey'den sonra Döğerlerin başına Dımaşk Hoca geçti. Dımaşk hoca Timur istilasının yakın doğuda meydana getirdiği kargaşalıklardan ve bu arada Ferec'in zayıf şahsiyetinden faydalanarak birçok yeri idaresine almış ve yağmacılık hareketinde bulunulmuştur. Ebu Bekr-i Tahrani, Dımaşk Hoca'nın 20000 çadırılık bir elin başında bulunduğunu Beni Kilab, Beni Şadi adlı Arap oymakları 10000 çadırılık takviyesiyle Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Caber ve Cemlim şehir ve kasabalarında tasarruf ettiğini yazmaktadır⁷². 806 (1403/4) yılında Halep Valisi Tokmak'a karşı ayaklanan bir Emire yardım edebilmek için bu şehrin yakınlarına gelmiş ve Halep çevresinde yağmacılık yapmıştır. Dımaşk Hoca Caber'e dönerken Arap Emiri Nuayr b. Hayyar'ın hücumuna uğradı. Bir gün devam eden muharebede Dımaşk Hoca yenilerek öldürüldü. (29 Mart 1404.) Başlı Nuayr tarafından Mısır'a gönderildi.⁷³ Dımaşk Hoca çok defa Devlet'e itaatsizlik yaptığı ve kervanları soyduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Dımaşk Hocadan sonra Döğerlerin başına Gökçe Musa geçti. Dımaşk hocanın öldürüldüğünü haber alan Akkoyunlu Bey'i Kara Yülük harekete geçerek Urfa'yı savaşa almış ve bu şehrin hizmetinde bulunan ve hizmette kusur etmeyen Gökçe Musa'nın amcası oğlu Yağmur Beyi de mükâfatlandırdı. Yağmur Bey Kara Yülük'ü metbu tanıyarak bir dönem Urfa'ya sahip olmuştur.⁷⁴ Osman Turan, Dımaşk Hoca'nın Kara Osman tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. Daha sonra Kara Osman Gökçe Musa 'yı boy beyliğine getirdiğini ve Yağmur Beyi de mükâfatlandırdığını kaydetmektedir.⁷⁵ 1405 yılında Kara-Koyunlu Bey'i Kara Yusuf Dımaşk'tan ülkesine dönerken Caber'de Gökçe Musa'ya misafir olmuş,⁷⁶ Döğerlere Akkoyunlu tehlikesi karşısında Kara-Koyunluları metbu tanımışlardır. Gökçe Musa Kara Yusuf'un yapmış olduğu savaşlara katılmış. Kara Yusuf'un 1406 yılında Timur'un torunu Ebu Bekir b. Miranşah ile Aras Çayı kıyısında yaptığı ve zaferle sonuçlanan savaşa katılmış bir yıl sonrada Şenb-i Gazan yakınında yine Ebu Bekir b. Miranşah'a karşı

72 Ebubekr-i Tahrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 51-52.

73 Ebubekr-i Tahrani, s. 51-52.

74 Ebubekr-i Tahrani, s. 51-52.

75 Ebubekr-i Tahrani, s. 51-52.

76 Ebubekr-i Tahrani, s. 51-52

muharebede bulunulmuştur.⁷⁷ Hatta bu ikinci muharebede Miranşah, Gökçe Musa'nın bir kölesi tarafından öldürülmüştür. Gökçe Musa, Kara Yusuf'un 1410'da Celayir Sultan Ahmed'i Tebriz dolaylarında yendiği savaşa da katılmış Kara-Koyunlu Hükümdarının emirleri arasında İlyas Döğer adında bir Bey'de bulunmakta idi. İlyas Bey'de Gökçe Musa gibi Kara Yusuf'un Ebu Bekir ile yaptığı savaşlara katılmış ve Kara-Koyunlu hükümdarı tarafından Pir Ömer ile birlikte 1409'da Şeki hâkimi Seyyid Ahmed üzerine gönderilmiştir. İlyas Bey, Kara Yusuf'un daha sonraki seferlerine katılmıştır.⁷⁸ Kara Yusuf'un 1420 yılında Ucan yakınında ölümü üzerine Diyarbakır dolaylarına gitmiştir.

Urfa hâkimi Yağmur Bey, 807 yılında Suruç'a hâkim olmuş aynı yılda Bire'yi (Birecik) kuşatmış ve Memluk emirlerinden Sudun el-Celeb'in karısını tutsak alarak Suruç'a dönmüştür. Durumu öğrenen Halep Valisi Çekem, Bire'ye (Birecik) gelmiş Sudun ile birlikte Yağmur'u yenmişler ve onu takip etmişlerdir. Bu takip esnasında Sudun Döğer Bey'ine tutsak olmuştur. Kısa bir süre sonrada yağmur Bey Sudun'u serbest bırakmıştır. Hatta 813 (1410/11) yılında Sudun, Kara-Koyunlu Bey'i Yusuf Bey'e giderken Yağmur'a uğramıştır. Aslında Dimaşk Hocanın ölümü üzerine Akkoyunlu beyi Kara Yülük Urfa'yi zaptetmiş ve Yağmur Bey'e vermiş ise de bilinmeyen bir tarihte şehri yeğeni Nur Ali Bey'e teslim etti. Yağmur Bey, Kara-Koyunlu'lardan yardım alarak Urfa'yi teslim almak istemişse de Osman Bey tarafından bozguna uğratılmıştır. Yağmur Bey 817 (1414) yılında oğluyla birlikte yakalandığı vebadan ölmüştür.⁷⁹ Kara Yülük Osman Bey Kara-Koyunlulara ait Mardin'e saldırması üzerine Kara Yusuf'un oğlu İskender harekete geçmiş Şeyh-Kendi denilen Nusaybin ile Hatuniyye arasındaki mevkiye karşılaşmışlar. Döğer Bey'i Gökçe Musa, oğlu Mısır ile birlikte Akkoyunlu saflarında bulunuyorlardı. Çarpışmanın 21. gününde Gökçe Musa askerleriyle birlikte Akkoyunlu saflarını terk ederek Kara-Koyunluların saflarına geçti. Bu saf değişimi Kara Yülük'ün bozgununa sebep oldu.⁸⁰ Kara Yusuf'un oğlu İskender Bey kendisine hizmeti olan ve kayın babası olan Gökçe Musa'ya Musul'u vermiş 829 (1425) yılında

77 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 246.

78 Ebubekr-i Tahrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 69; Faruk Sümer, Kara-Koyunlular, s. 30; Döğerlere Dair, X, s. 148-149.

79 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 246.

80 Faruk Sümer, s. 246.

Gökçe Musa Musul ve adını bilmediğimiz bir kardeşiyle birlikte Caber'e hâkim olmuştur. Gökçe Musa 832 (1429) yılında damadı Kara-Koyunlu İskender Bey'in Şah-Ruh ile Selmas ovasında yaptığı savaşta yer aldı. Musul'a dönerken Kara-Koyunlu İsfahan'a mukavemet edemeyerek Musul şehri ona bırakmak zorunda kaldı. Bu hadiseden sonra Gökçe Musa, Memlûk Sultanı Baybars'ın yanına gelmiştir. O'da Döğer Bey'ine itibar etmiş atlar kumaşlar vermiş yiyecek ihtiyacını karşılamıştır.⁸¹ Bu dönemden sonra Gökçe Musa Caber hâkimi olarak hayatına devam etmiştir. Fakat Kara Yülük Osman Bey'in ölümü Akkoyunlu şehzadeler arasındaki mücadeleleri de fırsat bilen Döğerler Amid yöresine akınlarda bulunmuşlardır. Gökçe Musa Akkoyunlularla yapmış olduğu bu çarpışmalarda birçok kimse ölmüş, hatta Cihangir Mirza Bey Amid'ten çıkararak Döğerlerin üzerine yürümüş ve bu hatasından dolayı tutsak edilmiştir. Şehzade Cihangir Bey, 840 (1436) yılında Kahire'ye gönderilmiş fakat Mısır sultanı Barsay Akkoyunlu Şehzadesine şefkat göstermiş ve daha önce babası tarafından bağlılığının bir teminatı olarak gönderilmiş olan kardeşi Hüseyin Bey ile birlikte kalmalarına müsaade etmişlerdir. Barsbay Gökçe Musa'ya 1000 dinar göndermiştir, fakat bu paralar ulaşmadan Döğer Bey'i vefat etmiştir. Salim Bey'in 3. oğlu Hasan Bey'dir. Hasan Bey Kara Yülük Osman Bey'in kız kardeşinden dünyaya gelmişti. O ve oğlu Memluk hizmetinde bulunmuşlar Hasan Bey 836 (1432) yılında hil'at giyerek Buhara Valiliğine tayin edilmiştir. Kendisine Sultan tarafından 100 kaftan, 100 yay, 100 sadak ve 30 at verilmiştir. Hasan Bey, Demenhur'da oturarak dört yıl bu vazifede kalmış ve 1436 yılında azledilmiştir. Daha sonraları oğlu da burada vazife yapmıştır. 1449 yılında Hasan Bey Humus Valiliği, beş yıl sonra 1454 yılında da Aclun Valiliği yapmıştır. 1454-1464 yılları arasında ata yurdu Caber'e hâkim olmuştur. Caber'de vefat etmiştir.⁸² Kendisinden sonra Emirze adında bir oğlu tarih sahnesine çıkmıştır ki oda Memlûklüler hizmetinde bulunmuştur. Emirze 1485'te Kerek Valiliğine tayin edilmiştir.⁸³ Ayrıca burada Kitab-ı Diyarbekriyye'deki Hacılı oymağı ile Döğerler arasındaki bağlantıyı gösteren bilgiyi tetkik edelim. Buna göre, Akkoyunlu Kara Yülük Osman ile mücadele etmekte olan Erzincan valisi Pir Ömer'e Kara-Yusuf tarafından yardıma gönderilen emirler arasında Emir İlyas-ı

81 Faruk Sümer, s. 246.

82 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 247.

83 İbn-i Tağriberdi, en-Nucümü'z-Zahire, VII, s. 427; VII, s. 91-96

Hacılı da vardı.⁸⁴ Faruk Sümer, Hafız-i Ebru'nun bir yerde Emir İlyas'ı Döğer boyuna mensup olarak gösterdiğini belirtir.⁸⁵ Bundan yola çıkarak Hacılı oymağının Döğerlerin bir kolu olması ihtimal dâhilindedir. Haculu kabilesinin Kerkük-Erbil taraflarında yaşamakta olduğu gibi, Döğerlerin bir kolu da aynı bölgede yurt tuttıkları bilinmektedir.⁸⁶

Halep Türkmenleri arasında bulunan Döğer oymağı Kanuni Devrinin ilk yıllarında iki kısma ayrılmıştır. Halep Döğerleri ve Hama Döğerleri olmak üzeredir. Korkmaz ve Mahmut Kethüdaların idaresinde bulunan Halep Döğer oymağı 230 vergi evinden oluşmaktadır. Hama Döğeri ise iki kola ayrılmış olup bunlardan biri 163, diğeri de 36 vergi evidir. 16. Yüzyılın 2. yarısından itibaren diğer Türkmen Oymakları gibi Döğerlerinde nüfuslarının arttığı görülmektedir.⁸⁷ Bu Döğerler 17. Yüzyılın sonlarında Hama-Humus taraflarına iskân edilmek istenen oymaklar arasında bulunmaktadır.⁸⁸ Bu iskân teşebbüsleri başarılı bir şekilde sonuçlanmamıştır. Bu sebeple Döğerler bir müddet daha eski yaşantılarına devam etmişlerdir. Daha sonraları tam olarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Dimaşk çevresinde yaşayan Türkmen toplulukları arasında Döğerler de mevcut idi. Bu Guruplar arasındaki Döğerlerin varlığı Kanuni devrinde 50 vergi nüfusuna sahipti. Bu da bu oymağın küçük olduğunu gösterir.⁸⁹

Boz Ulus arasındaki bu Döğer varlığı Kanuni devrinde 195 vergi nüfusuna sahipti. Boz Ulus arasındaki Döğerler Akkoyunluların yükselişi devirlerinde Döğerlerden bir bölümü Akkoyunlu faaliyetine katılmış olduğunun göstergesidir. Kerkük yöresinde yaşayan Döğer oymağı nüfusu 45 evden fazla değildir. Bunlarda Kara-Koyunlular zamanında bu Bölgede yaşayan Döğerlerin kalıntısı olarak kabul edilebilir. 16. Yüzyılda Sis (şimdiki Kozan) sancağında yerleşmiş olan Savcı-Hacılı obaları arasında Döğerlü adlı bir topluluk bulunmakta idi. Bunlar 64 vergi nüfusuna sahip idiler. Şah Abbasın Kitabıbaşısı Afşar Sadıki bu boya mensup Piri Bey adında bir

84 Ebubekr-i Tahrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, I, s. 69.

85 Faruk Sümer, Kara Koyunlular, Ankara 1992, s. 30.

86 Faruk Sümer, Döğerler'e Dair, Türkiyat Mecmuası, X, s. 148-149;Kara Koyunlular, s. 30.

87 Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1997.

88 Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi.

89 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 250-251; ...Döğerlere Dair, s. 152-157.

kişiden bahsetmekte ve onun Türkmen olduğu söylenmektedir. Bu kişinin Şair, Musiki hakkında bilgili ve birçok çalışmasının olduğunu belirtmektedir. Bu açıklamalardan İran'daki Türkmen boyları arasında pek o kadar mühim olmayan Döğerlerden bir zümrenin yaşamış olduğuna inanılabilir. Ruha, 16. Yüzyılda bu bölgede yaşayan büyük oymaklardan biriside Döğerlü adını taşımaktadır. Bu büyük oymak kürt olarak vasıflandırılmaktadır. Ancak bu oymağı meydana getirilenler arasında Bayram, Gündoğmuş, Budak, Yağmur, Kaya, Tanrı-verdi, Durmuş, Dünder, Satılmış ve hatta Kaskın gibi Türkçe isimler taşıyan kişiler görülmektedir. Bu isimler bunların aslen Türk olduklarının ihtimalini ortaya koymaktadır.⁹⁰

Döğerli oymağı bugün mahalli telaffuz olarak Dügeri olarak kullanılmaktadır. Urfa'nın Kuzey doğusunda yaşamaktadırlar. Oturdukları yerlerde kendi adlarıyla anılmaktadır. 1747 yılında buradaki Dügerliler Milli adında büyük bir yağmacı oymağının hücumuna uğramıştır. Halep Valisi Ragıp Paşa'nın vaktinde yaptığı müdahaleyle onların büyük bir kayba uğramasını engellemiştir. Urfa bölgesindeki Döğerler köken olarak Salim Bey ailesine mensupturlar. Divan-ı Humayun mühümme defterlerindeki kayıtlardan Halep Türkmenleri arasındaki Döğerler Beydili boyunatabi olarak yaşamışlar. Bu gün Gaziantep'teki Yağdöğer Köyünün 19. Yüzyılda Beydillilerle beraber kuzeye doğru çekilen bir Döğer oymağı tarafından kurulmuş olması aynı şekilde Urfa'nın Akziyaret Beldesine bağlı Döğer köyü de bu dönemde kurulma⁹¹ ihtimalini güçlendirmektedir. Slayt olarak bakıyelerini sunmaya çalıştığımız Koçviran köyünün sakinleri Döğer oymağına mensupturlar. Bugün köy kuzeyden hayvancılıkla uğraş verenlerce kışlak olarak kullanılmaktadır. Köy aynı şekilde batı-doğu yol güzergâhında yer almaktadır. Şanlıurfa Belediyesinde köy sınırları içinde yapılması düşünülen hayvan pazarının inşaat çalışmaları sırasında kervansaray kalıntılarına rastlanılmıştır.

Sonuç olarak Anadolu'nun Türkleşmesinde Urfa'nın girişi kapısı olduğunu görmekteyiz. Farklı zaman diliminde bölgeye gelen Türk gruplarının bir kısmı bölgede kalmış, önemli bir kısmı da Anadolu'nun içlerine doğru kaymıştır. Bölgede halen Türk aşiretlerinden Beydilli, Karakeçililer ve Döğerler kentin demografik yapısında önemli bir konumdadır. Bu Türk aşiretinin çocuklarına vermiş oldukları Bayram, Gündoğmuş, Budak, Yağmur, Kaya, Tanrı-verdi, Durmuş, Dünder,

90 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 250-251; ...Döğerlere Dair, s. 152-157.

91 İzzi, İzzi Tarihi, İstanbul 1299, s. 271; Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 251.

Satılmış ve Kaskın gibi isimler, bu aşirete mensup olan kitlenin Türk töresi ile olan bağlantısını göstermesi açısından ilgi çekicidir.

E. AK-KOYUNLU DÖNEMİNDE URFA

Oğuzların Bayındır boyuna mensup olduklarından kendilerine Türk kaynaklarında Bayındır Han oğlanları, İran kaynaklarında Bayındırıyye adlanırlar⁹². Kaynaklarda ilk olarak Ak-Koyunlulardan 1340 yılında Tur Ali Bey idaresinde Trabzon-Rum Devleti'ne karşı gerçekleştirdikleri akın ile söz edilmeye başlanılmıştır⁹³. Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu uluslarını oluşturan Türkmen kabileleri 11. yüzyılda batı Asya ya Oğuzlar ile gelmişlerdi. Kaynaklar bu birliğin nasıl oluştuğu ile ilgili doğrudan bilgi vermezler, ancak bu birliğin Anadolu Selçuklu hânedanının çökmesinden sonra 14. yüzyılda oluşmuş olduğu tahmin edilmektedir⁹⁴.

Doğu Anadolu bölgesi İlhanlı hükümdarı Hülagû'den itibaren iki askerî bölgeye ayrılmıştı. Bunlardan biri merkezi Musul olan ve Musul, Mardin, Diyarbakır yörelerini içine alan Diyarbakır eyaleti; diğeri ise merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti idi. Diyarbakır eyaletindeki Moğol askerî tümeninin çoğunluğunu Uyrat oymağı mensupları teşkil ediyordu. 1335 yılında İlhanlı devleti sona erdiğinde Moğol asıllı Sutaylılar, Diyarbakır eyaleti ile Ahlat bölgesine hâkim idiler. Fakat çok geçmeden Sutaylılar arasında mücadele başlamıştı. Bu mücadelede Türkmen oymaklarından Kara-Koyunluları teşkil edenlerin Emîr Sutay'ın oğlu Hacı Tugay; Ak-Koyunluların ise Hacı Tugay'ın yeğeni İbrahim Şah tarafını tuttukları söylenebilir. Çünkü çok az sonra Kara-Koyunluları Hacı Tugay'ın hâkim olduğu Musul ve Van gölü yöresinde; Ak-Koyunluları da İbrahim Şah'a ait olan Diyarbakır yöresinde görmekteyiz. 1335 yılında İlhanlı hükümdarı Ebû Said erkek evlât bırakmadan ölünce, Moğollar arasındaki mücadelelerde yer alan Kara ve Ak-Koyunlu Türkmenleri, Moğolların Diyarbakır eyaleti ve Doğu Anadolu'dan çekilmeleri üzerine buralara hâkim olmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Kara-Koyunlular Musul ve Van gölü yöresini, Ak-Koyunlular da Diyarbakır yöresini

92 Faruk Sümer, "Akkoyunlular". T.D.V., c.II. İstanbul 1989, s.270.

93 İlhan Erdem- Kazım Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, Ankara 2007, s. 61.

94 H. R. Rooemer, "Dynasties", s. 152.

nüfuzları altına almayı başardılar⁹⁵.

1. Ak-Koyunlular'ın Urfa'ya Hâkim Olması

XIV. asırda Anadolu'nun doğusunda, Fırat ile Dicle'nin muhtelif kollarının suladığı sahalarda kışlak ve yaylak yaparak dolaşan, bu asırda Anadolu'nun doğu kısmının geçirdiği büyük anarşi içinde bir çok ihtilallere, muharebelere karışan ve öteye beriye akın yapan Ak-Koyunluların⁹⁶, Urfa'ya hâkim olması ancak Timur'un Suriye seferinden sonra gerçekleşmiştir. 1400 yılı civarında Urfa ve çevresinin Timur'un hakimiyeti'ne girmesi ve ardından Timur'un doğuya dönmesinden sonra, 1403–1404 yıllarında Döğerlerin reisi Dımaşk Hoca bölgeye hakim olmuştu. Dımaşk Hoca'nın 1404 yılında Nuayr b. Hayyar tarafından öldürülmesi üzerine bölge yeniden Memlûklara bağlandı⁹⁷.

Karayülük Osman Bey, Ak-Koyunluların başına geçtiği zaman elinde Amid-Bayburt arasındaki bölge vardı. Karayülük Osman Bey daha sonra, topraklarına Urfa (1406) Erzincan, Çemişgezek, Harput, Erzurum gibi önemli yerleri kattı⁹⁸. Karayülük Osman Bey buraları aldıktan sonra, Şarki Karahisar ve Kemah'ı oğlu Yakub Bey'e, Tercan'ı biraderzadesi Musa Bey'e Bayburd'u diğer biraderzadesi Kutlu Bey'e ve Urfa'yı da kardeşinin oğlu Tur Ali Bey'e iktâ olarak verdi⁹⁹. Karayülük Osman Bey, Timur tarafından kendisine verilmiş olan Malatya'ya hâkim olamamış ve Mısırlıların burayı tekrar almalarına ses çıkarmamış ise de şarki Anadolu'da birçok memleket alarak hükümetinin hududunu Trabzon imparatorluğu arazisinden Urfa'nın güneyine kadar genişletmiştir¹⁰⁰.

2. Urfa'nın Tur Ali Beyden Alınması

Kara Yülük Osman Bey'in oğulları Habil Bey, Muhammed Bey, Murat ve Mahmut Beylerin Besni, Göksu ve Adıyaman'ı

95 İsmail Aka, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti", Türk Kültürü, Sayı 325, Mayıs 1990, s. 396–395; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti, s.41–42.

96 M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", İ.A., c.I, İstanbul, s.251.

97 Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s.29.

98 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, c.II, Ankara 1990, s.408.

99 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1988, s.270.

100 M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", İ.A., c.I, s.258.

yağmalamaları üzerine Ali Bey onların üzerine yürüyerek yağmalanmış olan malları onlardan alarak sahiplerine geri vermiştir. Kara Yülük Osman Bey'in oğulları da bu duruma babalarına şikâyet ettiler. Bunun üzerine Osman Bey Ali Bey'e azarlayıcı bir mektup gönderdi. Ali Bey bu duruma karşılık olarak "Mademki Urfa, Şam vilayetine bağlıdır ve oranın eyaleti de bana verilmiştir. Eğer Mısır ve Şam ordusu taarruz edip ben de karşılık vererek ve savaşarak ayaklanırsam benim başım ölülerin salanundan olacaktır. Eğer kaçarsam namusum gitsin". Ali Bey'in bu cevabına karşılık olarak Osman Bey, ona tekrar şöyle bir haber gönderdi: "Senin için, gönüllerde Şamlıların korkusu ve ürpertisi oluşmuş, eğer Urfa'yı terk edersen ben onu koruyabilirim". Bunun üzerine Ali Bey Urfa'dan çıkıp gitti. Osman Bey de Urfa'yı Habil Bey'in yönetimine verdi¹⁰¹. Ali Bey, Urfa'dan ayrılıp babasının hizmetine girince babası onu Yakup Bey'le ve diğer kardeşleriyle eş tutması sonucunda aralarında kuvvetli bir birlik meydana geldi¹⁰².

Bütün bu hadiseler meydana gelirken Akraha ve ananevi düşman Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında Mardin ile Hısn Keyfa arasında Savur civarında şiddetli bir savaş oldu ve iki taraf da çok insan kaybına uğradı. Kara Yusuf, Kara Osman'a haber gönderip: "Her ikimiz de Türkmeniz. Bundan sonra birbirimiz ile uğraşmayalım. Ben Çağataylar ile sen de Anadolu tarafından meşgul ol" dedi. Aralarında sulh olunca Kara Osman, tekrar Mardin'i kuşattı ve Artuklular üzerinde azalan baskı tekrar başladı. Sultan İsa, bu sırada Haleb'de istiklalini ilan eden ve oradan doğuya doğru ilerleyip Birecik'i alan Türkmen beyi Çeküm'den yardım istedi. Çeküm'e bağlı Bayat ve İnallu boyları kendisinden kaçıp Kara Osman'a sığınmıştı. Çeküm bunları istedi ise de Kara Osman bu talebi ret ettikten sonra itaatini ve Haleb'e dönmesini bildirdi. Bu durumdan faydalanan Çeküm Sultanın veziri ve askerlerini bulup anlaştılar ve Amid'de bulunan Kara Osman üzerine yürüdüler. Kara Osman kuvvetlerini bu şehrin güneyinde Akma-Taş mevkiinde Karacadağ'a¹⁰³ yaslayarak muharebeyi kabul etti. Burada vukubulan şiddetli bir savaşta Kara Osman'ın oğlu İbrahim Çeküm tarafından öldürüldü. Bunun üzerine

101 Tihrani, c. I, s. 100.

102 Tihrani, c. I, s.101.

103 Şanlıurfanın en önemli dağı olup, doğuda Urfa-Diyarbakır sınırı üzerindedir. Bu dağın Mirinmir Tepesi 1919 metre olup, ilin en yüksek noktasıdır. Bkz. Yurdumuz Ansiklopedisi, c.II, İstanbul 1984, s. 802.

Kara Yülük Osman Bey, Ak-Koyunluları alarak Amid'e çekildi ve şehrin kapılarını kapatarak etraftaki bağları su altında bıraktı. Sultan İsa ve Çeküm'ün askerleri bataklıklara saplanıp hareket edemez bir hale gelince Kara Osman Bey hücumu geçerek Çeküm'ü öldürdü. Bunu gören Artuklularda çekilmeye başladılar. Ancak Ak-Koyunlular saldırılarını devam ettirerek 1407 yılında Artuklulardan birçok insan ve Sultan İsayı öldürdüler¹⁰⁴.

1417 yılında Kara Yülük Osman Bey'in üzerine yürüyen Kara Yusuf, Ak-Koyunlu Beyini bozguna uğrattığı gibi akıncıları da Malatya'ya kadar bütün yöreyi yağmaladı. Bu durum üzerine iki tarafa arasında Savur kalesinin Kara-Koyunlular'a bırakılması şartıyla barış yapılmış ise de bu anlaşma fazla uzun ömürlü olmamıştır. Nitekim Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, Memlûk Sultanı ve Şahruh'un teşvikleri ile Mardin'i kuşatmış ve çevresini de görülmemiş bir biçimde yağmalamıştı. Bunu haber alan Kara Yusuf süratle gelerek Osman Bey'i iki defa mağlubiyete uğratmış ve Haleb'e kaçırmıştır (1418). Kara Yusuf bu sefer esnasında Memlûklara ait Ayıntab ve Bire (Birecik) gibi şehirler ile bunların çevresini günlerce yağmalamış ve böylece Memlûk sultanına bir gözdağı vermek istemiştir¹⁰⁵.

Kara Yusuf bu seferinde Ayıntab'ın çarşısı ve pazarlarını yaktıktan, şehri yağma ettikten ve halktan da yüzbin dirhem, kırk at aldıktan sonra buradan Birecik tarafına gitmiştir. Birecik'i iki gün kuşatmadan sonra zapteden Kara Yusuf, gösterilen şiddetli müdafaa sebebiyle şehri ve dolaylarını ordusuna yağmalattıktan sonra Şevval'in 19'unda (Kasım) ülkesine doğru yola çıkmıştır. Kara-Koyunlu Beyi'nin yurduna dönmekte olduğu haberi Kahire'ye gelince Sultan bundan memnun olmuş ve hazırladığı seferden vazgeçmiştir. Kara Yusuf un gerek Ayıntab ve gerek Birecik yörelerinde yaptığı yağma ve yıkma hareketlerinin sebebi Kara Yülük'ün Haleb'e sığınmasına müsaade edilmesidir. Yine Memlûk müverrihlerine göre, Kara Yülük Osman Bey, Mardin civarında, şehri yakmak, kan dökmek, kadınları, oğlanları, kızları sattırmak gibi kötü işlerde bulunmuştur. Hatta küçük kız çocukları ikişer dirheme satılmıştı. Bunları yapmış bir insana kolayca sığınma müsaadesi verilmesi, onun Memlûkler tarafından Kara Yusuf a karşı himaye edildiğini gösteriyordu ki, Kara Yusuf u kızdıran Ayıntab ve Birecik'in yağmalanmasına sebep olan

104 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 198-199.

105 M. Çetin Varlık, "Akkoyunlular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, .VIII, Konya 1994, s.417.

hakiki amil de bu olmalı. Kara-Koyunlu Beyi ülkesine dönerken Şeyhe yazdığı mektupta yağmalanan kendi ihtiyatı dışında olduğunu söyledikten sonra, Kara Yülük'e Osman Bey'e sığınma müsaadesi verdiğiinden dolayı onu yeniden kınamış ve Ak-Koyunlu Beyi'ni tutmasının neticelerinden sakınmasını da tavsiye etmiştir¹⁰⁶.

3. Memlûklerin Urfayı Yağmalamaları

Urfa hâkimi Habil Bey, kardeşlerinin ittifakıyla aldığı Harput'a kendi yardımcısını tayin edip göndermişti. O da Harput'u bir talan haline getirmiş ve birçok kişiyi de esir almıştı. Mısır ordusu Harput'un durumundan ve Habil Bey'in talanından haberdar olmasından sonra, o vilayetin halkı şikâyete gidince emirler kendi aralarında yaptıkları görüşme sonucunda, Harput'ta ümitsizlik belirdiğinden ve Habil Beyinde, fitne ve fesat çıkarmasından dolayı Halep'ten Urfa'ya gidilmesi yönünde karara vardılar¹⁰⁷. Daha sonra emirler Memlûk ordusu ile Tanrıvermiş'in tavsiyesi neticesinde Urfa'ya yönelmeye karar verdiler¹⁰⁸.

Bu karar doğrultusunda Memlûk sultanı Baybars 1429 yılında Haleb Naibi Tanrıvermiş kumandasındaki bir orduyu Urfa'ya gönderdi¹⁰⁹. Bu ordu Halep'ten harekete geçerek Fırat kenarındaki Birecik'te halat köprüler kurup sudan geçtiler ve Birecik'le Urfa arasında yer alan eski bir belde olan Suruç ovasına indiler. Bu arada Araplardan bir gurubu da Şebbük yolundan Urfa'ya gönderdiler. Kendileri Zebil yolundan gittiler. Araplar; emirler ve askerlerden bir gün önce Urfa kalesine geldiler. Bu sırada Urfa da bulunan Habil Bey şehri savunmak için gerekli önlemleri almadığı gibi bazı değersiz kişileri kalede güvenilir ve kendine emir bildiğinden kaleyi de azıksız bıraktı; gafilce zevk ve sefa sürdü. O dereceye kadar ki; Memlûk ordusu Urfa'ya dört fersah kadar ulaşmıştı ve onun bundan haberi yoktu. Daha sonra o Araplarla savaştı, onların başkumandanını esir aldı ve o topluluğu hezimete uğrattı. Emirlerin bundan haberi olunca, hareket edip Urfa'nın bu dört fersah mesafesine geldiler. Bu esnada Mısır ordusunun Urfa'ya doğru yönelmesi onun için kesinleşmişti. Güvenli hizmetçilerini kalenin içinde topladı ve kendisi dışarı çıktı.

106 Faruk Sümer, Kara-Koyunlular, Ankara 1984, s.100-101.

107 Tihrani, I, s. 104.

108 Tihrani, I, s. 105.

109 Şevket Beysanoğlu, c. I, s. 406.

Kalede bulunan rahnelere¹¹⁰ yaslandı ve düşmanları kovmakla meşgul oldu. Mısır ordusu bu muharebede galip geldi ve Habil Bey'i yendiler¹¹¹. Bu durum karşısında Habil Bey, Urfa kalesine girdi ve Urfa şehri muhasara edildi. Osman Bey'in bu durumdan haberi olunca Erzincan'ın yamaçlarında yer alan Vurumsaray yaylasından emirler ve ordularla birlikte Memlûklere karşı harekete geçti¹¹². Kara Yülük Osman Bey aynı zamanda Timur zamanından beri her vesile ile bağlılıklarını gösterdiği Timurlulardan Şahruh'a bu durumu bildirerek ondan yardım istedi¹¹³.

Osman Bey'in bu hareketi esnasında ona Amid ordusu da bağlanmıştı ve daha sonra Nur Ali Bey'in ittifakıyla o Nehçuman dolaylarına gelmiştir. Mısır ordusu Osman Bey'in geldiğinden haberdar olunca muhasarayı şiddetlendirerek kalenin altında bulunan eski Urfa selevkini alıp kestiler. Urfa halkı acizlik ve çaresizlik içerisinde açlık tehlikesine düştü. Daha sonra Habil Bey, Mısır emirleri ile anlaşma yolları aramaya başladı. Görüşmeler neticesinde iki taraf barış yapmakta anlaştı. Fakat Memlûk emirlerinin niyeti Habil Beyi bu şekilde Urfa kalesinden çıkarıp yakalamak amacı taşımaktaydı. Habil Bey bu şekilde Memlûk emirlerinin sözlerine güvenerek kaleden dışarı çıktı. Bu fırsatı kollayan Memlûklerde onu tutuklayıp hizmetçileri ve askerlerini de katlettiler. Ardından da Urfada birçok yağmalama ve bozgunculuk yaptılar. Daha sonra da Habil Bey'i bağlayıp Mısır'a götürdüler. Bu haber Kara Yülük Osman Bey'in kulağına gelince, Nur Ali Bey'i kendi hizmetçilerinden 40 kişiyle beraber Urfa'ya gönderdi. Nur Ali Bey de buyruk üzere Urfa'ya girerek yaralıların tedavi edilmesini emretti¹¹⁴. Böylece 1429 tarihinde Memlûk ordusunun Tanrıvermiş kumandasında gerçekleştirdiği bu yağma hareketinde Urfa büyük bir tahribata uğradığı gibi Habil Bey de Kahire'ye götürülmüştür¹¹⁵.

Memlûklerin Urfa'yı yakıp yıkması ve Urfa hâkimi oğlu Habil Bey'i de esir etmeleri üzerine Kara Yülük Osman Bey, Timur'un oğlu

110 Rahne: Farsça gedik, yank, yırtık demektir. Bk. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul 1993, s.5.

111 Tihrani, I, s.105.

112 Tihrani, I, s.106.

113 İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1991, s.67.

114 Tihrani, I, s. 106; Hoca Sadettin Efendi, Tacü't Tevarih, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, II, Ankara 1992, s. 174.

115 E. Honigman-N. Göyünc, "Urfa", İA., c.XIII, İstanbul 1986, s.55.

Şahruh Mirza'nın yanına varıp onu Irak'ı Acem'e getirdi. Bunun üzerine Azerbaycan hâkimi İskender Mirza kaçarak Osmanlılara sığındı¹¹⁶. Urfa hâkimi Habil Bey de bu muharebeden sonra götürüldüğü Kahire'de mevkufen vefat etti¹¹⁷.

Memlûkler tarafından korkunç bir yağmaya maruz kalan Urfa'ya bu tarihten sonra Memlûk emiri Aynal el-Ecrud, Emir Mie Takdimet Elf bi-Diyar el Mısıriyye rütbesi ile naib tayin edildi. Aynal el-Ecrud 839/1436 tarihine kadar kaldığı Urfa naibliğinde Karayülük Osman Bey'in ve oğullarının bu şehre gelmelerini önlemek üzere tedbirler alarak Ak-Koyunlu Türkmenleri ile çetin mücadelelerde bulunmuştur¹¹⁸.

4. Kara Yülük Osman Bey'in Öldürülmesi

1420 yılında Kara Yusuf'un vefatı, Kara Yülük Osman Bey'e rahat bir nefes aldırılmıştır. Nitekim 1422'de Osman Bey, Erzincan'ı Ak-Koyunlu topraklarına ilhak etmiştir. 1408'de son Artuklu meliki Salih Ahmed'in Kara-Koyunlu beyi Kara Yusu'u terk etmiş olduğu Mardin'i uzun mücadelelerden sonra 1432 yılında Ak-Koyunlu devletine katan Kara Yülük Osman Bey, bu arada Çoruh havzasını kâmilan zaptederek hükümetinin hududunu Trabzon imparatorluğu arazisinden Urfa'nın güneyine kadar genişletmiştir. Kara Yülük Osman Bey'in Kara-Koyunlu Yusuf Bey'den sonra en amansız düşmanı olarak bu defa onun oğlu İskender Mirza karşısına çıkmıştır. Korkunç bir muharip olan İskender Mirza ile birçok defa harbeden Osman Bey, bunların ekserisini de bozguna uğratmıştır. 1435 yılında Şirvan Şah'ın yardım talebi üzerine Azerbaycan'a gelen Şahruh'la başa çıkamayacağını anlayan İskender, Tebriz'den ayrılarak Erzurum'a doğru kaçtı. Onun bu istikamete gideceğini anlayan Şahruh, Kara Yülük Osman Bey'e haber iletip İskender'in önünü kesmesini istedi. Bunun üzerine Kara Yülük Osm Bey ordusu ile gelerek Erzurum'un kuzeybatı kesiminde İskender'i sıkıştırdı. Ancak yaptığı muharebede oğullarından ikisi ve torunlarından bazıları ile beraber kendisi de maktul düştü (1435)¹¹⁹.

116 Hoca Sadettin Efendi, II, s. 174.

117 M. Halil Yımaç, "Akkoyunlular", İA., I, s.258.

118 M.C. Şahabeddin Tekindağ, Fatih ile Çağdaş Bir Memlûklu Sultanı Aynal el-Ecrud, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, Sayı: 23, İstanbul 1969, s.37.

119 Faruk Sümer, Kara-Koyunlular, s.140; Çetin Varlık, "Akkoyunlular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VIII, s.417

Vefatı esnasında yaşı sekseni geçmiş olan Kara Yülük Osman Bey, döneminin en dikkate şayan Türkmen liderlerinden biri olup cesur, atılgan ve yılmak bilmeyen bir şahsiyete sahip idi. Ak-Koyunlular adına ilk kez Erzincan'dan Urfa'ya kadar olan yerler arasında beylik kurup Memlûklerin Şam beyliğinin elinden Afşar, Bayat ve İnallu Türkmen beylerini de alıp bunları Suriye'den getirerek kendi ordusuna katmıştır. Böylece Erzincan, Harput, Kemah, Çemişgezek, Mardin, Erzurum, Bayburt, Çoruh havzasını elde ederek buraların Türkleşmesinde büyük yararlıklar oluşturmuştur.

5. Kara Yülük Osman Bey'in Oğlu Ali Bey Dönemi

Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ali Bey, amaca oğullarının ve kardeşlerinin muhalefeti ile karşılaştı. Palu'yu idare eden amcasının oğlu Kılıçarslan Kara-Koyunlu İskender'in yardımıyla beyliğin başına geçmek istediye de başarı gösteremedi. Buna karşılık Mardin hâkimi olan kardeşi Hamza Bey, Amid'i ele geçirince bir çok Ak-Koyunlu Şehzadesi tarafından "Ulu Bey" olarak tanındı. Ali Bey ise Kemah, Erzincan-Karahisar hakimi olan ağabeyi Yakub'un yanına gitti. Oğulları Hüseyin, Cihangir ve Uzun Hasan Beyler de orada babalarına katıldılar. Fakat Hamza Bey'e karşı bir şey yapılmadığı için Ali Bey, Osmanlı Hükümdarı II. Murad'a sığınmak zorunda kaldı. II. Murad, ona İskilip'i dirlik olarak verdi ise de orada fazla kalmayarak Erzincan tarafında bulunan oğullarının yanına gitti. Bu arada Mısır'a giderek Baybars ile görüşen Cihangir Mirza, bir Memlûk ordusu ile Erzincan'a geldi. Bu Memlûk ordusu Erzincan'ı aldıktan sonra, Alıncak kalesinde kardeşi Cihanşah tarafından kuşatılmış olan Kara-Koyunlu İskender'i kurtarmak için doğuya gidecekti. Fakat Baybars'ın ölümü üzerine oradan geri döndü¹²⁰.

6. Memlûk Sultanı Melik ez-Zahir Çakmak'ın Urfayı Cihangir'e İktâ Etmesi

Ak-Koyunlu hükümdarı olma kararında olan Cihângir Mirza bu kararını gerçekleştirmek için kardeşi Uzun Hasan'ı yanına çağırıldı. Bu emir üzerine harekete geçen Uzun Hasan Bey Haleb'te ağabeyi Cihângir Mirza ile buluştu. Cihângir Mirza amcası Hamza Bey'e karşı

120 Faruk Sümer, "Ak-Koyunlular", DİA, c.II, s. 272.

mücadele edebilmek için de dış yardıma ihtiyaç duymaktaydı. Bu sebeple kardeşi Uzun Hasan Bey ile birlikte ihtiyaç duyduğu yardımı almak için Mısır'a doğru yola çıktı. Mısır'a vardıkları zaman Memlûk hükümdarı onlara üç bin eşrefi bağışladı. Onlara hil'atler ve altın kılıçlı kemer vererek güç ve kudretlerini artırdı. Ancak Memlûk sultanı daha önceki seferleri göz önüne alarak bu sefer Diyarbekir üzerine sonuçsuz bir sefer yapmaya niyeti olmadığından Cihângir Mirzaya amcası Hamza Bey'e karşı mücadelesini kendisinin yürütmesini bildirdi. Bunun yanında Urfayı Cihângir Mirzaya bağışladı. Daha sonra da onu Hamza Bey'in üzerine gönderdi. Bu durumu öğrenen Hamza Beyde Cihângir Mirzaya karşı savaş hazırlıklarına başladı¹²¹.

Cihângir Mirza Memlûk sultanının desteği ile Urfa'ya gelince, Hamza Bey ordu hazırlama işini hızlandırarak Urfa üzerine yürüdü. Urfa önlerine gelen Hamza Bey şehri kuşatma altına aldı. O, ard arda bu şehre saldırdıysa da bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine geri döndü. Ardından da bir yıl sonra sefere çıkmak niyetiyle ordu hazırlayarak ve silah gereç temin etmek amacıyla çalışmalarına başladı. Cihângir Mirza'da Urfa vilâyetini elinde tutmak için ordu düzenlemek savaş araç ve gereçlerini hazırlamak için çabalayarak güç kazandı. Fakat Ak-Koyunlulardan birçok kişi Hamza Bey den ayrılarak Cihângir Mirzanın yanına gittiği için Hamza Bey yeniden Urfaya saldırma gücünü kendin de bulamadı. Hamza Bey bu niyetini gerçekleştiremeyince de Birecik kalesini kuşatmak için harekete geçti. Bu sırada Birecik, Cihângir Mirzaya bağlı olan Fahreddin adında biri tarafından yönetilmekteydi. Cihângir Mirza bunu öğrenince oraya kardeşi Uzun Hasan Bey'i gönderdi. Bu emir üzerine harekete geçen Uzun Hasan Bey Birecik havalisinde Hamza Bey'e bağlı olan bir topluluğu büyük bir bozguna uğratarak onların mallarını yağmaladı. O sırada Cihângir Mirza'nın nökerlerinden bir topluluğun kaçıp Hamza Bey'e katıldıklarını, Sultan Hamza'nın da onlardan aldığı destek ile Urfa'ya saldıracağını haber alınca Cihângir Mirzaya yardım etmek amacıyla Urfa'ya doğru harekete geçti¹²². Çok geçmeden de Hamza Bey'in adamlarını yenilgiye uğratarak Cihângir Mirzanın yanına vardı. O esnada Hamza Bey Urfa kalesini kuşatmaya geldi. Ancak Sultan Hamza'nın bu kuşatmasına başarı ile karşı koyan Uzun Hasan Bey, onun geri çekilmesini sağladı. Urfa önlerinden ayrılan Hamza Bey Mardin'e gitti. Hamza Bey oradan

121 Tihranî, s. 154; Terc. s. 102.

122 Tihranî, s. 155–156; Terc. s. 102–103; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 75.

da Erzincan üzerine giderek orayı Yakub Beyden almak için kuşattı. Şehir ahalisinden bazı kişilerin Yakub Bey'e ihanet etmesi üzerine Erzincan kısa sürede Hamza Bey'in eline geçti. Bunun üzerine Cihângir Mirza Urfadan ordu sevketti. Gönderilen bu ordu Mardin'e gelerek burayı yağmaladı¹²³. Daha sonrada Cihângir Mirza, kardeşi Uzun Hasan Bey ile birlikte Mardin'e saldırarak Hamza Bey'in bir çok adamını öldürdüler. Bunun sonucunda Mardin vilâyeti yağmaya maruz bırakıldı. Bu yağma sonucu Cihângir Mirza ile Hasan Bey Birecik kalesini mallarla doldurdular ve ardından da Urfa kalesine geri döndüler¹²⁴.

Bu dönüşten yaklaşık olarak bir ay sonra Cihângir Mirza bir ordu hazırlayıp Erganiyi yağmaladı. Buradan Urfaya dönülünce Yakub Bey'in isteği doğrultusunda Hamza Bey'in Kemahtan çıkarılması için Uzun Hasan Bey harekete geçti. O Kemah üzerine gittikten bir ay sonra Urfa'ya döndü¹²⁵. Ancak birkaç ay sonra Hamza Bey Kemah ve Karahisar üzerine gitti. Bunun üzerine Yakub Bey Cihângir Mirzaya haber göndererek ona kısa sürede Kemah'a gelmesi gerektiğini çünkü kaleyi ona teslim edeceğini bildirdi. Bu istek üzerine Cihângir Mirza, Uzun Hasan Bey'i Caber'den çağırarak onu Urfa hâkimi yaptıktan sonra, Kemah üzerine yürüdü. Ancak o sırada Ali Bey'in Haleb'in kasabalarından biri olan Şayzar'da vefat ettiği haberi geldi. Bunu öğrenen Hamza Bey birini Yakub Bey'e göndererek kaleyi Cihângir Mirzaya vermemesini çünkü kendisinden ona karşı hiçbir zararın gelmeyeceğini bildirdi. Bu durum karşısında Cihângir Mirza tekrar Urfaya döndü. O sırada Sultan Hamza Ezincan da hastalanarak öldü¹²⁶.

Hamza Bey'in 1444 yılında vefat etmesi üzerine, Cihangir Mirza hızlı hareket ederek Amid'i ele geçirmiştir. Şeyh Hasan Bunu öğrenince geri dönmüştür. Uzun Hasan Bey, Caber kalesinden Amid'e geldiği zaman Divan emiri ve Sultan Hamzanın düvenilirmeliki Ali Memaş da geri dönmüştür. Bunlar Sultan Hamzanın vefatından sonra, onun emirlerinin korkusundan dolayı Birecik kalesine sığınmak zorunda kalmışlardı. Uzun Hasan Bey Amid'e geldikten sonra Ali Memaş'ı davet etmiş, oda bu davete uymuştur¹²⁷.

123 Tihranî, s. 157–158; Terc. s.103–104; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 75.

124 Tihranî, s. 160; Terc. s.105.

125 İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 75–76.

126 Tihranî, s. 168; Terc., s. 109; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 76.

127 Tihrani, c.I, s. 169.

Urfadan gelerek Hamza Bey'in nüfuzunda olan bölgelere hükmetmeye başlayan Cihangir Mirza'nın bütün saltanatı, başta Kara-Koyunlu Cihanşah olmak üzere amcaları Mahmut, Şeyh Hasan, Kasım Beyler ve diğer amcaoğulları ile mücadele içerisinde geçmiştir¹²⁸. Cihangir Mirza, Hamza Beyden sonra Ak-Koyunluların başına geçince, Uzun Hasan da Caber'den ağabeyinin yanına gelmiştir. Cihangir Mirza, ata yurtları olan Erganinin idaresini Uzun Hasan Bey'e vermiştir¹²⁹.

7. Ali Memaş'ın Birecik'i Zaptı

Bu arada Sultan Hamza zamanında yetişmiş olan Ali Memaş Ak-Koyunlu emîrleri ile iyi geçinemediği için, Cihângir Mirza'nın yanından ayrılarak Birecik'e gitti. Kardeşi İbrahim ile birleşerek birlikte orayı yönetmeye başladılar. Ancak kaleyi elinden aldıkları Fahreddin, Cihângir Mirza adına, Ali Memaş'ı Birecik kalesinde kuşattı. Bunun üzerine Ali Memaş Bağdad'ta bulunan Mahmud b. Osman Bey'e haber göndererek kaleyi ona teslim edeceğini bildirdi. Bu davet üzerine Birecik'e gelen Mahmud Bey Fahreddin'i bozguna uğrattı. Ali Memaş'ta kaleyi ona teslim etti. Ancak o sıralarda Erzincan yöneticisi olmadığı için, Şeyh Hasan'ın nökerleri Birecik'e gelerek Erzincan hâkimiyeti için Mahmud Bey'i davet ettiler. Bu çağrıyı alan Mahmud Bey de Birecik'i Ali Memaş'ın kardeşi İbrahim'e teslim edip Erzincan'a gitti. Bunun üzerine Cihângir Mirza Erzincan'ı kuşatmak için Uzun Hasan Bey'in komutasında bir ordu gönderdi. Ancak şehir ahalisi bu kuşatmaya başarı ile karşı koyarak Erzincan'ın ele geçirilmesine engel oldular¹³⁰.

Bu arada Kara-Koyunlu Rüstem Tarhan'ın saldırısı karşısında duramayacağını düşünen Üveys Bey Urfa kalesini bırakarak kaçtığından Urfa Kara-Koyunlular tarafından kolaylıkla alınmıştır¹³¹. Uzun Hasan Bey her fırsatta Üveys Bey'in Urfayı savunamamasını dile getirmesi üzerine Üveys Bey Urfa kalesini Kara-Koyunlulardan geri aldı¹³². Urfa kalesi Kara-Koyunlulardan alınınca Rüstem, Şeyh

128 Çetin Varlık, "Ak-Koyunlular", c.VIII, S. 418.

129 Şevket Beysanoğlu, c. II, s. 410.

130 Tihranî, s. 172; Terc. s.111; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 77.

131 Tihranî, s. 180; Terc. s.115.

132 Kazım Paydaş, "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 129, İstanbul 1997, s. 50.

Hasan Mirza, Saru oğlu Pir Ali ve Şeyh Muhammed'in komutasında bir ordu düzenleyerek Urfa kuşatmasına gönderdi. Bu sırada Uzun Hasan Bey Ergani'de idi. Urfa kalesinin kuşatılması ve kardeşinin güç duruma düştüğünü haber alınca Cihângir Mirza'nın yanına geldi. Asker topladıktan sonra Urfa üzerine hareket etti. Kara-Koyunlular şehrin kalesini sağlamlaştırılmalarına rağmen Uzun Hasan Bey Kara-Koyunlulara göre çok az sayıdaki askerleri ile burayı ele geçirdi¹³³. Bu zafer Cihângir Mirza dan çok Uzun Hasan Bey'e yarar getirdi. Çünkü onun bu zaferini duyan Ak-Koyunlulardan birçok kişi ona yöneldi¹³⁴. Ak-Koyunluların Urfa üzerindeki galibiyetini duyan Rüstem Tarhan Mardin kalesi muhasarasında bir miktar kuvvet bırakarak Uzun Hsan Bey'in takibine çıkmasına yol açmıştır¹³⁵. Rüstem Tarhan bu amaçla ordusuyla Birecik kalesine doğru hücum etmek için Uzun Hasan Bey'in üzerine yöneldi. O da Mal Üyüğü denilen yere gitti. Rüstem Tarhan, Şam'a bağlı olan Esven'i yağmaladı ve Buhur bilak yolunda Amid'e doğru gitti¹³⁶. Rüstem esaslı bir muvaffakiyet kazanamadı. Bütün bahar ve yaz mevsimi neticesiz müsademeleri ile geçti¹³⁷.

Uzun Hasan Bey daha sonra Karacadağ yaylasına gelerek düşmanlarından izini kaybettirmek için ordusunu dağıttı. Bunun neticesinde de büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Açlık had safhaya ulaşıncı emirlerden bazıları Arap Erdük'ün öncülüğünde Siverek tarafına giderek atlar getirip kestiler¹³⁸. Daha sonra Uzun Hasan Bey Ergani'ye gitti. Rüstem Tarhan'da Beşiri'ye göç etti. Bu arada Kara-Koyunlu Cihanşah Mirza, Şeyh Hasan ve Pir Ali'inin oğlunun vefat haberini ve Urfa hadisesini işitince Habil Bey'i ve Ati İbrahim Bey'in oğlu İskender'e onları katletmelerini ve Erzincan'dan göç edip Tercan'a gitmelerini emretti¹³⁹.

8. Uzun Hasan Bey'in Urfa'yı Alıp Yağmalaması

1452 yılı Eylülün de Uzun Hasan Bey, Cihângir Mirza'nın yağma amacıyla Diyarbekir'den çıktığını öğrenince, bu fırsatı kaçırmayarak Diyarbekir'ı ele geçirdi. Cihângir Mirza başkentini kaybettikten sonra

133 Tihranî, I, s. 183;Terc, s.116; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 79.

134 Tihranî, I, s. 185; Terc. s. 118.

135 Tihrani, I, s. 186.

136 Tihrani, I, s. 185-186.

137 Şevket Beysanoğlu, c.II. s.412.

138 Tihrani, I, s. 191.

139 Tihrani, I, s.202.

Mardin'e çekildi¹⁴⁰. Daha sonrada kardeşi Üveys ile birleşerek Urfaya gittiler. Onların Urfaya gittiklerini öğrenen Uzun Hasan Bey de Urfa üzerine harekete geçti. Ardından Urfa önlerine gelen Hasan Bey saldırıya geçti. Daha sonra da oradan Culab mevkiine giderek Urfa ile Şam'ın arasındaki bağlantıyı kesmek için Suruç tarafına yöneldi. Bu durumu öğrenen Cihângir Mirza da Urfa'yı bırakarak Mardin'e gitti. Hasan Bey'de Urfa'yı ele geçirdi. Üveys Bey'de Cihângir Mirza ile yapmış olduğu işbirliğinin sonucu olarak onun yanına gitti. Bu durumu öğrenen Hasan Bey'de Urfa'yı Muhammed Koca Hacı'ya bıraktı. Buradan harekete geçen Hasan Bey Ceylanpınar'a gelerek buradan Mardin'e saldırdı¹⁴¹.

Uzun Hasan Bey'in ordusu Tell-i Lane ve Tell-i Afa'yı yağmalayarak tekrar Ceylanpınar'a gelerek orada yağmaladıkları malların beşte birini ayırdılar. Bu mallar içerisinde 30.000 koyu, 1000 at ve 3000 ineke bulunmaktaydı¹⁴². Bu esnada Uzun Hasan Bey attan düşerek ağağının kırılmasına sebep olmuştur¹⁴³. Daha sonra Uzun Hasan Bey Akçakaleye geçerek Ayna'l-Arus'a¹⁴⁴ girmiş ve burada Kara Paşa adında bir Şeyh Kutlu'nun oğluyla Cihanşah Mirzanın hanımı Beykem'in yanından Cihanşah Mirza ile Uzun Hasan arasında sevgi bağı kurmak için saltanat tahtının payesini vermişler; Uzun Hasan Bey de Mevlana Şeyh Ahmed'i onların yanına göndererek onları dostluk ve kardeşliğe davet ederek, oradan göç edip Ceylanpınar'a gitmiştir¹⁴⁵.

Uzun Hasan Bey'in yükselmeye, ülkesini genişletmeye başladığı bu sıralarda, hakim olduğu bölge daha büyük babası Kara Yülük Osman Bey devrindeki sınırları bile bulamamıştı¹⁴⁶. Ancak Onun daha sonra ülkesini hızla genişletmeye başladığını görüyoruz. 1462 yılında Eyyübilerden Hısn-ı Keyfa'yı alan Uzun Hasan Bey, ardından Dulkadiroğullarının topraklarına girerek 1465 yılında Harpu'u ele geçirmiş ve böylece İpsir'den Urfa'ya, Şebinkarahisar'dan Siirt'e

140 Tihranî, I., s. 230-231; Terc., 142; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 81.

141 Tihranî, I, s. 232-233; Terc. s. 142-143; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, s. 81.

142 Tihrani, I, s. 244.

143 Tihrani, I, s. 244.

144 Ayna'l-Arus, Akçakale'nin güneybatısında olup, bugün Suriye sınırları içindedir. Rivayete göre Hz. İbrahim, Sare ile bu mevkide evlenmiştir. Bundan dolayı buraya Ayna'l-Arus (Düğün gözü) denilmiştir.

145 Tihrani, c. I, s. 248-249.

146 Şevket Beysanoğlu, c. .II, s.416.

kadar uzanan bölge Ak-Koyunlu ülkesi haline geldi¹⁴⁷. Uzun Hasan Bey Urfaya tam olarak hâkim olduktan sonra şehirde çok güzel bircami inşa etmiştir. Kendi adına nispetle “Hasan Paşa camii” “adıyla zikredilir. Urfanın bir kenarında kalenin şehre mütevecih cephesinde bu hükümdara aid bir satırdan ibaret Arapça bir kitabede mevcuttur¹⁴⁸. Bu Kitabede şunlar yazıldı; “Bu yapıyı Sultan el-Melik el-Azam Ebu el-Nasır Hasan Bahadır Ali b. Osman Beg’e Bayındır Han tarafından yapılması emredilmiştir. (Allah mülkünü ve hükmünü baki kılsın) sene 867¹⁴⁹”.

Uzun Hasan Bey’in 1478 yılında ölmesinden sonra¹⁵⁰, yerine en büyük oğlu Halil Bey geçti. Fakat Halil Bey’in kardeşi Yakup Bey’le yaptığı savaşta yenilerek öldürülmesinden sonra yerin 1478 yılında Yakubey Ak-Koyunlu hükümdarı oldu¹⁵¹. Sultan Yakub Saltanatının başlangıcında Sultan Halil’in oğlu Elvend Bey ile Kara Yülük Osman Bey’in oğullarından Şeyh Hasan oğlu Köse Hacı’nın isyanlarını bastırarak ülke içinde dirliği sağladı¹⁵². Ancak bu sıralarda Memlûklerin Ak-Koyunlu topraklarına saldırıya geçtiklerini görüyoruz. Baş Bey olarak bilinen Devatdar Yaşbek, Mısır, Şam ve Halep’in ordularını toplayarak 100.000 atlı ve piyade ile Fırat’ı geçti. Baş Bey Urfa’yı kuşatarak kalesini topa tuttu. Ayrıca mancınıklarla şehri tutuşturdu. Fakat kale kumandanı Emîrzade Kutbed-din Bektaş 40.000 kuşatmacıya karşı koyarak onların kaleyi ele geçirmelerine engel oldu. Mısırlıların Urfa kalesini kuşattığı haberi Yakub Bey’e verilince Ak-Koyunlu emîrlerinin Urfaya doğru hareket etmelerini emretti. Bunun üzerine Bayındır Bey, Süleyman Bey, Sufî Halil Bey Diyarbekir üzerinden Urfaya doğru harekete geçtiler. Bu arada Emîrzade Kutbeddin bu emîrlere haberciler göndererek aynı dine inananların birbirleriyle savaşmasının doğru olmayacağını bildirdi. Fakat bu öneri Yaşbek tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine emîrlere savaş düzenine geçtiler. Anlaşmazlık neticesinde Memlûkler

147 Faruk Sümer, “Ak-Koyunlular”, DİA, c.II, s. 272.

148 Anonim, Urfâ Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimai, İktisadi, Tarihi, Mülkü Malumatı Cami-i Salname, 1927, s. 73.

149 Kazım Paydaş, “Akkoyunlular Döneminde Urfâ”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 129, İstanbul 1997, s. 51.

150 İ.H.Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Kara-Koyunlu Devletleri, Ankara 1988, s. 193.

151 Faruk Sümer, “Akkoyunlular”, DİA, c.II, s. 273.

152 Şevket Beysanoğlu, II, s. 434; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Ankara 1988, s. 78.

ve Ak-Koyunlular Urfa önlerinde savaşmaya başladılar. Mısırlılar bir ara Ak-Koyunlu merkezini hemen hemen kırmak üzereydiler fakat Bayındır Bey'in çabasıyla Memlûklülerin bu teşebbüsü sonuçsuz bırakıldı. Ak-Koyunlu emîrleri, Baş Bey'i Şam darugası Kansu Yahyavi ve Halep nâibi Özdemir'i esir aldılar. Emîrler Baş Bey'i öldürerek cezalandırdılar. Bu zaferin kazanılmasından sonra Yakub Bey Şam ve Halep emîrlerini af ederek Mısır'a geri gönderdi¹⁵³.

Urfa, 1514 yılında Safevilerin eline geçinceye kadar Ak-Koyunlu emirleri arasındaki mücadelelere sahne olmuştur¹⁵⁴.

9. Memluklu-Safevi Hâkimiyetinin Sona Ermesi ve Osmanlı Çağı

Safevîler Ruha'nın idaresini Kaçarlara bırakmışlardı¹⁵⁵. Yavuz Sultan Selim, Osmanlılarla Safevîler Çaldıran'da karşılaşmadan önce Sultan Murad b. Yakup'u Diyarbekir'i boyunduruk altına almaya gönderdi. Sekiz bin kişilik Osmanlı kuvvetinden oluşan bir ordu ile Sultan Murad, Ruha yakınlarında, sonradan Kuturmuş Sultan adını alacak olan Ece Sultan Kaçar komutasındaki çok daha küçük Safevî kuvvetiyle karşı karşıya geldi. Sultan Murad, Kızılbaşların üzerine şiddetle saldırdı, fakat öldürüldü (1514). Ece Sultan, bunun üzerine kellesini Şah İsmail'e bir nişane olarak gönderdi¹⁵⁶. Böylelikle Sultan Murad b. Yakub'un yirmi dört yaşında ölümüyle Uzun Hasan'ın soyu özde tükenmiş oluyordu¹⁵⁷. Bölgedeki Safevi varlığı Şah İsmail'in Çaldıran muharebesinde ölen Ustacalı oğlu Mehmed Han'ın kardeşi ve daha önce Cizre çevresinde mühim roller oynayan Karahan'ı Urfa hâkimi Durmuş ile birlikte Diyarbekir'i alması için görevlendirdi. Bu sırada Dulkadir seferinde bulunan Padişah, İdris-i Bitlisi'nin de tavsiyesiyle Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa'yı bölgeye gönderdi¹⁵⁸. Osmanlı birliklerin kente yönelmesi bölge halkının da Osmanlı taraftarı bir çizgide oluşu Karahan ve Durmuş Bey liderliğinde Safevi ordusu önce Mardin'e doğru yönelmiş olmalarına rağmen burada da tutunamamışlardır. Yavuz Sultan Selim'in

153 İlhan Erdem-Kazım Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, Ankara 2007, s. 132.

154 E.Honigman, "Urfa", İA, c.XIII, 1986, s. 55.

155 E. Honigman, "Urfa", İA, İstanbul 1986, s. 55.

156 John E. Woods, s. 297, İ. Hakkı Uzunçarşılı, s. 197; M. H. Yinanç, "Akkoyunlular", s. 263.

157 John E. Woods, s. 269.

158 Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 17, 18.

bölgeyle ilgili hassasiyeti ve İdris-i Bitlisi'nin çabaları sonucunda Mardin kalesi alınmış, Safevilerin elinde kalmış olan Hısn-ı Keyfa kalesi Hâkimi Şeref Bey, Sason Hâkimi Mehmed Bey, Hizan hâkimi Davut Bey Melik Halil Eyyûbi'nin gayreti ve İdris-i Bitlisi'nin aracılığıyla sulhen teslim alınmıştır. Ayrıca Savur kalesi de sulhen teslim olmuştur. Urfa ve Çermik kaleleri alınarak Urfa Pirî Bey'e verilmiştir¹⁵⁹. Böylece bölgedeki Safevi hâkimiyetinin uzantıları silinerek bölgede Osmanlı çağı başlaması için Memlûk hâkimiyet uzantılarının da silinmesi gerekmekte idi.

Osmanlı Memlûk mücadelesi Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de cerayan etmiştir¹⁶⁰. Memlûk Devletinin el-Cezire hududu olarak adlandırılan sınırında Urfa ve çevresi de yer almaktadır. Bu çizgide yer alan Türkmenler, Türkiye Selçuklularının halefleri olan mahalli hanedanlar, Çukurova Ermenileri ve diğerleri, Suriye hududunda Memlûkler için bir müdafaa seddi olarak görev yapmakta idi. Bu seddin çöküşü Memlûkluleri Osmanlılarla karşı karşıya getirmiştir¹⁶¹. Osmanlı-Memlûkluler başlangıçta dostane münasebetler kurmuş olmalarına rağmen bölgede hâkimiyet kurma çabası iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Gerginleşen münasebetler Yavuz döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. 23 Ağustos 1514'de Çaldıran'da Safevilerin hezimetini ardından Dulkadiroğulları Alâ'ud-Devle Bey'i öldürerek topraklarını ilhak eden Yavuz, Bıyıklı Mehmet Paşa eliyle Güneydoğu Anadolu'yu Osmanlı topraklarına kattı¹⁶². Ardından 20 Ağustos 1516'da Merc-i Dabık'da Memlûk Sultanı Kansuh el-Gurî'yi ağır bir yenilgiye uğrattı. 22 Ocak 1517'de de Tumanbay yönetimindeki Memlûklu ordusunun er-Reydaniyye'de mağlup olmasıyla 267 yıl devam etmiş olan Memlûk Devletinin toprakları Osmanlı topraklarına dâhil edildi¹⁶³. Böylece Urfa ve

159 Hoca Sadedin, Tacü't-tevârih, II, İstanbul 1283, s. 320; Nejat Göyünç, s. 34.

160 Kâzım Yaşar Koprıman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri" Türkler, 9, ed. Hasan Celal Güzel, vd., Ankara 2002, s. 470.

161 Memlûklulerin sınırlarıyla ilgili değerlendirme için bkz. Kâzım Yaşar Koprıman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 471.

162 Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 25, 34.

163 Kâzım Yaşar Koprıman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 483-484.

Çevresindeki Hâkimiyet mücadelesinin galibi Osmanlılar oldu¹⁶⁴.

164 Osmanlı dönemi Urfa'sı genelde sakin dönem olarak ifade edilmesine rağmen 1599 Karayazıcı Abdülhalim'in ayaklanmasıyla Urfa halkı büyük bir badireyle karşı karşıya kalmıştır. Karayazıcı isyanın kökeni sadece mızrak, kılıç ve kalkanlarla donanmış süvariler olarak bilinen tımarlı askerler çağın gerisinde kalmış bunların yerine Osmanlı mültezimleri geçirdi. Daha önceki bazı tımar sahipleri de mültezimlik, tefecilik ve ticaretle uğraşmaya başladılar. Beylerbeleri valiler kendi eyaletlerini denetim altına almak için, ateşli silah kullanan ve kendi silahını sağlayan paralı askerler tutmaya başladılar. Levent adı verilen askerlerin oluşturduğu bu düzensiz birlikler kalıcı değil, çoğunlukla kısa süreliydi. Bunun dışında leventler kırsal bölgelerde başıboş dolaşarak kendilerine yeni kapılar ararlardı. Bir yere bağlı olan askerlerin yanında bir yere bağlı olmayan pek çok askerde bulunmaktaydı. Bu gruplar arasında şiddetli çatışmalarda Anadolu kentleri çok zarar görmüştür. Karayazıcı isyanı bu tür ortamda ortaya çıkmış bir isyandır. Belli bir yere bağlı olmayan Osmanlı topraklarında, başıbozuk askerden kurulu ve herhangi bir yerel gücebağlı olmayan ordulardan biri 1599'da Urfa'yı ele geçirerek 1600 yılına kadar Urfa'da tasarruflarda bulunmuştur. 1600 yılıyla birlikte Karayazıcı kendisine katılan Urfa valisi Hüseyin Paşayı Mehmed Paşa'ya teslim ederek kendisini de Ayntap Sancak beyliğine atanması sağlar. Böylece Karayazıcı isyanı bastırılmış oldu. Bkz. Suraiya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, İstanbul 2000, s. 63-64; William J. Griswold, Anadolu'da Büyük İsyân, İstanbul 2000, s. 23, 25, 26, 27, 70, 72; Suraiya Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul 2000, s. 335.

SONUÇ

Urfa kurulduğu dönemden itibaren, bulunduğu konum itibariyle önemli bir yerleşimdir. Bu önemini daha sonraki dönemlerde de sürdürmüştür. Şanlıurfa ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, Urfa'nın 11.500 yıllık bir tarihe sahip olduğu görülmüştür. Bu tarihi süreci içerisinde Urfa; Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Halaf, Kalkolitik, Ubeyd, Uruk dönemleri, Tunç çağı ile Urartu, Frigya, Lidya, Hellenistik, İran, Roma-Bizans, İslam dönemi ile Türk dönemlerini yaşamıştır.

Söz konusu dönemlerde Urfa Pers ve Romalıların mücadele alanı olmuştur. Urfa aynı zamanda Osrohoene krallığı döneminde krallık geleneğine sahip olmuş bir kenttir. Ardından Hz. Ömer zamanında İyad b. Ganem tarafından feth edilmiştir. Bu dönemden itibaren de İslam geleneğinin önemli bir merkezi olmuştur. Urfa daha sonra Emeviler, Abbasiler ve mahalli emirliklerin yönetimine geçmiştir. Urfa 11. yüzyıldan itibaren de Anadolu'ya yapılan Türk akınları ile yeni bir döneme girmiştir. 1040 yılından sonra Urfa ve çevresi Selçuklu yönetimine girmeyen Oğuz Türkmenlerinin akınına uğramıştır. Bunları takiben Selçuklu komutanlarının yörede faaliyetleri artmıştır. Selçuklu Sultanı Alp Aslan'ın 1070 yılında Suriye'ye yaptığı sefer esnasında Urfa muhasara edilmişse de çeşitli sebeplerle feth edilememiştir. Nihayet Urfa Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında 1087 tarihinde Selçuklu kumandanlarından Bozan Bey tarafından feth edilmiştir. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra, Suriye Selçuklu meliki Tutuş, Urfa valisi Bozan Bey'i öldürerek Urfa ve çevresine hâkim olmuştur. Ancak Melik Tutuş Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için yaptığı mücadelede hayatını kaybetmiş, bunu fırsat bilen Ermeni Thoros, Urfa'nın yönetimini ele geçirmiştir. Thoros Haçlı seferlerinden sonra yöreye gelen Haçlıları Urfaya davet edip onların Urfa'ya gelerek bir Haçlı kontluğu kurmalarına ve böylece Müslüman devletlerinin bağrına sokulmuş bir kama durumuna geçmesine sebep olmuştur. Bu durum Türk emirliklerinin düşmanlığını üzerine çekmeye başlamış, bunun sonucunda da Urfa sürekli hücumlara maruz kalmıştır. Yapılan bu hücumlar ise nihayet sonuç vermiş ve Nurettin Zengi 1144 tarihinde Urfa'yı tekrar fethetmiştir.

Eyyübîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla, Urfa kısa sürede

Eyyûbîlerin hâkimiyetine geçmiştir. Bu sıralarda Moğolların tazyikinden Anadolu'ya gelen Harezmliler Selçuklularla anlaşmazlığa düşerek Urfa ve çevresine gelmişlerdir. Harezmlilerin ardından onları takip eden Moğollar Anadolu'ya gelerek Urfa'yı ele geçirdiler. Bunun üzerine Memlûkler Urfayı Moğolardan kurtarmak için mücadeleye başladılar. Urfa daha sonra Timur'un istilasına uğramış bir süre sonrada Döğerlerin hâkimiyetine girmiştir. Döğerlerden sonra Urfa ve çevresine Ak-Koyunlular hâkim olmuşlardır. Ak-Koyunlular Urfa üzerindeki egemenliklerini sürdürebilmek için Memlûkler ve Kara-Koyunlulara karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 16. yüzyıla gelindiğinde Urfa Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

Urfa zengin bir birikime sahiptir. Bu birikimini Yakındoğu'da kurulan devletlerin oluşturduğu siyasi ve sosyokültürel yapılardan aldığı görülmektedir. Urfa Roma, Bizans, Pers, İlk dönem İslam ve Türk kültür çevresinden etkilenmiş bir kenttir. Bu kültür çevresinin izlerini bugüne kadar koruyabilen nadir şehirlerden biridir. Aynı zamanda dinsel açıdan de üç mukaddes dinin kutsal şehridir.

KAYNAKÇA

Ahmet Susa, **Tarihte Araplar ve Yahudiler İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat**, İstanbul 2005.

Ahmed Zeyni Dahlan, **El-Fütuhât el-İslamiye**, c. V, Dare's-Sadr Beyrut 1997.

Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, Eren Yay., İstanbul 1998.

A.H. M. Jones, **Cities of The Eastern Roman Provinces**, Oxford University Press, 2004.

Ardel, "Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler" **Türk Coğrafya Dergisi**, XVII/21, 1961.

A. Özdoğan, "Çayönü" **Neolitik in Turkey The Cradle of Civilization/ New Discoveries**, İstanbul 1999.

Alain Desreumaux, **Histoire du roi Abgar et de Jesus**, Brepols 1993.

A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, çev. A. Müfid Mansel, Ankara 1943.

Aynur Özfırat, **Eskiçağ'da Harran**, İstanbul 1994.

A. Zeki Velidi Togan, "Aksungur al-Bursuki", **İ.A.**

A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul 1981.

Abdulkadir Güzel, **Şanhurfa İli Yerleşmeleri**, (AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

Abdullah Ekinci, "İhşidîlerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", **Fırat Üniversitesi**, **Orta Doğu Dergisi**, Cilt I, Sayı I, Elazığ 2003.

Abdullah Ekinci, "Dört halife Döneminde Urfa", **Akademik Bakış**, Sayı II, İstanbul 1997.

Abdullah Ekinci, **Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler** (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005.

Abdullah Ekinci, **III-XII. Yüzyıllarda Urfa'da Dinî ve Fikri Hayat**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 1996.

Abdullah Ekinci, **Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti**, Ankara 2006.

Abdullah Ekinci, **Müze Şehri Urfa**, Ankara 2006.

Abdülhaluk Çay, **II. Kılıç Arslan**, Ankara 1987.

Abdülkerim Özaydın, “Ahlatşahlar”, **DGBİT**, c. VIII, Konya 1994.

Abdülkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498–511/1105–1118)**, Ankara 1990.

Abdülkerim Özaydın-Fahameddin Başar, **İslam Tarihi**, c.VIII, İstanbul 1994.

Adnan Demircan, **Ali-Muaviye Çatışması**, İstanbul 2000.

Adnan Demircan, **Haricilerin Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul 1996.

Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992.

Ahmed bin Mahmud, **Selçuk-Name**, Hazırlayan: Erdoğan Mercil, c.I, İstanbul 1977.

Ahmet Ağırakça, “İslam Fetihlerinden Günümüze Kadar Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış”, **Hz.İbrahim (as)’i Anma Ş. Urfa I Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri (12-24 Kasım 1991)**, G. Antep 1992.

Ahmet Ağırakça, **İslamda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz**, İstanbul 1995.

Ahmet Ateş, **Vesilatü'l-Necat**, Ankara 1954.

Ahmet Savran, “İbnü'l-Azrak’a göre Artukluların Soy Kütüğü”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 13, Erzurum 1958.

Al Melik Al-Zahir (Baypars), **Baypars Tarihi**, Çevr. Ş. Yaltkaya, c.II, İstanbul 1941.

Alan R. Millard, “Where was Abraham’s Ur: The case for the Babyloian city”, *Biblical Archaeology Review*, May/June 2001.

Ali Sevim , “Suriye Selçukluları”, **DGBİT**, c. VII, İstanbul 1994.

Ali Sevim- Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi**, Ankara 1989.

Ali Sevim, “ Artukoğlu İlgazi”, **Belleten**, Sayı 104.

Ali Sevim, “Temurtaş’ın Halep Hâkimiyeti”, **Bellekten**, Sayı 100, Ankara 1991.

Ali Sevim, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, **Bellekten**, Ankara 1962, Sayı 103.

Ali Sevim, “Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü’l-Mülük Rıdvan Devri”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, 1970’den ayrı basım, Ankara 1971.

Ali Sevim, “Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü’l-Mülük Rıdvan Devri”, **SAD**, II, 1970’ten ayrı basım Ankara 1971.

Ali Sevim, “İbnü’l-Adım’in Zübdetü’l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, **Belgeler**, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, c. XXI sayı 25’ten ayrıbasım, Ankara 2001.

Ali Sevim, “Suriye Selçukluları”, **DGBİT.**, c. VII.

Ali Sevim, “Tuğ-Tegin”, **İ.A.**

Ali Sevim, **Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah**, Ankara 1990.

Ali Sevim, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993.

Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971.

Ali Sevim, **Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983.

Ali Sevim, **Suriye Selçukluları I (Fetih’ten Tutuş’un Ölümüne Kadar)**, Ankara 1965.

Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1989.

Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları (Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur)**, Ankara 1990.

Ali Sevim, **Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi**, Ankara 1989.

Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)**, Ankara 1995.

Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi**, Ankara 1990.

Amir Harrak, “The Ancient Name of Edessa”, **Social Sciences and Humanities Research Council of Canada**, Jines 51, no.3, The University of Chicago 1992.

Amir Harrak, “The Ancient Name of Edessa”, **Social Sciences and Humanities Research Council of Canada**, Jines 51, no.3, The

University of Chicago 1992.

Anna Komnena, **The Alexiad of Anna Comnena, Translated From the Greek By E. R. A. Sewter**, London 1969. Türkçe Terc., Anna Komnena, Alexiad, Malazgirt'in Sonrası, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Anonim, **Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimai, İktisadi, Tarihi, Mülki Malumatı Camii Salname**, 1927.

Anonim, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, Tercüme ve Neşr. F. Nâfiz Uzluk**, Ankara 1952.

Anonymous, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syrian Chronicle", Translated By A.S Tritton, **JRAS**, Part I, 1933.

Artukoğlu Sökmen'in siyasi faaliyetleri hakkında bk. Ali Sevim, **Belleten**, Sayı: 103, Ankara 1962.

Asri Çubukçu, "İyaz b. Ganem", **DİA.**, c. 23, İstanbul 2001.

Aşıkpaşazade, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Hazırlayan, N. Atsız, Ankara 1985.

Auguste Bailly, **Bizans Tarihi I, çev. Haluk Şaman**, Tercüman 1001 Temel Eser, Trz..

Aydın Taneri, Caber Kalesi, **DİA.**, İstanbul 1992.

Aydın Taneri, **Celâlu'ddin Hârizmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.

Aynur Durukan, "Şanlıurfa Ulu Cami", **Türkiye İş Bankası, Kültür ve Sanat, Şanlıurfa Özel Sayısı**, Ankara 1992.

Aynur Özfırat, **Eski Çağda Harran**, İstanbul 1994.

Ayşegül Yılmaz Günenç, "Başlangıçta Anadolu Vardı", **Bilim ve Teknik/394**, 2000.

Azimi, **Azimi Tarihi (Selçuklular İle İlgili Bölümler)**, Yayınlayan, Ali Sevin, Ankara 1988.

Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi, **Bezm u Rezm**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990.

Baha'al-Din Ibn Shaddad, **al-Nawadir al-Sultaniyya wa'l-Mahasin al-Yusufiyya**, Translated by D. S. Richards, 2002.

Bahaddin Çelik, "An Earlys Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa", **Neo-Lithics 2-3/00**, Berlin 2000.

Bahaddin Çelik, "ANew Early-Neolithic Settlement in Southeastern

- Turkey: Hamzan Tepe”, **Neo-Lithics 2/04**, Berlin 20004.
- Bahaeddin Ögel, H.Dursun Yıldız, M. Fahrettin Kırzioğlu,
Beate Dignas, Engelbert Winter, **Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals**, Cambridge University Press 2008.
- Belazuri, **Fütûhu’l Buldan**, çev. M. Fayda, Ankara 1987
- Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri**, Çvr. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Birgıt Brandau, **Hartmut Schickert, Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu**, çev. Nezif Mertoğlu, Ankara 2003.
- Büncher, “Şapur”, **İA.**, XI, Eskişehir 1997.
- C. E. Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, **CHI**, Volume V, Cambridge 1968.
- C. L. Cahen, “Artukids”, **The Enclopaedia of Islam**, V. I, London 1960.
- C. L. Cahen, “Balak”, **EI**, Volume I, London 1960.
- C. L. Cahen “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın ikinci yarısı)”, (Çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız, **Belleten**, Sayı; 201, Ankara 1988.
- Carl Brackelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, çev. Neşet Çağatay.
- Carole Hillenbrand, “The Career of Najm al-Din İl-Ghazi”, **Der Islam**, 58, 1981.
- Carole Hillenbrand, “The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in The Twelfth Century”, **SI**, LIV.
- Carole Hillenbrand, **A Muslim Principality in Crusader Times**, İstanbul 1990.
- Cl. Huart, “Kakuyiler” **İA.**, VI.
- Claude Cahen, “XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad’a Göre)”, çev. Neş’et Çağatay, **AÜİF Dergisi**, II, Sayı 4, Ankara 1953
- Claude Cahen, **Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Türkler**, Terc. Y. Moran, İstanbul 1984.
- Clifford Edmund Bosworth, **The Islamic Dynasties**, Edinburgh 1967.

Corci Zeydan, **Medniyeti İslamiye tarihi**, terc. Zeki Megamiz, İstanbul 1978.

Coşkun Alptekin, “Aksungur el Porsuki”, **DİA**, c.II, İstanbul 1989.

Coşkun Alptekin, “Artuklular”, **DGBİT**, c. VII, Konya 1994.

Coşkun Alptekin, “Erbil Atabeyliği”, **DGBİT**, c.VIII, Konya 1994.

Coşkun Alptekin, “Musul Atabegliği”, **DGBİT**, c.VII, Konya 1994.

Coşkun Alptekin, “Türkiye Selçukluları Tarihi”, **DGBİT**, c.VIII, Konya 1994.

Coşkun Alptekin, “Zengi”, **İ.A.**, c.XIII.

Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)**, İstanbul 1995.

Coşkun Alptekin, **The Reing of zengi**, Erzurum 1978.

Coşkun Alptekin, “Zengi'nin Urfa'yı Fethi”, **Atatürk Üniversitesi Fen Ed. Fak. Araştırma Dergisi**, Fasikül: 1, Sayı: 14, Erzurum 1986.

Çetin Varlık, “Akkoyunlular”, **DGBİT**, c.VIII.

Çetin Varlık, “Kara-Koyunlular”, **DGBİT**, c.VIII, Konya 1994.

De Graevei M. Christine, “The Ships of the Ancient Near East (2000–500)”, **American Journal of Archaeology**, Paris 1893.

E. Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970.

E. Honigmann, “Avasım” **İA**. İstanbul 1979.

E. Honigmann, “Musul”, **İA**, VIII, İstanbul 1979.

E. Honigman-N. Göyünc, “Urfa”, **İA.**, c.XIII, İstanbul 1986.

E.Honigman, “Resû'l-Ayn”, **İA**, c. IX, İstanbul 1964.

Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîp ei-Bağdadi, **Tarihu Bağdad**, I, neşr. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), **Abu'l-Farac Tarihi**, Terc. Ö. R. Doğrul, I- II, Ankara 1987.

Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer**, III, İstanbul 1286.

Ebu'l-Fida, **Takvimü'l-Buldan**, Farsça Terc. A. Muhammed

Ayeti, Tahran 1349.

Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîp ei-Bağdadi, **Tarihu Bağdad, I**, neşr. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931.

El-Firuzabadi, **El-Kamusu'l-Muhid**, İstanbul 1268.

EL-Makrizi, **Kitâbu's-Sulûk Li-Marifeti Düveli'l-Mülûk**, Neşr: Mustafa Ziyade, I/1.

Erdoğan Merçil, "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", **Bellekten**, Sayı 209, Ankara 1990.

Erdoğan Merçil, "Ziyârfiler", **İA.**, XIII.

Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1985.

Ernst Kirsten, "Edessa, Eine Römische Grenzstadt des 4. bis 6. Jahrhunderts im Orient", **Jahrbuch für Antike und Chriatentum**, Sonderdruck, Jahrgang 6, 1963.

Es-Suyuti, **Husnu'l-maksid fi 'ameli'l-Mevlid**, Kahire, 1327.

F. Işıltan, "Seyfuddevle", **İA**, X, İstanbul 1966.

F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul 1960

Faruk Sümer, "Akkoyunlular". **DİA**, c.II. İstanbul 1989.

Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **SAD**, I, Ankara 1970.

Faruk Sümer, **Kara-Koyunlular**, Ankara 1984.

Faruk Sümer, Oğuzlar: Türkmenler, İstanbul 1963.

Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri**, 1990.

Faruk Sümer, **Türk Devletlerinde Şahıs Adları**, II, İstanbul 1999.

Faruk Sümer-Ali Sevim, **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metin ve Çeviriler)**, Ankara 1988.

Fernand Grenard, **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**, İstanbul 1992.

Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, İstanbul 1986.

G. Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge, 1905.

Gaffarî, **Tarih-i Cihan-ârâ**, Neşr. Hasan-ı Nerakî, Tahran 1343.

Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. F. Işıltan, Ankara 1991.

Gıyasüddin Hondmir, **Habibu's-Siyer**, III, Yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333.

Abbas al Azzavi, **Tarihu'l-Irak Beyne İhtilâleyn**, I, Bağdad 1935.

Gülçin Çanadrılıoğlu, "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri", **Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu**, ed. A. Karahan, İstanbul, 1988.

H. A. R. Gibb, "Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades", **BSOAS**, VII.

Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162)**, Türkçe'ye Çevr. H. D. Anderasyan, notlar E. Dulaurer-M. H. Yınanç, Ankara 1987.

H. Dursun Yıldız, "Hamdaniler", **DGBİT**, VII, Konya 1994.

H. Fuchs-Necla Pekolcay, "Mevlid" **İ.A.**, 1997.

H. Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları", **DGBİT**, VI, İstanbul, 1987.

H. Hauptmann, "Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986", **Anatolian Studies**, XXXVII, 1987.

H. İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, Çev. İsmail Yiğit, V, İstanbul 1986.

H. Kindermann, "Ukayl", **İ.A.**, XIII.

Carsten Niebuhr, **Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern**, II, Kopenhagen 1778.

Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", **DGBİT**.

Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1980.

Hamdullah Mustavfi, **Nushat-Al-Kulup**, İng. çev. G. Le Strange, Mesopotamya and Persia Under The Mongols in the Fourteenth Century A. D., Asiatic Society Monographs, vol. V., London 1903.

Hamdullah-ı Müstevfi, **Nüzheti'l-Kulûb**, Yay. G. Le Strange,

London 1915.

Harald Hauptmann, "Lidar Höyük" **ESA.**, II, İstanbul 1997.

Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi**, 2/3, çev. İsmail Yiğit.

Herold Bowen, "Nasruddevle", **İA**, IX, İstanbul 1964.

Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't Tevarih**, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, c.II, Ankara 1992.

Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970.

Honigmann, "Musul", **İA**, VIII.

Honigmann, "Nasibin", **İA.**, IX.

Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev. F. Işıltan, İstanbul 1970.

Honingman, "Rakka", **İA**.

Hüseyin Algül, **İslam Tarihi**, İstanbul 1991.

Ibn al-Furat, **Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk**, Text and Translation By U. And M.C. Lyons, Cambridge 1971.

Ibn al-Qalanisi, **The Damascus Chronicle of The Crusades**, Extracted and Translated From The Chronicle of Ibn al-Qalanisi, By H.A.R. Gibb, London 1932.

Ibn Bibi, **Histoire Des Seldjoudes D'Asie Mineure**, M. T. H. Houtsma, 1902.

Ibn Khallikan, **Wafayat al-A'yan Wa Anba' Abna' al-Zaman**, Trans. M. de Slane, Volume I, Karachi 1961.

Ibn Khallikan, **Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna' al-Zaman**, Trans. M. De Slane, Volume I, Karachi 1961.

Ibnü'l-Adim, **Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi Seçmeler)**, Çev. Ali Sevim, Ankara 1989.

İmad ad-Din Al-Kâtip Al-İsfahani, **Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları)**, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

İşın Demikent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I (1098–1118)**, Ankara 1990.

İşın Demikent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, II, Ankara 1994.

İşın Demikent, "Haçlılarla Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk

Kumandanı Savar”, **Bellekten**, Sayı: 191–192, Ankara 1984.

Işın Demirkent, “Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış”, **Bellekten**, Sayı: 206, Ankara 1989.

Işın Demirkent, “Sümeysat”, **İA.**, XI

İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara 1988.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara 1988.

İ.H.Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Kara-Koyunlu Devletleri**, Ankara 1988.

İ. K. Kökten, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler” **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, X/2, Ankara 1947.

İbn A’sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), **el-Futûh**, I-IV, Beyrut 1986.

İbn Arabşah, **Acaibü’l-Makdur fi Ahbar Teymur**, Farsça Terc. Muhammed Ali Necati, Tahran 1339.

İbn Nedim, **el-Fihrist**, Beyrut 1978.

İbn Şeddad, **el-Alak el-Hatira fi Zikri Ümerâ el-Şam ve’l-Cezire**, III/I, neşr. Yahya Abbâra, Dımaşk 1978.

İbn Şeddâd, **Kitâbu Sireti Salâhaddîn el-Eyyûbî’**, Kahire 1317.

İbn’ül Esir, **Tarihü’l-Bahir fi Devleti’l-Atabekiyye**, neşr.A.A. Tolaymat, Kahire 1963.

İbn-Bibi, **Histoire Des Seldjoicedes D’sie Mineure**, Par M.T. H. Houtsma, Vol. III, E.j. Brill 1902.

İbn-i Bibi, **El-Evamirü’l-Ala’iyye Fi’l-Umuri’l-Ala’iyye**, Neşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956; Terc. Mürsel Öztürk, **El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’ye (Selçuk Name)**, c. I, Ankara 1996.

İbnü’l-Adim, **Biyografilerle Selçuklu Tarihi İbnü’l-Adim Bugyatü’t-Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)**, Çev. notlar ve açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1989.

İbnü’l-Adim, **Buğyetü’t-Taleb, fi Tarih-i Haleb (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri)**, Çev. Ali Sevim, Ankara 1976.

İbnü’l-Adîm, **Zübdetü’l-Haleb min Tarih-i Haleb**, II, Yay. Sami ed-Dehân, Dımaşk 1954.

İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb**, Neşr. Sami ed-Dehhân, III, Dımaşk 1957.

İbnü'l E. Honigmann, “Urfa”, **İA**.

İbnü'l Esir, **El-Kamil Fit-Tarih II**, çev, M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985.

İbnü'l Esir, **el-Kamil**, II., Beyrut 1979.

İbnü'l Esir, **el-Kamil**, VI, (çev. Abdullah Köse), VI.

İbnü'l-Esir, **El-Kamil Fi't Tarih**, çev. Abdülkerim Özeydın, X, İstanbul 1991.

İbnü'l-Esir, **el-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye**, Neşr. Abdülkadir Tuleymat, Kahire

İbnü'l-Ezrak, **Târîh Meyyâfârikîn va Âmid (Artuklular kısmı)**, Çevr. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

İbnü'l-İbri, **Tarihu Muhtasari'd-Düvel**, Beyrut 1890.

İbn-i Hacer el-Askalani, **El-İsabefi Temyiz es-Sahabe**, Mektebeti'l-Müsenna, Bağdad 1990.

İbnü'l-Kalânîsî, **Zeylu Tarih-i Dımaşk**, Yay. H. F. Amedroz, Leyden 1908.

İbn Kesir, **El-Bidaye ve'n-Nihaye**, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.

İbrahim Artuk, “Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı”, **Belleten**, Sayı 41, Ankara 1947.

İbrahim Artuk, **Mardin Artukoğulları Tarihi**, İstanbul 1944.

İbrahim Kafesoğlu, “Kök-Böri”, **İ.A**.

İbrahim Kafesoğlu, Hakkı Dursun Yıldız, **Erdoğan Mercii And Mehmet Saray, short History of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman State)**, Ankara 1994.

İbrahim Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1992.

İbrahim Kafesoğlu, **Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1955.

İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.

İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973.

İlhan Erdem- Kazım Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, Ankara 2007.

İmad Ad-Din Al-Katib Al-İsfahani, **Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat**

Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

İmâdeddîn el-Kâtîb el-İsfahânî, **el-Bark el-Şâmî**, Neşr. Ramazan Şeşen, V, İstanbul 1979.

İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, Ankara 1990.

İsmail Aka, “Diyarbakır’da Akkoyunlu Hâkimiyeti”, **Türk Kültürü**, Sayı 325, Mayıs 1990.

İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991.

İzzi, **İzzi Tarihi**, İstanbul 1299.

J. B Segal, **Edessa “The Blessed City”**, Oxford 1970.

J. Daniel Bing, **A History of Cilicia During the Assyrian Period, Michigan**, Ann Arbor, 1985.

John Grainger, “An Empire Builder: Selevkos Nikator”, **History Today**, Mayıs/43, London 1993.

Josef Wieswhöfre, **Antik Pers Tarihi**, çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul 2003.

Jr. Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century**, London 1971.

K. V. Zettersteen, “Mervanîler”, **İA**.

K. V. Zettersteen, “Mezyediler”, **İA**.

K.V. Zettersteen, “Rıdvan”, **İA**.

K.V. Zettersteen, “Ukayliler”, **İA**.

Kamal al-Din Ibn al-Adim, **Buğyat Taleb Fi Tarih Haleb (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleleri)**, Yay. Ali Sevim, Ankara 1976.

Kamal S. Salibi, **Syria Under Islam**, 1987.

Karaaslan, “Hamdanîler”, **DİA**, XV.

Kâzım Yaşar Koprıman, “İhşidiler”, **DGBİT**, VI.

Kâzım Yaşar Koprıman, “Osmanlı-Memlûk Münasebetleri” **Türkler**, 9, ed. Hasan Celal Güzel, vd., Ankara 2002.

Kazım Yaşar Koprıman, Memlûkler, **DGBİT**, VI, İstanbul 1989.

Kazım Paydaş, “Akkoyunlular Döneminde Urfa”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 129, İstanbul 1997.

Kazım Paydaş, **XI-XV. Yüzyıllarda Urfa ve Yöresi Tarihi**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 1996.

Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıçtan Perslere Kadar**, İstanbul 2006.

Kerim Yund”, “Caber Kalesi Türk Mezarı”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Şubat 1995.

Kerîmüddin Mahmud, **Müsâmeret ül-Ahbâr**, Neşr. Osman Turan, Ankara 1999.

Klaus Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar**, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007.

Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, **Antropoloji Sözlüğü**, Ankara 2003.

Marius Canard, **Histoire de la Dynastie des H’amdanides de Jazîre et de Syrie**, Paris 1953.

M. A. Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.

M. A. Shaban, **The Abbâsîd Revolution**, Cambridge University Pres 1970.

M. Ali Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)**, III, Ankara 1992.

M. Altay Köymen, “Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Savunması”, **Belleten**, Sayı 205, Ankara 1988.

M. Altay Köymen, “Selçuklular ve Anadolu’nun Türkleşmesi Meselesi”, Selçuk Üniversitesi **Selçuk Dergisi**, Sayı 1, Konya 1986.

M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara 2000.

M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1993.

M. C. Lyons and D. E. P. Jackson, **Saladin the Politics of the Holy War**, Cambridge 1982.

M. Çetin Varlık, “Akkoyunlular”, **DGBİT**, c.VIII, Konya 1994.

M. H. Yımanç, “Belek”, **İA**, II, İstanbul 1972.

M. H. Yınanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944.

M. Halil Yınanç, "Akkoyunlular", **İA**.

M. Halil Yınanç, "Diyarbakir", **İA**.

M. Hartmann, "Cezire-i İbn Ömer", **İA**.

M. Le Baron, **Moğol Tarihi**, terc. Mustafa Rahmi İstanbul 1340–1342.

M. Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara 1971.

M. Mehdi İlhan, "Urfa and Its Environs in 1560", **Archivum Ottomanicum**, ed. György Hazai 19, 2001.

Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdulhalûk Çay, **Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara 1986.

M. Sobernheim, "Hamdanîler", **İA**.

M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü**, III, İstanbul 1993.

M.C. Şahabeddin Tekindağ, **Fatih ile Çağdaş Bir Memlûkluk Sultanı Aynal el-Ecrud**, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi, Sayı: 23, İstanbul 1969.

M.Streck, "Diyar Mudar", **İA**, Eskişehir 1997.

M. Streck, "Bacüdda", II, **İA**, Eskişehir 1997.

Makrizi, **kitabü'l-Meva'izi ve'l-İtibar bi-zikri hitati ve'l-Asar**, Kahire 1278

Mar-Yeşuva, **Vekay-Name**, Türkçe Tercüme Mualla Yanmaz, Eklemler, M. Fahrettin Kırzioğlu, İstanbul 1958.

Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, Türkçeye Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.

Mehmet Eröz, **Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu**, İstanbul 1987.

Mehmet Kanar, **Büyük Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1993.

Mehmet Özdoğan, "İlk Adımlar Paleolitik Çağ", **Arkeo Atlas**, 20002.

Minorsky, "Meyyafarikîn". **İA**.

Muhammed Dayfallah el-Bataniye, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri, çev. Abdulhalik Bakır, **Belleten**

LXIII/238, Aralık Ankara 1991.

Makdisi, **Ahsen el-Tekâsîm**, Leyden-Brill 1906.

Mustafa Bengisu, **Urfa İlinin Coğrafyası**, 1986.

Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslümler**, İstanbul, 1989.

Mükrimin Halil Yınanç, “ Celâleddin Harzemşah”, **İA**, III, İstanbul 1945.

M. Halil Yınanç, “Aynü'l Verd”, **İA**, c. II, Eskişehir 1997.

Mürsel Öztürk, **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye**, I, Ankara 1996.

Müverih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi”, Terc. H. D. Andereasyan, **Tarih Semineri Dergisi**, 1/2, İstanbul 1937.

Müverih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889–1269)”, Türkçe Terc. Hrant D. Andereasyan,

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, **TSD**, 1/2, 1937.

Müverih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi”, Çevr. H. D. Anderasyan, **Tarih Semineri Derisi**, 1/2, İstanbul 1937.

N. Ünal Karaaslan, “Hamdaniler”, **DİA**., XV, İstanbul 1997.

N. Yardımcı, **Harran Ovası Yüzey Araştırmaları**, I, II, İstanbul 2004.

Nasır-ı Hüseyin, **Sefername**, terc. Ahmet Terzi, İst. 1952.

Necla Pekolcay, **Mevlid**, Ankara 1993.

Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul 1969

Nesevî, **Siret-i Celâleddin Mengüberti**, Yay. Mücteba Minovi, Tahran 1365.

Neşet Çağatay, **Başlangıcından Abbasilere Kadar Dini, İçtimai, Siyasi Açıldan İslam Tarihi**, Ankara 1993.

Neşet Çağatay, **Makaleler ve İncelemeler**, Konya 1983.

Nikita Elisseeff, “Fiziki Plan”, **İslam Şehri**, ed. R. B. Serjeant, İstanbul 1992.

Nizameddin Şami, **Zafername**, çev. Necati Lügal, Ankara 1987.

Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-Nâme**, Hazırlayan M. Altay Köymen, Ankara 1990.

Nurettin Yardımcı, “Harran”, **XXXIV. Uluslararası Assirioloji**

Kongresi, 6–10 Temmuz 1987, İstanbul 1998.

Nurettin Yardımcı, **Harran Ovası Yüzey Araştırması I, II**, İstanbul 2004.

Nuri Ünlü, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi**, İstanbul 1984.

Nuri Ünlü, **İslâm Tarihi**, I, İstanbul 1992.

Norman Davis, Colin M. Kraay, **The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History**, London 1980.

Osman Çetin, **Anadoluda İslamiyetin Yayılışı**, İstanbul 1990.

Osman Turan, “Kılıç Arslan”, **İ.A.**

Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993.

Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993.

Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.

Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, I-II, İstanbul 1980.

Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, Ankara 1988.

Ömer Kaysı, “Hititlerden Günümüze Urfa Adları”, **Bizim Urfa Dergisi**, Sayı: 1, İstanbul 1995.

Pavel Dolukhanov, **Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı**, çev: Suavi Aydın, Ankara 1998.

Peter Thorau, **The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century**, Translated by P.M Holt, London and New York 1987.

Philip K. Hitti, **History of Syria**, London 1957.

Philip Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Terc. Salih Tuğ, İstanbul 1989.

Procopius, **History of The Wars**, I-II, İng çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London.

Procopius, **Bizans’ın Gizli Tarihi**, çev. Orhan Duru, İstanbul 2005.

R. Hartman, “Şam”, **İ.A.**

R. Rahne Smith, **Thesaurus Syriacus**, Oxford Clarendon Press 1879.

Ramazan Şeşen, **Harran Tarihi**, Ankara 1993.

Ramazan Şeşen, “Eyyubîler” **DGBİT**, VI, İstanbul 1989.

Ramazan Şeşen, “Harran ve Türk-Islam Tarihindeki Yeri”, **Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu**, Ed. A. Karahan, İstanbul 1988.

Ramazan Şeşen, “İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, **SAD**, III, Ankara 1971.

Ramazan Şeşen, “Harran ve Türk-islam Tarihindeki Yeri”, **Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu**, ed. A. Karahan, İstanbul 1986.

Ramazan Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul 1987.

Refet Yınanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989.

Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, İstanbul 2005.

Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çevr. M. Reşet Üzmen, İstanbul 1993.

Reuven Amitai-i Preiss, **Mongol and Mamluks**, Cambridge 1995.

Robert L. Nicholson, “The Growth of the Latin States 1118–1144”, **A History of The Crusades**, Edited By Marshall W. Baldwin, Volume I, Madison, Milwaukee and London 1969.

Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Terc. Fikret İşıltan, Ankara 1989.

Sadrudin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali el Hüseyini, **Ahbarü'd-Devleü's Selçukiyye**, Terc. Necati Lügal, Ankara 1943.

Savaş Harmankaya “Surtepe”, III, **TAY**.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, “Gürcütepe”, II, **TAY**.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanında, “Umer/Omer Tepe”, “Harbi Koşa Höyük”, “Yeşerti Höyük”, “Ulubağ Höyük”, “Tell Mahruk”, “Aşağı Yarımcı Höyük”, III, **TAY**.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanında, “Beyaz Kaya Mevkii”, **TAY**. III.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanında, “Çavi

Tarlası” ,**TAY**. III.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Köprülü Höyük”,**TAY**. III.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Kurban”, **TAY**., III.

Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Nevali Çori”, “Hacı Nebi Höyük”, “Titriş Höyük”, Seferköy”, Tell Magrun Höyük”, Tell Mahruk Höyük”, İmam Bakır Höyük”, **TAY**, III; Harald Hauptmann, “Lidar Höyük”, Eczacıbaşı Sanat Asiklopedisi, 2, İstanbul 1997.

Savaş Harmankaya-Oğuz Tanındı, “Birecik Yöresi”, **TAY**., 1996.

Selahaddin E. Güler, “Eskiçağdan Kurtuluş Savaşına Kadar Urfa Tarihi”, **Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Kent Şehir**, Ankara 2002.

Seton Lloyd and W. Brice, “Harran” **Anatolien Studies I**, 1951.

Sırrı Erinç, “Kültürel Çevre Bilinç Açısından Güneydoğu Anadolu”, **Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları**, İstanbul 1980.

Sir Hamilton A.R. Gibb, “The Rise of Saladin”, **A History of The Crusades**, Edited By Marshll W. Baldwin, London 1969.

Sir Steven Runciman, “The Pilgrimages to Plastine before 1095”, **A History of The Crusades**, Edited By Marshall W. Baldwin, London 1969.

Sobernheim, “Hamdaniler”, **İA**.

Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, London 1971.

Stanley Lane-Poole, **The Muhammadan Dynasties**, Edinburgh 1925.

Steven K. Ross, **Roman Edessa**, London New York 2001.

Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1989.

Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**, çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000.

Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul 2000.

Süryani Mihail, **Süryani Mihail Vekainamesi, (1042–1195)**, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Nushası, Ankara 1944.

Ş. Aydingün, **“Bir Kazı Güncesi Göbeklitepe/ Gbektepe Diary of an Excavation”**, *Skylife*, 3/2001.

Şemdettin Günaltay, **En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar İran Tarihi I.**

Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid’ler İstilâsına Kadar**, Ankara 1987.

Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Ankara 1990.

T. H., “Diyar-ı Mudar”, **İA.**, III.

T.H. “Diyar-ı Rabia”, , **İA.**, III.

Taberi, **Tarih’üt Taberi**, VII, Beyrut 1982.

Taef Kamal El-Azhari, **The Saljuqs of Syria**, Berlin 1997.

Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, **Kitabu’s Sülûk li Marifeti Düveli’l-Mülûk**, Neşr. M. Ziyade, I, Kahire 1934.

Talib Yazıcı-Bruce Masters, “Haleb”, **DİA**, XV, İstanbul 1997.

Talip Yücel, **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987.

Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I**, Ankara 1988.

Turan “Süleyman-Şah I”, **İA**, XI.

Turan, “Süleyman-Şah I”, **İA**, XI.

Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1996.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)**, Çevr. H.D. Andersyan, Notlar E. Dulaurer-M.H. Yınanç, Ankara 1962.

Vakidi, (Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakidi) **Fütühu’ş-Şam**, c. II, Dare’l-Kutube’l İlmiye, Beyrut 1997.

V. Minorsky, **Studies in Caucasian History**, London 1953.

Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi-Başlangıçtan Perslere Kadar, Der Yayınları**, İstanbul 1997.

Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisinin ABC’si**, İstanbul 1961.

Vital Cuinet, **Turquie D’asie Geograhe Admimistrative**, Paris

1801.

W. B. Stevenson, **The Crusaders in The East**, Beirut 1968.

William F. Spengler and Wayne G. Sayles, **Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography**, 1992.

William J. Griswold, **Anadolu'da Büyük İsyân**, İstanbul 2000.

Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları**, Ankara 1989.

Yazıcı-Masters, "Haleb" **DİA**, XV.

Yınanç, "Diyarbakir", **İA**, III.

Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1997.

Zettersteen, "Mervaniler", **İA**, VII.

Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 1991.

*Dünyanın En Eski Tapınağı:Göbeklitepe Tapınağı
Foto: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi*

*Dünyanın En Eski Heykeli:Balıklıgöl Heykeli
Foto: M.Sait Rızvanoğlu*

Nabonid Steli
Foto: M.Sait Rızvanoğlu

Hıtıt Karkamış Kralı Kuzi-Teşup Mühürü
Foto: İbrahim H. Karaca

*Asker Kabartması(Ortostad-Geç Hitit Dönemi)
Foto: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi*

*Mozaikçe İşlenen İlk Hz. İsa Portresi
Foto: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi*

Abgar Mozaigi

Foto: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi

Güneş ve Ay Tanrıları Kabartması/Soğmatar
Foto: Bayram Soykan

Kasrül Benat
Foto: Mehmet Badıllı

Deyr Yakup Manastırı
Foto: M.Sait Rızvanoğlu

*Suayb Antik Şehri
Foto: M.Sait Rızvanoğlu*

*Haleplibağçe Amazon Mozaikleri
Foto: İbrahim H. Karaca*

*Urfa Kalesinden Şehre Bakış
Foto: İbrahim H. Karaca*

*Harran Kaləsi
Foto: Bayram Soykan*

Harran Ulu camii
Foto: M.Sait Rızvanoğlu

Halil-ür Rahman Gölü (Balıklıgöl)
Foto: İbrahim H. Karaca

Han el-Barur
Foto: M.Sait Rızvanoğlu

Aslan Terbiyecisi/ Han el-Barur
Foto: M.Sait Rızvanoğlu

Çimdîn Kale
Foto: İbrahim H. Karaca

Hasan Padişahî Camii
Foto: İbrahim H. Karaca

*Kayı Damgası/Koçviran
Foto: Doç.Dr. Abdullah Ekinci*

*Birecik Kalesi
Foto: M.Sait Rızvanoğlu*